

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

759666

Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében

Szerkesztette: Bartha Csilla

NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ

CIGÁNY NYELVEK ÉS KÖZÖSSÉGEK
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Réger Zita emlékének

CIGÁNY NYELVEK ÉS KÖZÖSSÉGEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Szerkesztette Bartha Csilla

7 5 9 6 6 6

KSH Könyvtár és Levéltár

000000840797

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Felsőoktatási tankönyv

A könyv az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási Pályázat keretében jelent meg

A szerkesztő munkatársai: Szalai Andrea és M. Pintér Tibor

Minden jog fenntartva. A mű egészének vagy bármely részének mechanikus, illetve elektronikus másolása, sokszorosítása, valamint információszolgáltató rendszerben való tárolása és továbbítása a Kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez kötött.

ISBN 978-963-19-6009-9

© Bartha Csilla, Forray R. Katalin, Horváth Katalin, Kontra Miklós,
Kovalecsik Katalin, Menyhárt József, Pálmainé Orsós Anna, M. Pintér Tibor,
Réger Zita, Szalai Andrea, Szegő Andrea, Táló Endre

Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt., Budapest, 2007.

Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt.
www.ntk.hu
Vevőszolgálat: info@ntk.hu
Telefon: 06 1 460-1875

A kiadásért felel: Jókai István vezérigazgató
Raktári szám: 41285
Felelős főszerkesztő: Csuka Tünde
Felelős szerkesztő: Krausz Katalin
Műszaki igazgató: Babicsné Vasvári Etelka
Műszaki szerkesztő: Orlai Márton
Terjedelem: 30,7 (A/5) ív
1. kiadás, 2007.
Tördelés, nyomdai előkészítés: B-TEX 2000 Bt.
Fedélterv: Korda Ágnes
A borító fotóját készítette: Kovalecsik Katalin
Munténia, Románia, 2001. Rudár gyerekek

Prospektkop Nyomda 032 07

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
A kötet szerzői	16
I. CIGÁNY NYELVEK ÉS KÖZÖSSÉGEK MAGYARORSZÁGON	19
1. Szalai Andrea: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség	20
2. Pálmainé Orsós Anna: A beás nyelv Magyarországon	52
3. P. Tólos Endre: Fonológiai szabálykölcsonzés a cigányban	71
II. NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ, NYELVI HÁTRÁNY ÉS OKTATÁS	79
4. Réger Zita: Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben	80
5. Forray R. Katalin: Az iskola és a cigány család ellentétei (Hipotetikus modell)	117
III. NYELVI JOGOK: A LINGVICIZMUSTÓL A PLURALIZMUSIG	127
6. Yaron Matras: A romani jövője: A nyelvi pluralizmus politikája felé	128
7. Kontra Miklós: Cigányaink, nyelveik és jogaik	147
8. Forray R. Katalin: Nyelvpolitika – A cigány nyelvek oktatásának helyzete	152
IV. BESZÉDMÓDOK, KULTÚRAREPREZENTÁCIÓK, NYELVIDEOLÓGIÁK	169
9. Réger Zita: Az ugratás a cigány gyermekek nyelvi szocializációjában Magyarországon	170
10. Kovalcsik Katalin: Szimbolikus kultúrareprezentációk egy olténiai rudár közösségben	194
11. Horváth Kata: „Mire teszed magad?” – A „cigány” mint különbség diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban	220

V. NYELVMEGŐRZÉS VAGY NYELVCSERE? – SZOCIOLINGVISZTIKAI VIZSGÁLATOK CIGÁNY KÖZÖSSÉGEKBEN	243
12. Bartha Csilla: Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben – „A régiek a régi cigányt beszélék, mi már kavarjuk”	244
13. Pálmainé Orsós Anna: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei	266
14. Menyhárt József–M. Pintér Tibor: Nyelvek és lehetőségeik Malomhelyen	293
VI. MELLÉKLETEK	307
15. Romani és beás nyelvészeti tanulmányok és oktatási segédanyagok válogatott magyar nyelvű bibliográfiája	308
16. Romani nyelvészeti kutatások nemzetközi ajánló bibliográfia	317
VII. SUMMARY	333

1. Előzmények

Ma Magyarországon a legtöbb kisebbségi közösség a nyelvcsere, a magyar nyelvi egy nyelvűségben végződő folyamat különböző fázisait éli át. Különösen a nyelvi folyamatokat illetően a mindennapi vagy a politikai, de a tudományos diskurzusban, valamint az intézményesült tudománypolitikai gyakorlatokban is gyakran jelenik meg az a megközelítés, amely, szemben a Kárpát-medence magyar közösségeiben zajló folyamatokkal, a magyarországi kisebbségek nyelvi asszimilációját a társadalmi-gazdasági változások természetes velejárójának tartja. E kettős szemlélet legalább annyira látványosan van jelen a magyarországi kisebbségek belső kategorizációjában, melyre a *nemzeti és etnikai kisebbség* terminológiai distinkció is utal.

Az utóbbi megtestesítőjeként a *cigányság* összefoglaló névvel illetett, romani, beás és magyar nyelvű közösségek jelentik Magyarország legnagyobb nyelvi-etnikai kisebbségét. Miközben a velük kapcsolatos kérdések, leggyakrabban mint társadalmi probléma, hosszú idő óta jelen vannak a társadalomtudományi, illetőleg a mindennapi diskurzusokban, a cigánykutatások pedig több mint egy évszázados múltra tekintenek vissza, e közösségek voltaképpen csak 1993-ban, a *nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvény* megszületésével vívhattak ki maguknak a többi nemzeti kisebbséggel – elvben – azonos státuszt.

A cigánysággal foglalkozó politikai és társadalomtudományi diskurzusban a nyelvi kérdés (nyelvmegőrzés, a nyelvek fejlesztése, anyanyelvi oktatás, nyelvhasználati jogok stb.) szerepe máig periférikus. Még meglepőbb, sőt nyelvi emberi jogi szempontból aggályos, hogy gyakran jelennek meg olyan érvek, melyek mindezt az érintett kisebbségi csoport anyanyelvi beszélőinek „elenyésző számával” magyarázzák. A nemzetközi kritika ellenére ma is eltérő társadalmi és politikai gyakorlatok működnek a tekintetben, hogy a cigánysággal összefüggő kérdések szociális vagy etnikai-kulturális-nyelvi alapon kezelendők-e.

A korai, sok tekintetben mára meghaladott, illetőleg egy adott cigány csoport nyelvére vonatkozó dialektológiai és leíró nyelvészeti munkákat leszámítva (Hutterer és Mészáros 1967; Erdős in Vekerdí szerk. 1989; Vekerdí és Mészáros 1974) a magyarországi és Kárpát-medencei cigány közösségek nyelveinek nyelvészeti kutatásáról mai napig nincs összefoglaló monográfia, jegyzet, felsőoktatási tankönyv. Noha az utóbbi években egyre több antropológiai, szociológiai, neveléstudományi stb. munka jelenik meg a cigány népismeret, folklór, oktatás tárgyában, a Forray R. Katalin által szerkesztett

Romológia – Ciganológia című tanulmánygyűjtemény (Dialog Campus, Pécs, 2000.) talán az első olyan mű, melyben önálló rész, Szalai Andrea fejezete mutat be alapvető nyelvészeti ismereteket.

A cigány közösségek nyelvéről való gondolkodást (ezzel együtt a kutatást és könyvkiadást) a rendszerváltás előtt nagy mértékben meghatározta Vekérdi Józsefnek, a „cigány kérdés fő ideológusának” munkássága s az a nyelvészeti szempontból tarthatatlan, visszautasítandó álláspont, miszerint a romani nyelv szókincse rendkívül szegényes, ezért alkalmatlan arra, hogy általa a kulturális-társadalmi valóság megragadhatóvá váljon, sőt, e korlátozott nyelvet beszélők gondolkodása is alacsonyabb szintűvé, korlátozottá válik (kritikájára lásd Réger 1988, 1995; Kovalcsik 1993; Rostás és Karsai 1991; Tólos 1997). Ennek ellenére Réger Zita tudományos és iskolateremtő munkásságának köszönhetően az 1970-es évek óta folynak nemzetközi viszonylatban is számottevő cigány nyelvészeti kutatások, amelyek mind a mai napig hiánypótlónak számítanak.

Megkerülhetetlen ezek között Réger Zita *Utak a nyelvhez* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990) című kismonográfiája, melyben a nyelvi szocializációra vonatkozó nemzetközi szakirodalom, valamint saját kutatási eredményeire alapozva mutatja be, miszerint 1) az Európában normatívnak tekintett gyermekközpontú modell mellett más, ugyanolyan hatékony beszédelsajátítási minták is léteznek; 2) ha az iskola, a társadalom ezekről a különbségekről nem vesz tudomást, nem értékékként, hanem deficitként kezeli az ebből adódó nyelvi-nyelvhasználati különbségeket, az először nyelvi, hosszabb távon jelentős társadalmi hátránnyá válhat.

Réger Zita halálával a cigány nyelvészeti vizsgálatokban sokan némi megtorpanást véltek felfedezni, miközben jó néhány kutató magányosan, szervezetlenül, egymástól függetlenül folyamatosan ilyen tárgyú vizsgálatokat végzett.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2002 őszén alakult meg az első Cigány Nyelvészeti Kutatócsoport, melynek számos célja közül külön kiemelendők az alábbiak: 1) a beás és a romani nyelvre vonatkozó, minél több nyelvészeti tudományág elméleti és módszertani apparátusát felhasználó hiánypótló alapkutatásokat folytatni; 2) alkalmazott kutatások beindítása, amelyek közvetlenül beépíthetők az oktatásba, kormányzati munkába, s hozzájárulnak a cigány közösségek társadalmi integrációjához, egyben e közösségek identitásának erősítéséhez; 3) kutatások koordinálása, új kutatási irányok kijelölése. A csoport munkájának köszönhetően az egyéni vizsgálatok mellett új, összehangolt kutatások is születtek és születnek folyamatosan. 2003-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémián a Nemzeti és Etnikai Kisebbségkutató Intézzel közösen *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében* címmel konferenciát szerveztünk, melynek nyelvészeti szekcióiban először nyílt alkalom a felhalmozódott kutatási anyagból az új szociolingvisztikai, antropológiai nyelvészeti, etnográfiai, nyelvpolitikai, oktatási megközelítések bemutatására. A konferencia igen kedvező fogadtatása, a kutatók, hallgatók és a közoktatásban dolgozó gyakorló tanárok folyamatosan megerősítették, hogy rendkívül nagy szükség lenne minél több olyan összefoglaló munkára, amely a Magyarországon beszélt, valamint a Kárpát-medence magyar közösségeivel érintkező beás és romani nyelveket, e nyelvek helyzetét, beszélők nyelvhasználatát, nyelvi problémáit valóban tudományos igénnyel, ugyanakkor a szélesebb szakmai közönség számára is közérthető formában mutatják be.

2. A kötet tartalmáról

Kötetünkben – különféle megközelítésekből – kívánunk képet adni arról a rendkívül összetett helyzetről, miszerint a magyarországi cigány népeség nyelvileg legalább három, egymástól elkülönülő főbb csoportra oszlik, amelyek közül az egyik már nem beszél a romani nyelvet, a másik kettő pedig egymás számára kölcsönösen nem érthető, különböző dialektusokból álló nyelveket, a romanit és a beást használja mindennapi érintkezéseiben. Fontos kiemelni továbbá, hogy a cigány anyanyelvű/első nyelvű beszélők nagyobb része mára kétnyelvű lett, sőt, a számarányában legnépesebb magyar egynyelvű cigány közösség is nyelvileg legalább annyira változatos képet mutat, mint társadalmi hovatartozását tekintve. Fontosnak tartottuk, hogy nyelv, társadalom és kultúra viszonyát tényleges és diszciplináris összetettségében ismerjék meg az olvasók. Három tanulmánnyal, melyek nem magyarországi kutatásokra épülnek, földrajzilag is szeretnénk szélesíteni azt a kontextust, melyben a cigány nyelvekkel és közösségekkel kapcsolatos kérdések Kelet-Európában értelmeződnek.

Mivel a cigányság nyelvileg, dialektálisan, földrajzilag, társadalmilag, gazdaságilag, vallásilag is rendkívül tagolt (e változatosság akár egy településen belül is jelen van), s minthogy nem rendelkezünk még hozzávetőleges adatokkal sem arról, hogy a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók körében ténylegesen mekkora a romani-magyar, illetve beás-magyar kétnyelvűek aránya, az általánosabb érvényű cigány nyelvészeti ismeretek közvetítésén túl ugyanolyan fontosnak tartjuk a helyi közösségekben zajló folyamatok megismertetését is.

A kötetben bemutatandó nyelvi-nyelvészeti kérdéseket néhány főbb témakör köré rendezzük, melyeket nagyobb részben még meg nem jelent tanulmányok, kisebb részben azonban olyan megkerülhetetlen munkák is képviselnek, amelyek mindeztideig kevéssé voltak hozzáférhetőek az olvasók számára (vagy mert külföldi folyóiratokban jelentek meg, vagy azért, mert olyan kis példányszámú hazai kiadványról van szó, amelyet csak a szűk szakma forgathatott). Az alábbiakban nincs mód arra, hogy minden egyes tanulmányt részletesen mutassunk be, így a szerzők, címek és a témák rövid ismertetése mellett azokról a munkákról szólunk részletesebben, amelyek alapján a kötetben szereplő tanulmányok kiválasztása mögött meghúzódó koncepcióról is átfogó kép rajzolható.

A *Cigány nyelvek és közösségek Magyarországon* című fejezet három tanulmányában a magyarországi cigány közösségek nyelveinek szociolingvisztikai jellemzése, társadalmi és regionális, valamint funkcionális változatosságának leírása olvasható. A fejezet, egyben a kötet nyitó tanulmánya *Szalai Andrea: A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség* című átfogó munkája, mely a romanit beszélő közösségek nyelvi sokféleségét és a romani nyelv változatosságának néhány aspektusát állítja középpontba. A romani a beszélők száma és a földrajzi elterjedtség tekintetében is az egyik legjelentősebb kisebbségi nyelv Európában, a kétnyelvű cigány közösségek többsége a környezeti nyelvek mellett e nyelv valamely változatát beszéli. A tanulmány első része a romani szociolingvisztikai helyzetéről ad vázlatos áttekintést, kiemelve néhány olyan nyelvi, nyelvhasználati jellemzőt, amelyek kialakulásában a kisebbségi helyzet sajátosságainak nagy szerepe van. A szerző rámutat a romani párú kétnyelvűség és a romani funkcióinak leírásában gyakran használt diglossziás kétnyelvűségmodell általánosító alkalmazásából fakadó egyes problémákra, majd a romani nyelv és nyelvhasználat társadalmi, stílári változatosságára

érzékenyebb, dinamikusabb megközelítés szükségessége mellett érvel. E rész harmadik egysége az újabb romani nyelvészeti kutatások nemzetközi eredményeit tekinti át elsősorban annak alapján, hogy azok a nyelvi változatosság egyes aspektusait hogyan értelmezik. A változatosság különféle aspektusai közül az eddigi kutatások elsősorban a romani dialektális sokféleséget vizsgálták. A fejezet azt a megközelítést ismerteti, amelyet az utóbbi másfél évezred kutatási eredményei kínálnak a nyelvjárási változatosság leírására. Röviden bemutatja azt az elméletet, amely a változási folyamatok földrajzi diffúziójával magyarázza a mai romani dialektusok kialakulását, majd sorra veszi a különbségek leírásában legfontosabbnak bizonyult nyelvi változókat és a variánsaik földrajzi eloszlási mintáit szemléltető izoglosszákat.

A tanulmány második fele a magyarországi cigány kisebbség nyelvi sokféleségére és a magyarországi romani változatokra összpontosít. A nyelvi és etnikai sokféleség reprezentációját vizsgálva külön figyelmet fordít a statisztikákra, valamint az etnonima- és linguonima-használat kérdésére. Kritikai elemzését adja a magyarországi statisztikai diskurzusban használt nyelvi- és etnikai kategorizációnak, és rámutat a homogenizáló, esszencializáló nyelv- és etnicitás-szemlélet néhány problémájára. A szerző végül – saját terepmunkájának tapasztalatait felhasználva – a dialektológiai kutatások terepmunkamódszerekkel összefüggő korlátaira hívja fel a figyelmet, és az antropológiai módszereket is használó nyelvészeti terepmunka, a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység vizsgálatának szükségessége mellett érvel.

Pálmainé Orsós Anna beás nyelvész e fejezetben olvasható tanulmánya (*A beás nyelv Magyarországon*) a másik magyarországi cigány nyelv, a beás általános jellemzését adja. A beások hazánk cigány lakosságának legkisebb csoportja. Lélekszámuk mindössze 40-50 ezer fő, döntően a Dél-Dunántúlon laknak. Származásuk története a magyar nyelvű cigány és romani csoportokhoz képest a legkevésbé ismert. Három nyelvjárásuk (árgyelán, muncsán, ticsán) közül az árgyelán a legelterjedtebb, amely egy nyelvújítás előtti bánati román dialektus, s a román nemzeti nyelvtől csaknem izoláltan őrzi archaikus nyelvjárási jellegét ma is. Az árgyelánok Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyékben használják ezt a nyelvjárást. A Dél-Dunántúlon Alsószentmártonban és környékén az ún. *muncsán* nyelvjárást beszélnek, mely hasonlóan a hazánk keleti részén élő harmadik nyelvessoporthoz, a *ticsán*hoz, jóval többet merít a mai román nyelvből. A Dél-Dunántúlon található két nyelvjárás szókincse közel azonos, a muncsánok és az árgyelánok tökéletesen megértik egymást. A dolgozat a nyelvi jellemzésen túl foglalkozik a beás standardizációjának és megerősítésének lépéseivel, de ennek esélyeit egy későbbi fejezetben, egy konkrét szociolingvisztikai kutatás eredményeire építve mutatja majd be.

P. Tólos Endre: Fonológiai szabálykölcsonzés a cigányban című tanulmányának kiindulópontja a cigány beszélők két-, illetve többnyelvűsége, melynek természetes következménye, hogy a környezeti nyelv, mint bármely más kontaktusos elrendezésben, szükségképpen hatással van a beszélők cigány nyelvére. A szerző egyaránt hangsúlyozza az európai cigány nyelv egységességét, ugyanakkor az egyes európai nyelvekkel való együttélés következtében kialakuló sokféleségét is. A tanulmány második része a romani fonológiai szabálykölcsonzésekre mutat be példákat az angoltól a finnen keresztül a lett nyelvvel való érintkezési helyzetekig. A tanulmány fontos adalékokkal szolgál mind az areális, mind pedig a kontaktusnyelvészeti számára.

A kötet második fejezete a *Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány és oktatás* címet viseli. Mára teljesen nyilvánvaló, hogy a cigány közösségek társadalmi beilleszkedésében (annak hiányában) kitüntetett szerepe van az oktatásnak. Elsőként Réger Zita kutatásai, majd az ő nyomdokain tanulmányok egész sora hiába hívták fel a figyelmet, hogy a cigány gyermekek iskolai nehézségeinek jelentős része nyelvi gyökerű, s hogy e nyelvi hátrány más területekre is áttevődő hátrányként társadalmi esélytelenséggé válik. A felhalmozódott kutatási anyag valójában azt jelzi, hogy az iskolai (nyelvi) nehézségek jó részének okait a nyelvi szocializációs különbségekben kell keresnünk. Ha az otthonról hozott szocializációs mintákat az iskola nem támogatja, sőt kerülendőnek tartja, a különbség deficitté válik. Ez azt jelenti, hogy bekerülve az iskolába, sok gyermek számára feszültség keletkezik a saját környezetben megtapasztalt nyelvi valóság, a helyi csoportnormák és az iskola által (is) közvetített nyelvi elvárások között. Réger Zita kutatásaiból jól tudjuk, hogy a „cigány gyermekek nyelvi hátránya nagyrészt abból ered, hogy a gyermek számára elérhető, otthon elsajátított nyelvi mintából az írott nyelvvel, az írásbeliséggel való kapcsolat rendszerint hiányzik. [...] Ugyanakkor azok a sajátos nyelvhasználati módok, amelyekre például egy hagyományos cigány kultúrában felnövekvő gyereket anyanyelvi közössége megtanít, az iskolai követelmények szempontjából teljesen irrelevánsak. (Tapasztalataink szerint a hagyományos cigány orális kultúrát még őrző családok gyerekeinek kulturális-nyelvi tudásáról az iskola általában nem is tud – illetve nem vesz róla tudomást.) (Réger 2001: 89; 1974; 1978)”. Az iskola, a tanár mindezt igen gyakran differenciálatlanul képességhiányként, deficitként, nem pedig különbségként kezeli és azonnal megbélyegzi a kulturális, szocializációs (valamint regionális, társadalmi, gazdasági) különbözőségekből adódó rendszerszerű nyelvi-nyelvhasználati eltéréseket.

Ezekre a problémákra *Réger Zita* számos művében felhívta a figyelmet. Mégis, az a munka, melyben talán a legrészletesebben fejt ki mindezt, aligha hozzáférhető a nagyközönség számára. Úgy gondoltuk tehát, hogy az oktatási rész bevezető tanulmányként újra közöljük *Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben* című, 1987-es munkáját.

Forray R. Katalin *Az iskola és a cigány család ellentétei* című tanulmánya az „eltérő” családi szocializáció fogalmát tölti meg tartalommal voltaképpen arra a kérdésre keresve a választ, hogy a cigány gyermekek miért nem sikeresebbek akkor sem, ha a család anyagi helyzete jó. Az alacsony iskolai teljesítmény kérdését komplex módon, egyrészt az iskola elvárásai, értékei és céljai felől, másrészt a cigány családok által az iskolának tulajdonított szerep, a családok iskolaértelmezése felől közelíti meg. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy az iskolában megjelenő etnikai konfliktusok leküzdésének, a cigány gyermekek iskolai sikereinek a különböző kultúrákkal szembeni tolerancia növekedése, a cigányok életstílusa, valamint az iskolával szembeni elvárásaik behatőbb ismerete legalább annyira fontos kulcsa, mint a szociális helyzetükben esetlegesen bekövetkező kedvező változások.

Az oktatással szorosan összefüggnek a nyelvi jogi és a nyelvtervezési kérdések. Európaszerte a mai napig folyamatos vita zajlik a cigány közösségek jogérvényesítésének problémáiról. A *Nyelvi jogok: a lingvicitizmustól a pluralizmusig* című fejezet három tanulmánya a cigány nyelvvel kapcsolatos nyelvi jogi, nyelvpolitikai és nyelvtervezési kérdéseket járja körül.

Yaron Matras: A romani jövője: A nyelvi pluralizmus politikája felé című, eredetileg angol nyelven megjelent tanulmányának magyar nyelvű közzététele azért különösen fontos, mert európai kontextusba ágyazva, országonként is áttekintve (Magyarország is szerepel az elemzésben), a nemzetközi nyelvi jogi instrumentumok látszólagos kényszerítő ereje és a *de facto* helyzet korlátai között mutatja be, milyen lépések volnának szükségesek a romani nyelvi tervezésben, a standardizáció sikerességének, a romani megerősítésének, a tényleges nyelvi pluralizmus megvalósulásának érdekében. A tanulmányból egyfelől jól látszik, hogy a környező országok hasonló problémákkal szembesülnek, másfelől a romani nyelv nemzetközileg egyik legelismertebb kutatója konkrét megoldási javaslatokat is kínál.

Kontra Miklós, aki már korábban is több írást szentelt a cigányokat érő tannyelvi diszkrimináció kérdésének, a kötetben *Cigányaink, nyelveik és jogaik* című tanulmányában kritikus, ám igencsak valóságos képet fest a mai magyarországi nyelvpolitikai helyzetről. A szerző kiemeli, hogy, bár az elmúlt évtizedben Magyarországon számos nyelvpolitikai és nyelvi jogi szakkönyv jelent meg, ám ezek hatása a magyar nyelvpolitikára csekély, pontosabban egyáltalán nincs hatásuk, ugyanis a Magyar Köztársaságnak semmilyen nyelvpolitikai koncepciója nem létezik. A meglévő nyelvpolitikai törvények, rendeletek és intézkedések – koncepció híján – természetesen összehangolatlanok és sokszor egymás hatását rontják, netán meg is szüntetik. A meglehetősen kaotikus – és leginkább a cigányokat sújtó – helyzetet az oktatási nyelvi diszkrimináció, az oktatási nyelvi jogok korlátozásának három megvalósulási formáján keresztül illusztrálja a dolgozat: (1) korlátozza a kisebbségi nyelven történő oktatást a diákok életkora alapján, vagy megszabja, mely tantárgyakat lehet, s melyeket nem lehet kisebbségi nyelven tanulni, (2) korlátozza azon kisebbségi nyelvek számát, amelyekben anyanyelvi oktatás folytatható, és (3) csökkenti a kisebbségi anyanyelvi oktatásban részesülők számát oly módon, hogy elhomályosítja, kik is a jogosultak. A jogfosztás ezen módja sokszor úgy valósul meg, hogy az állam, illetve a többségi társadalom „homogénizál” egy heterogén kisebbséget.

Forray R. Katalin Nyelvpolitika – A cigány nyelvek oktatásának helyzete című munkája a magyarországi nemzetiségek és etnikai kisebbségek jellemzőinek, valamint az őket érintő általánosabb jogi kereteknek a bemutatása után a cigány közösségek oktatásának jogszabályi hátterét szembesíti a valóságos helyzettel a közoktatástól a speciális oktatáson, a pedagógusképzésen keresztül a nyelvvizsgáztatásig. A cigány közösségek nyelvi helyzetét az utóbbi években leginkább érintő tendenciák és problémák felsorakoztatása után a szerző néhány megoldási javaslatot is megfogalmaz.

A kötet *Beszédmódok, kultúrareprezentációk, nyelvideológiák* című antropológiai nyelvészeti-interakcionális fejezetében három tanulmány található. Ezek képviselik azokat a mikroelemzéseket, amelyek egyrészt segítenek megérteni a cigány közösségek eltérő nyelvideológiáit, sajátos interakciós normáit, másrészt ezek értékékként, előítéletektől mentes bemutatásával hozzájárulnak a „cigány kultúra/ák” tartalmának valóságosabb, dinamikus értelmezéséhez, a cigányok és nem cigányok közötti kommunikációs zavarok leküzdéséhez, nem utolsósorban az iskolában. Minthogy a kötet – a valósághoz hasonlóan – nem húzza meg a választóvonalat az államhatárnál, a három tanulmány egyike (majd egy másik fejezetben egy további) Magyarországon kívüli, jelen esetben egy romániai cigány közösségben végzett kutatás eredményeit mutatja be.

Először válik magyar nyelven hozzáférhetővé *Réger Zita* egyik legutolsó munkája s a nagy nemzetközi múltra visszatekintő, ám Magyarországon kevésbé meghonosodott interakcionális szociolingvisztikai paradigma egyik fontos darabja, *Ugratás* című tanulmánya. Különféle nyelvi közösségekben és társadalmi csoportokban a nyelvi szocializáció fontos kultúraspecifikus eszköze lehet az ugratás. A tanulmány a kisgyermekek ugratásának strukturális és pragmatikai jellegzetességeit vizsgálja egy magyarországi tradicionális cigány nyelvi közösségben. Az ugratás a cigány csecsemőknek és kisgyermekeknek szóló beszédben a legfiatalabb életkortól kezdve széles körben elterjedt jelenségnek bizonyult. A munka vizsgálja a korai ugratás kulturálisan sajátos jellemzőit és a mintázatok kor szerinti alakulását. A cigány gyermekek nyelvi szocializációjáról való eddigi ismereteinket tovább árnyalja, miszerint ezt a társalgási jártasságot a cigány gyerekek nagyon korán felismerik, és használják is azoknak a jellegzetes „kontextualizációs fogódzóknak” egy részét, amelyek a felszíni forma mögött meghúzódó, az ugratás alapjául szolgáló szándék azonosításához szükségesek.

Kovalcsik Katalin: Szimbolikus kultúrareprezentációk egy olténiai rudár közösségben című tanulmánya egy románul beszélő havasalföldi, környezetük által cigánynak tartott közösségben vizsgálja az identitás és kultúra hagyományos diskurzusait, a narratív identitás reprezentációs elemeit s a velük összefüggő nyelvideológiákat. A tanulmány második részében a szerző árnyaltan mutatja be a csoport kulturális identitásának két meghatározó elemét, a mesterség, valamint az eredetileg gyógyító áldozatból lassan családi ünneppé váló, bárányáldozattal járó *gurbane* szerepét. A dolgozat utolsó része a hagyományos rudár kulturális ideológiák és az új pünkösdisták gyülekezet által képviselt értékrend konfliktusos kapcsolatát értelmezi. A képillusztrációk mellett a rudár kultúra művészeti reprezentációi közül a zencit két, rudárok által énekelt dal és kottamelléklete szemlélteti.

A magyarországi cigányság legnépesebb csoportját a mára magyar egynyelvűvé vált cigányok alkotják. A nemzedékek óta egynyelvű közösségek vernakuláris változataikkal, nyelvhasználati szabályaikkal, beszélési mintáikkal kapcsolatban sokáig egyáltalán nem léteztek kutatások. Ma is hiányzik e kérdés szisztematikus vizsgálata. Vajon maguk az adott változatokat beszélő cigány közösségek és a nem cigány környezet, illetve annak intézményei hogyan kezelik, miként tekintik ezeket a magyar nyelvű diskurzusokat, milyen ideológiákat és attitűdöket tartanak fenn velük kapcsolatban? Mi jellemző a hétköznapi interakciókra? Milyen diszkurzív gyakorlatokban konstruálódik meg a „cigány” mint különbség olyan helyzetekben, amikor emberek saját magukat jelenítik meg cigányként? E kérdések megválaszolásához viszi közelebb az olvasót *Horváth Kata: „Mire teszed magad?”: A „cigány” mint különbség diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban* című tanulmánya. A szerző voltaképpen elsőként vállalkozott Magyarországon – beépülő résztvevő megfigyelőként – egy magyar nyelvű cigány közösség nyelvi gyakorlatának sokoldalú feltárására. A szerző a valóságos diskurzusrészleteket a különböző pragmatikai-szociolingvisztikai megközelítésekből ismert nyelvhasználati gyakorlatokként, valamint a foucaultianus értelmezésben hatalmi működésekként egyidejűleg elemzi. Kiemelendő, hogy a tanulmány nem a cigányokra, cigány közösség(ek)re, általában a cigány kultúra(k)ra jellemző nyelvhasználati jegyeket gyűjti egybe, hanem éppen ellenkezőleg, nyelvi oldalról sem kíván hozzájárulni e kultúrák közötti különbség létrehozásához és erősítéséhez. Azt próbálja nyomon követni, „hogyan működnek azok a diszkurzív gyakorlatok, amelyek adott helyzetekben cigányokat hoznak létre.”

Kötetünk utolsó fejezete a *Nyelvmegőrzés vagy nyelvcsere? – Szociolingvisztikai vizsgálatok cigány közösségekben* címet viseli. Az olyan kérdésekre, hogy milyen esélye van a nyelvmegőrzésnek, a nyelvi revitalizációnak a romani és a beás esetében, milyen nyelvpolitikai, nyelvtervezési döntések és gyakorlatok tehetik ezt lehetségessé, árnyalt válaszokra lenne szükség. Ehhez azonban – úgy tűnik – nem elegendők a nagy ívű, országos reprezentatív felmérések vagy a népszámlálások anyanyelvi adatai, melyeket a nyelvi kisebbségekkel foglalkozó szociolingvisták – nyelvészeti megfontolások alapján – igen nagy fenntartásokkal kezelnek. A mai napig hiányoztak azok a kutatások Magyarországon, melyek egy-egy adott hagyományos cigány közösség nyelvi asszimilációjának mikéntjét és mértékét szisztematikus módon, szociolingvisztikai eszközökkel tarták volna fel. **Bartha Csilla: Nyelvmegőrzés és nyelvcsere két magyarországi oláh cigány közösségben** című tanulmányában a nyelvcsere folyamatának értelmezése mellett az első ilyen, két Szabolcs-Szatmár megyei falusi településen végzett szociolingvisztikai nyelvcserekutatás főbb eredményeit összegzi olyan kérdésekre keresve a választ, mint 1) a romani nyelvet beszélő közösségek mennyire képesek megőrizni etnokulturális-nyelvi sajátosságait viszonylag zárt (telepi), illetve nem zárt közösségekben; 2) melyek azok a faktorok, amelyek a nyelvcsere tét s melyek azok, amelyek a nyelvmegőrzést erősítik; 3) egy-egy lokális közösségben hol tart, milyen stádiumban van a nyelvcsere, s ebből milyen következtetések vonhatók le.

Pálmainé Orsós Anna: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei című tanulmánya egy magyarországi beás nyelvi közösség (Mánfa) nyelvhasználatával foglalkozó komplex szociolingvisztikai jellegű kutatás eredményeit mutatja be. A beás nyelv használatának háttérbe szorulása és a nyelvcsere egyéb okainak vizsgálata mellett az etnikai lét, az etnikai identitástudat megőrzésének lehetőségeiről, valamint a nyelv emancipálásához szükséges oktatás- és nyelvpolitikai jellegű tervezés lépéseiről szól a tanulmány szerzője.

M. Pintér Tibor–Menyhárt József: Nyelvek és lehetőségeik Malomhelyen című tanulmányának középpontjában ugyancsak Magyarországon kívüli cigány közösség áll: a munka egy szlovákiai magyar többségű település cigány lakosságának nyelvhasználatát, nyelvi szokásait tárja fel. Az írás témája azért is figyelemre méltó, hiszen a kontaktusban élő, többszörös kisebbségi helyzetben lévő cigány közösségekben nem ritka a háromnyelvűség jelensége. A 2002 és 2004 között zajlott szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálat eredményeiből képet kapunk arról, hogy a szlovákiai magyarság között élő zárt közösség életében milyen szerepet tölt be a romani, magyar, illetve a szlovák nyelv. Jól látszik, hogy a diglossziás megosztás mellett is elsődleges szerepe van a romaninak, a fiatalabbak körében azonban egyre nagyobb teret nyer a magyar. A szlovák nyelv aktív használatára e beszélők kevéssé kényszerülnek annak ellenére, hogy olykor az e nyelvvel való érintkezés elkerülhetetlen. A szlovák nyelvű kommunikációt három szlovákiul tudó segítségével valósítják meg, ennek hiányában gyakran adódnak nyelvi konfliktusok.

A tanulmány érinti azokat a színtereket, melyeken a közösség ezt vagy azt a nyelvet használhatja, illetve bemutatja az egyes nyelvek ismeretének lehetőségeit és szintjeit. A nyelvhasználat leírása mellett a tanulmány kitekint a közösség oktatási helyzetére és szociológiai háttérére is.

A tanulmánykötet szükségképpen válogatás eredménye, s terjedelmi korlátok miatt nem reprezentálhatja az elmúlt évek cigány nyelvekkel foglalkozó kutatásának egészét. Éppen ezért, az egyetemi, főiskolai hallgatók, oktatók és kutatók további tájékozódását megkönnyítendő, a kötet végén két ajánló bibliográfiát is közreadunk.

Az első a magyarországi romani és beás nyelvre vonatkozó további irodalom válogatott, ezen belül Réger Zita munkásságának teljes bibliográfiája, amely a szóban forgó nyelveken íródott szótárak és szépirodalmi művek ajánló jegyzékét is tartalmazza. A melléklet második része pedig azok számára, akik a kötetben is érintett kérdések releváns nemzetközi szakirodalmában szeretnének elmélyülten tájékozódni, egy válogatott nemzetközi bibliográfiát is tartalmaz, külön megjelölve a szabadon hozzáférhető tanulmányok internetes lelőhelyét is.

***

A kötet szerkesztőjeként számos kollégának tartozom köszönettel. Legfőképpen Réger Zitának, aki hosszú beszélgetéseink során mindig szívesen osztotta meg velem kutatói tapasztalatait, szakmai vívódásait, tett még érzékenyebbé a nyelvi hátrányos helyzet s a kisebbségi lét problémáira, s a Nyelvtudományi Intézetben sok éven keresztül látott el tanácsokkal. Hiánya sokunk számára betölthetetlen ürt hagyott.

Köszönet illeti a Szerzőket együttműködésükért. Egyeseket azért, mert lehetővé tették korábban megjelent tanulmányuknak a jelen kötetben való közlését, másokat pedig azért, mert eleget téve felkérésemnek, új tanulmányaikkal járultak hozzá, hogy a cigány közösségek nyelveit valóban inter- és multidiszciplináris keretben mutathassuk be.

Kuti Juditnak, Siptár Péternek, Sziráki Szilviának és Szőnyi Andreának a tanulmányok fordításáért tartozom köszönettel. Hálás vagyok Bánréti Zoltánnak, Kenesei Istvánnak és Szarka Lászlónak, akik az MTA Nyelvtudományi Intézetében, valamint Nemzeti és Etnikai Kisebbségkutató Intézetében a cigány nyelvészeti kutatásokat, köztük nem egy, a kötetben szereplő vizsgálatot támogattak, s fontos szerepük volt az azonos című 2003-as konferencia sikeres megrendezésében is.

Külön köszönöm Szalai Andrea és M. Pintér Tibor kollégáim, valamint Krausz Katalin kiadói szerkesztő áldozatos munkáját, akik nélkül a tanulmánykötet nem jöhetett volna létre. Ugyancsak köszönet illeti Kassai Ilonát, aki lektorként segítette munkánkat.

A munkálatot a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint a European Commission FP6 SSA (contract number: 029124) is támogatta.

Bartha Csilla

A KÖTET SZERZŐI

Bartha Csilla: nyelvész, kandidátus, az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének habilitált docense, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: szociolingvisztika, kétnyelvűség-kutatás, diskurzuselemzés; nyelvi kisebbségek Kelet-Közép Európában, nyelvi kisebbségek Magyarországon, nyelvi asszimiláció cigány közösségekben, nyelvmegtartás és a magyar nyelvű oktatás a Kárpát-medencei kisebbségi régiókban, a siket közösség integrációs esélyei, siketoktatás, nyelvcsere és nyelvi revitalizáció, a kétnyelvűség elmélete, kétnyelvű oktatási modellek, az amerikai magyarok nyelvhasználata, beszélt nyelvi kutatások.

Forray R. Katalin: nevelésszociológus, az MTA doktora, egyetemi tanár, a PTE BTK Romológia Tanszékének alapítója, 2001 és 2006 között vezetője, valamint a PH Felsőoktatási Kutatóintézet tudományos tanácsadója. Jelenleg a PTE BTK Neveléstudományi Intézet igazgatója. Kutatási területei: etnikai és nemzetiségi kisebbségek az oktatásban, cigány gyermekek és multikulturális iskola, multikulturális oktatás és elítéltképzés, pályakezdő roma fiatalok esélyei, a felsőoktatásban tanuló roma fiatalok esélyeinek növelése.

Horváth Kata: kulturális antropológus, PhD-hallgató a PTE Kultúratudományi Doktori Programjában. Kutatási területei: nyelvészeti antropológia, diszkurzív elméletek, performativitás, kulturális antropológiai cigánykutatás.

Kontra Miklós: nyelvész, az MTA doktora, az SZTE Angol Nyelvtanári és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztályának vezetője. Kutatási területei: a magyarországi magyar nyelv változatainak szociolingvisztikai leírása, nyelvi változás, a Kárpát-medencei magyar nyelvváltozatok vizsgálata, nyelvi emberi jogok, nyelv és oktatás, amerikai magyar közösségek kétnyelvűsége, kontaktusnyelvészet.

Kovalecsik Katalin: zenetörténész, PhD, az MTA Zenetudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: cigány népzene-kutatás, a magyarországi beások népzeneje, a határon túli cigány népzene változatai, a cigány közösségi alkalmak zenéje, oláh cigány közösségek népmeséi, ugratás, kultúrareprezentációk összehasonlító vizsgálata, nyelvvideológia-kutatás.

Yaron Matras: nyelvész, a Machesteri Egyetem professzora, a *Romani: A linguistic introduction* (Romani: nyelvészeti bevezetés) (Cambridge University Press, 2002), valamint számos fontos romani nyelvészeti tanulmány szerzője, a *Romani Studies* folyóirat szerkesztője, több nemzetközi nyelvészeti projektum vezetője. Kutatási területei: pragmatika, nyelvtipológia, nyelvi kontaktusok, nyelvi sztenderdizáció, deixis, grammatikai konvergencia, kevert és titkos nyelvek; a romani, német dialektusok, kurd és a Közel-Kelet más nyelvei.

Menyhárt József: nyelvész, PhD, a nyitrai Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karán a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék oktatója, valamint a dunaszerdahelyi székhelyű Gramma Nyelvi Iroda munkatársa. Kutatási területei: dialektológia, szociolingvisztika, nyelvpolitika, onomasztika, Nyékvárkony község nyelvhasználata, a malomhelyi roma nyelvközösség nyelvészeti vizsgálata, a Szlovákiában működő felekezetek nyelvhasználata.

Pálmainé Orsós Anna: nyelvész, PhD-hallgató, a PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszékének oktatója, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa, a Gandhi Alapítványi Gimnázium alapító tanára. Kutatási területei: a beás nyelv leírása, szociolingvisztikai vizsgálata, beás nyelvi tervezés.

M. Pintér Tibor: nyelvész, PhD-hallgató az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar nyelvészet program, Szociolingvisztika alprogramjában, az MTA Nyelvtudományi Intézetének fiatal kutatója, valamint a dunaszerdahelyi székhelyű Gramma Nyelvi Iroda munkatársa. Kutatási területei: szociolingvisztika, cigány közösségek szociolingvisztikai vizsgálata a Felvidéken, a Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz Szlovákiai Magyar Alkorpuszának szerkesztése, nyelvtechnológiai kutatások.

Réger Zita (1944–2001): nyelvész, kandidátus, haláláig az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A cigány nyelv és kultúra egyik legmeghatározóbb hazai kutatója. Kutatási területei: gyermeknyelvi kutatások, szociolingvisztika, nyelvészeti antropológia; nyelvi szocializáció, a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat vizsgálata oláh cigány közösségekben, nyelvi hátrányos helyzet és iskola, gyermekek közötti kommunikáció, cigány gyermekfolklor, beszédműfajok vizsgálata.

Szalai Andrea: nyelvész, PhD-hallgató, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területei: szociolingvisztika, antropológiai nyelvészet; nyelvi ideológiák; nyelvi udvariasság; társadalmi nem és nyelvhasználat; nyelvpolitika; kisebbségi nyelvhasználat, nyelvi emberi jogok, kisebbségi oktatás; romani nyelv.

Tálos Endre: nyelvész, egyetemi doktor. 1984–1987 között az ELTE BTK Finnugor Tanszékének adjunktusa, korábban az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: finnugor nyelvészet, hangtörténet, általános nyelvészet, fonológia, a cigány nyelvek leírása, a romani nyelv változatainak tipológiai sajátosságai.

I. CIGÁNY NYELVEK ÉS KÖZÖSSÉGEK MAGYARORSZÁGON

---

1. Szalai Andrea: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség..... 20
  2. Pálmainé Orsós Anna: A beás nyelv Magyarországon..... 52
  3. P. Tólos Endre: Fonológiai szabálykölcsonzés a cigányban 71
-

1. EGYSÉGESSÉG? VÁLTOZATOSSÁG? A CIGÁNY KISEBBSÉG ÉS A NYELVI SOKFÉLESÉG

Szalai Andrea

1.1. BEVEZETÉS

A romani a beszélők száma és a földrajzi elterjedtség tekintetében is az egyik legjelentősebb kisebbségi nyelv Európában, a kétnyelvű cigány közösségek többsége a környezeti nyelvek mellett e nyelv valamely változatát beszéli. A tanulmány¹ a romanit beszélő közösségek nyelvi sokféleségét és a romani nyelv változatosságának néhány aspektusát állítja középpontba.

A második szakasz a romani szociolingvisztikai helyzetéről ad vázlatos áttekintést. Ennek keretében néhány olyan nyelvi, nyelvhasználati jellemzőt emel ki, amelyek kialakulásában a kisebbségi helyzet sajátosságainak nagy szerepe van. Rámutat a romani párú kétnyelvűség és a romani funkcióinak leírásában gyakran használt diglossziás kétnyelvűség-modell általánosító alkalmazásából fakadó egyes problémákra, és a romani nyelv és nyelvhasználat társadalmi és stiláris változatosságára érzékenyebb, dinamikusabb megközelítés szükségessége mellett érvel.

A harmadik rész az újabb romani nyelvészeti kutatások nemzetközi eredményeit tekinti át elsősorban annak alapján, hogy azok a nyelvi változatosság egyes aspektusait hogyan értelmezik. A változatosság különféle aspektusai közül az eddigi kutatások elsősorban a romani dialektális sokféleségét vizsgálták. A fejezet azt a megközelítést ismerteti, amelyet az utóbbi másfél évezed kutatási eredményei kínálnak a nyelvjárási változatosság leírására. Röviden bemutatja azt az elméletet, amely a változási folyamatok földrajzi diffúziójával magyarázza a mai romani dialektusok kialakulását, majd sorra veszi a különbségek leírásában legfontosabbnak bizonyult nyelvi változókat és a variánsaik földrajzi eloszlási mintáit szemléltető izoglosszákat.

A tanulmány második fele a magyarországi cigány kisebbség nyelvi sokféleségére és a magyarországi romani változatokra koncentrálna. A nyelvi és etnikai sokféleség reprezentációját vizsgálva külön figyelmet fordít a statisztikákra, valamint az etnonima- és linguonima-használat kérdésére. Kritikai elemzését adja a magyarországi statisztikai diskurzusban használt nyelvi- és etnikai kategorizációnak, és rámutat a homogenizáló, esszencializáló nyelv- és etnicitás szemlélet néhány problémájára. Az összefoglalásban – saját terepmunka-tapasztalataimra támaszkodva – a dialektológiai kutatások terep-

¹ A tanulmány az Open Society Institute (Budapest) és a MÖB Eötvös Ösztöndíja által támogatott kutatás keretében készült. A támogatást ezúton is köszönöm. Az írás korábbi változatához fűzött tanácsaikért köszönöm Bartha Csillának, Bánréti Zoltánnak, Berta Péternek, Kassai Ilonának, Kontra Miklósnak és Michael Stewartnak. A tanulmány eredeti megjelenési helye: Nyelvtudományi Közlemények 2006, 103. kötet.

munkamódszerekkel összefüggő korlátaira hívom fel a figyelmet, és az antropológiai módszereket is használó nyelvészeti terepmunka, valamint a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység vizsgálatának szükségessége mellett érvelek.

1.2. A ROMANIRÓL RÖVIDEN – VÁZLATOS SZOCIOLINGVISZTIKAI HELYZETKÉP

A romaní az egyetlen olyan ind nyelv, amelyet a középkortól kizárólag az indiai szubkontinensen kívül, főként Európában² beszélnek (Matras in press). A *romani* terminus endo-linguonima, amellyel a magukat többnyire romának nevező, a nem romák által gyakran cigánynak hívott csoportok utalnak anyanyelvükre. A *romani* szóalak a *rom* főnévből képzett melléknév egyes számú, nőnemű alakja. Nyelvnévként azért használatos nőnemben, mert a *čhib/šib/šib* 'nyelv' főnév, amelyet módosít, és amellyel a nyelvtani nem tekintetében is egyeztetendő, nőnemű. A modern nyelvészeti szakirodalom – alkalmazkodva az e nyelvet beszélő közösségek nagy részének anyanyelvi öndefiníciójához –, többnyire a *romani* terminust használja akkor, amikor erre, az indoeurópai nyelvcsalád indoárja ágába tartozó, erős balkáni hatást mutató nyelvre (vö. Matras 1994a; Friedman 1985, 2000, 2001; Tólos 2001) vagy annak valamely változatára utal.

A romanit beszélő népesség számával kapcsolatban eltérő, általában 3,5 és 10 millió közötti becslésekkel találkozhatunk. A beszélőközösségek elhelyezkedése nem köthető valamely földrajzilag vagy politikailag körülhatárolható, egybefüggő területhez, ebben az értelemben tehát a romaní nem territoriális nyelv. A romanit beszélő közösségek szociolingvisztikai szempontból sajátos helyzetűek, hiszen a romaní mindenütt kisebbségi nyelv. A többség és a kisebbségek viszonyát gyakran jellemző hatalmi egyenlőtlenségek a kisebbségi helyzetű nyelvek használatára a státusz, a korpusz és az elsajátítás tekintetében is jelentős hatást gyakorol(hat)nak. A státusz vonatkozásában tény, hogy a mindenkori többségi nyelv által uralt intézményi színtereken (pl. az oktatásban, az államigazgatásban, a tudományban, a médiában stb.) és az azokhoz kötődő témákkal kapcsolatban a romanit beszélőknek nem volt, sőt jobbra ma sincs lehetőségük arra, hogy használják anyanyelvüket. Ennek, a romanit bizonyos nyelvhasználati színterekről kizáró gyakorlatnak a nyelv korpusza tekintetében az a következménye, hogy ezeknek a funkcióknak az ellátására a romaní jelenleg korlátozott forrásokkal rendelkezik. (Pl. egyes szaknyelvi regiszterek nem alakulhattak ki.) A kisebbségi helyzet sajátosságai a nyelvelsajátítás körülményeit is befolyásolják: a romaní mindmáig szinte kizárólag az elsődleges nyelvi szocializáció színterein, a családban és a roma közösségben, a szóbeli kommunikációban sajátítható el. A romaní nyelvelsajátítást és használatot a másodlagos intézményi szocializáció színterei általában nem támogatják: az oktatási intézményekben ritkán van lehetőség használatára, az iskolai tantervekben a romaní nyelv legfeljebb tantárgyként jelenik meg.

² Romaní változatokat beszélő emigráns közösségek Európán kívül, pl. az USA-ban és Kanadában (vö. Salo 1979) már a 19. század utolsó harmadától jelen vannak. Roma közösségek Dél-Amerikában és Ausztráliában stb. is találhatóak.

Éppen ez a tartós, mindenütt-kisebbségi helyzet az, ami elengedhetetlenné teszi e közösségek tagjai számára a mindenkori befogadó társadalom nyelvénk/nyelveinek el-sajátítását és használatát, azaz a két- vagy többnyelvűséget. A romani-párú kétnyelvűség társadalmi jelentőségéhez képest mindmáig meglepően kevés tanulmány foglalkozott az egyéni és a társadalmi kétnyelvűség különböző aspektusaival. A bilingvis kompetencia és nyelvhasználat mintái nemcsak közösségenként mutathatnak eltéréseket, hanem egy konkrét közösségen belül is változatosak lehetnek. E változatosság megismeréséhez a kétnyelvű roma közösségekben is olyan kutatásokra lenne szükség, amelyek a nyelvvál-lasztás és a nyelvhasználat jellemzőit, valamint a romanival és a környezeti nyelvekkel kapcsolatos attitűdöket és ideológiákat az interetnikus és az intraetnikus kommunikáció színterein egyaránt vizsgálják. Az ilyen típusú kutatások fontos hozzájárulást jelentene-nének a romani nyelv megtartásához vagy annak feladásához, a nyelvcserehez vezető ideológiák és gyakorlatok megértéséhez is.³

Ilyen vizsgálatok hiányában a kétnyelvű roma közösségek nyelvi repertoárját jel-lemezve a szakirodalom eddig jobbra beírta azzal, hogy a romani-párú kétnyelvűséget általánosságban véve diglossziásnak⁴ tekintette. A kétnyelvű romani nyelvhasználat sa-játosságainak leírására használt diglosszia-modell azt feltételezi, hogy a két nyelv közöt-ti funkciómegosztást valamennyi romanit beszélő közösségben az jellemzi, hogy a for-mális, nyilvános helyzetekben választott kód, az „emelkedett” (E) változat (high variety) rendszerint a többségi nyelv, míg a romani alacsonyabb presztízsű⁵, „közönséges” (K) változatként (low variety) csak az informális, privát helyzetekben, pl. a családon belüli kommunikációban használatos. A „kétnyelvűség diglossziával” modell alkalmazása a kétnyelvű romani nyelvhasználat leírására azonban több problémát is felvet. Az egyik az, hogy a kisebbségi helyzet nyelvhasználati következményeit úgy írja le, hogy a je-lenlegi helyzet magyarázatában alapvető fontosságú történeti, társadalmi tényezőkre, a kisebbségi kétnyelvűség helyzeti társadalmi, politikai dominanciaviszonyokkal össze-függő aspektusaira nem fordít elegendő figyelmet. Habár feltételezhető, hogy számos olyan roma közösség létezik (pl. a nyelvcsere előrehaladott fázisában), amelyre a fenti

³ Éppen ezért nemcsak magyarországi, hanem nemzetközi viszonylatban is hiánypótlónak tekinthetők azok a vizsgálatok, amelyek romani-magyar (Bartha 2006, ill. jelen kötet); és beás-magyar (Orsós-Varga 2001; Pál-mainé 2005, és a jelen kötetben közölt tanulmány) kétnyelvű közösségekben vizsgálták a nyelvhasználat és nyelvvál-lasztás mintáit, a beszélők nyelvi attitűdjeit, valamint ezek nyelvmegtartással, illetve nyelvcserevel való összefüggéseit. Az említett vizsgálatok egy része egy olyan kisebbségi kétnyelvűséget vizsgáló szocio-lingvisztikai projektum részét képezi (ld. Bartha-Borbély 2006), amelynek keretében hat különböző magyar-or-szági kisebbség kiválasztott közösségeiben került sor terepmunkára és standardizált kérdőíveken alapuló nyelvhasználati interjúk felvételére. Így a roma és a beás közösségekben kapott adatok összevehetők más magyarországi kisebbségkéivel, és felmérhető, hogy melyik lokális közösségben mennyire jellemző a nyelv-megtartás, illetve milyen stádiumban van a nyelvcsere, és az egyes kisebbségi közösségek esetében milyen tényezők állnak e folyamatok háttérében.

⁴ A diglossziás kétnyelvűség fogalmáról ld. Fishman (1967). A klasszikus fergusoni és a Fishman nyomán a többnyelvűség helyzetekre is kiterjesztett diglosszia-elmélettel és azok kritikájával kapcsolatban ld. pl. Bartha (1999: 66–74), Fasold (1993: 32–60), Schiffman (1997), valamint az International Journal of the So-ciology of Language 157., Ferguson emlékének ajánlott tematikus számának (2002) tanulmányait.

⁵ Ezzel ellentétes tapasztalatról számol be pl. Kovácsik (1999): egy erdélyi roma férfi az általa beszélt romani változat magas presztízséről és saját pozitív nyelvi attitűdjéről egy lassú dalt rögtönzött a kutatóval való inter-akció során.

elrendezés valóban jellemző, a fent említett diglosszia-modellt a romani-párú kétnyelvű nyelvhasználatra általánosságban érvényes nyelvhasználati mintaként bemutatni, vagyis azt állítani, hogy a romanit a beszélők rendszerint K változatként, döntően bázilektális funkciókban⁶ használják (vö. pl. Halwachs 1993; Matras 2002: 238–239), túláltalánosító és leegyszerűsítő gyakorlat.

Az ugyanis, hogy az internetikus kommunikáció nyilvános színterein a romani használatára általában nincs lehetőség, nem jelenti egyben azt is, hogy a romanit beszélő közösségekben a nyilvános, formális romani nyelvhasználatnak egyáltalán ne lennének színterei, szabályai, eszközei (pl. stílusok, regiszterek). A formális stílus és előadásmód jellemzőire egyes beszédműfajokban, pl. a lassú dalban vagy a mesében, Michael Stewart (1989, 1997: 181–203) antropológiai és Kovalcsik Katalin (1988, 1993) etnomuzikológiai kutatásai hívták fel a figyelmet. Valószínű, hogy a romani nyelven zajló interakciót – legalábbis egyes közösségekben – nemcsak az általuk elemzett, viszonylag kötött szerkezetű beszédműfajok, illetve az ezeket magukban foglaló beszédesemények esetében jellemzi a formalitás. Azokban a háromnyelvű, Erdély- és Románia-szerte gáborként ismert roma közösségekben például, ahol 18 hónapos terepmunkámat végeztem, azt tapasztaltam, hogy a közösség és az etnikai alcsoport történelmével, a múltbeli és jelenlegi társadalmi relációkkal, presztízsvizonyokkal kapcsolatos romani politikai diskurzus mind a résztvevői struktúra és a részvételi módok, mind pedig a kódkidolgozottság tekintetében sajátos szabályokkal, formalitással (vö. Irvine 1979) jellemezhető. Ezekben a közösségekben a formális romani nyelvhasználat fontos nyilvános színterej többek között a halotti rítusok, vagy azok a társadalmi összefüggések, amelyekre a romák közötti jelentősebb konfliktusok megvitatása és tisztázása, ill. a konfliktusban érintett részt vevők társadalmi arcának (*patjiv, herbako, lemezo*) és presztízisének helyreállítása érdekében kerül sor. (Az ehhez hasonló társadalmi gyakorlatokat a romákkal foglalkozó antropológiai irodalom jogi kontextusban ugyan tárgyalja, de az eseményt beszédeseményként nem vizsgálja, és csekély figyelmet fordít az ennek keretében zajló romani diskurzusra is.) Jellemző továbbá, hogy a vizsgált gábor közösségekben bizonyos témákhoz és tevékenységekhez, pl. a presztízistárgyakhoz és a presztízistárgy-gazdasághoz (vö. Berta 2005, 2006, 2007), és a fémműveséghez, bádoggossághoz is speciális regiszterek kapcsolódnak.

A fenti példák mellett érvelnek, hogy egyes közösségekben, bizonyos helyzetekben, beszédeseményekben a romani nem csupán bázilektális funkcióban használatos. Másként fogalmazva: vannak olyan kétnyelvű roma közösségek is, amelyekben emelkedett

⁶ A bázilektus Halwachs (1993) értelmezésében egy közösség nyelvi repertoárjának az a része, amely a „társadalmi mikrokozmosz privát, informális színterein, pl. a családban vagy a baráti érintkezésben használatos változatait” (Jiatypes) foglalja magában. Halwachs közösségi nyelvi repertoárt leíró modelljében a többségi nyelv nemcsak az internetikus kommunikáció nyilvános, formális színterein, pl. az iskolai vagy a hatóságokkal való interakcióban, hanem a félnyilvános, kevésbé formális színterein, például az ismerősökkel való társalgásban és a munkában is domináns. Ebben a modellben a romaninak csak privát, informális helyzetekben használt változatai vannak. (Ld. <http://romani.uni-graz.at/rombase>, The sociolinguistic situation of Romani alfejezet.) A nyelvi változatosság sajátos, szűk értelmezése nyilvánul meg abban a szemléletben is, amely a változatosságot a dialektusok közötti különbségek leírásában evidensnek tartja, az egyes dialektusokra viszont homogén entitásokként tekint, azokon belül nem feltételez társadalmi vagy stílári változatosságot. Halwachs (ibid.) szerint pl. az egyes romani változatokon belül nincs társadalmi rétegződés. Ld. még Hübschmannova (1979).

változatként nemcsak a környezeti nyelv(ek)et, hanem a romanit is használják. Ez a tény is arra figyelmeztet, hogy a romani-párú kétnyelvűség jellemzésében, a nyelvek közötti funkciómegosztás leírásában a társadalmi és nyelvi kontextusra, azok változatoságára érzékenyebb, dinamikusabb megközelítésre lenne szükség. Olyan perspektívára, amely a valamely roma közösségen belüli, illetve a különböző roma közösségek tagjai közötti nyilvános, formális romani nyelvhasználatot és a környezeti nyelv(ek) romák általi használatát az interetnikus kommunikáció formális helyzeteiben nem inherensen hierarchikus viszonyként gondolja el. Így az elméleti modell sajátosságaiból következően nem válna láthatatlanná a nyilvános, formális helyzetekben való romani nyelvhasználat, és elkerülhető lenne az aszimmetrikus hatalmi viszonyokkal magyarázható nyelvhasználati és nyelvi sajátosságok implicit deficit-értelmezése.

A környezeti nyelvek és a romani viszonyában, legalábbis egyes nyelvhasználati szintereken, változást indíthatnak el az újabb nyelvpolitikai és nyelvtervezési lépések, amelyek iránt a roma kulturális és polgárjogi mozgalmak megerősödésével párhuzamosan az 1990-es évektől a romani nyelvészetben is növekvő érdeklődés mutatkozik. Ezek a törekvések a romani használati körének, funkcióinak és korpuszának bővítésével éppen azoknak a nyelvhasználati sajátosságoknak a megváltoztatásához kívánnak hozzájárulni, amelyek a nem területiális kisebbségi helyzettel összefüggésben alakultak ki, illetve váltak tartóssá. A nyelvtervezési munka egyik központi kérdése a romani frott változatának/változatainak kialakítása.

A romani nyelvű írásbeliség viszonylag újkeletű, így széles körben ismert és elfogadott normatív írott tradícióról, meghonosodott regionális vagy nemzetközi romani standard változat(ok)ról jelenleg nem beszélhetünk. A romani anyanyelvűek számára az anyanyelven való alfabetizáció lehetősége ma is korlátozott, ha egyáltalán sor kerül rá, általában csak a többségi nyelven való írástudás elsajátítását követően megy végbe, többnyire önerőből, intézményi támogatás nélkül. Ez nyilvánvalóan nem független a kisebbségi helyzet említett sajátosságaitól, ideértve a közösségen kívüli szintereken való romani nyelvhasználat jogi és intézményi támogatottságának úgyszólván teljes hiányát is, amely az 1990-es évekig Európa legtöbb államában jellemző volt. Az eddigi korpusztervezési folyamatok⁷ több különböző helyi, regionális romani standard változat kialakulása felé mutatnak (ld. pl.: Hübschmannová 1995; Hübschmannová és Neustupný 1996; Friedman 1995; 1997a; 1999). Ezek a kodifikációs munkálatok általában egy-egy kiválasztott dialektuson alapulnak. Emellett történtek kísérletek egy egységes, dialektusok és helyi standardok fölé emelt nemzetközi standard változat létrehozására is (vö. Courthiade 1986; Kenrick 1996).

Az elmúlt évtizedekben néhány nemzetközi intézményi szintén is lehetőség nyílt a romani használatára. Az európai szintű politikai, érdekképviseleti tevékenységekhez kapcsolódó szóbeli és írott kommunikáció különböző formái, a romani nyelvű médiumok, a romani levelezőlisták és honlapok megjelenése a világhálón a plurális, nem centralizált kodifikációs tendenciákat erősítik. Ezeken a fórumokon gyakran különböző ro-

⁷ A romani változatok kodifikációjával kapcsolatban ld. Matras 1999a; 2002, 11. fejezet; és a http://www.lle.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Pluralism.pdf címen Matras, Y.: The future of Roman: Toward a policy of linguistic pluralism című elemzését. (Magyarul ld. a jelen kötetben.) Az oktatási nyelvpolitika és a romani nyelvtervezés egyes problémáiról Magyarországon ld. Szalai 1999a.

mani változatokat beszélő, különböző államokban élő, különböző környezeti nyelveket ismerő romák vesznek részt. A romani nyelvhasználat szempontjából így olyan szinterek jönnek létre, ahol a hatékony kommunikáció feltétele a dialektális rugalmasság, az ortográfiai kompatibilitás, a másodnyelv-specifikus kölcsolemek használatának kerülése, azoknak a romani belső forrásaira támaszkodó, „lány neologizmusokkal”, vagy nemzetközi szavakkal való helyettesítése. Ezért a romani kommunikáció új, nemzetközi intézményi szinterekre is kiterjesztett, normatív kényszerektől mentes formái hozzájárulhatnak egy, a nyelvi gyakorlatban formálódó, használói konszenzuson alapuló modern írott köznyelvi változat kialakításához (Matras 2002: 254–257) is.

1.3. A NYELVI VÁLTOZATOSSÁG EGY ASPEKTUSA: DIALEKTÁLIS VÁLTOZATOSSÁG A ROMANIBAN

A romaninak is, mint minden élő nyelvnek, számos különböző társadalmi, regionális és kontaktusváltozata, stílusváltozata stb. van. A változatosság egyes aspektusairól, pl. a stílusokról, regiszterekről, és általában a romani nyelvhasználatról társadalmi kontextusban⁸ ma is keveset tudunk. Az utóbbi másfél évtizedben a romani-kutatások⁹ terén főként a tipológiai és a dialektológiai (Matras–Bakker–Kyuchukov 1997; Matras 2002; Boretzky–Iglá 2005), a kontaktusnyelvészeti (Bakker–Cortiade 1991; Matras 1995, 1998a), valamint a strukturális kérdésekkel foglalkozó általános nyelvészeti vizsgálatokban (Elšik–Matras 2000; Matras 2002) történt jelentős előrelépés. E kutatásoknak köszönhetően a romani dialektusokról, valamint az egykori és mai környezeti nyelvekkel való érintkezés romani változatokra gyakorolt hatásáról részletesebb ismeretekkel rendelkezünk. Az alábbiakban a romani dialektális változatosságával foglalkozó kutatások újabb eredményeit ismertetem.

A változatosság egyes jelenségeinek leírása és osztályozása tekintetében az újabb szakirodalomban kialakulni látszik egyfajta konszenzus. Ennek értelmében általában négy nagyobb romani dialektuscsoportot szoktak megkülönböztetni (vö. pl. Bakker–Matras 1997; Matras 2002: 5–14, 214–238): az ún. balkáni, a vlah, a centrális és az északi dialektusok csoportját (lásd I. táblázat)¹⁰. Ezek a földrajzi elnevezések az általuk jelölt romani dialektus-csoportok feltételezhető európai keletkezési területeire utalnak, de természetesen nem jelentik azt, hogy az e dialektusokat beszélő roma közösségek ma kizárólag ezekben a régiókban élnek.

A balkáni dialektusokat hosszabb ideig tartó görög hatás jellemzi, mint a másik három dialektuscsoportba sorolt változatokat, amelyek beszélőközösségei korábban, feltehetően már a 14–15. században elhagyták a Balkánt. A balkáni romani dialektusokban a

⁸ A romani nyelvhasználatot társadalmi kontextusban vizsgáló kutatások eddigi eredményeiről ld. Szalai 1999b.

⁹ A romani nyelvészeti kutatásokat az 1900 és 2003 közötti időszakban jól reprezentálja a Bakker és Matras (2003) által szerkesztett bibliográfia. Ez több mint 2500 tételt tartalmaz, és kiterjed két további, a romanival rokon ind nyelvre, a Közel-Keleten beszélt domárra, és az Örményországban és Kelet-Törökországban élő lomok kontaktusváltozatára, a lomavrenre is.

¹⁰ A <http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/db/bibliography/index.html> címen a romani dialektusokkal kapcsolatban is hasznos bibliográfia található.

1. táblázat

ROMANI	BALKÁNI	dél-balkáni I.	arlı, szepeesi, erlı, krımi romani, urszări stb.
		dél-balkáni II.	drındári, bugurdzsi, kalajdzsi stb.
	VLAH	déli vlah	dzsambaz, gurbet, xoroxano stb.
		északi vlah	kelderás, lovári, csurári, colári stb.
	CENTRÁLIS	északi centrális	k-szlovák romani, ny-szlovák romani stb.
		délkeleti centrális	romungró stb.
		délnyugati centrális	vend romani változatok: burgenlandi roman, prekmurje, vendetiko stb.
	ÉSZAKI	észak-keleti (balti-orosz)	xaladitka, loftıko (lett), lengyel romani stb.
		észak-nyugati (német-skandináv)	szintó, mánus, finn (kaale) stb.

A romani nyelv dialektuscsoportjai és dialektusai

görög mellett erős török nyelvi hatás is kimutatható. A dialektuscsoporton belül gyakran megkülönböztetnek egy „konzervatívabb” déli alcsoportot. Ide sorolják a régióban legelterjedtebb arlı dialektust (Boretzky 1996), amelyet főként Görögországban, Macedóniában, Albániában élő roma közösségek beszélnek. Ezen kívül a dél-balkáni romani dialektusok között említi a szakirodalom pl. az Észak-Görögországban és Törökországban beszélt, csak nemrégiben dokumentált szepeesi változatot (Cech és Heinschink 1999), a szófiai erlıt, a ma jobbra Grúziában beszélt krımi romani változatot is. A balkáni dialektusok másik alcsoportját az ún. drındári-kalajdzsi-bugurdzsi változatok (Boretzky 2000) csoportja alkotja.

A vlah romani dialektuscsoport mind a beszélők számát, mind a földrajzi elterjedtséget tekintve az egyik legjelentősebb változatscsoport. Az ide sorolt dialektusok közös jellemzője a szókészletben, a fonológiában és a kölcsön-morfológiában kimutatható erős román hatás, és hasonlóak számos belső innováció tekintetében is. A vlah romani változatokat beszélő roma csoportok migrációja a román nyelvterületről a 19. század második felében, a rabszolga-felszabadítás után (Achim 2001: 104–168) vált intenzívebbé. Az ún. déli vlah dialektusok délkeleti alcsoportjába a Görögország déli részén beszélt vlah romani változatokat, a délnyugati alcsoportba pedig az ún. gurbet-típusú, főként Szerbiában, Boszniában, Albániában és Koszovóban dokumentált romani változatokat sorolják, de a *xoroxano* román változata is ebbe az alcsoportba tartozik. Az északi vlah csoportba sorolt két legismertebb romani dialektus a kelderás (Boretzky 1994) és a lovári (Matras 1994b). A magyarországi romani anyanyelvű román nagy része a lovári változatot beszéli. A lovári és a kelderás változatokat nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem a beszélők tömeges emigrációja következtében ma Nyugat-Európa és Észak-Amerika számos államában is beszélik. A kevésbé tanulmányozott csurári, és az észak-

kelet-magyarországi cerhári közösségek romani változata is az északi vlah alcsoportba klasszifikálható, bár a cerhári a centrális dialektusokkal közös jegyeket is mutat.

A centrális dialektuscsoporton belül az északi alcsoportba sorolják pl. az ún. nyugat-szlovák és a kelet-szlovák romanit, továbbá Dél-Lengyelországban és Kárpát-Ukrajnában élő roma közösségek is beszélnek ide sorolható romani változatokat. A déli centrális dialektusokra a szakirodalom gyakran *-ahi* dialektusokként utal (Elšik et al., 1999), az imperfektivitást jelölő szuffixum sajátos formája miatt, ami csak az e dialektuscsoportba sorolt romani változatokra jellemző. Ide sorolják a főként dél-szlovákiai roma közösségekben (Elšik in press), és néhány közösségben még Magyarországon is beszélt romungró változatot, valamint a vend romani változatokat: a magyarországi vend romanit, az észak-szlovéniai prekmurje változatot, és a burgenlandi romák egyes közösségeiben beszélt, a beszélők által *roman*-nak nevezett ausztriai romani változatot (Halwachs 1998) is. Mind az északi, mind a déli centrális dialektusokban jelentős magyar kontaktushatás mutatható ki.

Az északi dialektuscsoport terminus több különböző dialektuscsoport és egyedi dialektus megnevezésére használt gyűjtőnév. Az északnyugati, német-skandináv alcsoportot, amelynek centruma a német nyelvterület, a szintó-mánus (Iglá 2005) és a néhány ezer fő által beszélt, finn romaninak nevezett (*kaale*) változatok alkotják. Az erős német hatást mutató szintó (Holzinger 1993) és mánus (<romani *manuš* 'ember' /hn./) változatok feltehetően német nyelvterületen alakultak ki. Szintó közösségek ma számos európai államban élnek, többek között Németországban, Hollandiában, Ausztriában, Szlovákiában, Oroszországban, Észak-Olaszországban, mánus közösségek pedig elsősorban Franciaországban és Svájcban találhatók. Az északi dialektuscsoporton belül Matras (2002) javasolja egy északkeleti, balti (lengyel-balti-orosz) alcsoport elkülönítését is, ide sorolva például az észak-orosz vagy *xaladitka* romani változatot, a Lengyelország középső területein az ún. lengyel roma (Polska Roma, Matras 1999b) közösségekben beszélt romani változatot, és a lett (*loftiko*) romani változatot, amelyet néhány roma közösségben beszélnek Észtországban, Litvániában és Lettországban.

Az északi romani dialektuscsoport egyik külön ága volt a brit romani, amelyet a környezeti nyelv a 19. század végére kiszorított a beszélőközösségek nyelvi repertoárjából, és ma már csak egy angol alapú kontaktusváltozat, az angloromaninak nevezett (Hancock 1984) pararomani változat (ld. Matras 1998b), az angol nyelv grammatikájába integrálódott, romani eredetű szókészlet formájában maradt fenn. Ide tartozott a walesi romani, amelynek a 20. század közepén még voltak beszélői, de ma már csak a ránk maradt leírásokból, pl. Sampson (1926) grammatikájából ismerhetjük meg. Szintén az északi dialektuscsoportba sorolt változatokkal mutat szoros kapcsolatot az ibériai romani, amely mára kihalt változatsoportnak tekinthető, és ma már csak a káló (<romani *kalo* 'fekete' /hn./) néven ismert, spanyol, katalán és baszk alapú pararomani változatokban (Bakker 1995) fedezhetők fel nyomai.

A dialektus-klasszifikáció teszteseteiként említi Matras (2002, 2005) a nehezen besorolható, viszonylag elszigetelt dialektuscsoportokat, az abruzzói és calábriai romanit, valamint a Szlovéniában és Olaszországban dokumentált ún. horvát/szlovén romani változatot.

1.3.1. A nyelvjárási változatosság földrajzi diffúzióelmélete

A romanival foglalkozó nyelvészek számára, még akkor is, ha elsősorban szerkezeti kérdések iránt érdeklődnek, alapvető tapasztalat, hogy a romanit önálló entitásként meghatározó strukturális egységesség szabályainak vizsgálata kivitelezhetetlen annak a nagyfokú változatosságnak a figyelembevétele nélkül, amely a romanit mint sajátos helyzetű kisebbségi nyelvet jellemzi. A változatossággal foglalkozó kutatások többsége eddig a dialektusközi különbségek vizsgálatára összpontosított.

A romani dialektális sokféleségének vizsgálatával kapcsolatos elméleti és módszertani problémákat tárgyalva Yaron Matras (2002, 2. és 9. fejezet; 2005) hangsúlyozza, hogy a javasolt dialektusklasszifikáció nem genealógiai osztályozás. Az egyes dialektuscsoportok tehát nem a hagyományos történeti nyelvészetben használt nyelvi családfa-modell ágaként, hanem olyan nyelvföldrajzi kategóriákként értendők, amelyek a nyelvi változást¹¹ egy földrajzi diffúziómodell segítségével ragadják meg. Az egyes dialektusok „besorolása” és egymáshoz való viszonya ebben a rendszerben viszonylagos, vagyis nem abszolút „csoporttagságról”, hanem egy kontinuumon belül egymással közeli vagy kevésbé közeli kapcsolatban álló dialektusokról beszélhetünk.

Meglepőnek tűnhet, hogy egy, a beszélői populációk elhelyezkedése tekintetében szétszórt, nem territoriális nyelv változatosságáról és változási folyamatairól egy földrajzi kategóriákat használó modell próbál számot adni. Erre a problémára a szakirodalom is utal. Matras (2005) kritikai elemzése rámutat arra, ami a romani dialektusok közötti kapcsolatok vizsgálata során korábban kialakított különféle csoportosításokban (pl. a történeti összehasonlító perspektívát használó, „genetikus” osztályozásokban, a kölcsönzések különféle rétegeinek elkülönítése alapján klasszifikáló modellekben stb.) problematikus. Nevezetesen arra, hogy hiányzik mögülük a kortárs dialektusok szisztematikus összehasonlító vizsgálata, amely mind történeti, mind földrajzi-társadalmi perspektívából lehetővé tenné az egyes sajátosságok jelentőségének megítélését a dialektusosztályozás szempontjából. Hangsúlyozza, hogy fontos különbséget tenni a romani változatokat megkülönböztető nyelvi jegyek két csoportja között, elkülönítve a dialektusklasszifikáció szempontjából releváns változókat azoktól, amelyek ebből az aspektusból kevésbé fontosak. A két változócsoporthoz elkülönítésében a nyelvi változások földrajzi diffúziómodellje segítséget nyújthat, ezért is érvel több helyütt Matras (2002, 2003, 2005) annak fontossága mellett. A romani dialektusok külön fejlődésének vizsgálatát a nyelvi változások földrajzi elterjedésének (diffusion) perspektívájából tartja célravezetőnek.

A dialektusok közötti kapcsolatok a releváns nyelvi változók különböző variánsainak eloszlási mintái alapján meghúzott izoglosszák formájában térképen is megjeleníthetők (ld. Matras 2003, 2005). A romani nyelv dialektusai ebben a modellben földrajzi dialektuskontinuumot alkotnak. Valamely konkrét dialektus kontinuumon belüli pozícióját az egyes változásokban való részvétele (vagy a változásnak való ellenállása), a változás földrajzi elterjedésének határát jelölő izoglosszákhöz való viszonya alapján határozták

¹¹ A nyelvi változás és változatosság eltérő felfogásáról a dialektológiában és a szociolingvisztikában, a földrajzi dialektológia módszereiről és alapfogalmairól, valamint az ezzel kapcsolatos kritikákról a szociolingvisztikai irodalomban lásd pl. Chambers és Trudgill 1980, Wardhaugh 1995: 115–191.

meg. Az egyes dialektuscsoportokat és azokat a központi területeket, ahonnan a szóban forgó változások továbbterjedése valószínűsíthető, az egybeeső izoglosszák számát és rendszertani értelemben vett fontosságát figyelembe véve azonosították. Az alábbiakban – elsősorban Matras (1999c, 2002, 2003, 2005) alapján – azokat a nyelvi változókat, valamint a variánsaik földrajzi eloszlása alapján húzott fő izoglosszákat ismertetem, amelyek a mai romani dialektusok kialakulása és a közöttük levő kapcsolatok megértése szempontjából a legfontosabbnak bizonyultak.

1.3.2. A fontosabb nyelvi változók és variánsaik földrajzi eloszlási mintái

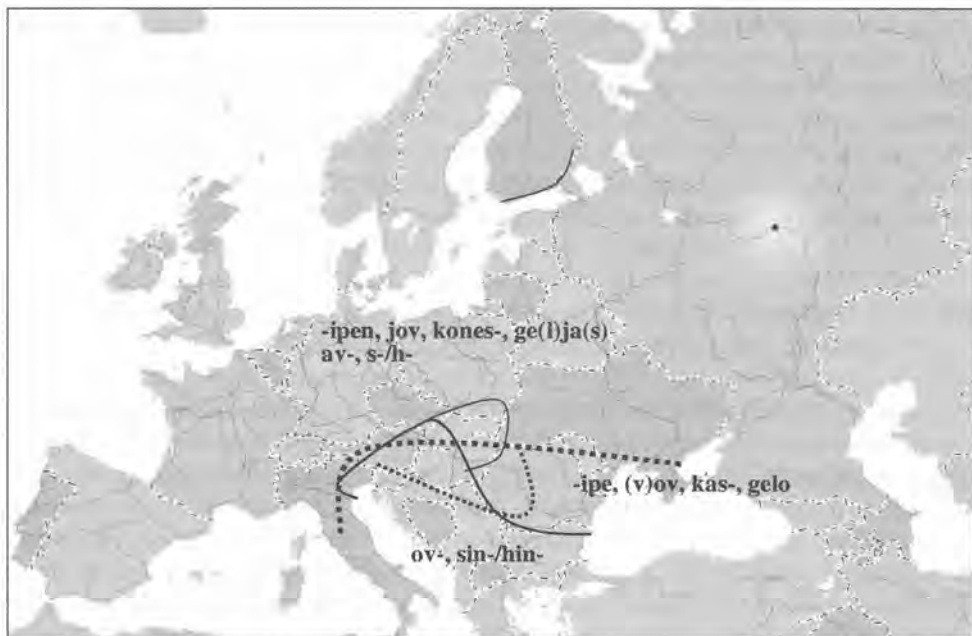
A romani nyelvjárásai változatosságával kapcsolatos eredmények a rendelkezésre álló nyelvleírásokon és a romani morfoszintaktikai adatbázisprojekt keretében (<http://www.lle.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani>) számos európai roma közösségben végzett kérdőíves kutatás adatain alapulnak¹². Az adatok alapján különféle nyelvi változási folyamatok valószínűsíthetők. Az itt ismertetett osztályozás az egyes romani változókat elsősorban az eredeti (inherited) struktúrárt érintő változásokhoz való viszonyuk alapján jellemzi. A dialektusok közötti kapcsolatok leírása szempontjából leginkább azoknak a változásoknak van jelentősége, amelyek széles körű, földrajzilag viszonylag koherens elterjedést mutató újításokhoz vezettek. A dialektusokat megkülönböztető jegyek variánsainak földrajzi eloszlási mintázatában a koherencia arra enged következtetni, hogy az adott változások valószínűleg közösségről közösségre terjedtek, ami feltételezi közöttük a viszonylag tartós társadalmi érintkezést¹³.

A dialektusklasszifikáció szempontjából másodlagos jelentőségűek azok a változási folyamatok, amelyek egy adott nyelvi változó esetében ugyan több dialektusban is hasonló variánsok kialakulásához vezettek, de a szóban forgó variánsok földrajzi elterjedése nem alkot koherens mintázatot. Ezért az feltételezhető, hogy ezekben az esetekben egymástól függetlenül lejátszódó lokális változási folyamatok vezettek hasonló fejleményekhez. Ezért ezek a nyelvi változók nem hordoznak információt azoknak a dialektusoknak a kapcsolatáról, amelyekben előfordulnak, hiszen variánsaik hasonlósága nem a romanin belüli közös fejlődéssel (shared development), hanem több különböző dialektusban egymástól függetlenül végbement közösnek (common) változással magyarázható.

A belső újítások (internal innovations) elterjedése tekintetében Matras (2002, 2003, 2005) két központi területet különböztet meg. Az egyik diffúziós központot Európa északnyugati részére, ezen belül is a német nyelvterületre teszi, és azt mutatja ki, hogy

¹² A romani dialektusok lexikális változatosságával kapcsolatban hasznos forrás az az internetes szótári adatbázis, amely 25 romani dialektusra terjed ki, ld. <http://romani.uni-graz.at/romlex>.

¹³ Ez a nyelvi adatokból levont következtetés összhangban van azzal az antropológiai állítással, amely szerint a roma közösségek territorialitáshoz való viszonya újragondolandó (ld. pl. Piasere 2002: 226–28). Egyes nyelvi változók variánsainak mai eloszlási mintáiból és néhány romani dialektus 18. századtól elérhető dokumentációja alapján Matras (2002) arra következtet, hogy a Balkánról Európa belseje felé történő tömeges migrációt, a romanit beszélő csoportok Európa középső, nyugati, ill. északi régiójába érkezését követően, a 16–17. században már folyamatban voltak azok a divergenciát erősítő nyelvi változások, amelyek a ma ismert romani dialektuscsoportok kialakulásához vezettek.

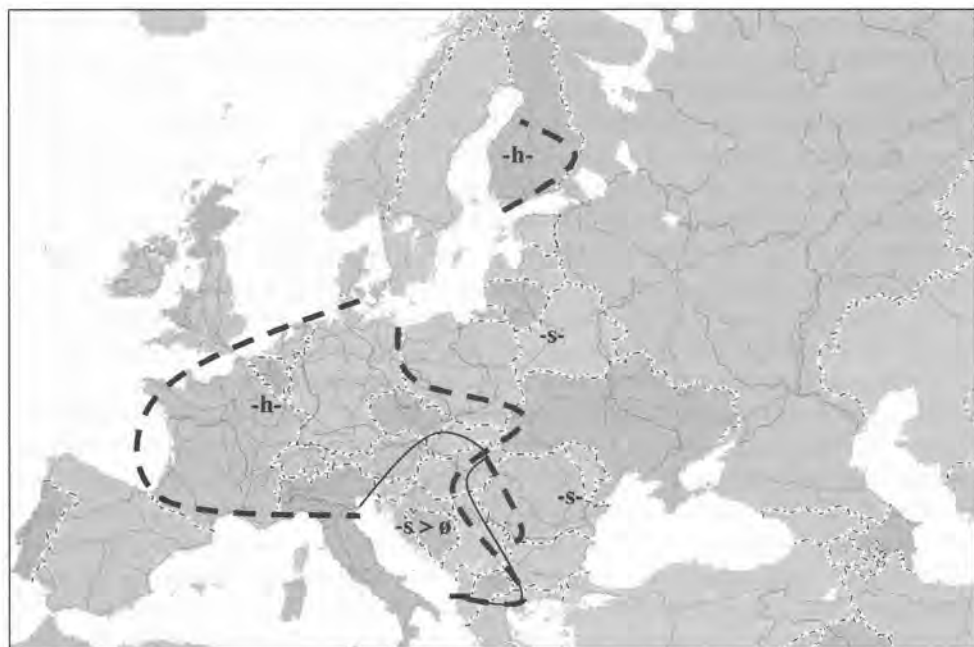
1. térkép: A „nagy választóvonal”. Forrás: Matras 2005.

az itt kialakult romani változatok számos, jellemzően keleti és délkeleti irányba terjedő változás kiindulópontjai. A másik központi területet Délkelet-Európában lokalizálja, ahol két különálló eloszlási mintázatot különböztet meg. Véleménye szerint egyes változások az egész Balkánra kiterjednek, mások viszont specifikusan a román fejedelemség és Erdély területén kialakult romani dialektusokra jellemzők, de hatást gyakorolnak a Balkánon és a Kárpátokon túli területeken beszélt romani változatokra is.

A két nagy központi területet a nagy választóvonalnak (great divide, vö. Matras 2003, 2005) nevezett, Európa középső részét átszelő izoglosszanyaláb választja el egymástól, közrefogva északon a Délkelet-Ausztria–Magyarország–Románia, délen pedig a Szlovénia–Horvátország–Vajdaság-vonal által határolt átmeneti területet.

A nagy választóvonalról északra eső romani dialektusokat általában a nazális mássalhangzó megtartása jellemzi az elvont főnevek képzésére szolgáló toldalékban: *-ipen/-iben*, szemben a vonaltól délre eső dialektusokat jellemző *-ipe/-ibe* formával. Tipikusan a vonaltól északra található dialektusokra jellemző újítás egy protetikus *j*- beszúrása egyes magánhangzóval kezdődő szavakban, pl. *aro > jaro* 'tojás', valamint a 3. személyű személyes névmásokban (*jov* 'ő' (hn.), *joj* 'ő' (nn.), *jon* 'ők', Tsz., nem semleges alak). Ez a protetikus *j*- a vonaltól délre nem jellemző. A vonaltól északra a 'ki' kérdőnévmás függő eseti alakjaiban, szemben a déli változatokban általános régebbi, rendhagyó *kas*-formával, a nominatívuszon (*kon*) alapuló újrastrukturált variáns elterjedése figyelhető meg: *kon-es*. A vonaltól északra az előbbivel paralel változás figyelhető meg egyes tárgyatlan igék múlt idejű, Esz./3. személyű alakjaiban, ahol a tárgyas paradigma (vö: *kerdjas/kerdja* 'csinált, csinálta') analógiájára a *geljas* (vagy *gejas, geja*) '(el)ment' forma jött létre, míg a vonaltól délre levő dialektusokban megmaradt a régi, cselekvő mel-

2. térkép: *-h-terület*. Forrás: Matras 2005.

léknévi igenévi forma: *gelo* 'ő (hn.) elment', *geli* 'ő (nn.) elment'. A térképen ezeknek a nyelvi változásoknak a földrajzi elterjedését a pontozott vonal jelöli.

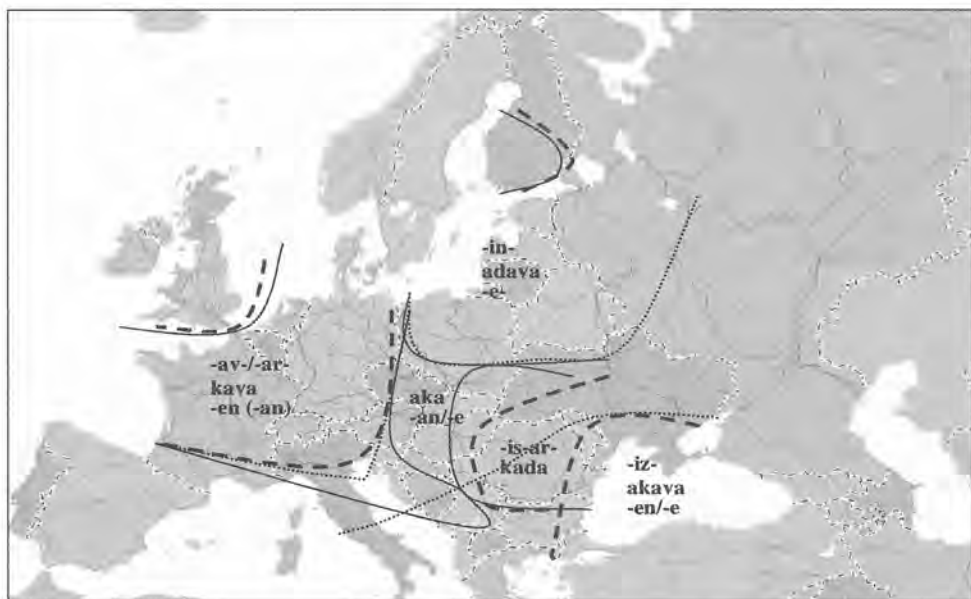
A két diffúziós központot elválasztó izoglossza, a nagy választóvonal két további változást is magában foglal, ezeket a térképen folyamatos vonal jelöli. Attól északra a kopula ('van') jövő idejű és kötőmódú alakja az *av-* 'jön' paradigmájának mintájára átalakult, míg délre az eredeti *ov-* ('vállik valamivé') forma továbbra is megmaradt. Északon a kopulára általában nem jellemző az *-in-* betoldás, bár az átmeneti terület egyes dialektusaiban (pl. egyes szlovákiai romani változatokban), sőt a finn romaniban (*hin* 'van') is megtalálható, délen viszont az *-in-* betoldás a kopulában gyakori (pl. *sine* 'volt', *sinom* 'vagyok').

Egy másik jelentős izoglossza az ún. délkeleti választóvonal (Matras 2003: 194–196, 2005). Az ezáltal körülhatárolt diffúziós centrum a romani északi vlah dialektusait foglalja magába. Az innen keletre terjedő, új formákat eredményező változásokra példa a székezdő foghangok affrikátává válása egyes szavakban (pl. *tikno* > *cikno* 'kicsi', *divos* vs. *dzes* vagy *zis* 'nap (időtartam)'), valamint egy székezdő *a-* betoldása egyes szavakban, pl. *nav* > *anav* 'név'.

A délkeleti választóvonalról keletre eső dialektusoknak a fenti újítások mellett konzervatív jellemzői is vannak, mint pl. az **ndř* mássalhangzó-torlódás megőrzése (pl. a *mandro/mando/manro* 'kenyér' szóban), míg a vonaltól nyugatra általában az **ndr* egyszerűsödése figyelhető meg: **mandřo* > *maro* 'kenyér', **pindro* > *piro* 'láb' stb.

Viszonylag koherens földrajzi eloszlást mutató különbség továbbá az *s/h* váltakozása is (részletesen ld. Matras 1999c).

Ez a változás Matras szerint az opció-kiválasztódás egyik példája: az egyidejűleg rendelkezésre álló formavariánsok közül a közösség az egyik variáns használatát preferálja, így a másik fokozatosan kiszorul az általa beszélt változathoz. Ez az $s > h$ változás szókezdő helyzetben általában a kopulát, míg a nyelvtani paradigmában a magánhangzóközi helyzetben levő $-h-$ -t érinti leggyakrabban. A szókezdő $s > h$ -változás néhány változatban egyes mutató- és kérdőnévmásokra is kiterjed. Az adatok szerint a legtöbb változatban a h - előfordulása a kopulában (főként a 3. személyű alakokban pl. *hi* 'van') általában együtt jár a nyelvtani morfémban a $-h-$ általánossá válásával magánhangzóközi helyzetben (pl. *leha* 'vele, hn', *kerelahi* 'csinálta, szokta csinálni', *džaha* 'megyünk, fogunk menni'). A kérdő- és mutató névmásokban a h - kiválasztását eredményező változás központja a szintók által beszélt romani változatok csoportja, amelyekre az $s > h$ -változásban való nagyfokú érintettségük miatt a szakirodalom gyakran h -dialektusokként utal. A nyelvtani morfémban ($-h-$) és a kopulában is tartalmaznak h -t például a szintó változatok, a finn romani, a centrális dialektusok (pl. a dél-szlovákiai és a magyarországi romungró változatok), a doljenszkai vagy szlovén/horvát romani néven ismert változat, a déli vlah romani változatok közül a gurbet, továbbá néhány arli dialektus, a centrális és vlah változatok közötti átmeneti dialektusok (pl. a magyarországi cerhári és a gurvári), valamint egyes, a h -zóna peremén (pl. Észak-Görögországban) elhelyezkedő dialektusok. Egy másik gyakori változás a szóvégi $-s$ elhagyása. Ezt számos különböző délkelet- és kelet-európai dialektusban dokumentálták, így pl. a szlovén/horvát változatban, a déli centrális dialektusokban, az arliban, egyes déli vlah dialektusokban, de az erdélyi gáborok vlah romani változatában is megfigyelhető.

3. térkép: Morfológiai paradigmák. Forrás: Matras 2005.

Jelmagyarázat: - - - = kölcsonzított igék adaptációs markere; — = mutatószók; ..... = perfektív végződés Tsz./2. és Tsz./3. személy.

A *-h-* elterjedését jelölő izoglosszával nagy átfedést mutat a befejezett igék és a jelen idejű létige esetében az Esz./2. személyt jelölő toldalék két változatának (*-al* vs. *-an*) eloszlása. A történeti adatok alapján a konzervatívabb forma az *-al* (Matras 2005: 20), amely számos romani változatban a Tsz./2. személyt jelölő toldalék analógiájára *-an* formát vett fel. Ezekben a változatokban az igei paradigma egy részében (perfektív aspektusban, illetve a létige esetében jelen időben is) megszűnt az Esz./2. és a Tsz./2. közötti morfológiai distinkció. (Az *-an* végződés használatos a 2. személy jelölésére egyes és többes számban egyaránt: pl. *kerdan* 'csináltál, csináltak', *san* 'vagy, vagytok').

Egy másik fontos izoglossza néhány olyan változás földrajzi elterjedésének mintázatán alapul, amely a morfológiai paradigmában eredményezett újrastrukturálódást.

Az egyik érintett változó a környezeti nyelvekből kölcsönözött igék morfológiai adaptációjára szolgáló marker. Ez jellemzően *-iz-* formájú a Fekete-tenger környéki és az Északnyugat-Görögországban beszélt romani dialektusokban, *-is-* (*-is-ar-*) a vlah romani változatokban, *-in-* az északi dialektuscsoport balti dialektusaiban, valamint a centrális változatokban és a nyugati balkáni dialektusokban, és *-av-* vagy *-ar-* az északi dialektuscsoport északnyugati, finn-szintő alesoportjában.

A mutató névmások esetében a régebbi formák (*akava*, *adava*) elsősorban a Balkánon, valamint a déli és nyugati peremterületek romani változataiban fordulnak elő. A mutató névmási tövek reduplikációjával létrejött új formák (*kada*, *kaka*) kialakulásának központja az északi vlah dialektusok csoportja Erdélyben, és valószínűleg onnan terjedt tovább ez a változás északi irányban a centrális dialektusok egy részére (pl. a kelet-szlovák romanira), valamint dél felé a bulgáriai drindári-bugurdzsi változatokra. Európa egy kisebb középső területén a rövidebb *ada*, *aka* forma az általánosan elterjedt. Az Európa északnyugati részén keletkezett romani dialektusokban, pl. a szintóban és a finn romaniban a *kava* (*dava*), míg az északi dialektuscsoport balti alcsoportjába tartozó változatokban általában az *adava* forma jellemző.

Ugyancsak viszonylag koherens elterjedési mintázatot mutat a perfektív igék többes szám 2. és 3. személyt jelölő toldaléka esetében a különböző alakváltozatok elterjedése. Számos közép-kelet-európai romani változatban a Tsz./2. személyt az *-an*, a Tsz./3. személyt az *-e* marker jelöli. A Balkánon *-en* (Tsz./2.) és *-e* (Tsz./3.) variánsokat, az északkeleti dialektusokban mindkét személy esetében *-e* formát, a szintóban mindkét személy esetében *-en* (illetve egyes változatokban *-an*) formát dokumentáltak. A három változó alakváltozatainak elterjedését jelző izoglosszák egyes területeken sűrűsödő csoportokba rendeződnek. Ez azt mutatja, hogy a paradigmaegyszerűsödés és újrastrukturálódás itt ismertetett esetei is jó indikátorai az egyes dialektuscsoportok viszonylagos belső koherenciájának.

A nyelvi változás földrajzi diffúziómodellje alapján úgy tűnik, hogy az európai romani dialektusokon belül van egy északnyugat-délkelet irányú eloszlás. Az egyik különösen innovatív és dinamikus dialektuscsoport a vlah dialektusok csoportja. A romanin belüli változások másik centrumát északnyugaton a nagyon koherens szintő változatok alkotják. Ez a változatscsoport számos változás kiindulópontja, ugyanakkor a délkeleti diffúziós centrumból induló változások továbbterjedésének határa is egyben. A szintő csoportéhoz hasonló mintázatokat mutat a finn romani, ez alapján beszél a szakirodalom egy viszonylag egységes északnyugati finn-szintő csoportról. Az északkeleti ún. lengyel-balti-észak-orosz romani dialektusok több változó esetében a szintő-finn csoportéhoz hasonló elrendeződést mutatnak. A romani divergens változási folyamatait, a dia-

lektusok kialakulását Matras (2002, 9. fejezet) e két centrum vonzásában zajló dinamikus folyamatként mutatja be. Ebből a perspektívából a centrális dialektusok e két központi terület közé ékelődött, a vlah és az északi dialektusok hatásának egyaránt kitett dialektusoknak tűnnek. A centrális dialektusokat számos izoglossza szeli át, ám különbségeik ellenére nagy konzisztenciát mutatnak a morfológia, pl. a jövőidő-jelölés, az esetragok, a személyt jelölő toldalékok, a mutató névmások, és a kölcsönige-adaptáció tekintetében, ezért a centrális dialektuscsoport is viszonylag koherensnek tekinthető. A balkáni dialektuscsoport mutatja a legnagyobb változatosságot, de a különbségek számos diagnosztikus izoglossza tekintetében rendszerszerűek.

1.3.3. A kontaktusjelenségek szerepe a dialektusklasszifikációban

A dialektusklasszifikáció a belső, eredeti struktúrát érintő változások mellett figyelembe veszi a különböző – korábbi és jelenlegi – környezeti nyelvekkel való érintkezésből következő kontaktusjelenségeket (Matras 2002, 8. fejezet) is. A kölcsönzéssel összefüggő dialektuskülönbségek elsősorban a szókészletet és a morfoszintaxist jellemzik, és jórészt az átadó nyelvek közötti különbségekre vezethetők vissza. A kölcsönzött elemek morfológiái adaptációjának ugyanakkor meglehetősen egységes szabályai¹⁴ vannak, ezért a kontaktusjelenségeket másodlagosnak tekintik a dialektusklasszifikáció szempontjából.

Ezt azért is fontos megemlíteni, mert Magyarországon a romani leíró nyelvészeti munkák a dialektusok közötti különbségek illusztrálása céljából gyakran kontaktusjelenségeket említenek, a romani változatok közötti különbségeket a meghonosodott kölcsönzések („jővevényiszavak”) forrásnyelveinek különbségeire visszavezethető sajátosságokra redukálva. Az ilyen típusú, kontaktusjelenségekre épülő dialektusdefiníciók szerint például az „oláh cigány” (vlah romani) nyelvjárások olyan változatok, amelyekre a román nyelvvél való érintkezés nagy hatást gyakorolt. E meghatározások szerint a magyar cigány (más néven: romungró, egyes szerzőknél „kárpati cigány”) nyelvjárását az oláh cigány nyelvjárásoktól elsősorban a román kölcsönelemek hiánya különbözteti meg, és a román helyett a magyar és szláv nyelvi hatások jellemzik (vö. Vekerdí 1981: 1–4, 1983: 1–6). A kontaktusjelenségekre fókuszáló dialektusdefiníciók inkább diakrón perspektívából magyarázó erejűek, a szinkrón változatosság egyes formáival és a nyelvi változás más, nem közvetlen kontaktus által előidézett jelenségeivel gyakran nem tudnak mit kezdeni.

Nem csupán a folyamatos nyelvi változás, hanem a migráció vagy a geopolitikai változások következtében átalakult (és változó) társadalmi és nyelvi kontaktusviszonyok is viszonylagossá teszik a kontaktusra összpontosító dialektusosztályozások relevanciáját. Számos közösség esetében szükséges (lenne) különbséget tenni a) a régi, az adott romani változatra valamikor tartósan és jelentős mértékben ható, de a közösségben ma már egyáltalán nem beszélt; b) a közelmúltbeli, jelenleg legfeljebb csak az idősebb generáció által ismert, c) valamint az adott változatra jelenleg is ható környezeti nyelv(ek) között (vö. Matras 2002: 191–204).

¹⁴ Ezzel kapcsolatban lásd a tematikus vs. athenematikus morfológia közötti distinkciót a romani nyelvészeti irodalomban (vö. Bakker 1997; Matras 2002).

Így például számos vlah romani változatot beszélő roma közösség esetében a migráció következtében a román nyelvterülettel, a román beszélőközösségekkel való kapcsolat jó ideje megszakadt. E közösségek romani változatait közvetlenül már nem befolyásolják a román területi, társadalmi változatok, a román kontaktushatás ezekben az esetekben már történetinek tekinthető. Ugyanakkor például a romániai nem vlah, pl. romungró változatok esetében félrevezető lenne általánosságban a román kölcsönelemek hiányára mint a romungró változatokat a vlah romani változatoktól megkülönböztető jellemzőre hivatkozni, hiszen a beszélők romani anyanyelv-változatára (a magyar mellett vagy helyett) a román környezeti nyelvvel való érintkezés is hatást gyakorol.

Másképp fogalmazva: nem minden, román kontaktushatásnak (ma is) kitett, román kölcsönelemeket tartalmazó romani változat tekinthető vlah romani változatnak. Ugyanakkor természetesen számos, a román nyelvvel már nem érintkező, és a román mellett más, újabb környezeti nyelvekből származó kölcsönzéseket is tartalmazó változat meghatározott nyelvi sajátosságok alapján a vlah romani dialektuscsoportba sorolható, függetlenül attól, hogy az e változatokat beszélő közösségek másodnyelve(i) már nemzedékek óta nem a román, hanem a magyar, a német, a szerb vagy éppen az amerikai angol¹⁵ valamely változata.

1.4. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY KISEBBSÉG NYELVI SOKFÉLESÉGE

1.4.1. A statisztikai adatok¹⁶

A magyarországi cigány kisebbség különböző csoportjai által beszélt nyelvekről és a kétnyelvűek arányáról az egyik rendelkezésre álló adatcsoportot a népszámlálások jelentik (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

A cigány kisebbségre vonatkozó nyelvi és nemzetiségi adatok a népszámlálásokban (1949–1990)			
Év	Cigány anyanyelv	Anyanyelvén kívül beszéli	Cigány nemzetiség
1949	21 387	9 958	37 598
1960	25 633	14 230	56 121
1970	34 957	—	—
1980	27 915	17 613	6 404
1990	48 072	22 933	142 683

Forrás: 1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. Budapest, KSH, 1992.

¹⁵ Ld. például a 20. század elején Szerbiából az USA-ba kivándorolt, vlah romani változatot beszélő mácsvájai romák vagy a kelet-kanadai (Salo és Salo 1977) és az USA-ban élő kelderások (Salo 1979) közösségeit.

¹⁶ A cigány kisebbség nyelveinek statisztikai reprezentációját, pl. a statisztikai diskurzusban használt anyanyelv, nemzetiség, kétnyelvűség stb. fogalmakat, az etnonima- és linguonimahasználatot itt nem elemzem részletesen, erről külön tanulmány készül.

A népszámlálások nyelvi és nemzetiségi adatainak értelmezését a cigány kisebbség esetében problematikussá teszi a válaszok előre strukturálásának és kezelésének módja. A cenzuskérdőívek 1990-ig előre nyomtatott válaszlehetőségként a nemzetiség tekintetében csak a homogenizáló „cigány” kategóriát használták.

Az etnicitással kapcsolatos többségi diskurzusban gyakori cigány-nem cigány oppozíció a censusokban azonban nem csupán a „nemzetiségi” klasszifikációt befolyásolta, hanem egy másik szinten, a nyelvi kategorizációban is megjelent, mivel az anyanyelv vonatkozásában is csak a „cigány” kategória volt megadva előre nyomtatott válaszlehetőségként. A népszámlálási kérdőívek és adatfelvételi útmutatók ugyanakkor semmiféle információt nem tartalmaztak arról, hogy a „cigány anyanyelv” terminus alatt a kétnyelvű magyarországi cigány közösségekben beszélt két teljesen különböző nyelv közül melyiket, az újind romanit vagy a neolatin beást, vagy éppen mindkettőt kell-e értenünk. E logika szerint a vélelmezett etnikai hovatartozás („cigány”) a kisebbségi helyzetű nyelv ikonjává válik: aki „cigány”, az nyilván „cigány nyelven” beszél. Ennek a homogenizáló és esszencializáló szemléletnek köszönhetően a statisztikai reprezentáció szintjén láthatatlanná vált a két nyelv, a romani és a beás, illetve e két nyelv különbségének, különállásának ténye. Ez a homogenizáló nyelvvideológia jellemezte a magyarországi censusokat 1990-ig.

A 2001. évi census az etnikai és nyelvi identitás megjelenítésére adott lehetőségek tekintetében több ponton is változást hozott. Fontos változás, hogy a 2001-es kérdőív módot adott a több nyelvvel és etnikai közösséggel való azonosulás kifejezésére: míg a nemzetiségi és anyanyelvi kötődést vizsgáló kérdések esetében korábban csak egy, 2001-ben már több (legfeljebb három) választ is meg lehetett jelölni. Újdonság, hogy a kérdőívben az anyanyelv(ek)re és az anyanyelven kívül beszélt egyéb nyelv(ek)re irányuló kérdés mellett a családi, baráti közösségben használt nyelvre vonatkozó kérdés is helyet kapott. További pozitív változás, hogy a 2001-es kérdőív – legalábbis elvileg – már lehetőséget adott a cigány kisebbség nyelvi sokféleségének megjelenítésére, hiszen az anyanyelv és a családi, baráti közösségben használt nyelv tekintetében az előre nyomtatott válaszlehetőségek között a romani és a beás nyelv külön szerepelt.

A cigányság nyelvi és etnikai sokféleségének reprezentációjára biztosított lehetőségek esetében a 2001-es census kérdőívében azonban ellentétes tendenciákat figyelhetünk meg. A „nemzetiség” tekintetében a kérdőív továbbra is homogenizáló maradt, mivel csak a „cigány (roma)” válaszlehetőséget kínálta fel, azaz nem adott módot a beás és a roma identitás differenciált megjelenítésére. Az anyanyelv és a családi-baráti közösségben használt nyelv tekintetében a cenzuskérdőív – a sokféleség megjelenítésének lehetősége mellett – ezúttal túlspecifikál. Nyelvnévként ugyanis a „romani” és a „beás” mellett biztosított egy harmadik opciót is, amelyre a „cigány (roma)” terminussal utalt. Ebben a kontextusban, amelyet a három előre nyomtatott „linguonima”: a „romani”, a „beás” és a „cigány (roma)” együttes előfordulása határoz meg, nyilvánvalóvá válik az utóbbi kategória inadekvátsága. Nincs ugyanis olyan idióma, amely nem a romani nyelv és nem is a beás nyelv valamely változata, hanem az előző kettőtől különböző, „cigány (roma)” nyelv lenne. Következésképpen igen nehéz elképzelni, hogy a romani vagy a beáson kívül milyen más „cigány (roma)” nyelvre utalhat ez a terminus mint nyelvnév: ez a terminológia a 2001-es cenzuskérdőívben nyelvészeti nonszensz.

Érdekes továbbá, hogy bár a kérdőív a kisebbségi nyelvi kérdésekre felkínált válaszlehetőségekben különbséget tett a romani és a beás nyelv között, az eredmények publi-

kálása során a KSH ezt a distinkciót tudatosan¹⁷ figyelmen kívül hagyta. Az adatokat összesítő táblázatokban ugyanis a két, teljesen különböző nyelv beszélőit a „cigány” vagy helyenként a „cigány (roma, romani, beás)” nyelvi rubrika alatt összevontan említik, tehát továbbra is úgy jelenítik meg ezt a két különböző beszélőcsoportot, mintha egy és ugyanazon nyelv beszélői lennének. A két nyelv összevonását a népszámlálási eredmények publikációiban Kontra Miklós (2003) a beásokat láthatatlanná tevő stratégiának tekinti és bírálja. Én úgy vélem, hogy ez csak a probléma egyik oldala. Nemcsak a beás, hanem a romani beszélők is láthatatlanná válnak a KSH által alkalmazott adatkezelési eljárás következtében, hiszen az a két, teljesen különböző nyelv beszélőit egyaránt hol egy harmadik, homogenizáló kategóriába, a „cigányul” beszélők csoportjába sorolja, hol pedig az értelmezhetetlen „cigány (roma, romani, beás)” nyelvi kategória alatt jeleníti meg. Ez utóbbi megnevezés nyelvnévként nem csupán hiperkorrekt, hanem félrevezető is, mivel azt sugallja, hogy a „cigány” nyelvi kategória három különböző entitást foglal magában: a roma, a romani és a beás nyelvet. A nyelvnévként használt *roma* és *romani* terminusok referense valójában ugyanaz: a romani nyelv. A két forma a romani nyelvben ugyanakkor a lexémának, a *rom* szónak az alakja: az első többes szám alanyesetben álló főnévi alak, a második pedig a főnévből képzett melléknév egyes számú, nőnemű formája. Az anyanyelvi beszélők etnonimként a főnevet, nyelvnévként a melléknévet használják. A fentiek miatt a kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatos eredmények¹⁸ értelmezése a „cigány (roma)” kisebbség esetében a 2001-es népszámlálásban is problematikus maradt.

A magyarországi cigány népesség nyelvi sokféleségével (vö. Réger 1988, 1995) és anyanyelvi megoszlásával kapcsolatban egyedül a Kemény István és munkatársai által 1971-ben, 1993-ban és 2003-ban végzett, cigány népességre irányuló reprezentatív¹⁹ szociológiai vizsgálatok tartalmaznak statisztikai adatokat. Ezek alapján vált közzismertté a magyarországi cigányság nyelvi csoportjaival kapcsolatban az a klasszifikáció, amelyet Kemény és Janky (2003: 70) legutóbb így fogalmazott meg: „A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak. Ezek: a magyarul beszélő magyar cigányok, a romungrók (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikuss cigánynak mondják), a két nyelven, magyarul és cigányul beszélő oláh cigányok (akik magukat romának, romnak mondják), és a két nyelven, magyarul és románul beszélő román cigányok (akik magukat beásnak mondják).” Az alábbi (3. számú) táblázat Kemény 1999, és Kemény és Janky 2003 alapján összefoglalja a három vizsgálat anyanyelvi és beszélt nyelvi adatait. Ezt követően a romani és a beás nyelvészeti kutatások eredményeiből kiindulva fogalmazok meg néhány, az adatok értelmezését árnyaló kiegészítést, illetve kritikai észrevételt a szerzők által használt terminológiával kapcsolatban.

¹⁷ Vö: „A beás, romani válaszok a táblázatokban egyaránt a cigány megjelölésű adatok között szerepelnek, annak ellenére, hogy más nyelvcsaládba tartoznak” (KSH 2002: 10).

¹⁸ A 2001-es adatok szerint a „cigány (roma, romani, beás)” anyanyelvet vallók száma 48 685, a magukat a „cigány (roma)” nemzetiséghez tartozónak vallók száma 190 046 volt. A „cigány (roma)” nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődőnek 129 259, és a „cigány” vagy számos szöveg helyen „cigány (roma, romani, beás)” nyelvet családi, baráti közösségekben használónak 53 323 személy vallotta magát (vö. KSH 2002).

¹⁹ A két korábbi vizsgálat adatai két százalékos, a 2003. évi pedig egy százalékos országosan reprezentatív mintán alapulnak. ld. Kemény–Janky 2003: 64. Az 1993-as mintavétel részleteivel kapcsolatban ld. Kertesi-Kézdí 1998: 15–97.

A magyarországi cigány népesség anyanyelvi és beszélt nyelvi megoszlására vonatkozó adatok három szociológiai felmérésben									
Év	Becsült létszám	Anyanyelv (%)				Beszélt nyelv (%)			
		magyar	cigány	beás	egyéb	csak magyar	cigány	beás	egyéb
1971	270 000–370 000	71	21,2	7,6	0,2	—	—	—	—
1993	420 000–520 000	89,5	4,4	5,5	0,6	77	11,1	11,3	0,6
2003	520 000–650 000	86,9	7,7	4,6	0,8	74,2	15,4	7,1	3,3

Forrás: Kemény 1999; Kemény–Janky 2003

Az idézett adatok azt mutatják, hogy a magyarországi cigány népesség nagy része mára nyelvileg asszimilálódott, magyar egynyelvűvé vált. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy sem a magukat magyar anyanyelvűnek, sem pedig a magukat csak magyarul beszélőknek, azaz magyar egynyelvűnek valló beszélők nem tekinthetők társadalmilag, etnikailag homogén csoportnak.

A vizsgálatok anyanyelvi és beszélt nyelvi adatait értelmező tanulmányokat az etnicitást és a beszélt nyelvet, illetve az etnicitást és az anyanyelvet implicit módon azonosító, a nyelvet az etnikai identitás ikonjának tekintő, esszencializáló kutatói nyelv-ideológia jellemzi. Ennek az egyik megnyilvánulása két, nyelv alapján definiált csoport, a magukat magyar anyanyelvűnek és a magukat csak magyarul tudóknak valló beszélők csoportjának azonosítása a romungrók csoportjával.

Az anyanyelvi és a beszélt nyelvi klasszifikáció alapvetően nyelv alapján definiált társadalmi kategóriákat hoz létre. A magukat magyar anyanyelvűnek vallók csoportjába per definitionem azok tartoznak, akik anyanyelvükként a magyart jelölték meg. Az 1993-as és a 2003-as vizsgálatban az anyanyelvi és a beszélt nyelvi adatok közötti különbségből arra következtethetünk, hogy a magukat magyar anyanyelvűnek vallók egy része valójában kétnyelvű, aki bár a magyart vallotta anyanyelvének, a magyar mellett a romani vagy a beás nyelv valamely változatát is beszéli. A magyar anyanyelvűek csoportja tehát nyelvileg is heterogén, erre a csoportra a romungrókat a magyar egynyelvűekkel azonosító, fent idézett kutatói definíciót és terminológiát alkalmazni problematikus.

A vizsgált népességen belül a „csak magyarul” beszélők csoportjába beletartoznak mindazok, akik magyar egynyelvűnek mondták magukat, függetlenül az általuk vallott etnikai identitástól. Ez a csoport a beszélt nyelv alapján homogénnek tűnhet, de csak a beszélt nyelvi adatok alapján nem következtethetünk arra, hogy a válaszadók társadalmi, etnikai identitás tekintetében is homogén csoportot alkotnának. A csak magyarul tudók csoportja mint nyelvi kategória ugyanis nemcsak azokat a magyar egynyelvűeket foglalja magába, akiknek elődei egykor vagy ma a romani nyelv romungró változatát beszélték/beszélik, hanem azokat is, akik nem beszélik az előző generációk, pl. szü-

leik-nagyszüleik vlah romani, szintő, vagy éppen beás változatát, de az etnikai identitás tekintetében továbbra is romának, szintőnak, vagy beásnak tekintik magukat.

A beszélt nyelvek, ezen belül az anyanyelv(ek) mint társadalmilag konstruált kategória (vö: Skutnabb-Kangas 2000: 101–195), valamint az etnikai identitás(ok) közötti összefüggés rendkívül változatos és bonyolult lehet (vö. Matras 2004)²⁰. A nyelv csak egy, bár kétségtelenül nagyon fontos faktora az identitásnak, és a nyelvi asszimiláció nem jár feltétlenül és automatikusan identitásváltással is. Így például lehetséges, hogy egy szülei-nagyszülei vlah romani vagy beás változatát már nem beszélő személy továbbra is romának, illetve beásnak tartja magát, és mások is annak tekintik őt²¹. A magyar egynyelvű beszélők csoportja tehát, szemben a Kemény és Janky által alkalmazott definícióval, nem feltétlenül azonos a romungrók/magyar cigányok csoportjával. Másként fogalmazva: nem minden cigány identitású(nak tekintett), magyar egynyelvű személy romungró/magyar cigány. A nyelvészeti adatok tanúsága szerint ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy a magyarországi romungró közösségek tagjai valamennyien magyar egynyelvűek, hiszen ha a mai Magyarország területén már kevesen is, de vannak, akik még beszélnek a romani nyelv centrális dialektuscsoportba sorolt romungró/magyar cigány változatát (ld. 1.4.3. szakasz).

Önmagában tehát sem a magyar anyanyelv, sem pedig a magyar egynyelvűség nem ok arra, hogy az adott válaszadót automatikusan „romungrónak” tekintsük, akár az etnikai, akár a nyelvi identitásra utaló kategóriaként használjuk az említett terminust. Amit az általa deklarált anyanyelv vagy nyelvismeret alapján biztosan mondhatunk, pusztán annyi, hogy a megkérdezett magyar anyanyelvűnek, illetőleg csak magyarul tudóknak, azaz magyar egynyelvűnek vallotta magát.

A kétnyelvű cigány közösségek tagjainak többsége Magyarországon a magyar mellett a romani nyelv valamely változatát beszéli. Bár a „cigányul” (értsd: romani nyelven) és magyarul beszélő magyarországi népesség nagy része feltehetően valóban vlah romani, más szóval „oláh cigány” változatokat beszél, a nyelvészeti és etnográfiai kutatások nem vlah, pl. centrális (ld. pl. a magyar cigány/romungró, és a vend romani változatot) és északi romani dialektusok magyarországi változatait (szintő változat) is dokumentálták. A „cigány anyanyelvűek” és a „cigányul” is beszélők csoportját tehát nem csupán a vlah romani változatokat beszélő romák („oláh cigányok”) alkotják. Ezért az említett szociológiai vizsgálatokban alkalmazott, a „cigányul” beszélőket az „oláhcigányokkal” azonosító terminológia is pontosításra szorul.

A nyelvet és az etnicitást azonosító kutatói ideológia újabb példája az idézett szociológiai vizsgálatokban az a klasszifikáció, amely a beás közösségekben a magyaron kívül beszélt nyelvváltozatot román nyelvnek, és ebből kiindulva a változat beszélőit „román cigánynak” tekinti. A magyarországi cigánység e kétnyelvű, magát többnyire

²⁰ Az anyanyelv és „nemzetiség” bonyolult viszonyát és e viszony változatosságát és változékonyságát egyébként a szóban forgó vizsgálatok adatai is jól mutatják, bár a szerzők ebből a szempontból nem elemzik azokat (vö. Kemény–Janky 2003: 74–75).

²¹ A nyelvcsere és az etnikai identitás összefüggését elemezte Kemény István (1999: 13) is megfogalmazza: „A nyelvi váltás (...) nem feltétlenül jár az etnikumhoz kötődő identitás elvesztésével vagy gyengülésével. Az oláhcigányok megőrizhetik oláhcigány identitásukat akkor is, ha már csak rosszul tudnak cigányul, a beások is megőrizhetik etnikai identitásukat, ha már csak rosszul tudnak beásul, és továbbra is idegennek tekinthetik (...) egymást és a romungrókat”.

beásnak nevező csoportja a magyar mellett nem a romani, hanem a beás nyelv valamely változatát²² beszéli. A beások anyanyelve – legalábbis történeti, tipológiai szempontból – román nyelvváltozat, amelynek fejlődése a magyarországi beások esetében annak következtében, hogy e közösségek román nyelvterülettel való kapcsolata megszakadt, a romániai román változatokétól eltérő módon, délszláv és magyar nyelvi kontaktushatások között zajlott/zajlik. (A magyarországi beások által beszélt román változatok és a román nyelv területi változatainak kapcsolatáról ld. Borbély 2001.) A magyarországi beás közösségek anyanyelvükre általában a saját etnikai csoportjukhoz kötődő, önálló „cigány nyelvként” tekintenek. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a különféle intézményi gyakorlatokban is: az utóbbi egy-két évtized magyarországi nyelvpolitikája, oktatási gyakorlata és kisebbségi jogi dokumentumai a beások által beszélt változatokat nem pusztán a román nyelv dialektusaiént, hanem önálló kisebbségi nyelvként²³ kezelik. Az 1993. évi LXXVII., a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény például a romani mellett a magyarországi cigányság által beszélt önálló kisebbségi nyelvként ismeri el a beást is. A beás közösségekben beszélt változatok Magyarországon elindultak a külön fejlődés, újabban a tudatos, tervezett fejlesztés (Pálmáiné Orsós 2002: 15–24), regionális standard kialakításának irányába. A jelenlegi magyarországi nyelvhasználói és nyelvpolitikai gyakorlatban a beás voltaképpen egy, a román nyelvtől eltávolodott, önállóvá vált Ausbau-nyelv (Kloss 1967, 1986; Cseresnyési 2004: 168–170) képét mutatja²⁴.

1.4.2. Etonimák és nyelvváltozatnevek

A *lovári, kelderás, cerhári* stb. terminusokkal²⁵ a roma közösségek tagjai általában különböző társadalmilag meghatározott szempontok szerint szerveződő csoportközi relációkra és határookra utalnak. Ezek a romani nyelvhasználatban elsősorban csoportnév

²² A beások magyarországi dialektusairól ld. Kovalcsik 1993b, egyes beás közösségek etnikai és nyelvi identifikációs stratégiáival, ideológiáival kapcsolatban ld. Fleck–Virág 1999, Szalai 1997

²³ A nyelv vs. dialektus közötti distinkció problémáival, e kategóriák társadalmilag konstruált jellegével kapcsolatban ld. pl. Cseresnyési 2004: 126–137; Skutnabb-Kangas 2000: 5–46; Wardhaugh 1995: 25–53. A nyelvi klasszifikációról, a nyelvek azonosításának és a nyelvek közötti határok „megállapításának” ideológiai dimenziójáról ld. Irvine–Gal 2000, Friedman 1997b.

²⁴ A más (például szerb, horvát, görög vagy román) nyelvi és társadalmi környezetben élő beás közösségek által beszélt változatok valószínűleg más irányban változnak. A romániai beások nyelvi helyzete – a kontaktusviszonyok különbségéből adódóan – valószínűleg szociolingvisztikai szempontból is eltér a román nyelvterületen kívül élő beás közösségektől. Környezetük feltehetően nem kényelvű, hanem kétdialektusú beszélőkként tekint rájuk. Arra vonatkozó kutatásról, hogy a romániai beások anyanyelvváltozata hogyan viszonyul más román (standard és nem standard) változatokhoz, és maguk a beás beszélők, illetve a nem cigány többség milyen társadalmi jelentéseket kapcsolnak ehhez a kódhoz, nincs tudomásom.

²⁵ A közép-kelet- és délkelet-európai roma közösségek esetében gyakori (vö. pl. Bakker – Matras 1997; Friedman 1999), hogy az őket megnevező etnonimák foglalkozásnevekre vezethetők vissza. Lássunk néhány példát a roma csoportokra utaló elnevezések folk-etimológiájára: *Čurari*/csurár: 'bőrfeldolgozók, rostások' (<román *ciur* 'szita, rosta'); *kelderás/kelderár/köldörár*: 'rézműves, üstkészítő' (<román *căutare* 'üst', ill. *căldurar* 'kazánkovács, rézműves'); *cerhári*: 'sátoros' (<romani *cerha* 'sátor'); *colári*: 'szőnyegeszk, textilkereskedők' (<romani *colo* 'lepedő') stb. Az a tény azonban, hogy egyes etnonimák foglalkozási specializálódásra utalnak, nem tesz lehetővé általánosítható következtetéseket az e terminusokkal megnevezett roma közösségekkel kapcsolatban sem a gazdasági profil (vö. Ladányi – Szelényi 1997: 6), sem az etnikai identitás és a csoporthatárok (Williams 2005: 210–212), sem az általuk beszélt romani változat, sem pedig az e tényezők közötti viszony tekintetében.

funkciójú kifejezések a nyelvészeti szakirodalomban gyakran linguonimaként is használatosak. Így például a lovári (dialektus), cerhári (dialektus) stb. kifejezések a magukat lovárinak, cerhárinak nevező közösségekben beszélt romani változatokra utalnak, azaz a romani nyelv különböző beszélőcsoportokhoz kötődő társadalmi változatainak megnevezésére is szolgálnak.

Ennek, a társadalmi csoportok és nyelvváltozatok között indexikus kapcsolatot feltételező terminológiának a használata, bár sok esetben praktikusnak tűnhet, mindig körültekintést, alapos kontextualizálást kíván. A nyelv- és változatnevek idiómákhoz való viszonya változatos lehet, és a pusztán nyelvi kritériumokra korlátozódó definíciók gyakran nem esnek egybe az adott változatot beszélő közösségek tagjainak társadalmi, politikai, gazdasági stb. megfontolásokat is tükröző nyelvi identifikációs gyakorlataival. Nem ritka, hogy ugyanaz az etnonima vagy linguonima különböző etnicitású közösségekre vagy eltérő idiómákra utal vagy épp ellenkezőleg: egy adott közösség vagy az általa beszélt változat megnevezésére (különböző helyzetekben) több különböző terminus is használatos. (A romákkal és a romani változatokkal kapcsolatban a roma csoportok tagjai, valamint a különféle tudományágak kutatói által használt társadalmi, pl. etnikai és nyelvi klasszifikációs rendszerek értelmezéséről kiváló elemzést ad pl. Piasere 2002: 215–268, és Williams 2005: 130–174. Ld. még Salo 1979.)

Erdélyben például több olyan roma etnikai alcsoportot is találhatunk, amelyek magukat köldörárnak nevezik, és/vagy más roma csoportok utalnak így rájuk, de az azonos etnonima esetükben eltérő identitást takar. A nagyfalusi²⁶ romani anyanyelvű közösség tagjai, amelyben terepmunkámat végeztem, anyanyelvükön beszélve saját roma közösségükön (*amară roma*, *amară-feli roma* 'a mi romáink, a magunkfajta romák') belül köldörárokat és csurárokat különböztetnek meg. Nem cigány beszédpartnerhez szólva, magyarul vagy románul legtöbbször a „gábor” terminussal utalnak önmagukra, és Erdély- és Románia-szerte a nem cigányok gábor cigányokként ismerik őket. E közösség tagjai saját etnikai csoportjuktól különbözőnek (*aver roma* 'másféle romák') ismerik fel és másként is (pl. *cărhare*²⁷) nevezik meg egy másik, magát szintén köldörárnak nevező, de a „gáborokétól” különböző vlah romani változatot beszélő erdélyi roma csoport tagjait. Mindegyik csoport endogám, és különbözőnek tekinti és különbözőként klasszifikálja a másikat. Az említett két erdélyi roma csoport közötti relációra vonatkoztatva az „etnikai önelnevezés mint nyelvváltozatnév” (ld. romániai köldörár) alkalmazása megfelelő kontextualizálás nélkül két, a társadalmi és nyelvi identitás tekintetében különböző, egymástól kölcsönösen elhatárolódó roma csoport, valamint az általuk beszélt két különböző vlah romani változat közötti distinkció összemosását eredményezné.

²⁶ A terepmunkát egy olyan Maros megyei mikrorégióban végeztem, amelynek településén az ott élő romák („gáborok”) saját, politikai topográfiája három, egymással szoros társadalmi együttműködést fenntartó gábor közösséget különböztet meg. A legtöbb időt abban a közösségben töltöttem, amelyre a gáborok gyakran olyan metaforákkal utalnak, mint a „centrum” (*centro*) vagy „a nagy falu” (*o baro gav*). Ez a terminológia is utal arra a társadalmi jelentőségre és presztízsrre, amely az e településen élő roma közösség egyes szegmenseihez a gáborok társadalmi-politikai ideológiájában és gyakorlataiban kapcsolódik. A továbbiakban erre a településre, illetve az itt élő roma közösségre magam is a romani politikai diskurzusból kölcsönzött „Nagyfalu” terminussal utalok.

²⁷ Fontos leszögezni, hogy a gáborok által „cörhár”-nak nevezett erdélyi roma csoport romani változata és a magyarországi cerhári változat – az elnevezések hasonlósága ellenére – nem azonos. A szóban forgó roma csoport Romániában *corturar* 'sátoros' néven is ismeretes.

A fenti példából is látható, hogy az önelnevezések hasonlósága (köldörár) és az, hogy két romani változat ugyanabba a romani dialektuscsoportba (vlah romani) sorolható, semmit sem mond a szóban forgó roma csoportok közötti tényleges kapcsolatáról. Ez a példa is arra figyelmeztet, amit az olaszországi romákkal kapcsolatos különféle nyelvi és etnikai csoportosításokat elemezve Piasere (2002: 239) így összegez: „egy ilyen osztályozás semmit sem fog elárulni arról, hogy egy adott régióban különböző »csoportok« között milyen valós összefüggések, kapcsolatok léteznek, sem arról, hogy az egyes »csoport« milyen kognitív ismérvek alapján azonosítja a többi csoportot. A közös nyelv vagy két hasonló dialektus nem eredményez automatikusan egyéb hasonlóságot a nyelve(ke)t beszélő csoportok között, ez egy olyan aspektus, amelyet adott esetben alaposan meg kell vizsgálni.” A különböző roma közösségek és etnikai alcsoportok közötti relációk megértéséhez a nyelvi és nem nyelvi tényezők együttes, konkrét kontextusban való vizsgálata szükséges. Ha eltekintünk a konkrét közösségek társadalmi gyakorlataitól és csak a nyelvet vesszük figyelembe, akkor előfordulhat, hogy azonos csoportba sorolunk olyan roma közösségeket, akik nagyon is „eltérő társadalmi struktúrákban élnek” (ibid.).

1.4.3. Romani dialektusok Magyarországon

A négy dialektuscsoportot megkülönböztető klasszifikációt alapul véve azt mondhatjuk, hogy a mai Magyarország területén beszélt romani változatok a balkáni dialektuscsoport kivételével mindegyik dialektuscsoportot reprezentálják, bár vannak olyan változatok, amelyeket feltehetően már csak nagyon kevesen beszélnek.

A legtöbb magyarországi romani változat – de nem valamennyi – a vlah romani dialektuscsoportba tartozik. A szakirodalomban a vlah romani dialektusok közé sorolják például azokat a romani változatokat, amelyeket a lovári, colári, kelderás, másári, csurári, cerhári, kherári, drizári néven ismert roma közösségekben beszélnek.

Ma Magyarországon a centrális dialektusokat beszélők csoportja feltehetően jóval kisebb, mint a vlah romani változatokat beszélőké. A magyarországi centrális változatokat a dialektuscsoport déli alcsoportjába sorolja a szakirodalom (Matras 2002: 9). Ilyen déli centrális romani változat pl. a romungró (más néven magyar cigány) terminussal megnevezett változat, továbbá az ún. vend romani, valamint a vlah romani dialektusok hatása alá került, ezért átmeneti változatnak is tekinthető gurvári (Vekerdí 1971, Táló 2001). Az általában a vlah változatokhoz sorolt, főként északkelet-magyarországi roma közösségekben beszélt cerhári változattal (vö. Mészáros 1976) kapcsolatban szintén megjegyzik, hogy átmeneti változatnak tekinthető, mivel számos, a centrális dialektusokkal közös jegyet mutat (Matras 2002: 8). Egyes vélemények szerint (Táló 1988, 2001) nem vlah változat lehetett, amelyben a vlah romani változatokat beszélő roma közösségekkel való társadalmi érintkezés hatására a vlah változatokhoz közeledő változások zajlottak le, azaz a jelenlegi változat voltaképpen dialektuskeveredés eredményeképpen alakult ki.

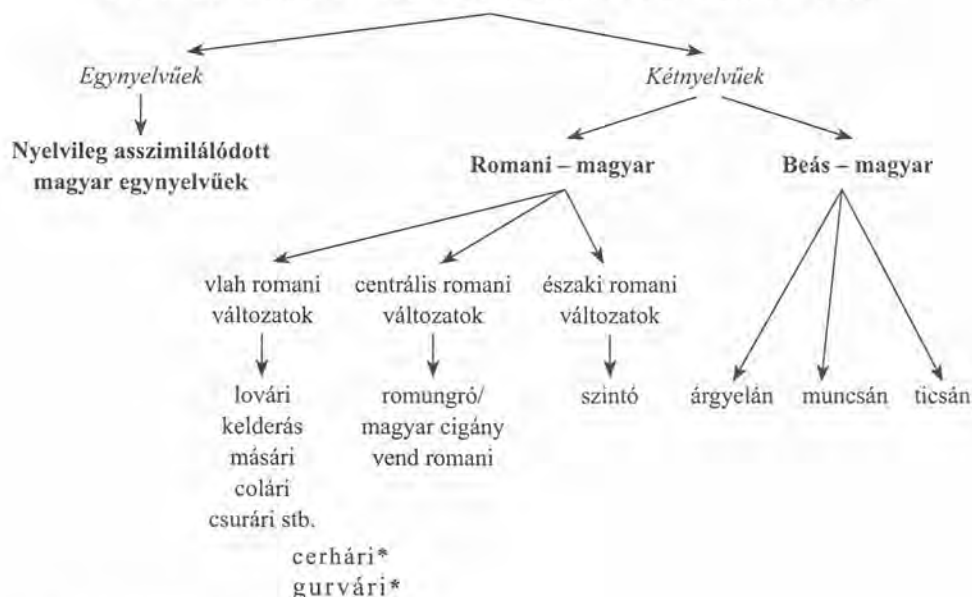
A romungrónak nevezett romák által beszélt romani változatokat (ld. pl. Erdős Kamil vonatkozó tanulmányait a Vekerdí (1989) által szerkesztett kötetben, Görög 1985; Vekerdí 1981) a délkeleti centrális dialektusok közé sorolják. Általában erre a romani beszélőcsoportra, illetve az ő nyelvileg asszimilálódott leszármazottaikra utalnak a vlah romani változatokat beszélő romák a romungró etnonimával (Hutterer és Mészáros

1967: 5). A nyelvészeti szakirodalomban a romungró és a magyar cigány kifejezések szinonimák, amelyek etnonimaként és az e csoportok által beszélt romani változatra utaló nyelvnévként is használatosak. A mai Magyarország területén romungró romani változatokat beszélő közösségek egyes adatok (pl. Vekerdí 1981; Tólos 2001) szerint főként Nógrád megyében, Pest környékén a Pilisben és kis számban Baranyában élnek. Feltételezhető, hogy Magyarországon az e változatokat beszélő romák körében volt a legerőteljesebb a nyelvcsere (Vekerdí 1981; Kemény 1999). Romungró változatokat beszélő roma közösségek ma nagyobb számban Dél-Szlovákiában találhatók. (Az ő romani változataikkal kapcsolatban ld. pl. Hübschmannová–Bubenik 1997; Elšík et al. 1999, Elšík in press)

A centrális dialektusok délnyugati csoportjába sorolja a szakirodalom a főként egyes Somogy és Zala megyei településeken élő romák által beszélt, vend romaninak nevezett (Vekerdí 1984) változatot. A rendelkezésre álló adatok alapján Matras (2002) arra következtet, hogy a magyarországi vend romani, egyes burgenlandi roma közösségek romani változata (Knobloch 1953; Halwachs 1993, 1998, 1999) és az észak-szlovéniai ún. prekmurje romani (Štrukelj 1980) egymáshoz igen közelálló dialektusoknak tekinthetők. A romani északi dialektuscsoportjába sorolt szintó változat beszélőinek számát Magyarországon (Mészáros 1980) mindössze néhány száz főre becsülik.

A fentieket összegezve (ld. 1. ábra) azt mondhatjuk, hogy a beszélt nyelv tekintetében Magyarországon nemcsak a nem cigányok által gyakran homogénnek tekintett, valójában különböző etnikai és nyelvi csoportokat magában foglaló „cigányság”, hanem azon belül a romani változatokat beszélők csoportja is heterogén kisebbség.

A CIGÁNY KISEBBSÉG NYELVI CSOPORTJAI MAGYARORSZÁGON

1. ábra. Megjegyzés: A * átmeneti változatokat jelöl.

1.5. A NYELVI KÜLÖNBSÉGEK TÁRSADALMI JELENTÉSE – NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A DIALEKTOLÓGIAI VIZSGÁLATOK KORLÁTAIRÓL

A különböző variánsok társadalmi eloszlásáról és általában a nyelvi különbségek jelentéséről árnyaltabb képet kaphatunk, ha a külső, elemzői perspektívát kiegészítjük az anyanyelvi beszélők különböző csoportjainak saját perspektívájával, és az adatokat ez utóbbi kontextusban értelmezzük újra. Az egyes nyelvi változók különböző variánsainak eloszlása alapján nyert információt a dialektológiai kutatás – részben éppen a romani nyelvhasználat társadalmi kontextusára vonatkozó ismeretek szűkössége miatt – elsősorban az egyes nyelvváltozatok (dialektusok) azonosítására, és a dialektusokat egységes rendszerben megjelenítő osztályozás (dialektuscsoportok) kialakítására használja. A nyelvi formák e különbségeit az egyes roma beszélőközösségek tagjai ugyanakkor gyakran nem vagy nem elsősorban területi eloszlásokként értelmezik, hanem társadalmi jelentéseket és identitásjelző funkciót társítanak hozzájuk. Az, hogy a nyelvi változók közül melyeknek tulajdonítanak az egyes roma közösségek társadalmi jelentést és jelentőséget, természetesen változó, és egy konkrét közösségen belül is függ(het) a társadalmi és az interakciós kontextustól.

Ezt egy saját tereptapasztalataimból származó példa segítségével szeretném illusztrálni, amely egy konkrét romani dialektusban mutatja be a változatosság néhány megnyilvánulását és a hozzájuk kapcsolt társadalmi jelentéseket. Tapasztalataim szerint az erdélyi gábor közösségek romani változatában egyes morfológiai és morfofonológiai változók különböző alakváltozatainak előfordulása olyan társadalmi változókkal mutat összefüggést, mint a leszármazás, a társadalmi nem, a lokalitás, a generáció stb. A beszélők egyes csoportjai ehhez a saját dialektusukon belüli társadalmi változatossághoz különféle értelmezéseket kapcsolnak. A nagyfalusi gábor közösségben pl. a jelenlegi elit bizonyos nyelvi változókhoz és variánsaikhoz eltérő módon viszonyul: egyes nyelvi különbségeket stigmatizál, míg másokat társadalmilag jelöletlennek tekint.

A nagyfalusi romák közösségükön belül az apai ági leszármazás alapján különbséget tesznek csurár és köldörár leszármazási csoportok között. A két csoportot valójában affinális rokonsági kapcsolatokat kötik egymáshoz, de a mára létszámban és társadalmi, gazdasági tekintetben is dominánssá vált köldörár apai ágak tagjai olyan ideológiákat és társadalmi gyakorlatokat érvényesítenek, amelyekkel a két csoport elkülönülését igyekeznek hangsúlyozni²⁸. Ha szigorúan leíró szempontokat veszünk figyelembe, a nagyfalusi köldörárok és a csurárok romani változata azonos, a közöttük levő különbség tapasztalataim szerint a névszói paradigma két pontjára korlátozódik. A környezeti nyelvekből kölcsönzött, hímnemű, *-o* végű főnevek többes szám alany esetben a csurár beszélők változatában *-uri*, míg a köldörárok változatában *-ure* végződést kapnak. Egy főnevekből melléknevet képező toldaléknak ugyancsak van „csurár” és „köldörár” alakváltozata. A jelenlegi köldörár elit a nyelvi ideológia révén ezeket a különbségeket stig-

²⁸ A köldörárok ma az endogámia ideológiáját hangsúlyozzák, és igyekeznek kerülni a csurár patriárok tagjaival a házassági, apatársi (*xanamikimo*) kapcsolatokat (vö. Berta 2004), és általában nem szívesen beszélnek a csurárokat és a köldörárokat összekapcsoló affinális rokonságról és arról sem, hogy milyenek voltak a két csoport közötti státusviszonyok a múltban (vö. Berta 2005: 74–75).

matizálja, ennek következtében az [-uri] variáns mára a „csurárság” és a csurársághoz kapcsolt alacsonyabb társadalmi presztízs ikonjává vált. Ez az ideológia a két beszélői csoport nyelvváltozatának azonosságait figyelmen kívül hagyja, az említett – szerkezeti értelemben csekély – különbségeket viszont hangsúlyozza, és azokat egy, a közösségen belüli társadalmi kontraszt (leszármazási csoportok közötti presztizshierarchia) megjelenítésének nyelvi-ideológiai eszközeként hasznosítja. Ez a példa is azt mutatja, hogy a nyelvi különbségek társadalmi eloszlásának vizsgálatában szükséges figyelmet fordítani a nyelvi ideológiára és annak a társadalmi különbségek és határok nyelvi konstrukciójában betöltött szerepére.

Csak a társadalmi kontextus és az említett nyelvi változókhoz kapcsolódó ideológia ismeretében érthető meg az az alkalmazkodás, amely a csurár beszélők egy részének nyelvi viselkedésében bizonyos helyzetekben megfigyelhető. Tapasztalataim szerint azok a csurár apai ágból származó nők, akik köldörár ághoz tartozó férfihoz mentek feleségül, kerülnek a csurársággal asszociált variánsok használatát, és maguk is a férjük családjában használt „köldörár” variánsokat preferálják. (Ezzel közvetett módon maguk is hozzájárulnak a „csurár” variánsokat stigmatizáló nyelvi ideológia fenntartásához, és ezen keresztül a csurárok mint társadalmi csoport leértékeléséhez is.) Az /-urV/ változó társadalmi jelöltségére utal az a stratégia is, amelyet csurár beszélgetőtársaim esetében interjúhelyzetben több alkalommal is megfigyelhettem. Azok a beszélők, akik a roma beszédpartnereikkel folytatott kommunikációban és interjúhelyzetben kívül velem is a „csurár” variánst használták, interjúhelyzetben gyakran maguk is a köldörárok által presztizsvariánst tartott [-ure] forma használatára váltottak.

Ugyanez a nagyfalusi köldörár elit azokat a különbségeket, amelyek egy másik, vele rokonságban álló, a gáborok között szintén jelentősnek tekintett köldörár patriág tagjainak beszédében megfigyelhetők, társadalmilag jelöletlennek tekintí. Az említett köldörár patriág romani változata az igei és a névszói paradigma több pontján is különbözik a nagyfalusi köldörárok és csurárok változatától. Az egyik különbség a befejezett aspektust jelölő /-d-/ vagy /-l-/ marker palatális vs. nem palatális ejtése. A nagyfalusi csurárok és köldörárok egyaránt a nem palatális formát, (pl. *gãlom* ‘mentem’, *phendal* ‘mond-tad’), míg a másik köldörár ág tagjai a palatális variánst használják (vö. *gãjom*, *phend-jal*). További különbség, hogy az utóbbi beszélők egyes csoportjai általában erős szövégi -h hangot ejtenek a névszói paradigma több pontján, továbbá egyes igei toldalékokban²⁹, míg a nagyfalusi köldörár és csurár beszélők változatában e pozíciókban gyengén ejtett -h-t vagy Ø mássalhangzót találunk.

Ezeket a morfofonológiai különbségeket, annak ellenére, hogy az igei és a névszói paradigma több pontját is érintik, a nagyfalusi domináns köldörár csoport tagjai nem tekintik társadalmilag jelöltnek. Ha egyáltalán utalnak rájuk, akkor általában nem etnikai (csurár vs. köldörár) vagy rokonsági-genealógiai (pl. X. leszármazottja, azaz *X-estî*), hanem földrajzi-lokális (pl. Z. falubeli, „felsővidéki beszéd”) terminusokat használnak.

²⁹ A névszói paradigma alábbi pontjain figyelhető meg ez a különbség: a himnemű főnevek ragozásában egyes számban valamennyi függő, nem nominatívuszi esetben, a társhatározó/eszközhatározó eset kivételével, valamint egyes kérdőszókbán. Jellemző továbbá a -h-végű főnevek esetében is. Ugyanez a jelenség érinti az igei paradigmát is pl. az időbeli távolságot jelölő -ah szuffixum; a jelen idejű paradigmában az Esz./2. és a Tsz./1. személyt jelölő végződés, múlt időben az Esz./3. személyt jelölő toldalék esetében. Ezekben a pozíciókban a vlah romani dialektusok nagy részében, pl. a magyarországi lovári változatban is -s hang áll.

Sőt bizonyos beszédműfajokban, pl. a lassú dalban esetenként maguk is használják a másik köldörár ág tagjainak beszédére jellemző variánsokat. Ilyen gyakorlattal a csu-rársággal asszociált, stigmatizált variánsok tekintetében nem találkoztam, eltekintve a nyelvi paródia néhány esetétől.

A fenti vázlatos példa alapján is látható, hogy a nyelvöldrajzi értelemben vett romani dialektusokon belül is van változatosság, e változatosság társadalmi és stiláris aspektusainak vizsgálata viszont más perspektívát igényel. A beszélők nemcsak észlelik a nyelvi különbségeket, hanem manipulálnak is velük, a különbségek reprezentálása, hangsúlyozása vagy figyelmen kívül hagyása révén társadalmi határokat hozhatnak létre, tarthatnak fenn, illetve hozzájárulhatnak azok megerősítéséhez vagy gyengítéséhez, sőt megszüntetéséhez is. A nyelvi változatosság és változás földrajzi dialektológiai keretben való leírása ezeknek az összefüggéseknek a megragadására – jórészt éppen az adatgyűjtési módszerek (a környezeti nyelven zajló, kérdőívre támaszkodó interjú, elicitációs teszt) sajátosságai miatt – nem alkalmas.

Az egyes nyelvi változók társadalmi változókkal és interakciós kontextussal való kapcsolatának megértéséhez a nyelvhasználat, a közösségi interakciók és a nyelvre és nyelvhasználatra vonatkozó ideológiák vizsgálata is elengedhetetlen. Ezeknek az összefüggéseknek az elemzése másfajta adatgyűjtést, azaz más terepmunka-módszerek és szemlélet alkalmazását igényli. Olyan antropológiai módszereket (is) alkalmazó, résztvevő megfigyelésen alapuló longitudinális kutatást tesz szükségessé, amelynek során a kutató a beszélőket nem egyszerűen adatközlőknek, hanem társadalmi cselekvőknek tekintti. Ezért nem elszigetelni, kivonni igyekszik őket a társas interakcióból (pl. az akusztikailag minél jobb minőségű felvétel vagy a szakmai érdeklődés által vezérelt, ezért elsősorban a kutató által felügyelt témairányítás reményében), hanem a nyelvi adatokat a társadalmi kontextusba ágyazott beszédtevékenység tanulmányozásából³⁰ meríti.

Az antropológiai szemlélet alkalmazása a romani nyelvészeti terepmunkában és adatelemzésben hozzájárulhatna ahhoz, hogy a nyelvhasználat, és a nyelvet használók diskurzusa is nagyobb teret kapjon a kutatásban. Különösen fontos lenne ez az olyan nyelvi kisebbségek esetében, mint pl. a romanit beszélő közösségek, amelyek nyelvével és anyanyelvi kultúrájával kapcsolatban a hétköznapi, sőt olykor a tudományos diskurzusban is számtalan tévhit és lingvisticista elmélet fogalmazódott meg még a 20. század második felében is.

³⁰ A dialektológiát is jellemző „terepnyelvészeti szemlélet” terepmunkához való viszonyának, terepmunka-módszerének és adatgyűjtési technikáinak antropológiai nyelvészeti kritikájával, valamint az „anyanyelvi beszélő mint adatközlő, konzultáns vs. társadalmi cselekvő” distinkcióval kapcsolatban ld. Duranti 1994: 14–27, 1997: 98.

IRODALOM

- Achim, Viorel 2001. *Cigányok a román történelemben*. Osiris, Budapest.
- Bakker, Peter – Cortiade, Marcel (szerk.) 1991. *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact*. Institute for General Linguistics, Amsterdam.
- Bakker, Peter 1995. Notes on the genesis of Caló and other Iberian Para-Romani varieties. In: Matras, Y., (szerk.), *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam. 125–150.
- Bakker, Peter 1997. Athematic morphology in Romani: The borrowing of a borrowing pattern. In: Matras, Y. et al (szerk.), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 1–22.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron 1997. Introduction. In: Matras, Y. et al (szerk.), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. vii–xxx.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron (szerk.) 2003. *Bibliography of Modern Romani Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla 2006. „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk” – Nyelvszere két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Kálmán László (szerk), KB 120. *A titkos kötet*. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 411–440.
- Bartha Csilla – Borbély Anna 2006. Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary. *Language Policy* 5 (3): 337–365.
- Berta Péter 2004. „Boiond vagy, Jankó? Leányka kell neked?” Nemek közötti státuskülönbség, patrilinearitás és apatársi szövetség egy erdélyi roma közösségben. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk), *Fehéren, feketén. Vársánytól Rititiig*. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére. L'Harmattan, Budapest. II. kötet, 9–37.
- Berta Péter 2005. Az érték etnicizálása – az etnicitás értéke. A presztizstárgy-gazdaság mint etnikai identitásgyakorlat az erdélyi Gáborok között. *Tabula* 8 (2): 171–200.
- Berta Péter 2006. Tárgyhasználat, identitás és a különbség politikája. (Az etnikai identitásszimbólum-alkotás gyakorlata az erdélyi Gáborok között) In: Vargyas Gábor (szerk.), *Ethno-lore XXXIII*. (Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve.) Budapest, Akadémiai. 147–192.
- Berta Péter 2007. Ethnicisation of value – the value of ethnicity. The prestige-item economy as a performance of ethnic identity among the Gaboros of Transylvania (Rumania). *Romani Studies* 17 (1): 31–65.
- Borbély Anna 2001. A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor (szerk), *Cigány nyelvek nemzetközi szeminárium* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék, Pécs. 75–84.
- Boretzky, Norbert 1994. *Romani. Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar*: Harrasowitz, Wiesbaden.
- Boretzky, Norbert 1996. Arli: Materialien zu einem südbalkanischen Romani-Dialekt. *Grazer Linguistische Studien* 46: 1–30.
- Boretzky, Norbert 2000. South Balkan II as a Romani dialect branch: Bugurdži, Drindari, and Kalajdži. *Romani Studies*, 5. sorozat, 10: 105–183.
- Boretzky, Norbert – Iglá, Birgit 2005. *Kommentierter Dialektatlas des Romani*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. 1999. *Sepečides-Romani: Grammatik, Texte und Glossar eines türkischen Romani Dialekts*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter 1980. *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Courthiade, Marcel 1989. La langue Romani (Tsigane): évolution, standardisation, unification, réforme. In: Fodor, I., Hagège, C. (szerk.), *Language reform. History and future*. Buske, Hamburg, 79–109.
- Cserenyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Duranti, Alessandro 1994. *From Grammar to Politics*. University of California Press, Los Angeles.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elsík, Viktor – Hübschmannová, Milena – Šebková, Hana 1999. The Southern Central (ahi-imperfect) Romani Dialects of Slovakia and Northern Hungary. In: Halwachs, D. W. – Menz, F. (szerk.) 1999. *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Drava, Klagenfurt. 277–390.
- Elsík, Viktor – Matras, Yaron (eds) 2000. *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*. John Benjamins, Amsterdam.
- Elsík, Viktor (in press), Hungarian Romungro. In: Matras, Yaron – Sakel, Jeanette (szerk.), *Grammatical Borrowing: A Cross-linguistic Survey*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Fasold, Ralph 1993. *The Sociolinguistics of Society*. Blackwell.
- Fishman, Joshua A. 1967. *Bilingualism with and without Diglossia, Diglossia with and without Bilingualism*. The Journal of Social Issues 2: 29–38.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1999. *Egy beás közösség múltja és jelene*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Friedman, Victor A. 1985. Balkan Romani modality and other Balkan languages. *Folia Slavica* 7 (3): 381–389.
- Friedman, Victor A. 1995. Romani standardization and status in the Republic of Macedonia. In: Matras, Y., (szerk.). *Romani in Contact. The History, Structure and Sociolinguistics of a Language*. John Benjamins, Amsterdam. 177–189.
- Friedman, Victor A. 1997a. Linguistic form and content in the Romani-language press of the Republic of Macedonia. In: Matras, Y. et al. (szerk.), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 183–198.
- Friedman, Viktor A. 1997b. One Grammar, Three Lexicons: Ideological Overtones and Underpinnings in the Balkan. *Papers from 33rd Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society, Chicago.
- Friedman, Victor A. 1999. The Romani Language in the Republic of Macedonia: Status, Usage and Sociolinguistic Perspectives. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 317–339.
- Friedman, Victor A. 2000. Romani in the Balkan Linguistic League. In: Tzitzilis, Ch. – Symeonides, Kh. (szerk.), *Valkanikē Glossologia: Sygkhronia kai Diakhroni*. Balkanlinguistik: Synchronie und Diachronie, University of Thessaloniki, Thessaloniki. 95–105.
- Friedman, Viktor A. 2001. Romani Multilingualism in its Balkan Context. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 54: 146–159.
- Görög Veronika (szerk.) 1985. *Berki János mesél cigány és magyar nyelven*. (Ciganisztikai tanulmányok-Hungarian Gypsy Studies 3.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest
- Halwachs, Dieter W. 1993. Polysystem, Repertoire und Identität. *Grazer Linguistische Studien* 39–40: 71–90.
- Halwachs, Dieter W. 1998. *Amaro vakeripe Roman hi – Unsere Sprache ist Roman: Texte, Glossar und Grammatik der burgenländischen Romani-Variante*. Drava, Klagenfurt.
- Halwachs, Dieter W. 1999. Romani in Österreich. In: Halwachs, D. W. – Menz, Florian (szerk.) (1999), *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Drava, Klagenfurt. 112–146.
- Hancock, Ian F. 1984. Romani and Angloromani. In: Trudgill, Peter (szerk.), *Language in the British Isles*. Cambridge University Press, Cambridge. 367–383.

- Holzinger, Daniel 1993. *Das Romanes: Grammatik und Diskursanalyse der Sprache der Sinte*. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 85.) Verlag des Instituts für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Hutterer Miklós – Mészáros György 1967. *A lovári cigány dialektus leirő nyelvtana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 117. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Hübschmannová, Milena 1979. Bilingualism among the Slovak Rom. *International Journal of the Sociology of Language*. 19: 33–50.
- Hübschmannová, Milena 1995. Trial and error in written Romani on the pages of Romani periodicals. In: Matras, Y (szerk.), *Romani in Contact. The history, structure and sociology of a language*, John Benjamins, Amsterdam. 189–205.
- Hübschmannová, Milena – Neustupný, Jiří V. 1996. The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 85–109.
- Hübschmannová, Milena – Bubenik, Vít 1997. Causatives in Slovak and Hungarian Romani. In Matras, Y. et al. (szerk.), *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam. 133–146.
- Igla, Birgit 2005. Sinti-Manuš: aspects of classification. In: Ambrosch, Gerd – Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. (szerk.), *General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, München. 23–42
- Irvine, Judith 1979. Formality and Informality in Communicative Events. *American Anthropologist*, 81: 773–790.
- Irvine, Judith T. – Gal, Susan 2000. Language Ideology and Linguistic Differentiation. In. Kroskrity, P. V. (szerk.), *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 35–83.
- Kemény István 1999. A magyarországi cigánység szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 10 (1): 3–14.
- Kemény István – Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelv- használati és nemzetiségi adatok. *Beszélő* (10): 64–76.
- Kenrick, Donald 1996. Romani literacy at the crossroads. *International Journal of the Sociology of Language* 119: 109–123.
- Kertes Gábor – Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon*. Dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest.
- Kloss, Heinz 1967. 'Abstand' languages and 'Ausbau' Languages. *Anthropological Linguistics* 9: 29–41.
- Kloss, Heinz 1986. On some terminological problems in interlingual sociolinguistics. *International Journal of the Sociology of Language* 57: 91–106.
- Knobloch, Johann 1953. *Romani Texte aus dem Burgenland*. Burgenländisches Landesarchiv und Landesmuseum, Eisenstadt.
- Kontra Miklós 2003. Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* (1): 24–26.
- KSH 1992. *1990. évi népszámlálás*. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. KSH, Budapest.
- KSH 2002. *Népszámlálás 2001*. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kovalesik Katalin 1988. Bevezetés. In: Grabócz Gábor – Kovalesik Katalin, *A mesemondó Rostás Mihály*. Ciganisztikai tanulmányok-Hungarian Gypsy Studies 5. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 7–24.
- Kovalesik Katalin 1993a. Men's and Women's Storytelling in a Hungarian Vlach Gypsy Community. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 3: 1–20.
- Kovalesik Katalin 1993b. A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.), *Cigány néprajzi tanulmányok I*. Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 231–238.

- Kovalesik Katalin 1999. Aspects of Language Ideology in a Transylvanian Vlach Gypsy Community. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 269–288.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1997. Ki a cigány? *Kritika* (12): 3–6.
- Matras, Yaron 1994a. Structural Balkanisms in Romani. In: Reiter, N., Hinrichs U., van Leeuwen-Turnocová (szerk.), *Sprachlicher Standard und Substandard in Südosteuropa und Osteuropa*. Harrasowitz, Berlin/Wiesbaden. 195–210.
- Matras, Yaron 1994b. *Untersuchungen zu Grammatik und Diskurs des Romanes*. Dialekt der Kelderaša/Lovara. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Matras, Yaron (ed.) 1995. *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron – Bakker, Peter – Kyuchukov, Hristo (szerk.) 1997. *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins, Amsterdam.
- Matras, Yaron (ed.) 1998a. *The Romani element in non-standard speech*. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Matras, Yaron 1998b. Para-Romani revisited. In: Matras, Y. (szerk.), *The Romani element in non-standard speech*. Harrasowitz, Wiesbaden. 1–27.
- Matras, Yaron 1999a. Writing Romani: the pragmatics of codification in a stateless language. *Applied Linguistics*, 20: 481–502.
- Matras, Yaron 1999b. The speech of the Polska Roma: some highlighted features and their implications for Romani dialectology. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 5. sorozat, 9 (1): 1–28.
- Matras, Yaron 1999c. S/h alternation in Romani: an historical and functional interpretation. *Grazer Linguistische Studien* 51: 99–129.
- Matras, Yaron 2002. *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Matras, Yaron 2003. A Geographical Approach to the Classification of Romani Dialects. In: Salo, Sheila – Prónai Csaba (szerk.), *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Gondolat, Budapest. 193–199.
- Matras, Yaron 2004. The role of language in mystifying and de-mystifying Gypsy identity. In: Saul, Nicholas – Tebbut, Susan (szerk.), *The role of Romanies*. Liverpool University Press, Liverpool. 53–78.
- Matras, Yaron 2005. The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Ambrosch, Gerd – Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. (eds.), *General and Applied Romani Linguistics*. Lincom Europa, Munich. 7–22.
- Matras, Yaron (in press), Romani. In: Brown, Keith (szerk.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier, Oxford.
- Mészáros György (1976), The Cerhāri Gypsy Dialect. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXX (3): 351–367.
- Mészáros György 1980. *A magyarországi szintó cigányok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 153. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Pálmáiné Orsós Anna – Varga Aranka (2001), A beás nyelv állapota. *Iskolakultúra* 11 (12): 58–64.
- Pálmáiné Orsós Anna 2004. A beás nyelv helyzete. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), *Friss kutatások a romológia körében*. PTE BTK Romológia Tanszék, Pécs, 15–24.
- Pálmáiné Orsós Anna 2005. A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. *Educatio* 11 (1): 186–194.
- Picsere, Leonardo 2002. Mare Roma – Az emberek osztályozása és a társadalmi szerkezet. In: Prónai Csaba (szerk.), *Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 2*. Olaszország. Új Mandátum, Budapest. 213–382.
- Réger Zita 1988. Language groups among Gypsies in Hungary and some aspects of their oral culture. In: Mathúna, L. M. – French, N. et al (szerk.), *The less widely taught languages of Europe. Proceedings of the UNESCO/AILA/IRAAL Symposium*. The Irish Association for Applied Linguistics, Dublin. 111–131.

- Réger Zita 1995. The language of Gypsies in Hungary: An overview of research. *International Journal of the Sociology of Language* 111; 79–91.
- Štrukelj, Pavla 1980. *Rom na Slovenskem*. Cankarjeva Založba, Ljubljana.
- Salo, Matt T. 1979. Gypsy Ethnicity: Implications of Native Categories and Interaction for Ethnic Classification. *Ethnicity* 6: 73–96.
- Sampson, John 1926 [1968]. *The dialect of the Gypsies of Wales, being the older form of British Romani preserved in the speech of the clan of Abram Wood*. Clarendon Press, Oxford.
- Schiffman, Harold F. 1997. Diglossia as a sociolinguistic situation. In: Coulmas, F. (szerk.): *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell, Oxford. 204–215.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Lawrence Erlbaum, Mahwah, New Jersey and London.
- Stewart, Michael S. 1989. True speech: song and the moral order of a Hungarian Vlach Gypsy community. *MAN* 24: 79–101.
- Stewart, Michael S. 1997. *The time of the Gypsies*. Westview Press, Oxford.
- Szalai Andrea 1997. A „mi” és az „ők” határai. *Regio* 8 (1): 104–126.
- Szalai Andrea 1999a. Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with Special Attention to Education. In Kontra, M., Phillipson, R., Skutnabb-Kangas, T., Várady T. (szerk.), *Language: A Right and a Resource*. Approaching Linguistic Human Rights. CEU Press, Budapest. 297–315.
- Szalai Andrea 1999b. Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. *Educatio* (2): 269–285.
- Tálos Endre 1988. Rostás Mihály nyelve. In: Grabócz Gábor és Kovalcsik Katalin, *A mesemondó Rostás Mihály: Ciganisztikai tanulmányok–Hungarian Gypsy Studies* 5. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest. 191–195.
- Tálos Endre 2001. A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin (szerk.), *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF-IFA-OM: Budapest. 317–324.
- Vekérdi József 1971. The Gurvāri Gypsy dialect in Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIV (3): 381–389.
- Vekérdi József 1981. *A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana*. Pécsi Tanárképző Főiskola, Pécs.
- Vekérdi József 1983. *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára*. Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar, Pécs.
- Vekérdi József 1984. The Vend Gypsy dialect in Hungary. *Acta Linguistica Hungarica* 34 (1–2): 65–86.
- Vekérdi József (szerk.) 1989. *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Williams, Patrick 2005. Cigány házasság. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában* 3. Franciaország. Új Mandátum–L’Harmattan–MTA ENKI, Budapest. 70–487.

2. A BEÁS NYELV MAGYARORSZÁGON

Pálmainé Orsós Anna

BEVEZETÉS

A beás nyelv írásbelisége az elmúlt tíz év erőfeszítéseinek köszönhető, mivel az addig csak szóbeli kultúrával rendelkező beásság nyelvelírása ebben az időszakban kezdődött. A beás–magyar nyelvcsere azonban jóval az írásbeliség megkezdődése előtt elindult, s ez a folyamat közösségenként nagyon változatos képet mutat.

E tanulmány a magyarországi beás nyelv helyzetét vizsgálja, ám sem az írás terjedelme, sem a szerző kompetenciája nem teszi lehetővé e téma teljes körű feldolgozását. A hazai beásokkal nagyon kevés kutatás foglalkozik, s a róluk szóló nemzetközi szakirodalom is nagyon hiányos.

Magyarország területén az államalapítás óta több – nyelvükben, kultúrájukban különböző – közösség élt és él együtt. Napjainkra a határokon belül élő kisebbségek létszáma csökkent, s a lakosságnak csak mintegy 10%-a tekinthető valamely nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozónak, bár a 2001-es népszámlálás során a nemzetiségi hovatartozással összefüggő kérdések esetében az összeirtaknak csak mintegy 5-6 százaléka élt a válaszadás lehetőségével¹.

A legtöbb hazai nemzeti és etnikai kisebbségnek közös vonása, hogy a magyar állam keretei között leélt évszázados múltja miatt kettős identitásúnak vallja magát, azaz magyarságtudatuk legalább olyan erős, mint kisebbségi kötődésük. Eredeti lakhelyüket és közösségeiket többnyire még a szabályozott irodalmi nyelv létrejötte előtt hagyták el, s ebből következően a ma is használt élő nyelvük, nyelvjárásaik általában archaikus nyelvi változatok.²

A huzamos történelmi együttélés a kisebbségi törvényben megfogalmazott definíciónak is fontos kritériuma. Eszerint ugyanis államalkotó tényezőként elismert nemzeti és etnikai kisebbségnek számít „minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul”³.

¹ Központi Statisztikai Hivatal. Nemzetiségi adatok. 4. 2002:3

² Részlet a 2001-es évi kormánybeszámolóból, mely a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről szól.

³ Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. I. fejezet 1.§ (2) bek.

E törvény értelmében Magyarországon honos nemzeti vagy etnikai kisebbségnek minősül a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán népcsoport. A kisebbségek által használt nyelvnek számít a bolgár, a cigány (romani, illetve beás), a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv. (VI. fejezet, 42. §). A kisebbségek magyarországi helyzetére jellemző, hogy földrajzilag szétszórtnak, mintegy 1500 településen élnek, és általában – néhány kivételtől eltekintve – a településen belül is kisebbséget alkotnak.

Az etnikai hovatartozásuk meghatározásában, az etnikai identitás, illetve az etnikai csoport kohéziójának megőrzésében különösen nagy jelentősége van az anyanyelvnek. A nyelv az etnikai hovatartozás fontos dimenziója, kiemelt ismertetőjegye, amely gyakran az etnikai hovatartozás határát kijelölő szimbolikus dimenzióként is megjelenik (Barth 1969:15; Horowitz 1975:111; Garami–Szántó 1991).

A kisebbségi anyanyelv fontosságát hangsúlyozza az az álláspont, mely szerint a nyelv már önmagában is identitásképző tényező és az etnikai identitás, a származás valamint az elődök megtartott nyelve együttese alapján határozható meg (Hoósz–Kepecs–Klinger 1985).

2.1. A CIGÁNYOKRÓL

2.1.1. Európai kitekintés

Számos szociológiai kutatás bizonyítja, hogy cigány kisebbséghez tartozónak lenni – a világ bármely részén – sajátos helyzetet takar. Mind a tágabb, mind a szűkebb társadalmi környezet befolyásolja az identitás vállalását, valamint annak mértékét. Ha a környezet befogadó s a másságot értékékként kezeli, a közösség, valamint az egyének identitásvállalása észrevehető mértékben lesz nagyobb a presztízsnyerés miatt, míg ellenkező esetben ennek épp a fordítottja figyelhető meg.

A környező országokban és a világ bármely országában élő cigány közösségek jelenéről sokféle információval rendelkezünk, történelmükről azonban kevés hiteles forrás áll rendelkezésünkre. Ennek fő oka, hogy írásbeliségük kialakulása csupán az elmúlt száz év terméke, így írásos nyomokat ők maguk nem hagytak az utókorra, a cigányokra vonatkozó dokumentumok a többségi társadalommal való konfliktusok során születtek, a „békeidőkből” ilyen források nem találhatók.

A cigányok a népszámlálási statisztikákban is rendkívül hiányosan szerepelnek, mivel perifériára szorultan élnek, nehezen elérhetőek, és egyértelmű paraméterekkel nem is meghatározható, kik ők. Többen sokféle szempontrendszer alapján próbálták kategorizálni a cigány lét főbb jellemzőit, ám elfogadott és egységes definíció nem alakult ki. Ezért fontosnak tartom megjegyezni, hogy minden esetben nagyon óvatosan vizsgálható a besorolás kérdése, legjobb azt az egyénre bízni.

A cigánylét az évszázadok során meggyökeresedett előítéletek miatt a társadalom egy része számára alacsony presztízsunek számít. A cigányok jó része a többségi társadalomhoz tartozónak vallja magát, és rendszerint átveszi a befogadó állam nyelvét, illetve környezete vallását. Csak az országok egy részében tekintik őket nemzetiségnek, mások azonban, anyaországgal nem rendelkezvén, az etnikai kisebbséghez sorolják ma-

gukat. Ez az egyik oka annak, hogy különösen nagy eltérések vannak mindenütt a világon a hivatalos népszámlálási és a becslült adatok között.

A cigányok száma becslések szerint Európában 7–8,5 millió fő, bár nincs minden európai országból erre vonatkozó adat. Egyes becslések szerint Európa legnagyobb cigány etnikuma a romániai cigányság, mely becslült adatok alapján 2,2–2,5 millió fő, hivatalos számuk 1977–1992 között 227 400-ról (az összlakosság 1,1%-a) 409 700-ra (1,8%) nő. A volt Jugoszlávia területén 650–850 ezres közösség él: Szerbiában 450 ezer, Macedóniában 240 ezer, Montenegróban 2580 fő, Bosznia-Hercegovinában 40–100 ezer fő, Horvátországban 60–150 ezer fő. (Kemény 2002).

A Magyarországon élő cigányok becslült száma 400–600 ezer fő, míg hivatalosan (KSH 2001) 190 ezer. Bulgáriában 850 ezer fő, a Cseh Köztársaságban a becslések 150–300 ezer között mozognak, Szlovákiában 450–520 ezer főre, Görögországban 300 ezerre teszik számukat. Albániában 50–80 ezer cigány él, Lengyelországban a népszámlálás nem mutatja ki őket; német becslés szerint Lengyelországban 50–70 ezer a lélekszámuk. Oroszországban és Ukrajnában 100 ezer, Nagy-Britanniában 90 ezer, Németországban 110 ezer, Franciaországban 310 ezer, Olaszországban 130–160 ezer, Törökországban 400–600 ezer, Spanyolországban 600–800 ezer főre teszik lélekszámukat.³⁴

2.1.2. A cigányok elnevezései

Az etnikai közösség hagyományos magyar elnevezése a *cigány*. A magyarhoz hasonló például a román *țigan*, a cseh *cikan*, a német *Zigeuner*, a francia *tsigane*, *tsigane*, az olasz *zingaro*, illetve a török *çingene* név. Mindegyik kifejezés a görög *atsziganosz* (*athiganos*) szóra vezethető vissza, amelynek jelentése 'kitaszított'.

A cigányok hagyományos elnevezése angolul *gypsy*, spanyolul *gitano*. Ezeknek az elnevezéseknek az eredete a latin *aegyptanus* ('egyiptomi'). A cigányok latin neve a középkorban *populus Pharaonis* ('Fáraó népe'), később *cinganus* volt (Nagy 2005: 8).

A magyarországi cigányok többnyire elfogadják a *cigány* népvetet, ugyanakkor a három fő cigány csoport mindegyike elhatárolja, megkülönbözteti magát a másiktól. Ennek eredményeképp a magyarországi cigányság jelentős része – pl. az oláh cigányok *romának*, a romungrók és a beások többsége – *cigánynak* nevezik magukat, nem pedig *romának* mindazok ellenére, hogy a közéletben és a politikai szóhasználatban egyre nagyobb teret nyer a *roma* elnevezés, mely a romaniban csak az adott etnikai alcsoporthoz tartozókra utal.

Bár megoszlik a vélemény a terminusok használatát illetően, az egyre jobban terjedő cigány/roma egyenrangú használata mindenki számára megoldást jelenthet.

³⁴ A cigányság európai létszámáról részletes adatokat a kolozsvári Jakabffy Elemér Alapítvány honlapján található, a www.jakabffy.ro címen.

2.1.3. A cigány nyelvek

A cigányok nyelvei az indoeurópai nyelvek közé tartoznak (lásd 1. sz. melléklet). A cigányok egyik csoportja által beszélt nyelv, a romani beszélőinek száma a világon öt és tízmillió közöttire becsülhető, mégis olyan kisebbségi helyzetű nyelv, amely – a nemzetközi erőfeszítések ellenére – mindeddig elsősorban nem sztenderd, beszélt nyelvként létezik, hanem számos regionális nyelvjárás formájában (*Réger–Kovalecsik* 1999).

A cigány nyelvi csoportok közül a román nyelv egyik archaikus nyelvjárását beszélő *beások*ról még kevesebbet tudunk, mint az előző csoportról. Létszámukról, területi elhelyezkedésükről, életmódjukról sem régebbi publikációk, sem kutatások nem szólnak, csupán rövid utalások fordulnak elő a cigányokról szóló írásokban. Ennek számos oka lehet. Gyakran magyarázható azzal is, hogy a többségi társadalom domináns nyelvet beszélői sok esetben nem tudnak különbséget tenni a különböző cigány csoportok között. A legtöbb esetben homogén közösségnek tekintik a romani és beás nyelvet beszélők közösségét. Ez is oka lehet annak, hogy csak a beásokról szóló és csak a beás nyelvet érintő információk alig találhatók, de azok a források is, amelyek a „cigányokról” általában, pontos nyelvi meghatározás nélkül szólnak, gyakran ellenőrizhetetlenek és pontatlanok.

A beásokat külön megemlítő források szerint ez a népcsoport több évszázada, kb. a 17. század végén és a 18. század elején vándorolt mai lakhelyére (*Saramandu* 1997:109).

„A magyarországi beásokon kívül ugyancsak a román nyelvjáráshoz hasonló nyelvváltozatot beszélnek a Bulgáriában, Horvátországban, Olténiában (Romániában), Vajdaságban (Szerbia), Boszniában, Szlovéniában és Görögországban élő beások. Elsősorban tehát a nyelvjárási sajátosságok segítenek minket abban, hogy kiderítsük, hol éltek valamikor együtt a Közép- és Dél-Európában szétszéledt beások” (*Borbély* 2001:79).

Marcel Courthiade, a párizsi Keleti Nyelvek és Civilizációk Intézetében dolgozó egyetemi tanár szerint beás nyelvet anyanyelvként beszélők a fent említett országokon kívül Szlovákiában, Argentínában és Kolumbiában is élnek (idézi *Kenrick* 1993).

A beás nyelv különböző országokban használt dialektális változatait, valamint kialakulásuk történetét nem ismerjük. Ugyanígy fonológiai és nyelvtani rendszerük leírása is teljességgel hiányzik ezekben az országokban. E tekintetben a hazánkban élő beások írásbelisége jóval előrehaladottabb minden – a környező országokban élő – beás közösségnél. A magyarországi beások elsősorban – a határ közelsége miatt – a Horvátországban Kutinán, Verőcén, Csáktornyan, valamint a Szerbiában Oromhegyesen és a Romániában Temesváron élő beásokkal állnak kapcsolatban. Az e közösségekkel ápolta kapcsolatok során szerzett nyelvi tapasztalataink azt igazolják, hogy az itt élő beások a magyarországiak által beszélt nyelvjáráshoz hasonló nyelvi változatot használnak.

Írásbeliségük kialakítása hazánkban az 1990-es években indult és gyors léptekkel folytatódik, míg a környező országokban élők körében ez többnyire a következő évtized feladatai közé tartozik.

Mivel az identitás vállalása sok ember számára jelent kisebb-nagyobb problémát, bármelyik kisebbségi csoport létszámának pontos meghatározása is nehézségekbe ütközik. Nehezíti a megismerésüket az is, hogy kevésbé vannak s ha vannak sem széles körben ismertek azok a kutatások, amelyek a világ bármely országában élő cigányokról jól használható, pontosan körülírt mintavétel szerinti ismeretekről számolnak be.

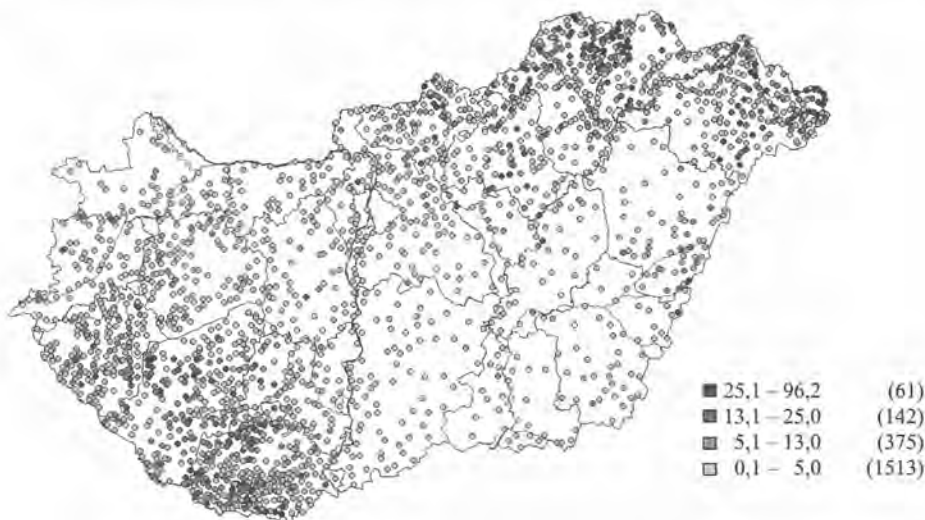
2.2. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK

A magyarországi cigányok három nagy nyelvi csoporthoz tartoznak: a magyarul beszélő romungrókhhoz (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják), a magyarul és romani nyelven egyaránt beszélő oláh cigányokhoz, valamint a magyarul és az archaikus román nyelven beszélő beás cigányokhoz (vö. Kemény–Janky 2003; 1–2. sz. mellékletek).

2.2.1. A cigányság területi megoszlása

A cigány népesség területi megoszlása igen jelentősen eltér az ország népességétől. Míg a cigányság bármely csoportjának kevesebb mint 10 százaléka lakik a fővárosban, szemben a népesség 20 százalékával, addig a községekben lakik a cigányság 58–64 százaléka, szemben az országos 38 százalékkal (*Hablicsek* 1999).

Az 1971-es kutatás adataihoz képest nagymértékben csökkent a telepen élők száma: 1971-ben a cigányok 65 százaléka, 1994-ben már csak 13,7 százalékuk élt elkülönült telepeken (vö. Kemény et al. 1997). Ez több tényezőnek köszönhető. A hetvenes évek közepétől az életszínvonal emelkedése, a cigányok foglalkoztatási helyzetének általános javulása sokat segített a nyomasztó lakáshelyzetben, de nagy szerepet játszottak a

1. ábra. A cigány népesség területi megoszlása Magyarországon⁵

⁵ Magyar Agora a 21. századi média közttere és népgyűlése, ahol mindenki a nyilvánosság előtt mondhatja el véleményét a közügyekről és mindenki szembesülhet azzal, hogyan gondolkodnak ezekről mások. Az első ilyen nyilvános vitahétvége a magyarországi cigányokról 2005. szeptember 16–18-ig zajlott, melynek programja és kísérőanyagai az alábbi honlapon elérhetőek (<http://www.magyaragora.hu/>).

hatvanas években kezdődő telep-felszámolási programok és a hozzájuk kapcsolódó kedvezményes hitellehetőségek is, függetlenül ezen adminisztratív intézkedések káros hatásaitól.

A három magyarországi cigány csoport (beás, oláh cigány, romungró) területi elhelyezkedése meglehetősen egyenlőtlen eloszlást mutat. A beás cigányok döntő többsége a dél-dunántúli megyékben lakik; ebben a régióban arányuk megközelíti a teljes cigány népesség 30 százalékát, a régió két megyéjében, Baranya és Somogy megyében pedig a cigányok többségét képezik. Más régiókban beásul beszélő cigányok csak jelentéktelen számban fordulnak elő.

A magyar és a romani nyelvet beszélő cigányok eloszlása egyenletesebb. Magyar anyanyelvű cigányok teszik ki a legtöbb régióban a cigányok háromnegyed részét; egyedül a dél-dunántúli régióban süllyed arányuk 50 százalék alá.

Az előző oldali térkép a cigányok létszamarányát mutatja országosan.

2.3. A MAGYARORSZÁGI BEÁSOK

2.3.1. Múltjuk

A beások származásának története a másik két magyarországi cigány csoportéhoz – a romungró és oláh cigány csoportokhoz – képest a legkevésbé ismert.

A cigányok első írásos említése Románia területén 1385-ből való, ám ez nem beszél különböző cigány csoportokról. A román történetírás arról tesz említést, hogy a román fejedelemségbe az 1241-es mongol invázióval érkeztek, ám nyelvükre vonatkozó leírásaink nincsenek (*Iorga* 1930:22). Rendkívül bonyolult történelmi folyamatról van szó, melyben még sok az ismeretlen elem, így nincsenek hiteles dokumentumaink arról sem, mikor, hogyan, milyen körülmények között történt meg a beások nyelvcsereje.

Több forrás ír arról, hogy a beások kb. a 17. század végén és a 18. század elején vándoroltak el mai lakhelyükre (*Saramandu* 1997:97).

A 20. század végi szociológiai elemzések szerint a beások nagy része 1893 és 1918 között költözött Magyarországra, de a bevándorlás folytatódott a két háború között, sőt még a második világháborút közvetlenül követő években is (*Sisák* 2001:284).

A beás cigányokat hagyományos foglalkozásaik alapján teknővájó cigányoknak is hívják. Hazánkban, valamint a Románia, Bulgária, Horvátország és Szerbia területén élő beások körében azonban e hagyományos mesterség visszaszorulóban van, mivel napjainkban a műanyagáru szinte teljesen kiszorította faedényeiket a paraszti gazdaságokból.

Nyelvük is eltér a többi cigányokétól: a román archaikus nyelvjárását beszélik hazánkban is, ahogy a környező országok beásai is.

A cigányság más csoportjaival ritkán érintkeznek, azokkal össze nem házasodnak – bár ma már ennek az ellenkezőjére is van példa –, közös telepen nem laktak. Kultúrájukban léteznek olyan elemek, melyek más cigány csoportokra kevésbé jellemzők.

Egyes kutatók vitatják cigány eredetüket is, s valamely román néptörédket vélnek bennük felfedezni (*Filipescu* 1906, *Block* 1936, *Chelcea* 1944).

2.3.2. Nyelvi helyzetük

Az eddigi dialektológiai kutatások alapján a beások egy „átmeneti nyelvjárást” beszélnek. Ez a román nyelvjárás a Körös-vidék délkeleti részén, a Bánát északkeleti határai felé eső részén és Erdély délnyugati határainak területein beszélt nyelvjárások sajátosságait őrzi (*Saramandu* 1997:7).

„Fontos kérdés a beások román nyelvjárásával kapcsolatban az, hogy miért beszélnek a beások románul. Feltehetőleg a választ abban kell keresnünk, hogy a beás közösség az erdélyi, Körös-vidéki és bánáti területek bizonyos részein élve átesett egy nyelvcsere. Vagyis saját nyelvük szokásos használatáról áttértek a környező közösség, a románok nyelvének használatára. Ugyanezt a nyelvi folyamatot éli át a mai magyarországi kisebbségek jelentős része is” (*Borbély* 2001:80).

A magyarországi beásokon kívül ugyancsak ehhez a román nyelvjáráshoz hasonló nyelvváltozatot beszélnek a Bulgáriában, Horvátországban, Olténiában (Romániában), Vajdaságban, Boszniában, Szlovéniában és Görögországban élő beások is.

Magyarországon ennek az „átmeneti nyelvjárásnak” – melyet a hazai beások önálló nyelvként tartanak számon – három nyelvjárása (árgyelán, muncsán, ticsán) van. Ezek közül az *árgyelán* a legerjedtebb, amely egy nyelvújítás előtti bánáti román dialektus, s a román nemzeti nyelvtől csaknem izoláltan őrzi archaikus nyelvjárási jellegét ma is. Az *árgyelán*ok Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyékben használják ezt a nyelvi változatot, de él néhány család Veszprém és Vas megyében is.

A Dél-Dunántúlon Alsószentmártonban és környékén az ún. *muncsán* nyelvjárást beszélnek, melyben – a határ közelsége miatt – számos szláv (szerb) eredetű szó található. Ez a dialektus – hasonlóan a hazánk keleti részén, Szabolcs–Szatmár–Bereg megyében – élő harmadik nyelvcsoporthoz a *ticsán*-hoz, jóval többet merít a mai román nyelvből.

A beás szó a nép és nyelv elnevezésére használatos az *árgyelán*ok és a *ticsán*ok körében, a magyarországi beások harmadik nyelvjárását beszélő *muncsán*ok azonban nem nevezik magukat beásnak, saját csoportjuk és nyelvük megjelölésére a cigányt használják (*Kovalcsik* 1993:231, *Szalai* 1997:104).

Több nyelvészeti kutatás szerint az anyanyelv elhagyása egy másik nyelv előnyére elsősorban két csoport egyévválásakor következik be. Ez a jelenség akkor lép fel, ha egy törzs egyesül egy másik csoporttal vagy ha egy kisebbségi közösség átveszi az őt körülvevő többségi csoport kultúráját (*Gumperz* 1971:119). Ez nem teljesen így történt a beások esetében, hiszen ők a nyelvcsere túlmenően megőrizték etnikai egységüket, ezért is tudtak megmaradni évszázadokon át egységes etnikai csoportként szerte Közép- és Dél-Európában (*Borbély* 2001:82).

Nyelvük – valószínűleg – a kezdetektől fogva diglossziás helyzetben volt, hiszen a többségi társadalommal való együttélésben a közvetítő nyelv, ahogy a múltban, úgy napjainkban is a magyar.

A Ferguson által értelmezett „szűk diglosszia” egy nyelvnek két vagy több változatára terjed ki. A beás nyelv esetében ez a beás nyelv „közönséges” változatai és egy másik, „emelkedett”, grammatikailag bonyolultabb, az iskolai oktatásban elsajátított román irodalmi nyelv közötti viszonyt jelentene. Ám e két változat között napjainkban nincs kapcsolat.

Az újabb diglossziaértelmezések szerint a kétnyelvűség esetében is beszélhetünk diglossziáról. A kétnyelvűség azt jelenti, hogy a közösség tagjai valamilyen két nyelvi kód birtokosai, a diglosszia pedig azt, hogy a két nyelv szerepe a közösség nyelvi gyakorlatában gyökeresen eltérő: alapvető sajátossága tehát, hogy a két nyelv a közösség tagjainak életében *együtt* tölti be azt a szerepet, amelyet egynyelvűség esetében a nyelv intim, illetve hivatalosabb változatai töltenek be (*Réger* 2002).

2.3.2.1. A beás nyelv leírása

A beások nyelvével az 1980-as évekig tudományosan nem foglalkoztak. A beás szó etimológiáját illetően is kétféle feltételezés létezik. A korábbi szerint (*Papp* 1982) a szó 'bányász' jelentésű, ami a román tájnyelvi *băias* szóból származik, és utal a beások múltban végzett aranyosó és ércbányász tevékenységeire. Ezt az állítást igazolja a román szótárban a *băiaș* szócikk alatt található jelentés is, mely a következő formában található meg: **băiaș (băieș)**, *băiași*, *băieși*, s.m. (reg.) **1.** miner **2.** țigan lingurar, zătar.⁶

A második feltételezés alapján (*Tálos* 2002:321) a beás szó a teknős jelentéssel hozható kapcsolatba, hisz ez a népcsoport Magyarországra érkezésekor teknővájással, fakanál és egyéb háztartási faáru készítésével foglalkozott.

Bár mindkét feltételezés tartalmaz igazolható állításokat, tudnunk kell, hogy napjainkban a beások többsége, ahogy én magam is, a *băias* szó jelentésén már csak a magyarországi cigányok egyik csoportját, a beás származású férfit, illetve többes számú alakját használva magát a népcsoportot értik. (vö. **băias, băias h fn 1.** beás ember, férfi; **om dă** ~ beás ember; **lyimbă dă** ~ beás nyelv **2.** a beás népcsoport neve, ~**săgye așj** – itt beások laknak. *Orsós* 1997b:17).

Az nem kétséges, hogy a magukat beásoknak definiáló közösség nyelvének alapja a bánági román nyelv, bár a román nyelvvel és a román nyelvterületen élőkkel évtizedek óta semmilyen kapcsolatban nem áll, a két közösség nyelvi fejlődése egymástól izoláltan történik.

A beások nyelve az 1980-as évekig csak szóbeli változatban élt, írásbeliségének valódi kezdete az 1990-es évek elejére tehető, és a világon egyedülálló intézmény, a pécsi Gandhi Gimnázium szervezési munkálataihoz kötődik.

A magyarországi beások nyelvének leírására az 1980-as évek elején legelőször Papp Gyula tett kísérletet pécsi és Pécs környéki gyűjtésére alapozva. Munkássága rendkívül fontos állomás a beás írásbeliség kezdetében, ám a beás nyelv általa történt leírása mégsem jelentett igazi áttörést a nyelv történetében. Nyelvleirási kísérletét a nyelvközösség tagjai kevésbé érezték magukénak, ezzel is magyarázható, hogy nem honosodott meg, s csak igen szűk körben vált ismertté. Papp Gyula a beás nyelv leírását egyetlen adatközlő (egy beás szőlőmunkás) idiolektusára alapozta. Az adatközlő által nem ismert és a nyelvi

⁶ A beás szó román jelentései a DEX (Dicționarul Explicativ al Limbii Române) alapján 1996. Edíttja a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, București: Univers Enciclopedic, amely elérhető a <http://dexonline.ro/search.php?cuv=baias> oldalon.

közösség által sem használt szavakat adatközlője korlátjának vélte, és – figyelmen kívül hagyva a beás nyelv diglossziás helyzetét – a román nyelvből veszi át a hiányzó szavakat. Mivel az átvételeket nem tüntette fel, nem lehet eldönteni, hogy a szógyűjteményben szereplő szavak mennyire a valós, a magyarországi beások által használt szókészletet tartalmazzák. További gondot jelentett, hogy a beás nyelv leírásakor általa használt átírási rendszer a nyelvészeti ismeretekkel nem rendelkező célközösség számára idegen maradt. Mindezek ellenére Papp Gyula munkássága a nyelvleírás szükségességének felismerésében, megkezdésében úttörő jellegű, jelentősége vitathatatlan. Nem csupán nyelvi, de oktatáspolitikai szempontból is számottevő az 1990-es évek eleje, amikor is egy maroknyi értelmiségi csoport nekilátott egy cigány nemzetiségi gimnázium szervezésének. A munka során vált világossá, hogy a beás nyelv tanításához szükséges minimális feltételek is hiányoznak, hisz a nyelvnek – Papp Gyula kísérlete ellenére – nem alakult ki az írásbelisége, hiányoztak a beás nyelv és kultúra oktatásához szükséges ismerethordozók, iskolai tankönyvek. Ezek megírásához is elengedhetetlenül szükséges volt a beás nyelv írásbeliségének megteremtése. A gimnázium szervezési munkálatai mellett néprajzi kutatómunka is indult, mely során az Ormánság beások lakta településeinek népdal- és népmesegyűjtések során beás nyelvi korpuszok gyűjtése kezdődött meg. A főként Kovalcsik Katalin és Orsós Anna nevéhez fűződő néprajzi gyűjtőmunka során előtérbe került a leírás mikéntje. Ekkor vált elkerülhetetlenül szükségessé egységes írásmód kidolgozása. A magyar helyesírás szabályai szerint rögzített első beás gyűjtések népdalok és népmesék voltak, melyek részletes utasítást tartalmaznak a közölt szövegek kijtéséhez.

Az 1994-ben megjelent első kiadványok jelentették a beás nyelv írásbeliségének tényleges kezdetét. Ezeket rövidesen követte a Beás nyelvkönyv, mely elsőként kísérlete meg megszerezni az addig csak szóbeliséggel rendelkező beás nyelvet.

Napjainkra a nyelvkönyv kiegészült beás-magyar és magyar-beás szótárakkal is, valamint ezt a leírást követve további dalos- és népmesegyűjtemények születtek.

E munkák fontossága vitathatatlan még akkor is, ha nem a legnagyobb nyelvészeti tudatossággal készültek. Az elmúlt évtized azonban bizonyította ennek az írásmódnak az időtállóságát, hisz a kezdeti néprajzi köteteket számos hasonló és más nyelvészeti jellegű munka követte. Ez az írásmód nem csupán a beás értelmiség legnagyobb része, de az írni-olvasni tudók többsége számára is elfogadhatónak tűnik.

2002 őszétől az MTA Nyelvtudományi Intézet keretein belül működő Cigány Nyelvi Kutatócsoport olyan beás és romani nyelvre vonatkozó leíró nyelvészeti, antropológiai nyelvészeti, szociolingvisztikai és kontaktológiai kutatások folytatását tűzte ki célul, amelyek az eddig kevésbé kutatott beás és romani nyelveknek a sok szempontú leírásával egyszerre jelenthetnek fontos tudományos hozzájárulást a fenti részdiszciplínák eddigi eredményeihez. A beás nyelv leíró nyelvtanából elkészült a morfológia leírása *Alsó nyelvi szintek (Hangtan és alaktan)* címmel, amely tartalmazza a mássalhangzó- és magánhangzó-váltakozások törvényszerűségeinek leírását, a beás ige alakjainak és ragozási osztályainak leírását, valamint a névszók alakjait, továbbá folyamatban van a következő kötet (*Szerkezettípusok*) előkészítése is.

A beás nyelv leírását Kálmán Lászlóval, az MTA Nyelvtudományi Intézet Elméleti Nyelvészeti Osztály tudományos főmunkatársával végezzük közösen.

A beás nyelv átírásával kapcsolatos nehézségeink

Nyelvtanunkban⁷ a helyesírást a korábbiánál „európaibb”, nem a magyar írásmódon alapuló írással cseréltük fel. Ennek fő oka az, hogy a beás nyelv hangrendszere erősen eltér a magyarétól, ezért csak nagy nehézségek árán jegyezhető le a magyar konvenciók szerint. Például a 'č' és a 'tj' különbségének a magyar 'cs' és 'ty' különbségéhez nem sok köze van, az igen gyakori palatalizált mássalhangzóknak a magyarban nem felel meg semmi (kivéve a 'gy'-nek ejtett 'dj'-t és a 'ny'-nek ejtett 'nj'-t). Végül a magánhangzók rendszere teljesen eltér a magyartól, a magyarul hosszú ejtésű 'á', 'é' hangok a beásban csak rövid változatban léteznek, ékezetes írásmódjuk ezért félrevezető lenne. Míg a magyarban leggyakoribb 'a', 'e' hangok a beásban viszonylag ritka, jelölt hangok (ă, e). Bonyolítja a helyzetet, hogy a magyar 'a'-val nagyjából azonos hangzású 'o' a beás magánhangzórendszerben nem az 'a'-val, hanem az 'o'-val tartozik össze.

Ezért a leírásban a beás nyelvnek nem a hagyományos magyaros és nem is a romános átírását használjuk, hanem megkíséreljük egy új írásmód bevezetését, amely jobban alkalmazkodik az Európában ismert jelölésekhez. A közép-európai szokásoknak megfelelően huszita jelöléseket használunk a mássalhangzók lejegyzéséhez, a palatalizációt a szerb és horvát nyelvekben szokásos módon jelöljük, a magánhangzókat pedig nagyrészt a nyugat-európai szokások szerint írjuk (kivéve a román 'ă'-t).

Mindezekben a döntésekben a gazdaságosságot és a közérthetőséget tartjuk szem előtt, ezért vetettük el a magyar vagy a román átírás kissé szokatlan, kevesek által ismert módszereit. A beásban az írásbeli kommunikáció még nincs annyira elterjedve, hogy ne lehessen ezt a változtatást érvényesíteni. Sőt, ezt a megoldást sem kell feltétlenül véglegesnek tekinteni.

A magánhangzók hagyományos és romános lejegyzésével szemben egyaránt lényeges újítás, hogy – akárcsak a spanyol írásban – ékezzettel jelöljük a hangsúly szokásos helyétől való eltéréseket. Ezenkívül csak a nyílt 'ê'-nek és 'ô'-nak, valamint a scwha-nak, 'ă' van ékezete. Különleges még a román 'î' hangértékének nagyjából megfelelő hang 'y'-nal való jelölése, ezt az orosz nyelv latin betűs átírásából vettük át.

	Elülső	Középső	Hátsó
Felső	i	y [i]	ii
Középső	e [ɛ]	ă [ə]	o
Alsó	ê [ɛ̃]	o	ô [ɔ̃]

2. ábra. A magánhangzók táblázata

A magánhangzók írásbeli jelölésénél két szempontot vettünk figyelembe: (1) a leggyakoribb magánhangzóknak ne legyen ékezetük; (2) mivel a nem megjósolható hangsúlyt ékezzettel szeretnénk jelölni, az olyan magánhangzóknak, amelyek ilyen helyzetben előfordulnak, ne legyen ékezetük. Az (1) szempontot csak az 'ă' sérti, jobb híján erre kénytelenek voltunk ékezetet tenni (a kézenfekvő 'ə' jelölés tipográfiai okokból nem

⁷ Részlet Orsós Anna–Kálmán László: *Beás nyelvtan: Alsóbb nyelvi szintek* című kéziratából. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2004.

szerencsés); ez nagyon ritkán sérti a (2) szempontot is. Az 'e' és 'o' magánhangzók gyakorlatilag csak hangsúlyosan fordulnak elő (néhány rendszeres kivétel van, azokról külön szólunk majd), ezért nem lényeges, hogy ezek ékezetesek.

A mássalhangzórendszerben a gyakori palatalizált mássalhangzók okoztak gondot. Végül úgy döntöttünk, hogy akárcsak a horvátban vagy a szerbben, a palatalizációt egy-égesen a betű után tett 'j'-vel jelöljük. Ez kétségtelenül a gazdaságosság rovására megy, hiszen a palatalizált mássalhangzók igen gyakoriak, viszont e mellett a megoldás mellett szól, hogy csak némelyik palatalizált mássalhangzónak van bevett, gyakori jele (pl. 'n' vagy a 'nj' helyett), a többinél ad hoc jeleket kellett volna bevezetni. Nem alkalmazható a cirill írásnak és más szláv nyelvek írásának a módszere sem, amely a mássalhangzót követő magánhangzó segítségével (vagy, ha ilyen nincs, lágyítójellel) oldja meg a palatalizáció jelölését (pl. a lengyelben vagy a szlovákban 'ni' a 'nji' helyett, 'ny' a 'ni' helyett), mert a beásban nincs sok összefüggés a mássalhangzó palatalizáltsága és az őt követő magánhangzó minősége között.

Külön probléma volt a 'tj'-vel jelölt mássalhangzó írásmódja, mivel ez fonetikailag nem a 't'-nek, hanem a 'č'-nek a palatalizált változata. Döntésünket az igazolja, hogy a morfo-fonológiai rendszerben a 'tj' világos módon a 't'-vel van párban.

Végül kétséges lehet a viszonylag ritka (értsd: kis típuszámú, de nagy gyakoriságú alakokban előforduló), kis funkcionális terheltségű félhangzós 'u'-nak 'w'-vel való jelölése. Ezt a döntést az olyan kontrasztok indokolják, mint a hiátust tartalmazó határozatlan 'pārow' és a félhangzót tartalmazó határozott 'pārou' szembenállása.

A mássalhangzók táblázatai:

	Zöngétlen		Zöngés	
	„sima”	palatalizált	„sima”	palatalizált
Bilabiális	<i>p</i>	<i>pj</i> [pʲ]	<i>b</i>	<i>bj</i> [bʲ]
Denti-alveoláris	<i>t</i>		<i>d</i>	<i>dj</i> [dʲ]
Alveoláris	<i>c</i> [tʃ]			
Posztalveoláris	<i>č</i> [tʃ]	<i>tj</i> [tʃʲ]		
Veoláris	<i>k</i>		<i>g</i>	

3. ábra. A zárhangok

	Zöngétlen		Zöngés	
	„sima”	palatalizált	„sima”	palatalizált
Labiodentális	<i>f</i>		<i>v</i>	
Alveoláris	<i>s</i>		<i>z</i>	
Posztalveoláris	<i>š</i> [ʃ]	<i>šj</i> [ʃʲ]	<i>ž</i> [ʒ]	<i>žj</i> [ʒʲ]
Glottális	<i>h</i>			

4. ábra. A réshangok

	Sima	Palatalizált
Labio-veláris approximáns	w	
Bilabiális nazális	m	mj [mʲ]
Alveoláris nazális	n	nj [ɲ]
Alveoláris laterális	l	lj [lʲ]
Palatális approximáns	j	
Alveoláris pergetett	r	rj [rʲ]

5. ábra. A szonoránsok

ÖSSZEGRZÉS

A beás nyelv leírása, sztenderdizációjának kialakítása napjainkban is zajlik.

Bár az elmúlt több mint tíz év eredményei a beás nyelv írásbeliségének megteremtésében igen számottevők, az eddigi időszak szakmai megalapozásából számos tevékenység hiányzik.

A beás nyelv mindezidáig nem állt a kutatások előterében. Oka és következménye is ez annak, hogy a beások származásának története, nyelvük, nyelvhasználati szokásaik, hagyományaik, még élő kulturális kincseik – az elmúlt tíz évben megindult vizsgálatok, gyűjtések ellenére – tudományos szintű feltárása rendkívül hiányos s a romungró és oláh cigány csoportokhoz képest a legkevésbé ismert. Ezért fontos az a kis számú kutatás, amely a beás nyelvű közösségre irányult az elmúlt években.

A cigányok által beszélt nyelvek oktatáspolitikai helyzete tovább nehezíti a nyelvi közösségek nyelvmegőrzési törekvéseit, valamint az anyanyelven történő nevelésben, oktatásban való részvétel lehetőségét.

Mind a romani, mind a beás nyelv esetében alapvetően hiányoznak az anyanyelvi oktatás személyi és tárgyi feltételei. Így tehát a cigány nyelvek jobb esetben az oktatás tárgyai lehetnek csak, eszközei semmiképp. A gyakorlatban az anyanyelvi oktatás korlátozása nyilvánul meg az alap-, a közép- valamint a felsőoktatás szintjén egyaránt. Mindez e nyelvek további stigmatizációját erősíti, hiszen az anyanyelvi beszélők egyre inkább úgy érzik, nyelvük használati értéke csökken.

A hazai cigányok körében elenyésző a romani nyelven vagy beásul tudó tanítók, tanárok száma, nincs romani és beás nyelvtanárképzés, és hiányoznak a tankönyvek, szótárok s más tananyagok. A mai európai elvárások szerint mind a tanárképzés, mind a megfelelő tananyagok készítése állami feladat. (*Hágai ajánlások* 1996:7).

A kisebbségi oktatás alapja az Alkotmány 68. § (2) bekezdése, amely biztosítja a nemzeti és etnikai kisebbségek számára az anyanyelvi oktatást. Ennek folytán, a kisebbségi törvény elfogadását követően a cigány kisebbségnek először nyílt lehetősége arra, hogy az oktatási problémáik kizárólag szociális hátrányokkal összefüggő megközelítéséből kitörve, a többi nemzeti kisebbséghez hasonlóan a cigány kisebbségi oktatás megszervezését is igényelhesse.

A cigány tanulók oktatásának alapfokon nincs önálló kisebbségi intézményrendszer. Középfokon csak néhány cigány kisebbségi pedagógiai program alapján oktató in-

tézmény létezik (például a pécsi Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium), melyekben a romani és beás nyelvek oktatása tantárgyanként megvalósul. Ennek ellenére számos cigány osztály és csoport működik elkülönülten az oktatási intézményekben.

A kisebbségi nyelvek oktatásának egyik legfontosabb dokumentuma a nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló 32/1997. (XI.5.) MKM rendelet.

Ugyancsak a tárgyalt időszakban jelent meg a kerettantervek kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 28/2000. (IX. 21.) OM rendelet. A rendelet kitért a kisebbségi oktatás kerettanterveinek kidolgozására is. Ennek értelmében: „A nemzeti, etnikai kisebbségi oktatás kerettanterveit – ennek részeként az anyanyelv (kisebbség nyelve) és irodalom, illetve a népismeret kerettanterveit, valamint az óraterveket – az e rendelet 2. számú melléklete tartalmazza.

A nemzeti, etnikai kisebbségi iskolai oktatás kerettantervei évfolyamonként határozzák meg az anyanyelv (kisebbség nyelve) és irodalom, illetve népismeret követelményeit, a tizenkettedik évfolyam végéig. A kerettantervek a követelmények évfolyamok szerinti tagolásakor eltérhetnek a nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a nemzeti etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló – többször módosított – 32/1997. (XI. 5.) MKM rendelettel kiadott Nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatás irányelveinek azoktól a rendelkezéseiktől, amelyek a követelmények teljesítését a negyedik, a hatodik, a nyolcadik, illetve a tizenkettedik évfolyam végére határozzák meg.”

A cigány nyelvek esetében azonban sem a nyelvi követelményrendszer, sem a kerettantervek nem álltak a nyelvet oktatni kívánó intézmények rendelkezésére.

Korábban több szakértő és a kisebbségi ombudsman⁶ is kifogásolta a „cigány felzárkóztató oktatás” elnevezést, mivel az a cigányságot lemaradó, tehát felzárkóztatandó közösségként határozza meg. Az Oktatási Minisztérium 13/1999 (III.8.) OM rendeletében – a szabályozás tartalmának változatlanul hagyása mellett – új elnevezést adott az oktatási formának, ma ez cigány kisebbségi oktatás.

A cigány kisebbségi oktatási programnak két elemet kellett tartalmaznia: egyrészt a kisebbségi önismeret fejlesztését, a kulturális nevelést, másrészt – a nemzetiségi oktatástól eltérően – az esetleges hátrányok csökkentését célzó szocializációs, kommunikációs, valamint tantárgyi fejlesztést, tehetséggondozást. A cigány kisebbségi program az elnevezésének megváltoztatása ellenére a nemzetiségi oktatás mellett továbbra is tartalmaz felzárkóztató elemeket. A szabályozás azt sugallja, hogy a cigány gyermekek összességükben véve fejlesztésre szorulnak, tehát elmaradottabbak a többi gyermeknél. Vagyis a cigány kisebbségi oktatás – a „felzárkóztató” szónak az elnevezésből való kihagyása után is – az elmaradottság értékítéletét fűzi a cigány/roma identitáshoz. Vitathatatlan, hogy a felzárkóztatás egyénenként hasznos és szükséges lehet, azonban annak előírása egy egész népcsoport számára sértő, még ha egy választható oktatási forma keretében történik is. Különösen akkor, ha belegondolunk, hogy a cigány nemzetiségi oktatást igénylő családok automatikusan „felzárkóztatásukra” irányuló szolgáltatást is kaptak,

⁶ Kaitenbach Jenő: Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről, 1999. január 1. – 1999. december 31. Budapest, 2000.

hisz e nélkül az identitás őrzésére szolgáló foglalkozások sem jártak neki. Nem így volt ez a többi magyarországi kisebbség esetén.

A cigány kisebbségi nevelés-oktatás külön program alapján biztosítja a cigány kisebbséghez tartozó gyermekek, illetve tanulók számára a kulturális és igény szerinti anyanyelvi nevelés és oktatás mellett az esélyegyenlőséget és a tehetséggondozást.

E programnak tehát nem kötelező eleme a cigány (romani és beás) nyelvek tanulása, de a szülők igénye – nyolc szülő írásos kezdeményezése vagy beleegyezése alapján – biztosítja valamelyik cigány nyelv általuk beszélt változatának oktatását, bár ehhez a szakmai és személyi feltételek (nyelvi követelményrendszerek, kerettantervek, nyelvtanárképzés) még nem állnak rendelkezésre.

A nemzetiségi és a felzárkóztató szempontok „keveredése” a cigány kisebbségi oktatásban egyrészt erősítheti és erősítette a cigány kisebbség szegregált oktatását, legitimálhatja/legitimálta az egyébként nem nemzetiségi jellegű, elkülönült, alacsony színvonalú oktatási formák létjogosultságát, erősítheti/erősítette a cigány gyermekekkel szembeni előítéletes szemléletmódot. Másrészt akadályozója a cigány nemzetiségi oktatás tényleges igényeken alapuló intézményrendszere kialakulásának.

A cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról szóló (1047/1999. (V.5.) Korm. határozat módosításáról szóló 1073/2001. (VII.13.) számú) kormányhatározat külön foglalkozik a cigány kisebbség oktatásával, kimondja, hogy a kisebbségi, illetve közoktatási törvény, valamint az egyéb jogszabályok módosítása során kiemelt feladat: „a cigány kisebbségi oktatás tartalmi fejlesztése, a kerettantervek kidolgozása, az értékelés és minőségbiztosítás feltételeinek megteremtése, az oktatáshoz szükséges taneszközök, módszertani segédletek biztosítása, az Országos Cigány Önkormányzattal történő egyeztetéstől függően a cigány nyelvek oktatásához szükséges követelmények kidolgozása”.

E követelményrendszer kidolgozása 1999-ben elkezdődött, ám a politikai akarat a mai napig nem járult hozzá e munka legitimálásához.

A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 2003-ban történt módosítása az elmúlt pár évben a cigány gyermekek általános oktatási helyzetében érzékelhető változást hozott.

A cigány felzárkóztató, majd cigány kisebbségi oktatás átalakítása megteremtette a szakmai kereteket, azonban fontos tartalmi kérdés, hogy a kisebbségi oktatásra vonatkozó módosítás szerint a cigány nyelvek óraszámja heti kettőre csökken, így könnyebbé válik az összevonás (blokkosítás) az év során, s vendégtanárral, tábor vagy más rendezvény keretében szervezhető a nyelvtanítás.

Ez az intézkedés, bár oktatáspolitikai szempontból nagyon fontos, nyelvpolitikai szempontból nem nevezhető hatékonynak, hiszen ezzel a nyelvtanítás feltételei nem teremtődtek meg. A cigány nyelvek esetében egy megengedő jellegű rendeletmódosítás történt, mely a cigány nyelvek presztízsét, a többi kisebbségi nyelvvel összehasonlítva, nem emeli.

A közoktatási törvény alapján a pedagógusi munkakörben való alkalmazás feltételei hasonlóan megkülönböztetik a hazai kisebbségi nyelvet és az idegen nyelvet oktatók alkalmazási feltételeit. E szerint:

„Idegen nyelv oktatására – minden iskolatípusban – alkalmazható, aki nyelvtanári vagy idegen nyelv- és irodalom szakos tanári végzettséggel és szakképzettséggel rendelkezik.

A nemzetiségi, etnikai kisebbségi nyelvek esetében 2006. szeptember 1-jéig nemzeti-ségi, etnikai kisebbségi nyelv oktatására alkalmazható pedagógus végzettséggel és legalább középfokú „C” állami nyelvvizsga-bizonyítvánnyal vagy azzal egyenértékű okirattal rendelkező pedagógus, a bolgár, a cigány (romani, illetve beás), a görög, a lengyel az örmény, a ruszin, az ukrán nyelv oktatására a felsőfokú tanulmányok megkezdése nélkül, korlátlan ideig alkalmazható az, aki az adott nyelvből felsőfokú „C” típusú állami nyelvvizsga bizonyítvánnyal vagy azzal egyenértékű okirattal rendelkezik.”

Ez az alkalmazási feltétel ugyan lehetőséget teremt a kisebbségi nyelv iskolai bevezetésére, ám szakmai szempontból eleve kudarcra ítélt vállalkozás pusztán nyelvi kompetenciával rendelkező egyén számára – szakképzettség hiányában – „szakmunkát” végezni.

A nyelvtanári képzés feltételeinek kidolgozása egyre sürgetőbb feladattá vált. Ám nem csupán ennek hiánya akadályozza a széles körű, igényes cigánynyelv-oktatást, illetve az anyanyelvű oktatást. A személyi és tárgyi feltételek hiányossága mellett a nyelvtervezési munkálatok összehangolatlansága, a szakmai munka hátráltatása, az időhúzás is nehezíti az iskolai oktathatótságot.

A cigány nyelvoktatás és főleg az anyanyelvű oktatás megvalósítása ugyan hosszabb időt igénybe vevő folyamat, ám évek óta nem történt komoly előrelépés ez ügyben. Miként empirikus adataim is alátámasztják, a nyelvvesztés, a nyelvi asszimiláció folytatódik, hovatovább visszafordíthatatlanná válik, ezért a munka elkezdése nem tűr halasztást.

A két hivatalosan elismert cigány nyelvből egyetemi tanulmányokat jelenleg kizárólag a Pécsi Tudományegyetem Romológia Tanszékén folytathatnak az egyetem hallgatói. A lineáris képzés – az ún. bolognai folyamat – során a hároméves romológia szakos alapképzésnek is része beás és romani nyelvoktatás, a mesterképzésben (4-5. évfolyam) válik lehetővé a bölcsész- vagy a tanári diploma megszerzése. Az 2006-os évtől neveléstudományi doktori iskola is indult a PTE BTK-n, amelynek egyik programja, a romológia lehetőséget ad a hallgatóknak a továbbképzésre, az oktatóknak és doktorhallgatóknak a tudományos munkára.

A valódi megoldást az jelentené, ha mielőbb elvégeznénk azokat az alapkutatásokat, tudományosan megerősödhetne az a nyelvészeti és módszertani háttér, amelyre támaszkodva elindulhatna a beás és a romani nyelv nyelvtanári képzése – más nyelvek tanárképzéséhez hasonlóan.

IRODALOM

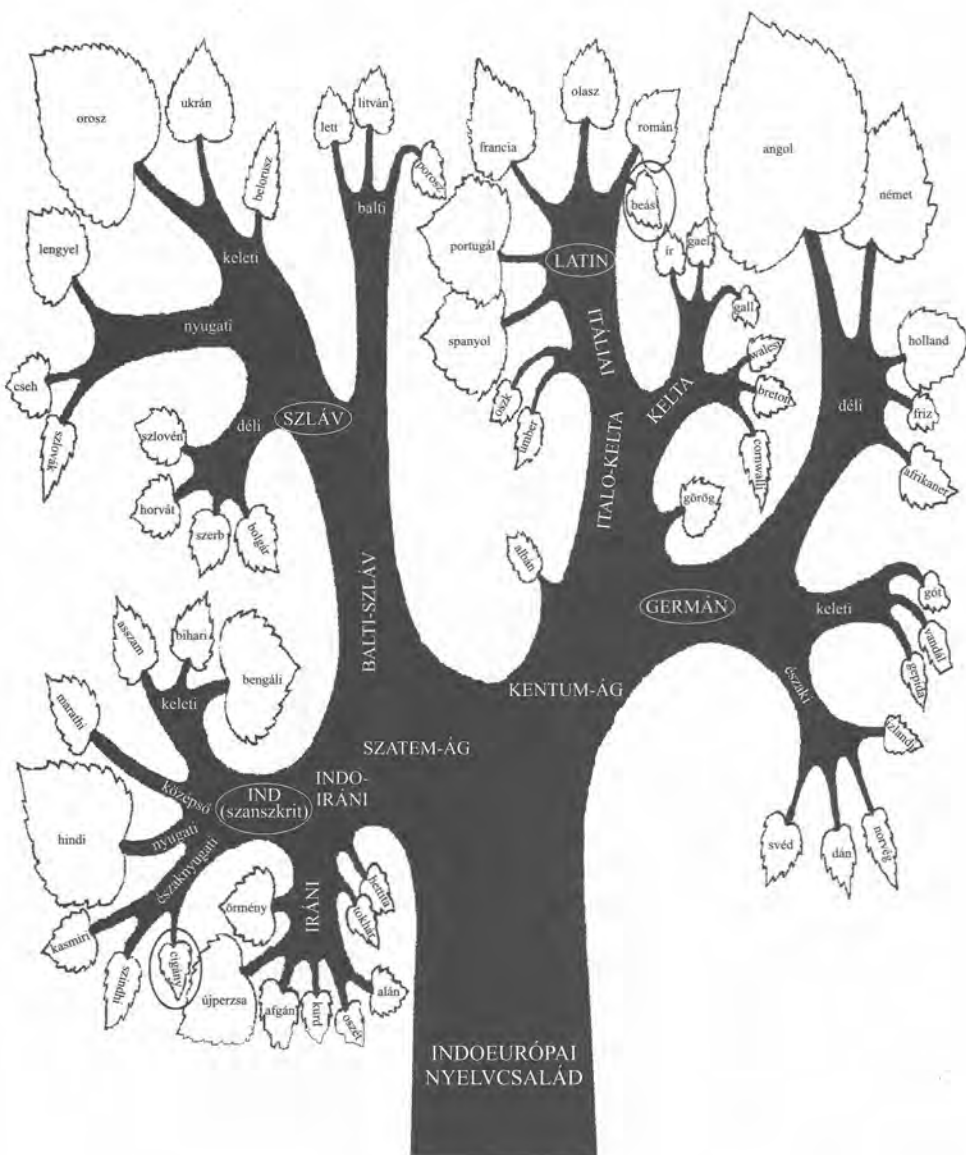
- Barth F. 1969. *Ethnic groups and boundaries*. University Press. Oslo.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály.
- Chelcea, Ion 1944. *Rudarii. Contributie la o „enigmă” etnografică*. București.
- DEX (*Dicționarul Explicativ al Limbii Române*) 1996. Edíția a II-a, Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, București: Univers Enciclopedic.
- Erdős Kamill 1959. *A Békés megyei cigányok – cigánydialektusok Magyarországon és „A magyarországi cigányság – törzsek, nemzetségek.”* Gyula: Erkel Ferenc Múzeum.
- Filipescu, T. 1906. *Coloniile Romane din Bosnia*. București.
- Forray R. Katalin 2000. *A kisebbségi oktatáspolitikáról*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, BTK Nyelvtudományi Tanszék, Romológia Szeminárium.
- Garami Zs. – Szántó J. 1991. *Magyarországi szlovákok*. Budapest. TÁRKI.
- Gumperz, John J. 1971. The Speech Community. Anwar S. Gil szerk., *Language in Social Groups. Essays by John J. Gumperz*. Stanford: Stanford University Press. 114–128.
- Hablícsék László 1999. *Népességfejlődés Európában és Magyarországon*. In: Nánási Irén szerk.: *Humánökológia*. Budapest, Medicina. 333–356.
- Hágai ajánlások 1996. *A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások és értelmező megjegyzések*. The Hague: Interetnikai Kapcsolatok Alapítvány. http://www.osce.org/documents/hcnm/1996/10/2700_hu.pdf
- Hoóz I. – Kepecs J. – Klinger A. 1985. *A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja.
- Horowitz, D. L. 1975. Ethnic Identity. In: N. Glazer – D. P. Moynihan szerk. *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 111–141.
- Jakabffy Elemér Alapítvány, Media Index Egyesület 1999–2006.
- Kaltenbach Jenő: *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről, 1999. január 1. – 1999. december 31.* Budapest, 2000.
- Kemény István – Havas Gábor – Kertesi Gábor 1997. Országos reprezentatív vizsgálat 1993–94. MTA Szociológiai Intézetének beszámolója. In: *Roma szociológiai tanulmányok – Periférián*. Budapest: Ariadne Alapítvány.
- Kemény István – Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. In: Kállai Ernő (szerk.), *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*. Kutatási gyorsjelentés. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 7–26. Budapest.
- Kemény Márton 2002. A romák és szintik zenéje, nyelve és irodalma. *Kisebbségkutatás*, 11. évf. 1. szám.
- Kenrick, Donald 2005. *Cigányok a Gangesztől a Dunáig és a Temzéig*. Budapest: Pont Kiadó.
- Kovalcsik Katalin 1993. A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor szerk., *Cigány néprajzi tanulmányok I.* Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 231–238.
- Mezey Barna – Pomogyi László – Tauber István 1986. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422–1985*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- N. Békefi Margit 2001. *A magyarországi teknővájó cigányok*. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet közleményei 4.
- N. Iorga 1930. *Anciens documents de droit roumain*. Párizs–Bukarest, 22–23.
- Nagy Pál 2005. „Fáraó népe” – *A magyarországi cigányok korai története*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 15. Pécs. PTE BTK.

- Orsós Anna 1994. *Beás nyelvkönyv kezdőknek. Pã lyimbã bãjãsitor*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképzõ Fõiskola.
- Orsós Anna 1997a. A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai. In: *Cigány Nèprajzi Tanulmányok* 6. Budapest.
- Orsós Anna 1997b. *Beás – Magyar szótár*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképzõ Fõiskola.
- Orsós Anna 2000. A beás írásbeliségrõl. In: Forray R. Katalin szerk. *Ciganológia-romológia*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. 185–206.
- Orsós Anna–Kálmán László 2004. *Beás nyelvtan: Alsóbb nyelvi szintek*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Papp Gyula 1980. *Segédanyag beás cigány gyermekek magyar nyelvi kommunikációs készségének fejlesztésére*. Pécs: JPTE Tanárképzõ Fõiskola. (Tanulmányok a cigány gyermekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból II.)
- Papp Gyula 1982. *A beás cigányok román nyelvjárása*. Pécs: JPTE Tanárképzõ Fõiskola. (Tanulmányok a cigány gyermekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V.)
- Papp Gyula 1982. *Beás – magyar szótár*. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképzõ Kar. (Tanulmányok a cigány gyermekkel foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból VI.)
- Réger Zita 2002. *Cigány gyermekvilág*. Olvasókönyv a cigány gyermekfoklõrbõl. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Réger Zita–Kovalcsik Katalin (vendégszerk.) 1999. *Acta Linguistica Hungarica*. (46) 3–4; (Tanulmányok a cigány nyelvrõl, angol ny.)
- Saramandu, Nicolae 1997. Cercetãri dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai romãnei: bãiașii din nordul Croației. *Foneticã și dialectologie*, XVI, București. 7–130. p
- Sisák Gábor szerk. 2001. *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely 2001: 267
- Szalai Andrea 1997. *A „mi” és az „õk” határai*. *Regio* 8(1): 104–126.
- Tálos Endre 2002. *A cigány és a beás nyelv Magyarországon*. In: Kovalcsik Katalin (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája körébõl*. Budapest: BTF-IFA-MKM. 295–303.
1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. Budapest, KSH, 1992.
1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról
2001. évi népszámlálás, 4. Nemzetiségi kötõdés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2002.
2003. évi LXI. Törvény a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény módosításáról 32/1997. (XI. 5.) MKM rendelet a Nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a Nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról
- 57/2002. (XI. 18.) OM rendelet a nevelési-oktatási intézmények mûködésérõl szóló 11/1994. (VI. 8.) MKM rendelet módosításáról
- Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról 1996. Budapest. MTA Szociológiai Kutató Intézete
- <http://dexonline.ro/search.php?cuv=baias>

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet

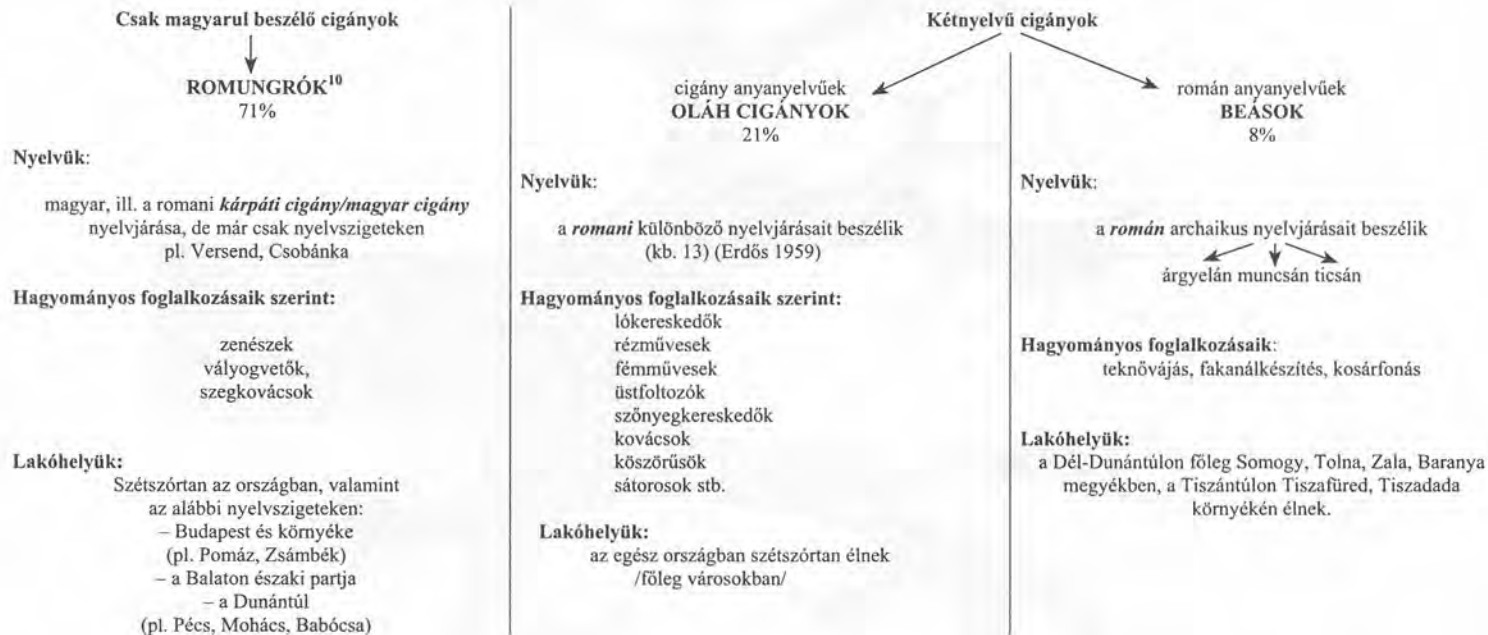
Az indoeurópai nyelvcsalád nyelvei⁹

⁹ Tótfalusi István: Babel örökében. (Budapest, 1976) című könyve felhasználásával

2. sz. melléklet

A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai. Erdős (1959) és Kemény–Janky (2003) alapján.

¹⁰ A Kemény István vezette 1971-es kutatás adatai szerint

3. FONOLÓGIAI SZABÁLYKÖLCSÖNZÉS A CIGÁNYBAN*

P. Tálos Endre

Bevezetésképp fel szeretném hívni a figyelmet a cigány nyelv tanulmányozandóságának általános nyelvészeti jelentőségére.

Köztudott, hogy a cigány nyelvet szétszórtan beszélik a világon, főleg Európában.

Az is közismert, hogy a cigány beszélők legtöbbször két- vagy többnyelvűek, minek következtében a második (harmadik stb.), a cigányok környezete által használt nyelv hatással van a beszélő cigány nyelvére. Itt rögtön szükséges megjegyezni, hogy e tényt semmi esetre sem szabad túlbecsülni és azt a következtetést levonni ebből, hogy a cigány nem önálló nyelv, illetve nem nyelv. Ez csak a cigány kreolizálódott származékaival kapcsolatban engedhető meg, sőt súlyos hiba ezek besorolása a cigány nyelv (*i rromani čhib*) nyelvjárásai közé. Ilyen „nyelvek” a spanyolországi *caló*, a skandináv országok *tattarspråkja* vagy a brit, amerikai *anglo-romani*.

Égészen önálló nyelvek csak egészen elszigetelt (például szigeti) nyelvek lehetnek, hiszen minden nyelv nyelvszövetségbe tartozik szomszédjával, általában egy nyelv nyelvjárásai is nyelvszövetséget képeznek és minden nyelv nyelvszövetségbe tartozik önmagával. (A [fonológiai] nyelvszövetségről Katz 1975). Olyan területeken persze, ahol a többnyelvűség általános, hosszantartó vagy egyéb okok miatt intenzív, a nyelvek önállótansága nagyfokú. Ilyen régió például a Balkán, az európai cigány nyelv nyelvjárásainak bölcsője. Mivel a cigány különösen erős mértékben ki volt téve a környező nyelvek hatásának, a cigányban az egyik legbalkánibb nyelvet tisztelhetjük, noha csak néhány száz éve tagja a balkáni nyelvszövetségnek. Csupán genetikailag ind nyelv, s ennek csak az alapszókincsére nézve van következménye, legtöbb grammatikai kategóriája azonos a balkáni nyelvekével. (Sajnálatos, hogy a balkanisztika szinte egyáltalán nem vesz tudomást a cigányról mint balkáni nyelvről, de ld. Kostov 1973) A cigány balkáni vonásai természetesen halványabbak a Balkánról elkerült nyelvjárásokban, melyekben a helyi nyelvek rendszerének hatása miatt történetivé szorulnak vissza a balkanizmusok.

Ami a cigányt általános nyelvészeti szempontból figyelemreméltóvá teszi, az egyrészt az, hogy az európai cigány igen egységes nyelv. (Erről: Kochanowsky 1963; Ventcel–Cserenkov 1965: 18; Loja 1968: 430; Manuš 1978: 23–4.) Ennek két oka van. A nagyjából egységes cigány alapnyelvjárás csak a XIV. század után kezd felbomlani, a mai nyelvjárások többsége pedig csak az utóbbi néhány száz évben különült el, a

* A tanulmány eredeti forrása: Magyar Fonetikai Füzetek 5., 1980, 152–158.

korábban elszakadt velszi és balti cigányság nyelve pedig elszigeteltségében archaikus maradt. A másik ok a cigányok vándorló életmódja, aminek az a következménye, hogy (az utóbbi száz év kivételével) a nyelvjárások nem tudtak erősen szétkülönlőni állandó keveredésük miatt. A nomád életmód más nyelvek esetében is eredményezett nagyfokú egységességet, ilyen az óriási területen beszélt fulbé, jurák és evenki is. Ami a nyelvjárások közötti nagyobb eltéréseket illeti, nos azok szinte mindig a nyelvjárás nyelvi környezetének következményeképp magyarázandók, és csekély azoknak a különbségeknek a száma és jelentősége, amelyeknek eredete nem a nyelvszövetségi ráhatásban leli helyes magyarázatát.

Különleges helyzet áll így elő. A cigánynak van bolgáros, romános, szerbes, magyaros, oroszos, németes, velszies, finnes, lettes stb. változata: több tucat variáció egyazon témára. (A cigány nyelvjárásairól: Ventcel 1964: 9–12; Ventcel–Cserenkov 1968: 418–19; Ventcel–Cserenkov 1976: 284–99; Manuš 1978: 22–3.)

A nyelvjárásokra rövidítéseikkel is hivatkozom. Ebben Ventcel–Cserenkov (1976) rendszerét követem. A nyelvjárások és rövidítéseik a következők: I. Ru = orosz cigány, I. Lo = lett cigány, I. Po = lengyel cigány, II. = német cigány, III. = cseh, szlovák és magyar cigány, IV. Er = bolgár cigány, IV. Dr = *drindari* cigány, V. = oláh cigány, mégpedig: V. Li = *lingurari* és más romániai, V. Kl = *kelderaši*, V. Lo = *lovari* és egyéb (*cerhari*, *drizari* stb.), V. Gu = bosnyák cigány, VI. = ukrán cigány, VII. = finn cigány, VIII. = velszi cigány.

Hogy a cigány egységessége–sokfélesége milyen gazdag forrást jelent az areális tipológia számára, nem kell bizonygatni. De ugyanez a tulajdonsága lehetővé teszi, hogy rajta keresztül ellenőrizhessük a nyelvi szabályok hierarchiájáról kidolgozott elméletek helyességét. Világos, hogy a későbbi, felszíni szabályok az alapszabályokra épülnek, melyek a szabályrendszerben mélyebben foglalnak helyet, és jelöletlenebbek a felszínieknél. Belátható, hogy éppen ezért egy nyelv (szabályainak) változásai – belső vagy külső hatásra létrejövők – legkönnyebben a legjelöltebb szabályokban történnek meg: a nyelv felszíni struktúrája változékonyabb. A cigány szabályváltozásainak és szabálykölcsonzéseinek beható tanulmányozása igen tanulságos eredményeket nyújthatna. Egyazon nyelven láthatnók, miképp vonja maga után az egyik szabály megváltozása más szabályok megváltozását, kialakulását vagy eltűnését, egy bizonyos szabály tucatnyi változatát. Az egészen mélyre lehatoló változások persze kreolizálják a nyelvet, míg végül az felszívódik és eltűnik. A cigány nyelvjárásaiból minden fokra számtalan példa idézhető.

Az alábbiakban a fonológiai szabálykölcsonzések közül mutatok be néhányat.

A felszíni szabály módosulása csak akkor következik be, ha eltér a környező nyelvekétől. Módosulásnak elsősorban azok a szabályok vannak kitéve, melyek párhuzama megvan a környező nyelvekben, de részleteiben, így például alkalmazási feltételeiben más. Csak másodsorban, mindig a kreolizálódási folyamat egyik lépéseként fordul elő olyan szabálymódosulás, ami azért keletkezik, mert a környező nyelvek fonológiai rendszeréből hiányzó kategóriákkal kapcsolatos.

A legjobb példa erre a hehezetségi oppozíció ellenálló képessége; ez minden cigány nyelvjárásban eleven, holott semelyik európai nyelv nem ismeri (a cakóni görög és a baszk kivételével). A hehezetségi oppozíció csak germán nyelvek környezetében (az amerikai V. Kl nyelvjárásban) és a finn cigány (VII.) alacsony (kreolizálódó) stílusváltozatában inoghat meg.

Az amerikai *kelderási* cigány morfémastruktúra-szabályait (1–2.) felváltja az angol hehezetmegoszlási szabálya (3.):

$$1-2. [-comp] \rightarrow [-asp] \quad / \#(C_oVC_o)_1 \_ \\ C \quad \rightarrow [-asp] \quad / \# \_ \_ C$$

(Azaz /ph/ és /th/ nem fordul elő szó belsejében – a /th/ néhány névmási szóban igen – hehezett + mássalhangzó nincs szó elején – egyetlen kivétel: *phral* 'fivér'. E kivétel szerkezetű szó egyébként az 1. nyelvjáráscsoportban *pjal* alakúvá egyszerűsödhetik, nyilván a lengyel [pɾ] > [pj] változás párhuzamaként.)

$$3. \begin{bmatrix} +tense \\ +stop \end{bmatrix} \rightarrow [+asp] \quad / \left\{ \begin{array}{l} \# \_ \\ \_ \end{array} \right. \left[\begin{array}{c} C \\ [+son] \end{array} \right] \begin{array}{l} V \\ [+stress] \end{array}$$

(Azaz a feszes zár(rés)hangok szókezdeten és hangsúlyos szótagkezdőként hehezettek stb.)

A finn mássalhangzórendszer egyszerűsége a következő szinte/tulajdonképpen hanghelyettesítési szabályokat válthatja ki a finn cigányból:

$$4.1. V \rightarrow [+long] \quad / \_ \approx \begin{bmatrix} C \\ -tense \\ -sonorant \end{bmatrix}$$

(Azaz a magánhangzók megnyúlnak zöngés obsztruensek előtt – ez részben független a finntől, hasonló nyúlás van az I. Lo, II. és III. nyelvjárásokban.)

$$4.2. [+asp] \rightarrow [-asp] [+asp] \\ \begin{bmatrix} +stop \\ -tense \\ -sonorant \end{bmatrix} \rightarrow [+son] [-son] \quad / V \_ \left\{ \begin{array}{l} V \\ \# \end{array} \right.$$

(Azaz a magánhangzóközi és szóvégi hehezettek megnyúlnak és zöngés zárhangok pre-nazalizálódhatnak – ($\begin{bmatrix} +stop \\ +son \end{bmatrix} \rightarrow [+nas]$)).

$$4.3. [tense] \rightarrow \emptyset$$

$$4.4. [asp] \rightarrow \emptyset$$

(Azaz a zöngésségi oppozíció kiveszése magával vonja a hehezettségét is.) Fel kell tételezni, hogy azokban a cigány nyelvjárásokban, melyeknek környező nyelve sem ismeri a /h/ fonémát, szintén megszűnik a hehezettségű oppozíció, ha emiatt a /h/ is elvész (erről az univerzáléről Jakobson 1957: 528). Nincsenek adataink az olaszorszá-

gi és franciaországi II. nyelvjárásokról és a görög környezetű IV. Er nyelvjárásról sem. A spanyolországi *calóban* /h/ helyett /x/ (írása *j*, *g* (+*i/e*)), $\emptyset$ van, de ez teljesen kreolizálódott – minden ige a spanyol *-ar* igék szerint rag ozódik. Szláv környezetben a /h/ általában zöngés [ɦ], a hehezettek hehezete [x]_h-szerű: talán difonematikusan foghatók fel (vö. Ventcel–Cserenkov 1976). Kapcsolatban lehet a hehezettségi oppozíció állékonyságával, hogy a /h/-/ɣ/ oppozíciója egyébként mindenütt megőrződik. Sem Kantja (1970) – IV. Ur, sem Đurić (1969) – V. Gu, nem jelöli különbségüket moldvai, ill. szerb alapú cirill betűs írásmódjában, de ez helyesírási tökéletlenség csupán.

A cigány hehezettségi oppozíciójának kérdése és az ismert univerzálé kapcsolata (Jakobson 1957: 528) megoldhatatlannak látszó problémát vet fel. A cigány hehezettségi oppozíciója történetileg az indére vezethető vissza; ugyanakkor a cigány eredeti /h/ fonémája az Európába érkezés előtt kiveszett: * /h/ɦ/ > [v/j], $\emptyset$. E /h/ eredetileg zöngés volt, amit ld. a zöngés előzmény (ie. *gh, *gh), 2. az (új)ind megfelelő ([ɦ]), 3. a zöngés/szonoráns következmény bizonyít. Mégis gyanítható, hogy a zöngés hehezettek zöngétlenedésének idején elzöngétlenedett. A cigány mai /h/ fonémája idegen (európai) eredetű, eredetileg szintén zöngés lehetett, elsősorban a görög /ɣ/[ɣ] folytatója – a görög /ɣ/ cigány megfelelője /ɣ/. Mivel az eredeti /h/ sosem maradt meg /h/-ként és az új nem vett részt a vokalizálásban, kellett lennie egy /h/ nélküli korszaknak is. Hogyan lehet, hogy mindeközben hehezettségi oppozíció is volt? Ugyanez vetődött fel az indoeurópai alapnyelv zárhangjaival kapcsolatban is. Ez azonban megoldódott, ma már tudjuk (vö. Hopper Glossa 7. 1973; Gamkrelidze–Ivanov Phonetica XXVII, 1973), hogy az alapnyelv *d, *gh, *g, *gʷ sora glottalizált (zöngétlen) volt, ezért fonematikus */h/ felvétele – és összekapcsolása a „laringálisokkal” – szükségtelen. A cigány párhuzamos problémájának egyetlen, de nehezen hihető megoldása az volna, ha feltételeznők, hogy az őscigányban glottalizáltsági oppozíció alakult ki – a hehezetlenek glottalizálódtak – ez lehetővé tette a /h/ kiveszését, majd a /h/ újra megjelenése az eredeti oppozíció visszaállítását.

A hehezettségi oppozíció megtartása mellett a hehezett fonémák száma csökkenhet. Az V. nyelvjárásokban (kiv. V. Gu) a /tʰ/ és /dz/ [+stop] jegye [-stop] lehet, amivel párhuzamosan a /tʰ/ [-asp] lesz: /tʰ/ – [ʃ], /dz/ → [z]. /tʰ/ – /ʃ/ és /dz/ – /z/ oppozíciója úgy adatik fel, hogy a [z], [ʃ] [+strident] jeggyel egészül ki (a magyar, angol stb. környezetű V. Lo, Kl nyelvjárásokban). Maga a változás a román nyelv moldvai típusú – ebbe a Kárpátokon belüli nyelvjárások is beletartoznak – nyelvjárásainak ugyanilyen, ill. /tʃ/ ~ /tʃ/ > /ʃ/ réshangúsodásával van kapcsolatban, (vö. Vasiliu 1968: 161, 164–71, 176–9, 190). A V. Gu és VI. és más cigány nyelvjárásokban viszont a /kʰ/ fonémának /j, i, e/ előtti palatalizálásával új felszíni fonéma: /cʰ/ alakult ki. (A cigány /c, ʃ, η, λ/ mássalhangzói difonematikusan C + /j/ kapcsolatának értelmezendők. A finn cigányban a /kʰ/ palatalizálódott folytatója egybeesett a régi /tʰ/ -val; ezt egyébként a svéd váltotta ki.)

Az /r̄/ – /r/ oppozíció sorsa azért tanulságos, mert a balkáni nyelvek egy része ismer hasonlót, emiatt megváltozása valószínű. Az oppozíció eredetije retroflex: alveoláris lehetett az ind megfelelők alapján. (A IV. Dr /r̄/ „retroflex ejtése” csak historizáló terminológia lehet. Az oppozíció lényege pergetett: flap /r/ – /l/. Ventcel–Cserenkov 1976: 289 az /r̄/ fonémát velárisnak, ill. (V. Kl) pharyngálisnak jellemzi. Ez az ejtés Magyarországon igen ritka, de előfordul [r̄] koartikulált formában (!). A „raccsolás” nem idegen a balkáni nyelvektől, megvan a farserotában és román nyelvjárásokban, vö. Caragi-

Marițeanu 1968: 49. Oppozíciójuk végül is a {+strid} – {-strid} jeggyel jellemezhető legkényelmesebben. Hasonló oppozíció van a Balkánon az albánban és nyomokban a román nyelvjárásokban. (Az ógörög sajátos ζ' és ζ'ζ' írásmódja nem független e kérdéskörtől. Hasonló szembenállás van/volt a nyugati újlatin nyelvekben és a cigány korábbi szomszéd nyelvei közül az örményben és a kurdban.) A román /r/ – /r/ a vulgáris latinban gyökerezik. A latin reflexív mássalhangzó-kapcsolatai egyszerűsödtek a románban, miként az újlatin nyelvek többségében (kivéve például az olaszt), az /nn/ – /n/, /ll/ – /l/ és /rr/ – /r/ sokáig tartó különbségének azonban különféle nyomai vannak. Az órománban az *r*- és az *-rr*- pergő, az *-r*- (és *-l*-) viszont flap. Az /r̄/ a követő (palatális) magánhangzókat általában velarizálta: *reu* > *rău*, *horresco* > *urăsc*, *rivu* > *riū*, *ridere* > *rîdere*, sőt szláv *ređb* vagy magyar *rënd* > román *rînd*. (A román /r̄i/ hatásairól: Vasiliu 1968: 55–6, 113–4, 125, 130, 135–6.)

Nos, az oláh cigány román jövevényszavaiban a veláris magánhangzó előtti szókezdő *r* helyettesítő hangja [r̄], egyébként [r] (vö. V.Lo /t̄sara-λuma/ 'ország-világ' < román *țara-lumea* < latin *t̄erra* + *lumen*, /ts̄r̄r̄/ < román *tîră*); ugyanakkor a cigány eredeti /r̄/-je utáni magánhangzók velarizálódnak: /k̄or̄r/ 'vak' (plur.), /r̄uul/ 'peditum' – ez az egyik forrása az oláh cigány nyelvjárások [w], [ɣ] hangjának, ill. fonémáinak. A magyarországi oláh cigányban gyakori, hogy az /r̄/ – /r/ oppozíció /rr/ (azaz /r/+r/) – /r/ oppozícióvá válik – a CC – C más mássalhangzókkal kapcsolatban is megjelenik – ezért szókezdő helyzetben automatikusan megszűnik; /r̄uul/ > /ruul/ (vagy > /ril/) viszont /riș/ (< /rit̄ș^b/) 'medve'. Az /r̄/ – /r/ ellentéte ma már csak az V. és a IV. Dr cigányban van meg, de vö. I. Lo /ba:r/ 'kert' – /bar/ 'kö' < /bar/ – /bār/.

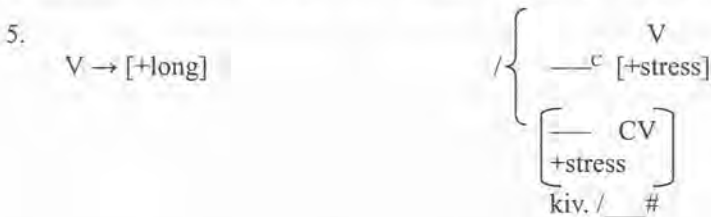
A legproblematisabb és egyben legtanulságosabb a magánhangzórendszer és a kvantitás kapcsolata.

V:V oppozíció csak azokban a nyelvjárásokban van, melyek huzamosabb ideig ezt az oppozíciót ismerő nyelvek szomszédságában éltek: I. Lo, II., III., V. Lo, Gu, VII., (?)VIII. Ventcel–Cserenkov 1976: 296 megoldatlannak mondja, hogy ez az ind kvantitási oppozíció őrzése-e vagy újítás – a környező nyelvek hatására. Szerintem újítás annak ellenére, hogy még az olyan távoli nyelvjárásokban, mint a lett cigány és a magyarországi oláh cigány, meglepő egyezéseket találhatunk:

I. Lo	V. Lo	
/ba:ro/	/ba:ro/	'nagy'
/barva'lo/	/barva'lo/	'gazdag'
/ba:r/	/ba:r/	'kert'
/bar/	/bar/	'kö'
/dæl/	/dæl/	'ad'
/dæ:l/	/dæ:l/	'Isten'

(A lett cigány adatok forrása: Manuš Izv. AN Latvvijszkoj SzSzR 4. 1973; 1975. A magyarországi adatokhoz vö. Hutterer–Mészáros 1967)

A kvantitás fonematikussá válásának menete a nyelvjárásokban kb. a következő:

(Azaz a nyílt szótagi, hangsúly előtti vagy alatti helyzet nyújtó hatású, viszont a szóvégi magánhangzók rövidek.)

E szabálynak nyelvjárásonként különféle változatai lehetnek, illetve lehetnek: például a szóvégző zöngés is nyújt (de a [ml, [r], [l] általában nem) vagy zöngétlen előtt nyílt szótagban sem történik nyúlás. Ez azonban csak potenciális forrása a fonematikus hosszúságnak, hiszen helyzeti és megadható.

A cigány morfofonológiai szabályai között több olyan van, ami mássalhangzó-kiesést, szótagösszevonást ír elő, de az új kontrahált magánhangzó rövid (vagy hosszúsága csak helyzeti), mert nincs kvantitás. Például az oláh cigányban az 'Isten' alapalakja /devl/. Ebből /v/ vokalizálásával */de:l/, majd a hosszúság törlésével /del/ lesz. (A /devl/ alapalakot a régebbi oláh cigányban valószínűleg epentetikus [e] oldotta fel: *[de(:)'vel], ahogyan /dzukl/ → [zu'kel] 'kutya', a német cigányban ma is ['de:vəl].) A /v/ megvan például a vokatívuszban: /'devla/. Hasonlóan /dzav+as/ → */dzɔ:s/ → [zɔs] 'mentem'. (Lett cigány /thjav-es/ → [tʃ'hæ:s] 'fiút', /jav-el+a/ → ['jæ:la] 'jön', 'lesz'.)

Nos, ha a környezet fonematikus hosszúsággal rendelkező nyelve – szókölcsönzések által – meghonosítja a [long] jegyet az adott cigány nyelvjárásban, akkor lehetőség nyílik arra, hogy a /devl/ → /de:l/ (: /del/ 'ad' ← /d(e)-l/), a /dzav+as/ – /zɔ:s/ felszíni realizációban hangozzék.

Ezt, vagyis a hosszúság törlési szabályának kiiktatását az alapalaki hosszúság megjelenése kényszerítőleg váltja ki, hiszen a törlési szabályt a hosszúsági jegy hiánya okozza.

Az új viszonyoknak további szabályteremtő ereje van. A kvantitás fonematikussá válásával a mindaddig csak fonetikus V:~V váltakozás fonémaváltakozássá alakulna, ha ez – teljesen funkciótlán lévén – nem lenne megterhelő „bolond” szabály. Ezért a váltakozó alakokban az egyik hosszúság állandósul – mégpedig a grammatikailag jelöltebb alaké – az alapalakban vagy rövid, vagy hosszú magánhangzó keletkezik.

A legtöbb magyarországi oláh cigány beszélő kiejtésében /ba:'lentsa/ 'disznókkal': /ba'lentsa/ 'hajjal' ← [ba:'lo] 'disznó', [bal] 'haj' (plur. tant.). Eredetileg és sok beszélőnél ma is a 'hajjal' szintén [ba:'lentsa] volt, de a /bal/ nom. sing. „analógiájára” [a:]-ja megrövidült.

- Catford, John C. 1974. 'Natural' sound-changes: some questions of directionality in diachronic phonetics. *Papers from the Parasession on Natural Phonology*. Chicago, 21–9.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda 1968. *Fono-morfologie aromână*. București.
- Durić, Rajko 1969. *Rhom rhodel than talav Kham*. Beograd.
- Finck, F. Nicolaus 1903. *Lehrbuch des Dialekts der deutschen Zigeuner*. Marburg.
- Gamkrelidze, Thomas V.–Ivanov, Vyacheslav Vsevolodovich 1973. Sprachtypologie und die Rekonstruktion der gemeinindo-germanischen Verschlüsse. *Phonetica* XXVII, 150–6.
- Hopper, Paul J. 1973. Glottalized and murmured occlusives in Indo-European. *Glossa* 7., 147–66.
- Hopper, Paul J. 1977. Indo-European consonantism and the New Look. *Orbis* 26., 57–72.
- Hutterer Miklós–Mészáros György 1967. *A lovári cigány dialektus leirő nyelvtana*. Budapest.
- Jakobson, Roman 1957. Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics. *SW* 1. 523–32.
- Kantja, Georgij V. 1970. *Folkloros Romano*. Kisinyov.
- Katz, Hartmut 1974. Versuch einer Beschreibung der Substantivflexion des Dialekts der deutschen Zigeuner. *ZfDL* 41/2., 145–61.
- Katz, Hartmut 1975. *Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen*. München.
- Kiparsky, Paul 1968. Linguistic universals and linguistic change. In: *Universals in Linguistic Theory*. Szerk. Bach, Emmon–Harms, Robret T., New York.
- Kochanowsky, Jan 1963. *Gypsy Studies*. New Delhi.
- Kostov, Kiril 1973 Zur Bedeutung des Zigeunerischen für die Erforschung grammatischer Interferenzen scheinungen. *BE* 16. 99–113.
- Loja, Jan Vil'jumovich 1968. O jazike cigan Latviji. In: *Jaziki Ingyiji. Pakisztana, Nyepala i Cejlona*. Moszkva 1968, 429–32.
- Manuš, Leksa 1973. O vlijanyiji baltvijszkich jazikov na gyialekt latisszkich cigan. *Izv. AN Latvijszkoj SzSzR* 1973/4. 124–39.
- Manuš, Leksa 1975. Latisszko-ciganszkoje dvujazicsije i konvergentnoje razvityije fonologicseszkoj, szisztyemi ciganszkovo jazika v Latviji. In: *Issledovanyija po szstrukture jazikov Aziji i Afriki*. Moszkva, 5–30.
- Manuš, Leksa 1978. K voproszu o kategoryji genyityiva v indoarijszkich gyialektah Jevropi (*romani č'ib*). in: *Issledovanyija po fonologiji i grammatyike vosztočsnih jazikov*. Moszkva, 20–41.
- Valtonen, Pertti 1973. *Suomen mustalaiskielen etymologinen sanakirja*. Helsinki.
- Vasiliiu, Emanuel 1968. *Fonologia istoriciă a dialectelor dacoromâne*. București.
- Ventcel, Tatjana V.–Cserenkov, Lev N. 1968. Gyialekti ciganszkovo jazika i ih vzajimootnosenyija sz indoarijszskimi jazikami Ingyiji. In: *Jaziki Ingyiji. Pakisztana, Nyepala i Cejlona*. Moszkva.
- Ventcel, Tatjana V.–Cserenkov, Lev N. 1976. Gyialekti ciganszkovo jazika. In: *Indojevropejszkije jaziki*. Szerk. KONRAD, N. I. Moszkva, 283–338.
- Ventcel, Tatjana V. 1964. *Ciganszkij jazik (szevernorusszkij gyialekt)*. Moszkva.

II. NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ, NYELVI HÁTRÁNY ÉS OKTATÁS

---

4. Réger Zita: Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben 80
  5. Forray R. Katalin: Az iskola és a cigány család ellentétei (Hipotetikus modell) 117
-

4. NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ ÉS NYELVHASZNÁLAT MAGYARORSZÁGI CIGÁNY NYELVI KÖZÖSSÉGEKBE*

Réger Zita

A tanulmány a „Cigány gyermekek nyelvi szocializációjának vizsgálata” című kutatási projektum célkitűzéseit, kutatási módszereit és kezdeti eredményeit ismerteti. A kutatás első témáját – a kisgyermekeknek szóló cigány beszéd sajátosságait – tárgyaló rész tanulmány számos nyelvi adattal bizonyítja, hogy a cigány beszélők nyelvhasználatában is fellelhető számos olyan jelenség, amely a legtöbb nyelvi közösségben a kisgyermekekhez intézett beszédet jellemzi. Az e témakörben feltárt másik jelenségsorozat a cigány népi kultúra sajátosságaival függ össze: a kisgyermekeknek szóló beszédben ugyanis kezdettől fogva jelen vannak a cigány szóbeli (orális) kultúrát jellemző sajátos beszédműfajok, illetve ezek meghatározó vonásai. A második rész tanulmány néhány cigány gyermekjátékot mutat be. Az e játékok során improvizált szövegek egyértelműen tanúsítják, hogy a hagyományos cigány kultúrában élő gyerekek iskoláskorukra elsajátítják – és alkotó módon alkalmazzák – a cigány szóbeli kultúra meghatározó jegyeit. Mindennek alapján a tanulmány cáfolja a „nyelvi deficit” hipotézisét.

A cigány nyelvet, hagyományokat többé-kevésbé őrző cigány közösségekben élő gyermekek otthoni nevelődését, családi szocializációját az elmúlt két évtizedben megjelent cigány tárgyú írások többsége gyakorlatilag szinte minden lehetséges szempontból negatív folyamatként minősítette; e folyamat sajátosságait voltaképpen már eleve bizonyos – a hétköznapi tudatban a „cigány gyermek” képéhez asszociált – negatív sztereotípiák: az iskolai eredménytelenség és a deviancia látószögéből mérlegelte. Ezek az írások, amelyeknek megállapításai a gyermekek otthoni nevelődéséről jórészt feltételezésen, kisebb részben alkalmi megfigyeléseken alapulnak, a családi szocializáció minden aspektusában, minden eszközében – az értékek átadásában, a szokások kialakításában éppen úgy, mint az anya-gyermek beszédkapcsolatban vagy a kisgyermekkel való játékban – a hiányt tartották meghatározónak, amint azt az alábbi néhány – találmányra kiemelt – megállapítás szemlélteti: „A tulajdonképpeni nevelés, azaz a megfelelő viselkedésre való szoktatás és gondolkodásfejlesztés ... ismeretlen a hagyományos életmódot folytató cigány családokban.” (Vekerdí-Mészáros 1978: 35); „A cigány kisgyermeket két szempontból éri nyelvi károsodás a hagyományos – telepí – cigány környezetben. Egyrészt a beszélgetésre szoktatás kimaradása (ún. dialógushelyzet hiánya). A hagyományos életszemléletű, putrilakó szülők nem szoktak elbeszélgetni beszélni

* A tanulmány eredeti forráshelye: Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből III., 1987. április, 31–89.

kezdő kisgyermekükkel. Így a másfél-kétéves cigány gyermek pusztán hallás útján, csi-szoló-javítgató gyakorlat nélkül sajátítja el a nyelvet (akár cigányt, akár magyart).” (Várnagy–Vekerdi 1979: 24); „A teleti cigánygyermekkel anyjuk keveset foglalkozik, így játékosztönük fejletlen marad, megreked a verekedés szintjén...” (Vekerdi–Mészáros 1978: 23); „Az anya mint elsődleges közvetítő nincs birtokában a társadalmi-történelmi alapon kialakult objektíválódott rendszernek (a természetes nyelvnek). A gyermek ezen a perszonális közvetítőn keresztül nem interorizálhatja a nyelvben rögzült társadalmi tapasztalatokat, tudattartalmakat... A cigány családban alkalmazott követelményrendszer – ha egyáltalán van ilyen – a gyermeknek nem nyújt módot arra, hogy különböző magatartásmódozatokat tanuljon meg.” (Tomai 1979: 95).

E kérdések tekintetében – megfelelő, célzott vizsgálatok lehetősége híján – nem juthattak sokkal előbbre azok a kutatók sem, akik a cigány gyermekek szocializációjának jellemzésekor a hiány egyes nyilvánvaló tényezőin (például a tárgyak hiányán) túl – a kulturális eltérések, a „másság” tényeit is készek voltak figyelembe venni (l. pl. Kemény 1976: 46–49).

Arról, hogy valójában mi történik a cigány gyermekekkel, amíg az intézményekbe – iskolába, óvodába – bekerülnek, mindmáig szinte alig tudunk valamit: családon belüli szocializációjuknak gyakorlatilag minden aspektusát alapvetően a megbízható információk, a konkrét ismeretek hiánya jellemzi. Ezzel kapcsolatban kivételként azonban meg kell említenünk egy – az átlagot messze meghaladóan jó helyzetű – budapesti cigány csoport gyermekeinek iskolai beilleszkedését vizsgáló értékes esettanulmányt, amely a családi szocializáció kérdéseit is érinti (l. Forray–Hegedüs 1985).

A jelen kutatás elsősorban a cigány kisgyermek otthoni nevelődésének egyik legvitatottabb aspektusát, a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat mibenlétét: jellegét, funkcióit, sajátosságait próbálja meg közelebbről megvizsgálni. Mivel egy adott közösség ilyen irányú kommunikációs gyakorlata részét alkotja annak a folyamatnak, amelynek során a gyermekből szociális interakcióra képes személy: az adott közösség teljes értékű tagja lesz, kutatásunkat – Dell Hymes (1975) nyomán – a nyelvi szocializáció¹ vizsgálataának is nevezhetjük.

---

¹ A nyelvi szocializáció terminust az újabb szakirodalom (l. pl. Schieffelin és Ochs 1986) kétféle értelemben használja: a) szocializáció a nyelv használata révén, a nyelv segítségével (a nyelv szerepének kiemelését ebben a vonatkozásban messzemenően indokolja, hogy a szocializáció során a gyermeknek átadott társadalmi és kulturális információkat a nyelv közvetíti, a felnőtt környezet a kisgyermek magatartását elsősorban a nyelv segítségével formálja, irányítja); b) szocializálás a nyelv használatára (a különböző kommunikatív helyzeteknek megfelelő, adekvát nyelvhasználati módok elsajátí(tta)tása). A jelen tanulmányban a nyelvi szocializáció terminust ez utóbbi értelemben használom.

4.1. A VIZSGÁLAT CÉLJAI ÉS KUTATÁSI ELŐZMÉNYEI

4.1.1. A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat vizsgálata a cigány nyelvi közösségekben

Kutatásunk elsődleges célja a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat – ezen belül elsősorban a kisgyermekeknek szóló felnőtt beszéd, a nyelvi „input” – vizsgálata volt. Céljában és módszereiben e kutatás a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat sajátosságait feltáró nemzetközi kutatásokhoz kapcsolódik; vizsgálatunk alapkérdéseit e korábbi kutatások alapján fogalmazzuk meg, eredményeit pedig ezek eredményeivel vetjük egybe.

4.1.1.1. Kutatási előzmények: az „input nyelv” sajátosságainak leírása a nemzetközi szakirodalomban

A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat – ezen belül elsősorban a gyermeknek szóló, hozzá intézett felnőtt beszéd – az elmúlt két évtizedben intenzív kutatás tárgya lett a szocio- és pszicholingvisztikában. E kutatások egy része szociolingvisztikai, illetve szociálintropológiai indíttatású: a gyermekkel való beszédmódot mint az egyén kommunikációjában érvényre jutó „beszédregiszterek” (meghatározott beszédhelyzetben használt nyelvi „stílusok”) egyikét, illetve mint az adott etnikai kultúrában érvényes szocializációs eljárások részét kísérelték meg leírni. A kisgyermeknek szóló felnőtt beszédet vizsgáló kutatások nagyobb része azonban pszicholingvisztikai kérdésre keres választ: azt próbálja meg feltárni, hogy a felnőtt – elsősorban anya – alkalmazkodik-e – és milyen eszközökkel alkalmazkodik – beszélni tanuló gyermeke aktuális nyelvi szintjéhez, és ez az öntudatlan alkalmazkodás mennyiben, milyen „hatásfokkal” segíti elő a gyermek nyelvi fejlődését. Ezek a széles körben meginduló empirikus kutatások nyelvhasználati jegyek egész sorát azonosították e sajátos beszédstílusban. Ezek a jellemzők, amelyek száma egy, az ilyen tárgyú kutatások addigi eredményeit összegző kötet (Snow és Ferguson 1977) szerint mintegy százra tehető, nyilvánvaló alkalmazkodást tükröznek a fogyatékos nyelvtudású partner: a beszélni tanuló kisgyermek aktuális nyelvi és értelmi szintjéhez, túl ezen pedig figyelmének, érdeklődésének ébrentartását, nyelvi aktivitásának fokozását szolgálják. Így e beszédstílus nyelvtani bonyolultságát és jólformáltságát elemző tanulmányokban a különböző mutatók (például az átlagos mondathossz mérőszáma, az alárendelés aránya, a főnévi és igei csoportok összetettsége, a rossz kezdés, hezitációs jelenségek, a nyelvtanilag helytelen mondatok stb. előfordulásának mértéke) egyaránt azt tanúsítják, hogy a vizsgált 18–36 hónapos gyerekekhez intézett beszéd mondattani szempontból jóval egyszerűbb, jólformáltabb a felnőtt beszédpartnereknek szóló beszédnél (Philips 1973; Snow 1972; Broen 1972). Az egyszerűség tartalmi-szemantikai téren is érvényesül, amit világosan mutat az a tény, hogy a kisgyermeknek szóló beszéd jórészt az „itt és most”, a jelenben folyó események leírására korlátozódik (Snow et al. 1976). Ez voltaképpen természetesen következik abból a tényből, hogy e kutatások szerint az anyák rendszerint előszeretettel folytatják a kisgyermek által felvetett témát, kérdéseikkel, kommentárjaikkal a gyermek érdeklődésének irányát követik, az ő cselekvéséhez kapcsolódnak. (Ez utóbbi tendencia voltaképpen már a nyelv előtti korszakban is erősen jellemzi az anyai beszédet, l. Snow 1977). Fontos jellemzője a kisgyermekhez intézett beszédnek a nagyfokú redundancia: gyermekükhöz beszélve az anyák – azonos vagy módosított

formában – gyakran ismétlik meg saját mondataikat, ami a gyermek számára kétségtelesen elősegítheti az adott közlés megértését. S nemcsak a saját megnyilatkozások, hanem a gyermek által közlöttek megisméllése, kiegészítése is gyakori jelenségnek bizonyult az anyai beszédben (Brown és Bellugi 1964; Cross 1977). Lexikai tekintetben az egyszerűség és a redundancia említett tényeivel összefüggő jelensége e beszédstílusnak a csekély szókincsbeli változatosság, amit a különböző vizsgálatokban nyert alacsony lexikai type-token hányadosok tükröznek (pl. Broen 1972). Túl ezen, amint ez a korábbi antropológiai nyelvészeti kutatásokból is kiviláglik, számos nyelvészeti közösség tagjai a kisgyermekkel beszélve a nyelv sztenderd szavain kívül – vagy azok helyett – kifejezetten a kisgyermekeknek szánt, igen egyszerű hangtani felépítésű lexikai elemkészletet, ún. „dajkanyelvi szavakat” („baby talk lexicon”) is használnak (Ferguson 1964; összefoglalóan Ferguson 1977). Hangtani (fonológiai) szempontból a kisgyermekhez intézett felnőtt beszédet egyéb tekintetben is egyszerűsége, világosságra, expresszivitásra törekvés jellemzi. (Erre utaló jelenség például bonyolult képzésű réshangok, affrikáták helyettesítése zárhangokkal vagy egyes magánhangzók, mássalhangzók gyakori megnyújtása.) A beszédmegértést elősegítő, a gyermek figyelmének felkeltését, ébrentartását szolgáló jellegzetes módosítások egész sorát tárta fel a kutatás szupraszegmentális szinten (mondatdallam, hangsúly, ritmus stb. tekintetében) is. (Ilyen jelenségek például a beszédtempó lelassítása, magasabb hangfekvés használata, a szünetekkel erőteljesen tagolt beszéd mód vagy meredeken emelkedő-eső hanglejtésminták használata, l. Broen 1972; Garnica 1974.)

A fenti jelenségek meglétét az anyai beszédben a kutatás meglehetősen széles körben igazolta. Az is bebizonyosodott, hogy nem csupán az anyák, hanem más felnőttek – sőt már a négyéves vagy ennél idősebb gyermekek is – sok tekintetben hasonlóan módosítják beszédüket, ha kisgyermekhez szólnak (Gleason 1975; Shatz és Gelman 1973). Ami e jelenség általános érvényének kérdését illeti, ennek megítélését megnehezíti az a tény, hogy a kisgyermekhez intézett beszéd sajátosságait mindeddig kulturális és szociológiai szempontból viszonylag szűk körben (többnyire angolszász nyelvterületen, ott is szinte kizárólag a középosztályhoz tartozó családok körében) vizsgálták, s jelenleg korántsem világos, hogy az itt feltárt sajátosságok mennyire tekinthetők általánosnak. Noha antropológusok több kultúrában is nyomára bukkantak e sajátos nyelvhasználat meglétének (erről összefoglalóan l. Ferguson 1977), más etnikai közösségekben viszont ettől gyökeresen eltérő nyelvhasználati sajátosságokat tártak fel a felnőttek kisgyermekkel való kommunikációjában. (Így például a pápua új-guineai kaluli népcsoportban azt találták, hogy nem a kisgyermekkel folytatott, az ő szintjéhez alkalmazkodó társalgás, hanem az adott beszédhelyzetnek megfelelő, utánezandó modellként bemutatott nyelvi megnyilatkozások és ezek megismélltetése a gyermekkel jelenti a nyelv elsajátításának legfőbb keretét, forrását. A kalulik felfogása szerint ugyanis a gyermekeknek kezdettől fogva a felnőtt kommunikációhoz szükséges „kemény” beszédet kell megtanulniuk, nem pedig a „gyermekeset”, l. Schieffelin 1979). A mondottakat figyelembe véve vizsgálatunk – eredeti célkitűzései szerint – elsősorban a következő kérdésekre keresett választ: Milyenek a kisgyermekeknek szóló beszéd jellemzői a cigány nyelvi közösségekben? Mennyiben tér el ez a felnőttek egymás között használt beszédétől, azaz közelebről: hogyan és mennyire alkalmazkodnak a felnőttek a kisgyermek nyelvi szintjéhez? Élnek-e a felnőttek valamiféle – ösztönösen alkalmazott – nyelvtanítási „stratégiával” a kisgyermekkel folytatott társalgásban (például értelme-

zik-e, javítják-e a kisgyermek nyelvi normának nem megfelelő nyelvi megnyilatkozásait)? Mennyire és milyen eszközökkel ösztönzik beszédre? Befolyásolják-e valamilyen módon a kisgyermekkel való beszédkapcsolatot az illető közösségben élő néprajzi hagyományok? Milyenek az elvárások a gyermekek nyelvi fejlődését illetően, és hogyan alakul maga a nyelvi fejlődés? S végül – a nyelvészet illetőségi körén némileg túllépve – annak is megpróbáltunk utánanézni, hogy léteznek-e a vizsgált cigány közösségekben a beszélni tanuló kisgyermekeknek szánt folklóralkotások.

4.1.2. Cigány gyermekközösségek verbális kultúrájának vizsgálata

A kutatás e második része a cigány gyermekközösségeken belüli kommunikáció bizonyos aspektusainak a feltárását célozta. (Ezt a témakört a felnőtt-gyerek beszédkapcsolat kutatásának kiegészítéseként, mintegy kísérleti jelleggel vettük be a vizsgált kérdések körébe.) Vizsgálatunk e részében közelebbről azt próbáltuk meg tisztázni, hogy a mindennapi élet közvetlen céljain, kommunikációs gyakorlatán túl mire használják anyanyelvüket a cigány gyermekek. Léteznek-e a gyermekek körében valamiféle megfelelői a felnőttektől gyűjtött cigány folklór szóbeli „műfajainak” (pl. mese, adomaszerű rövid, csattanós történetek), illetve létezik-e valamiféle autonóm cigány gyermekfolklór? (Ez a terület – ami ismereteink jelenlegi állapotát illeti – éppen úgy fehér foltnak tekinthető, mint a felnőtt-gyerek beszédkapcsolat alakulása a cigány nyelvi közösségekben.)

Vállalt kutatási feladatunkba – a cigány gyermekek nyelvi szocializációjának a vizsgálatába – maradéktalanul beleillik e második téma, hiszen óvodás és iskolás korú gyermekek számára a gyermekközösség, a kortárs csoport a nyelvi szocializáció fontos színtere.

A különböző nyelvi közösségekhez tartozó gyermekek kommunikációs gyakorlatában élő „beszédműfajok” és általában a gyermekközösségek verbális kultúrája (amelynek egyes jelenségei olykor felnőtt minta nélkül, autonóm módon alakulnak ki és magukban e gyerekközösségekben hagyományozódnak tovább) újabban egyre inkább az érdeklődés előterébe kerül a nyelvészeti antropológia és a fejlődési szociolingvisztika kutatóinak körében (l. pl. Ervin-Tripp és Mitchell-Kernan 1977; Schieffelin és Ochs 1986). Vizsgálatunk e második témája tehát – amennyiben adatgyűjtésünk sikerrel jár – az ilyen tárgyú nemzetközi kutatásokhoz is hozzájárulást jelenthet.

4.2. A kutatás módszerei

A vizsgált terepek kiválasztása: A vizsgálat során elsősorban olyan kétnyelvű cigány csoportokban végeztünk adatgyűjtést, amelyekről a korábbi néprajzi vagy népzenei adatgyűjtés során bebizonyosodott, hogy valamilyen mértékben még őriznek néprajzi hagyományokat. További szempont volt a vizsgált csoportok kiválasztásában, hogy kutatásunkban valamennyi, Magyarországon beszélt nagyobb dialektus: az oláh cigány, a fódózó (gurvári) és a magyar cigány (romungro) képviselve legyen.

A fenti szempontok alapján összesen 11 településen (Esztergom, Gyöngyös, Kiskun-dorozsma, Kiskunmajsa, Hodász, Nagyecsed, Nyírvasvári, Hajdúhadház, Kétegyháza,

Nógrádmegyer, Csobánka) végeztünk adatgyűjtést. Ezen túl két somogyi helységben – Nagybjomban és Pálmajorban – beás (tehát román nyelvű) szövegeket is gyűjtött az ott élő cigányoktól a vizsgálatban résztvevő egyik munkatárs.

A terepen dolgozó munkatársak (a kutatás vezetőjén túl a legnagyobb részt vállalók: cigány gyermekekkel foglalkozó pedagógus-kutató; cigányokról könyvet író szociográfus; gyermekével és szociálintropológus férjével – a férj kutatása miatt – cigány telepre költözött óvónő, valamennyien nők) mindegyike rendelkezett legalább elemi szintű cigánynyelv-ismerettel és a kapcsolatteremtéshez szükséges empátiával. Az anyaggyűjtésben s még inkább a szalagok átírásában (erről l. alább) lehetőség szerint cigány munkatársak – az adott közösségekből származó anyanyelvi beszélők – segítségét is igénybe vettük.

Ami az adatgyűjtés módszereit illeti, ezt minden tekintetben a terep, az adott kulturális közeg sajátosságaihoz alkalmaztuk. Laza, kötetlen beszélgetés keretében az anyáktól kisgyermekük nyelvtudása felől érdeklődtünk (amennyiben a gyerek már beszélt; preverbális korúak esetében főleg afelől érdeklődtünk, mire figyel, mit ért már meg a kisbaba); ez rendszerint azonnal kiváltotta a gyermek beszédre biztatását, a hozzá való beszélést, amit – a beszélők beleegyezésével – magnóra vettünk. (A vizsgálat e részébe 0–3 éves gyermekeket vontunk be.) A munkatársak hosszabb-rövidebb ott-tartózkodásuk során minden, ilyen korú gyermeknek szóló beszédet felvettek (tehát nemcsak az anya beszédét, hanem más felnőttekét, sőt idősebb gyermekekét is, amennyiben ők is beszéltek a kisgyerekekhez.) Kutatásunkban több egymást követő alkalommal (longitudinálisan) vizsgált családok is szerepelnek. A felvételek változatos beszédhelyzetekben – etetés, altatás, mosdatás, játék stb. közben készültek. Anyagunkban mindkét nemből kb. egyenlő arányban vannak képviselve gyerekek, így – egyebek között – a gyermekekhez intézett beszéd nem szerinti eltéréseit is módunkban lesz megvizsgálni, ami a cigány közösségek esetében igen fontos szempontnak tűnik.

A településeken élő óvodás és iskolás korú gyermekektől játékaik felől érdeklődtünk, illetve megkértük őket, hogy tanítsanak meg bennünket azokra a játékokra, amelyeket játszani szoktak. A közvetlen kérdezésen túl pedig minden alkalmat megragadtunk tevékenységük megfigyelésére.

A vizsgált közösségek felnőtt tagjaitól minden, számunkra elérhető, hozzáférhető néprajzi anyagot, narratív szövegtípust (pl. meséket, tréfás történeteket és vicceket, történeteket a régi cigányéletről és az adott közösségben, családban történt nevezetes eseményekről, élettörténeteket stb.) magnóra vettük, hiszen témánk feldolgozásához igen fontos volt, hogy tudjuk: mit hallhatnak, mit ismerhetnek a gyerekek, melyek azok a „beszédműfajok”, beszédesemények², amelyeknek elsajátítására, reprodukciójára őket

² A „beszédesemény” terminus a szociolingvisztikában, a „beszélés néprajzában” a nyelvi interakcióknak egy-egy adott kultúrában érvényes, használatban lévő típusait jelöli. A beszédesemények meghatározott alkotóelemekre bonthatók és meghatározott formai és funkcionális jegyekkel jellemezhetők. A beszédesemények típusai, kategóriái gyakran azoknak a szavaknak az alapján azonosíthatók, amelyekkel megnevezik őket (pl. az európai kultúrkörben: megnyitóbeszéd, miniszteri expoé, vasárnapi prédikáció stb.) (Hymes 1975: 108). A továbbiakban a magyar nyelvészeti szakirodalomban jobban elterjedt „beszédműfaj” kifejezést a „beszédesemény” terminus itt megadott értelmében használom.

felkészítik, hogyan tükröződnek ezek a gyermekek játékaiban, a tőlük felvett szövegekben stb.

A hangfelvételeken túl a munkatársak látogatásukról jegyzőkönyvet is készítettek, amelyben a felvételek visszahallgatása, esetleges helyszíni jegyzetek és memorizált megfigyeléseik alapján rögzítették a felvétel során lezajlott eseményeket, cselekvéseket, a résztvevők személyét, valamint a téma szempontjából releváns információkat.

Mivel a munkatársak a kutatás során egyes családokkal igen jó kapcsolatba kerültek, s ezáltal az ott élő cigány kisgyermek szocializálásának módjairól egyéb szempontból is igen sok és hiteles információt szereztek, célszerűnek, sőt tudományos érdekek tünt számunkra, hogy ezeket is feljegyezzük: így az eredeti kutatási célon túl a hagyományokat többé-kevésbé őrző cigány családok gyermekneveléséről, gyermekgondozási szokásairól, az ezekhez kapcsolódó hiedelmekről, elvárásokról is nagy mennyiségű anyagot (kb. 150 gépelt oldalnyi feljegyzést) gyűjtöttünk. (Legtöbb ilyen információ a cigánytelepen élő munkatárstól származik, akinek csecsemője gondozásához, neveléséhez gyakran adtak tanácsot a cigány asszonyok!)

A vizsgálat során nemzetközi viszonylatban is igen nagy – mintegy 160 órányi – beszédanyagot sikerült összegyűjtenünk. Ebből (a nyers átírásokat is számítva, l. alább) mintegy 22 órányi beszédanyag átírása készült el. Cigány szövegek átírása – a cigány köznyelv hiánya, a nyelvjárási változatok sokfélesége, a cigány élőbeszédben oly gyakori hangzókiesések és asszimilációs jelenségek miatt – igen bonyolult, nehéz feladat, amelynek elvégzéséhez erőteljesen igénybe vettük az adott nyelvi közösségből származó (a vizsgált településen vagy pesti munkásszálláson élő) anyanyelvi beszélők segítségét. Ha az átírás során segítséget nyújtó anyanyelvi beszélő nem – vagy legfeljebb csak nehezen – tudott írni, az átírást magát a felvételt készítő munkatárs végezte, a cigány segítőtárs feladata a szalag lediktálásában és lefordításában állt. (A cigány anyanyelvi beszélők a diktálás során rendszerint – teljesen spontán módon – szótári alakjukban használták a szövegben szereplő szavakat, nem pedig a szalagon regisztrált, a beszéd folyamatban módosult alakjukban, ami a nyelvi anyag megértésében igen nagy segítséget jelentett számunkra.) A fordítás lehetővé tette a szöveg hiteles „olvasatának” a megismerését, az esetleges ismeretlen – a rendelkezésünkre álló szótárakban nem szereplő – szavak azonosítását, illetve az átíró magyar anyanyelvű munkatárs cigány nyelvtudásának hiányából fakadó torzítások feloldását. (Az átírást közvetlenül végző munkatárs a lediktált cigány szövegen túl az anyanyelvi beszélőnek minden, a szöveghez fűzött kommentárját is feljegyezte – ami nemegyszer igen értékes szociolingvisztikai adalékhoz juttatott bennünket.) Ha az adott közösségből már kikerült iskolázottabb cigány beszélő volt segítségünkre, a nyers átírás elkészítését esetenként teljes egészében ő maga végezte. Mind a cigány, mind a magyar nem nyelvész munkatársak az átírás elkészítésekor tetszőleges írásmódot használhattak. (Nyers átírásaink rendszerint magyar helyesírással készültek.) Az átírás elkészítésének második szakaszában aztán a kutatás nyelvész résztvevői a nyers átírásokat javították, nyelvészetileg szakszerű írásmódba tették át a finomabb hangjelölések bevezetésével.

4.3. A VIZSGÁLAT NÉHÁNY EREDMÉNYE³

Vizsgálatunk adatai a bevezetőben említett, súlyos nyelvi deprivációt sugalló feltételezésekkel úgyszólván gyökeresen ellenkező nyelvi helyzetet mutatnak: anyagunkból egy gazdag, sok tekintetben sajátos, élő cigány verbális kultúra körvonalai bontakoznak ki, amely a cigány kisgyermeket úgyszólván születésétől kezdve körülveszi, s amelynek a gyermek eszmélésétől kezdve részese. A jelen tanulmányban ennek csupán néhány vonatkozását érinthetem (tekintve, hogy a kutatáshoz mindössze másfél év állt rendelkezésünkre, amely alatt a kutatás vezetőjének egy másik nagyigényű kutatási programot is irányítania kellett). A vizsgálat teljes anyagának feldolgozása több évre szóló, nagy szellemi – és anyagi – ráfordítást igénylő feladat lesz.

A továbbiakban kutatásunk első témájából: a kisgyermekhez intézett beszéd vizsgálatának témaköréből ismertetek néhány jelenséget azok közül, amelyeket a vizsgálat során a legszélesebb körben tapasztaltunk, illetve amelyeket – eddigi ismereteink alapján – leginkább sajátosnak, a cigány közösségeket leginkább jellemzőnek találtunk. A vizsgálat második témaköréből: a cigány gyermekközösségek verbális kultúráját feltáró kutatásból pedig néhány – nyelvészeti és néprajzi szempontból rendkívül érdekes – játéktípust mutatok be.

4.3.1. A kisgyermekeknek szóló beszéd néhány sajátossága a vizsgált cigány közösségekben

Kutatásunk során a cigány kisgyermek és környezetük beszédkapcsolatát vizsgálva mindenekelőtt a kapcsolatok sokfélesége, a gyermeket érő nyelvi hatások, ingerek bősége volt számunkra szembetűnő. Szemben azzal a – az európai és a tengerentúli angolszász kultúrákban általánosnak mondható s a hazai viszonyok között is jellemző – helyzettel, hogy a kisgyermek nyelvi fejlődésének legfőbb forrása az anya beszéde, a gyermek beszédfejlődése elsősorban az anya-gyermek diád és/vagy a szűkebb család tagjaival fennálló beszédkapcsolatok keretében megy végbe, a cigány kisgyermek beszédkapcsolatai a vizsgált közösségekben szinte hihetetlenül széles körűeknek tűnnek. A családok szoros – és igen kiterjedt – rokonsági-komassági-szomszédsági kapcsolata miatt ugyanis a kisgyermek beszédre nevelésében az anyán és a szűkebb család tagjain kívül még igen sok más személy is részt vesz: a kisgyermekes családhoz betérő gyakori látogatók által is dédelgetett, karból-karba adott kisgyermek átlagos mértékkel mérve szinte hihetetlenül sok nyelvi ingerhez jut, nyelvi teljesítményét pedig – számos adatunk utal erre – igen széles körben méltányolják.⁴ Hogy melyik gyermek éppen hol

³ A kutatáshoz nyújtott tanácsaikért, valamint az alább közölt szövegek átírásának az ellenőrzéséért köszönettel tartozom Kovalecsik Katalin népzene-kutatónak és Tólos Endre nyelvésznek. A 44., 47., 51., 60. és 62. oldalon közölt lábjegyzeteket Tólos Endre írta. Itt szeretnék egyben köszönetet mondani cigány adatközlőinknek (nevüket l. alább, a szövegrészletek előtt), valamint mindazoknak a cigány s nem cigány munkatársaknak, akik az itt közölt szövegek gyűjtésében és átírásában közreműködtek: Balogh Jánosné, Danyi Évának, Diósi Ágnesnek, Jakab Mihálynak és Jakab Mihályné, Kanalas Jánosné, Rézműves Mihályné, Rostás Józsefnek és Szegő Juditnak.

⁴ Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy a Forray–Hegedűs szerzőpár az általuk vizsgált cigány csoport csecsemő- és bölcsődéskorú gyermekeinek nevelésében szintén az érzelmi és érzéki ingerek gazdagságát regisztrálhatták – a várt ingerszegénység helyett (l. Forray–Hegedűs 1985: 68–69).

tart a beszédfejlődésben, mit hogyan mond, azt nem csupán a szűkebb család, hanem – úgy tűnik – a tágabb közösség is számon tartja (erre utal egyebek között az a tény, hogy egy-egy általunk megfigyelt cigány kisgyermek nyelvtudásáról, a nyelv sztenderd szavaitól eltérő hangalakú szavainak értelméről szinte meglehetősen széles körből tudunk pontos, naprakész információkat szerezni).

Az alább bemutatott, a kisgyermeknek szóló beszédet jellemző nyelvi és nyelvhasználati sajátosságoknak legalább egy része nem csupán az anyák, hanem a kisgyermekhez beszélő legkülönbözőbb felnőttek, sőt idősebb gyerekek beszédében is regisztrálható volt: ez a sajátos beszédstílus – s az alapját alkotó nyelvhasználati szabályok – kétségtelenül részét alkották az adott nyelvi közösségnek a nyelvre, a nyelv adekvát használatára vonatkozó kollektív tudásának. E nyelvhasználati jellemzők egy része hasonlóságot mutatott más kultúrákban, más nyelvi közösségek kommunikációjában leírt jelenségekkel, más részük azonban – legalábbis eddigi ismereteink alapján – sajátosan cigánynak tűnik, s valamilyen módon, valamilyen tekintetben közvetlenül összekapcsolható a cigány közösségekben őrzött szóbeli néprajzi hagyománnyal, a közösségek kommunikációs gyakorlatában élő „beszédműfajok”, szövegtípusok sajátos jegyeivel. Az alábbiakban a vizsgálati anyagunkból kiemelt és bemutatott egyes jelenségek kapcsán ezeknek a – a cigány nyelvhasználatot sajátosan jellemző – jegyeknek a megragadására is kísérletet teszünk.

4.3.1.1. Más nyelvi közösségekben is fellelhető nyelvhasználati tendenciák: egyszerűsítési, redundancia- és expresszív jelenségek a kisgyermeknek szóló cigány nyelvű beszédben

Vizsgálati anyagunkból egyértelműen kiderül: a cigány nyelvi közösségek tagjainak kisgyermekhez intézett beszédében széles körben fellelhető az egyszerűség, a redundancia és az expresszív beszédmód számos olyan jelensége, amelyek – az I. pontban mondottak szerint – más nyelvi közösségek tagjainak ilyen típusú nyelvhasználatát jellemzik. Ezek megléte pedig minden kétséget kizáróan bizonyítja: más közösségek beszélőjéhez hasonlóan a cigány nyelvet beszélők is – ösztönös, spontán módon – a gyermekek számára érthető, feldolgozható, figyelmüket felkeltő, ébren tartó nyelvi közlések megalkotására törekednek, amikor a közösség kisgyermekével interakcióba lépnek.

Az egyszerűsítési tendenciák megléte leginkább hangtani (fonológiai) vonatkozásban szembeszökő: a kisgyermeknek szóló cigány beszédben ugyanis a szavak hangalakja igen gyakran erős változást szenved, s e változások meghatározott szabályszerűségeket mutatnak, meghatározott típusokba sorolhatók. Ferguson (1977) kategóriáit felhasználva e változások három fő típusát különíthetjük el, amelyek a következők: a szavak hangalakjának leegyszerűsítése egyes magánhangzók elhagyása révén; különböző irányú asszimilációs folyamatok; végül pedig bonyolultabb képzésű hangok behelyettesítése a képzés szempontjából egyszerűbb (s a kisgyermek beszédfejlődése során korábban megjelenő) hangokkal. (Ez utóbbi anyagunkban szinte kizárólag réshangok helyettesítését jelenti zárhangokkal.)

Néhány példa anyagunkból e jelenségekre:
Szavak hangalakjának redukciója hangzókihagyás (elizió) révén⁵

<u>Dajkanyelvi hangalak</u>	<u>Felnőttnyelvi hangalak</u>	
e ma	de ma	„adjál nekem”
ik ta	dikh ta	„nézd csak”
a tār	ža tār	„menj”
urāles	zurāles	„erősen, nagyon”
iči	niči	„nem”
aki }	laki }	„övé, az ő...(mn.-i birtokos esetén)”
ake }	lake }	„neki”

Asszimiláció

<u>Dajkanyelvi hangalak</u>	<u>Felnőttnyelvi hangalak</u>	
mittoj	mištoj	„jól van”
bābucka	bābuška	„kisbaba”
Jukka ⁶	Jutka	Jutka
gāgo	drāgo	„kedves”
mumija	cumija	„cumi”
atta	aš ta	„várj csak”
ditta	dikh ta	„nézd csak”
kukka	cukro	„cukor”

Réshangok helyettesítése zárhangokkal

<u>Dajkanyelvi hangalak</u>	<u>Felnőttnyelvi hangalak</u>	
to	so	„mi, mit”
da tār	ža tār	„menj”
bābupka	bābuška	„kisbaba”
petke	peske	„magának”

(Bár – amint korábban említettük – a cigány élőbeszéd folyamatában a szavak hangalakja gyakran szenved meghatározott irányú módosulást, ugyanezen szavaknak a fenti módon való alakváltozása cigány felnőttek egymás közötti beszédében teljesen elképzelhetetlen lenne.)

⁵ A kezdő mássalhangzó (vagy az első szótag) szisztematikus, szabály jellegű elhagyása gyakran megfigyelt jelensége a gyermeknyelvnek. Ugyanez jóval ritkábban fordul elő a gyermeknek szóló beszédben, egyéb felnőttnyelvi és nyelvtörténeti párhuzamok pedig kivételesek. Érdekes analógia idézhető azonban Ausztráliából, ahol két nagy nyelvi areában egy ennek megfelelő hangtörténeti szabály – ún. „initial dropping” – működött (vö. Dixon 1980).

⁶ Amint e példa is mutatja, a hangtani egyszerűsítés szabályai a kisgyermeknek szóló cigány beszédben használt magyar elemekre (ezen belül a személynevekre) is kiterjedhetnek. Analóg példa a hangzókihagyás esetében: „Phen *őcsönöm*” – „Mondd: „*köszönöm*”!”

A fenti hangtani jelenségeken kívül az egyszerűsítés tendenciáját jelzik a cigány szövegeinkben igen nagy gyakorisággal előforduló, egyszerű hangtani felépítésű (általában msh.+mgh.+msh.+mgh. szerkezetű), meghatározott jelentéskörökhöz tartozó, csak kisgyermekkel való beszédben használt lexikai elemek, az ún. „dajkanyelvi szavak” is. (Az ilyen szavak nem alkalmi egyszerűsítési folyamatok eredményei, hanem az adott közösség szókincsének tartós elemei közé tartoznak. Témánk szempontjából nincsen jelentősége annak a ténynek, hogy a cigány dajkanyelvi szókészletben a magyar dajkanyelvből, esetleg a magyar tájnyelvből származó átvételek is előfordulnak, l. alább; ezek hangtani felépítése is többnyire a fenti sémát követi.)

Néhány példa a dajkanyelvi szavakra (ahol lehetséges, a „felnőttnyelvi” megfelelőket is megadom):

<u>Dajkanyelvi hangalak</u>	<u>Felnőttnyelvi megfelelője</u>
lala	
lulu (kerel) ⁷	sovel „alszik”
lulaj	
pop-pok (kerel) ⁷	mārel „ver”
tutu	pāji „víz”
pupu	kolompīri „krumpli”
cici	mās „hús”
bebe	kisgyermek ijesztgetésére szolgáló boszorkaféle
buva (žal, avel ~) ^{7,8}	kb. „pápá, megy” (elmegey, kimegy)
bubu (magy. dajkanyelvi <i>bubu</i>)	vmi rossz, csúnya dolog
bibi (magy. dajkanyelvi <i>bibi</i>)	vmilyen sérülés, fájó pont
coco	bālo „disznó”

A redundanciajelenségek és az expresszív beszédmód szemléltetésére álljon itt egy rövid részlet az egyik igen jellegzetes szövegimprovizációból (ezekről l. alább), amelyet egy hodászi fiatalasszony gyermekének altatása közben rögtönzött:

⁷ A megjelölt cigány dajkanyelvi szavak közül az első kettőt rendszerint a *kerel* „csinál” ige tárgyaként, az utóbbit pedig a *žal* „megy”, illetve az *avel* „jön” igék határozójaként használták az adatközlők.

⁸ Nem kizárt, hogy a cigány dajkanyelvi *buva* szó magyar tájnyelvi eredetű (vö. *buvál* „fekszik”, „gyereket elaltat, lefektet”) bár a magyar tájnyelvi szó jelentése eltér a fentitől (l. ÚMTsz).

Lakatos Sándorné (Gyöngyi) 17 é.

Lakatos Erzsébet (Biszerka) 1,6 é.

Hodász, 1983.

Gyűjtő: Réger Zita

1. Ker de tēntikāja ⁹	Aludjál
2. Kēr tuke tēntika!	Aludjál (magadnak)!
3. Cukār Cērka, ějđę Cērko, pikō Bicejko, gāgo Bicejko.	Szép Szerka (ti. Biszerka), édes Szerka kicsi Biszerka, drága Biszerka.
4. Kēr tēntikāja!	Aludjál!
5. Mitōō?	Jó?
6. Gāgo cukā bungāri!	Drága szép bogár!
7. Mindēno kīnco!	Minden(em), kincs(em)!
8. Sō abā!	Aludj már!
9. Sou dē!	Aludj!
10. (ritmikusan skandálva) Šou, šou, šou!	Aludj, aludj, aludj!
11. Pīko-pīko Sějškā, gāgo-gāgo Bisejka!	Kicsi-kicsi Szerka, drága-drága Biszerka!
12. ějđęšō, mindēnō.	Édes(em), minden(em)!
13. Cuklošō, Bisejškā.	Cukros, Biszerka.
14. Kadē šověj petk e šej, dikhēēš? Mīndjān!	Így alszik (magának) a kislány látod? Mindjárt!
15. Mīndan vī šověj taj, udjī, mama, udjī?	Mindjárt el is alszik, ugye, mama, ugye?

⁹ A tanulmányban közölt szövegek fonetikus átírása során a következő jelölési módokat alkalmaztuk:

(1) Az aspirátákat (az ún. hehezetteket) utánírt *h*-val adjuk vissza: *th, kh, ph*.

(2) A palatális képzést külön, a mássalhangzó után írt *j*-vel jelöljük: *tj, dj, nj, lj*.

(3) A palatalizált szibilánsok jelölése: *š, ž*.

(4) Az alveopalatálisokat hacsek jelöli: *č=cs, š=s, ž=zs*.

(5) Az *r* kemény, erősen pergetett, esetenként hosszú *rr* vagy raccsolt.

(6) Az *x* uvuláris réshang.

(7) A nyílt *e, o*, jelölése: *ę, o*.

(8) A veláris *e* és *i* jelölése: *ě, ě*.

(9) A nazális magánhangzók jelölése: *q, ę*. A *l* nazális színezetű, (*l* és *n* közé eső) hang.

(10) A hangsúlyt – a magyar helyesírás ékezethasználataból eredő esetleges zavarok elkerülése végett – dőlt betűvel jelöljük (a szerkesztő módosítása, az eredeti szövegben „balra dőlő vessző” van).

(11) Rövid, pillanatnyi szünetet /, hosszabb (általában 2-3 mp hosszú szünetet // jellel jelölünk.

(12) A cigány szövegben a nem pontosan érthető vagy érthetetlen szövegrészeket alápontoztuk. (A bizonytalanul értett elemek a magyar fordításban is alápontozva szerepelnek, az érthetetlen szövegrészek helyét pedig pontozás jelöli.) A fordításban szögletes zárójelbe kerültek azok az elemek, amelyek az eredeti cigány szövegben nem szerepelnek. A cigány szövegben előforduló magyar szövegrészeket – a Magyarországon alkalmazott átírási konvenciónak megfelelően – aláhúzással jelöltük, és a magyar helyesírásnak megfelelően írtuk át. (Ugyanezen szövegrészek a fordításban is aláhúzva szerepelnek.)

(ritmikusan skandálva)

16. É₁idēš mama, cęřębungāro!

17. Gāgo, gāgo, gāago!

18. Pikko, pikko, čūūklò!

19. Pikko, pikko, mindeno!

20. Kedvešo!

21. Babukka!

22. Čuklošo!

23. Mīndeno!

24. Čini Bicęjka, õkos Bīcelka!

Édes mama, cserebogár!

Drága, drága, drága!

Kicsi, kicsi, cukor!

Kicsi, kicsi, minden(em)!

Kedves!

Kisbaba!

Cukros!

Minden(em)!

Kicsi Biszerka, okos Biszerka!

Az idézett – erős magyar nyelvi hatásról tanúskodó – szövegrészlet a cigány közösségekben a kisgyermekkel használt redundáns és expresszív beszédmód több jelenségét is szemlélteti. Ezek közé tartozik például egyes mondatrészek – vagy esetleg teljes mondatok – megisméltése (l. pl. 3; 8–10; 17–19 mondatok a fenti szövegben); magán- és mássalhangzók emfatikus megnyújtása (pl. 14, dikhēēs? „látod?”, dikhes helyett; 18, 19, pikko „kicsi”, piko helyett), vagy bizonyos mássalhangzók meghatározott irányú minőségi változása (például réshangok helyettesítése affrikátákkal, l. 3, 6, cukār < šukar „szép”). Ide sorolható még egy további jelenség is, amelyet a fenti szövegrészlet átírásakor még nem jelöltünk, mivel e jelenség lejegyzésének módszerét egyelőre még nem alakítottuk ki: a kisgyermeknek szóló beszéd énekesbeszédszerű prozódiaja, amely nem egy esetben – szinte észrevétlen módon – valódi dallammá: improvizált szövegű és dallamú énekké alakul át (erről l. később).

4.3.1.2. A cigány közösségek nyelvhasználatát sajátosan jellemző jelenségek a kisgyermeknek szóló cigány nyelvű beszédben

A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat azon vonásai, amelyeket a továbbiakban ismertetünk, feltevéssünk szerint nem függetlenek a vizsgált cigány közösségek élő néprajzi hagyományaitól, szóbeli (orális) kultúrájuk egyes meghatározó vonásaitól. Kutatási témánk szempontjából vizsgálva a cigány néprajzi alkotások következő sajátosságai érdemelnek figyelmet:

– Néprajz- és népzene-kutatók (például Kovalcsik 1985; Nagy 1975, 1978; Vekerdí 1985) véleménye megegyezik abban, hogy a cigány közösségekben gyűjtött folklóralkotások – népmesék, dalok – általában lazább szerkesztésűek, improvizatívabbak az európai folklór párhuzamos alkotásainál, bár az idézett szerzők ezt a jelenséget merőben eltérő okokkal magyarázzák. A cigány népköltészeti alkotásokban ugyanis – elmentésben az európai folklór kötöttebb, személytelenebb jellegével gyakran megjelennek a közösség által átélt, ismert események vagy a mesélő, illetve énekes egyéni sorsa, érzelmei, életének konkrét eseményei. (Nagy Olga erdélyi mesekutató szerint az ilyen típusú mesemondás a mese fejlődésének legarchaikusabb fázisát jellemzi, amelyben a mese még része az adott közösség mindennapi életének, tükrözi azt, s a mesemondás még természetes, magától értetődő tevékenységnek számít, amelyet a közösség minden tagja gyakorol, l. i. m.)

– A cigány népköltészeti alkotások előadásának fontos sajátossága az előadó szoros kapcsolata hallgatóival. Amit például Kovalcsik (1985) a cigány népzene egyik mű-

fájának, a lírai lassú dalnak az előadásáról írt, a cigány népköltészet más műfajainak az előadásmódját is jellemzi: „... az énekes mindig szól valakihez, valamelyik családtagjához, akiknek nevét vagy státusnevét (apám, anyám, uram, asszony, fiam stb.) újra meg újra, illetve a különböző személyeket fölvaltva a dalba beleszövi... Az énekes különböző mozdulatokkal és arcjátékával is tartja a kapcsolatot hallgatóságával. Gyakoriak az összenézések, összemosolygások, egymásra mutatók. A hallgatók közbeszólnak, rákérdéznek egy-egy eseményre, kommentálják azt vagy utalnak egy-egy konkrét esetre.” (Kovalcsik 1985: 15–16.)

– További – témánk szempontjából igen fontos – sajátossága a cigány néprajzi alkotásoknak az erős párbeszédesség, ami nem csupán az epikus műfajokat (népmese, ballada), hanem – szokatlan módon – a lírai dalokat, az említett „lassú dal” műfaját is jellemzi (l. Hajdú 1962; Kovalcsik 1985). (A magyar népköltészetben a párbeszédesség leginkább az epikus műfajok sajátja, l. Magyar Néprajzi Lexikon 4. kötet, 1981, párbeszéd címszó.)

A kisgyermekeknek szóló beszéd ilyen – a néprajzi hagyományokkal feltevéseink szerint összefüggő – jelenségei a következők voltak:

Dialógusimprovizáció

A kisgyermekhez intézett „felnőtt” beszéd, az „input nyelv” kutatói számára jól ismert jelenség a „párbeszéd-modellálás”: ez abban áll, hogy az anyák – beszélni még nem tudó vagy valamilyen más okból nem válaszoló gyermekük helyett – a saját maguk által feltett kérdéseket maguk válaszolják meg. (Például Anya: „Hol van a labda? – Itt van a labda!”) Ennek a beszéd előtti korszakban vagy a beszédfejlődés kezdetén tartó kisgyermekes esetekben gyakran alkalmazott kommunikációs eljárásnak a jelentősége abban áll, hogy mintegy mintát ad a gyermeknek a hozzá intézett kérdéseket követő adekvát nyelvi viselkedésre. Az e jelenségről rendelkezésünkre álló leírások (és nem cigány családok körében végzett vizsgálatom adatai) azt mutatják, hogy az ilyen dialógusmodellálás során az anyák által produkált kérdés-válasz párok tartalmilag és terjedelmileg egyaránt szűkre szabottak: ez az egyszemélyes „dialógus” – akárcsak a kisgyermekhez intézett beszéd általában – a jelenben folyó vagy legfeljebb a közvetlen múltban átélt, illetve a közeli jövőben bekövetkező, a kisgyermek számára valamilyen módon közvetlenül releváns eseményekből meríti témáját; terjedelmileg pedig többnyire két – de legfeljebb néhány – ún. „turn”-nek¹⁰ felel meg.

Ennek az ösztönös beszédtanítási stratégiának cigány adatközlőink körében is megtalálhatók a megfelelői: így például viszonylag rövid terjedelemben, közvetlenül átélt eseményt ír le párbeszédesség formában a következő két dialógusrészlet:

¹⁰ Turn: a dialógus egysége, az a nyelvi megnyilatkozás (vagy a nyelvi megnyilatkozásoknak az a szakasza), amellyel a dialógus egy-egy adott pontján a beszédpartnerek valamelyike a társalgás menetéhez hozzájárul (pl. egy kérdés vagy a kérdésre adott válasz).

Jakab Mihályné (Teréz) 29 é.
Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos
Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

„Kaj samah adje, Dēņeš?”¹¹
„Ka orvošo.”
„So phendah tut?”
„O Dēņešo nasvalō j lō.”
„Iskirindah leske drabā.”

„Andās tuke vāreso o Tēlapō, Dēņeš”

(megcsókolja a gyereket)
„Andah hāt mange duj čomagurē!”
„Ande fejāstra šutah le miři mama” – udje
mokam?
Phendēm leske destehāra:
„Ža mmaj, Dēņeš, ande fejāstra,
s andas tuk o Mikulāš?
„Jāj, s andah mang o Mikulāš!
Činti, tuke č anda(h) khačī,
mange andās
duj čomagurē,
ek cino motoro.”
„Haj inke s andas tuke?”
Ha k kalc andah e Dēņešeske.

„Hol voltunk ma, Dénes”
„Orvosnál.”
„Mit mondott neked?”
„A Dénes beteg.”
„Felírt neki orvosságot.”

„Hozott neked valamit a Tēlapō,
Dénes?”

„Hozott hát nekem, két csomagot!”
„Az ablakba tette a mamám” – ugye
kisfiam?
Mondtam neki reggel:
„Menj csak, Dénes, az ablakhoz,
mit hozott neked a Mikulás?”
„Jaj, mit hozott nekem a Mikulás!
Csinti, neked nem hozott semmit,
nekem hozott,
két csomagot,
egy kicsi autót.”
„Hát még mit hozott neked?”
Hát egy nadrágot hozott a Dénesnek.

Vizsgálati anyagunkban felbukkan azonban a dialógusmodellálás egy merőben szokatlan, jelen ismereteink szerint egyedülálló változata: az anya által improvizált, számos „turn”-ból álló, hosszú, színes dialógusok, amelyek témája többnyire nem a közvetlenül átélt vagy éppen folyó esemény, hanem a kisgyermek jövőbeni élete: jövőbeni feladatai, tevékenységei, iskolás vagy felnőtt életének várható konfliktusai, életének nagy valószínűséggel bekövetkező kisebb vagy nagyobb eseményei – s mindez nemegyszer megdöbbentően aprólkos, meseszerű vagy éppen drámai megjelenítésben. Ilyen például az alábbi – vásári jelenetet leíró – dialógusimprovizáció, amelynek főszereplője, a szöveg „címettje”, a felvétel időpontjában mindössze hathónapos Déneske.

¹¹ A gyöngyösi közösség másári eredetű, a szövegek ennek megfelelően másári nyelvjárási sajátosságokat mutathatnak. (A gyöngyösi cigány beszélők ugyanakkor gyakran használják a nagyobb presztízsű „közölké-cigány” stílust, amelyet a lovári nyelvjárási sajátosságaihoz azonosíthatunk. Eredeti másári nyelvjárási sajátosságok például a következők: 1) *k* helyett *g* több mutató névmásban, pl. *godolenca* – más. *godolenca* „azokkal”; 2) szótagvégen *s* helyett *h* (olykor *h > x* változással kiegészítve), pl. *peske* – más. *pehke* „magának”; 3) régi („ösoláhcigány”), illetve speciális román magánhangzók őrzése, úgymint *e* (nyílt *e*), *ī* (veláris *i*), *ē* ~ *ə* (veláris *e* vagy svá). Az eredetibb *msh+ja* helyén gyakran van *msh+e*, pl. *gelēm* „mentünk” az általánosan használt *gelam* helyett (az ösoláhcigány *geljam*-ból).

Jakab Mihályné (Teréz) 29 é.
Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos
Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

Geļem tār vārekāj, dūr drom,
udjē, muõ šav?
O Dēņšo trādelah e khūrēn:
Pālal sodē khūre sah phangle,
Dēņš, pala vurdon?
Haj dik, cipīsar(ēl): Dāle,
andrē j akastimē e khūrē, haj
tu či les sāoma? haj so keres?
Mānge trubul vī te trādav, vī sāma
te lav pēj gras?
He?

(Déneske panaszosan gögicsél)

Mištōj dē!
Muõ šav žal tār, udjē, muõ šav?
„Kāj žah, Dēņš?”
„Ande bāri fōrō.
Ingrāh e grahtēn;”
„Sodē grasten ingreh, Dēņš?”
„Duj vadj trīnen!”
„Haj dikhāv, te j amna e rōm,
žas ando foro, te n amna, či žās;”

„Ha maj kor džas e kasa
žas tar mure dadēsā;
duj žēnē, biknāša, paruvās,
kinas cine khūrēn;”
„Haj so kereh lenca, Dēņš?”
„Haj me kamav e cine khūrēn!
Maj žāv, astarāv andr ando
vurdon, haj / kidav oprē e bute
xurde šavořen, po vurdon, me pale
trādav pe les” – udje, mokam?
Trādel muro baro šav e grahten!
E khuren, a me pale cipij pe tu:
„Dēņšķe(m)! Le sāma, kam lena
t e grah po mūj, muõ šav!”
„Hāj nā dara, mama man či lej ma,
me či dārav katar e grast!”
Udjē, muro šav?
Hāj?
Lindralo j lo, Dēņšķe?

Mentünk valamerre, messzi útra,
ugye, kisfiam?
A Dénes hajtotta a kicsikókat;
Hátul hány csikó volt a kocsi mögé
kötve, Dénes?
És nézd, kiabál: „Anyám,
be vannak akadva a csikók, hát
nem vigyázol? hát mit csinálsz?
Nekem kell hajtanom is, meg figyelnem
is a lovakra?”
Hm?

Jól van, na!
Elmegy a kisfiam, ugye, kisfiam?
„Hova mész, Dénes?”
„A nagy vásárba.
Visszük a lovakat;”
„Hány lovat viszel, Dénes?”
„Kettőt vagy hármat!”
„Hát látom, ha jönnek a cigányok,
megyünk a vásárba, ha nem jönnek,
nem megyünk;”
Hát majd akkor megyünk...
megyünk apámmal;
ketten, eladunk, cserélünk
veszünk kicsikókat;”
„Hát mit csinálsz velük, Dénes?”
„Hát én szeretem a kicsikókat!
Majd megyek, befogok a szekérbe,
és / felszedem a sok
apró gyereket, a szekérre, én meg
hajtom” – ugye, kisfiam?
Hajtja a nagy fiam a lovakat!
A csikókat, én meg rádkiáltok:
„Déneském! Vigyázz, mert a lovak
esetleg átvernek!”
Hát ne félj, mama, engem nem fognak
meg én nem félek a lovaktól!”
Ugye, fiam?
Na?
Álmos a Déneske?

(Ugyanezen felvételen más hasonló jellegű dialógusimprovizációk témája: Déneske otthoni feladata, a lovak gondozása; konfliktusai az iskolában és leendő házasságában; az örökség kérdése a szülők halála után stb.)

A dialógusmodellálás másik, általunk regisztrált – immáron ténylegesen drámai – változata az olyan párbeszéd, amelynek során az anya kérdéseire a beszélni még nem tudó kisgyermek helyett nem maga az anya, hanem egy másik személy, például a kisbaba egy idősebb testvére válaszol – a kisbaba nevében. Ilyen az alábbi példa:

Kanalas Jánosné (Cica) 22 éves
és Kanalas János (Kincsó) 5 éves
Kanalas Anita (Pityinka) 5 hónapos

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

(Cica lábraállítja az öthónapos Pityinkát, mind ő, mind Kincsó a kislányt nézik, neki beszélnek énekbeszédszerű, a szöveg egy részében zenei dallamként leírható hanghordozással)¹²

1. Cica: „Kaj sanas?”	Cica: „Hol voltál?”
2. Kincsó: „Me žej ande boltā!”	Kincsó: „Megyek a boltba!”
3. Cica: „ <u>Minek?</u> ”	Cica: „ <u>Minek?</u> ”
4. Kincsó: „Kinav gōjē!”	Kincsó: „Veszek kolbászt!”
5. Cica: „Ha nkē?”	Cica: „És még?”
6. Kincsó: „Haj manrō”	Kincsó: „És kenyeret”
7. Cica: „Ha nke?”	Cica: „És még?”
8. Kincsó: „Haj tejfōli”	Kincsó: „És tejfölt”
9. Cica: „Ha nke?”	Cica: „És még?”
10. Kincsó: „Haj manrō”	Kincsó: „És kenyeret”
11. Cica: „Haj kaske kineh les?”	Cica: „És kinek veszed?”
12. Kincsó: „Tuke!”	Kincsó: „Neked!”
13. Cica: „Mange?”	Cica: „Nekem?”
14. Hat so keram me lenca?”	Hát mit csináljak ezekkel?”
15. Kincsó: „Kiravēs les!”	Kincsó: „Megfőzöd.”
16. Cica: „Te kiravāv le cinake.”	Cica: „Hogy megfőzzem a kicsinek.”

Az improvizált párbeszéd 1-10 sorát a beszédpartnerek voltaképpen énekelve adták elő, az ezt követő részt pedig énekbeszédszerű prozódiaival deklamálták.

Mesemondás a gyermekeknek a legfiatalabb életkortól kezdve

Kutatásunk során meglepve tapasztaltuk: a mesében a cigány kisgyermeknek gyakran már a legfiatalabb életkortól kezdve része van kettős értelemben is: hallgatóként, úgy,

¹² A beszéd (pontosabban: egy bizonyos fajta beszédmód) és az ének összefüggéséhez a felnőtt cigány közösségekben l. Stewart 1987.

hogy csecsemőkorától kezdve mesét mondanak neki és szereplőként, úgy, hogy a mese szereplői között olykor ő maga is megjelenik.

Az alábbiakban egy hosszabb – mintegy tíz percnyi – bonyolult mese részleteit mutatjuk be, amelyet a már említett Jakab Déneskének mesélt édesapja. (A mese két árva gyerekről: egy kislányról és egy kislányról szól. A lánynak csodálatos képességei vannak: amikor nevet, aranypénzek hullanak a szájából, amikor sír, arany könnycseppek hullanak a szeméből, amikor pedig fészülködik, arany hajszálak hullanak a fejéről. A király látni szeretné és hívhatja őket, de útközben egy gonosz boszorka megvakítja a lányt, és saját lányát küldi el a királyi udvarba, ahol az csúfosan felsül, a fiútestvért pedig tömlőcbe vetik emiatt. Egy jószágos öregasszony visszaserzi az aranyat nevető lány két szemét és kiszabadítja fivérét. A lány testvére a királyi udvarba viszi, ahol nagy lakomát csapnak tiszteletükre – ezen Déneske is jelen van édesapjával – a boszorkát pedig megbüntetik.) Ami az előadás módját illeti, a mesélő lassú beszédtempója, egyes megnyilatkozások eltúlzott, énekbeszédszerű intonációs kontúrjai félreérthetetlenül jelezték, hogy egészen kis gyermeknek szólt a mese. Az apa mesemondás közben gyakran szólította nevén kisfiát, többször is megkérdezte tőle, érti-e (!) a mesét (*Hatjāres, muŕo Dēneš?* – „Érted, Dénesem?”), egy alkalommal pedig így nyugtatta meg a nyöszörgő gyereket: *No mištoj. Dinekām! Na rov, phenav tuk ek paramiči!* („Jól van, Déneském! Ne sirj, mondok neked egy mesét!”). A mesemondás tehát ez esetben feltehetően valamiféle nyugtató, elringató célzatú szöveg vagy altatódal szerepét töltötte be. Az alábbiakban a fenti meséből három szövegrészletet mutatok be: a mese kezdetét a kötött nyitó formulával, a boszorka lányának felsülését, amit a csodás részleteket jellemző litániaszerű előadásmód tesz különlegesen érdekessé, végül pedig a záró részt, amelyben Déneske és mesemondó apja is megjelennek.

Jakab Mihály (Mókus) 37 é.

Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

No, akānak mindjar sōvel tar muŕo
Dēneš;

Phenav lešk ek šukār paramič.

Sas kaj nās, gedē řet te n avilo,

Či paramič ē avilo.

Sāh ek cino rākloŕo. A k cini
rakhlōri.

Godolēnge mūlē lengi dej, thaj
lengo dad.

Nāj so keren penge čōre(n);

Žaļas mendegelin, mendegelin se,

palē ek gav po kāver,

te ruoden penge kotor mānro k...

No, most mindjárt elalszik a
Dénesem;

Mondok neki egy szép mesét.

Hol volt, hol nem volt, ha ez az
este nem lett volna, mese sem lett volna.

Volt egy kicsi fiúcska. Meg egy
kicsi kislány.

Meghalt nekik az anyjuk meg az
apjuk.

Nincs mit tenniük szegényeknek;

Mentek, mendegélnek, mendegélnek...,

az egyik faluból a másikba,

hogy keressenek maguknak egy darab
kenyeret...

Na, haj le! muo sav, /atunci,
sar zan khercfele;

Khēre resel o krāj ab ažukrēn
la rākle, mindja ingren I andre,
keren t assal,
kase žamb avnas anda lako muj;
Keren te rōvel, sa kase šipirli

pernah anda late;

Fulaven la, le žambi, haj le
sapā avnas avr anda lako bal.

No, šo žangle te kerēn,
ha len le rakles,
haj šuden la (?) ande temlica andre.

Nadjon de nadjon baro bev kerde,
te xanas, penas.
V ame kothe samas,
haj phendem te den vi tuk ek
kokalo, muo sav, ande tje vas,
ke nas khere tji dej haj rōvesas.

De közbe ugye la phura bosorka
pale pe štar riga šinde la.
Haj örökre, de örökre,
örökre haj örökre / šude la,
Haj meg vi lako poro / la
bāvalate mukhle.
No, gedē sas kérlek szépen,
Déneském, gede paramiči.

No, hát fogja magát, fiam?/akkor,
ahogy mennek hazafele;

(litániaszerűen kántálva)

Hazaér a király, már várják
a lányt, mindjárt beviszik, úgy
csinálnak, hogy nevensen, (nevettetik)
ilyen békák jönnek ki a szájából;
Úgy csinálnak, hogy sirjon (megrikatják),
mind
ilyen gyikok hullanak belőle;
(mutatja, milyenek)
Mégfésülük, a békák és a kígyók
jönnek ki a hajából.

(normális beszédhangon folytatva)

No, mit tehetek,
hát fogják a fiút,
és bedobják őt (? nn.) a tömlőcbe.

Nagyon, de nagyon nagy lakodalmat csaptak,
ettek, ittak.

Mi is ott voltunk,
és mondtam, hogy neked is adjanak
egy csontot, kisfiam, a kezedbe,
mert nem volt itthon az anyád, és sirtál.

(megcsókolja a gyereket)

De közbe ugye az öreg boszorkát viszont
négy részre vágták.
És örökre, de örökre,
örökre és örökre eldobták,
És még a porát is a szélnek
hagyták.
No, hát így volt, kérlek szépen
Déneském, ez a mese.

„Tesztkérdések” a felnőtt-gyermek kommunikációban és a narratív cigány beszédműfajokban

A felnőtt-gyermek kommunikációban a gyermek nyelvi aktivizálásának, beszédre kész-
tetésének egyik legfontosabb eszköze a kérdés, amelynek „feleletet váró” jellegére a
gyermek általában már igen korán (Kaplan 1969 szerint már 8 hónapos koruk körül)
érzékenyvé válnak. A kérdések gyakorisága kezdettől fogva igen nagy az anyai beszéd-
ben: egyes vizsgálatok (például Réger 1986) szerint az 1–3 éves gyerekekhez intézett
megnyilatkozásoknak mintegy fele-kétharmada kérdő formájú.

Funkció tekintetében azonban a kérdések igen eltérőek lehetnek, s ezzel össze-
függésben abból a szempontból is erősen különbözhetnek, hogy milyen jellegű válasz
adható rájuk. A kérdő mondat legismertebb funkcióján, az információkérésen kívül ki-

fejezhet például felszólítást (*Miért nem csukod be az ablakot?*); szolgálhatja egy előzőleg elhangzott közlés visszajelzését (például A.: *Alszik a baba.* B.: *Valóban?*) vagy a társalgási folyamat korrekcióját, amennyiben ebben valamilyen zavar támadt (*Hm?*; *Tessék?*). A felnőttek kisgyermekkekhöz intézett beszédében általában meglehetősen gyakoriak az ún. „tesztkérdések”: olyan kérdések, amelyekre a kérdező személy már eleve tudja a választ, és beszédpartnerétől ezt az előre megszabott választ várja el. (Ilyenek például a kisgyermekeknek feltett *Mi ez?*; *Milyen színű ez?* típusú kérdések). Ezt a kérdéstípust a felnőtt leginkább akkor használja, ha meg akar bizonyosodni, birtokában van-e a gyerek bizonyos ismereteknek, nyelvi eszközöknek vagy pedig akkor, ha egy harmadik személynek akarja demonstrálni a gyermek ismereteit. Beszédanyagunk ilyen szempontú vizsgálata azt mutatja: a cigány közösségekben a felnőttek és az idősebb gyerekek a kisgyermekkekhöz beszélve feltűnően magas – a más vizsgálatokban regisztrált arányt messze meghaladó – gyakorisággal használják ezt a kérdéstípust. Anyagunkat áttekintve úgy tűnik: a beszélni kezdő kisgyermek ilyen módon való aprólékos „kikérdezése” (családtagjaikról, a család által birtokolt anyagi javakról, a nemrég történt, várható vagy a jelenben zajló eseményekről stb.) uralkodó társalgási forma az ilyen korú gyermekekkel folytatott beszélgetésben. (Egyetlen jellemző adat e kérdéstípus gyakoriságára: olyan felvételünk is van, amelyben a gyermeknek szóló megnyilatkozások mintegy kétharmada tesztkérdés! Az említett, magyar, hátrányos helyzetű és értelmiségi családokban végzett vizsgálat adatai szerint a hasonló korú nem cigány gyermeknek szóló beszédben általában 10–20% körül volt a tesztkérdések aránya.) A tesztkérdések alkalmazását jól szemlélteti az alábbi két szövegrészlet a kétéves Andró és mamája között folyó társalgásból:

Kanalas Zsigmondné (Nanóka) 29 é.

Kanalas Krisztián (Andró) 2 é.

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

Nanóka: „Sodé gras si e papos?”

Andró: „Dő”

Nanóka: „Haj gurumne?”

Andró: „Do.”

Nanóka: „Žan te fejin tuke i thud?”

Andró: „Ehe.”

Nanóka: „Haj cinc borňuvurę si les?”

Andró: „He.”

Nanóka: „Sodé?”

Andró: „Du.”

Nanóka: „Tchāra kaš astāras andre
te žās kaštende?”

Andró: „Jāj / hajūvə

Nanóka: „Kon trādel?”

Andró: „Me.”

Nanóka: „Haj sōsa malaves?”

Andró: „Bičhōsa.”

Nanóka: „Hány lova van a nagyapának?”

Andró: „Kettő.”

Nanóka: „És tehene?”

Andró: „Kettő.”

Nanóka: „Mennek fejni neked a tejet?”

Andró: (helyeslőleg) „Ehe.”

Nanóka: „Hát kisborjúi vannak neki?”

Andró: (helyeslőleg) „He.”

Nanóka: „Hány?”

Andró: „Kettő.”

Nanóka: „Reggel mit fogunk be, hogy
menjünk fāért?”

Andró: „Jaj / ...”

Nanóka: „Ki haj?”

Andró: „Én.”

Nanóka: „És mivel ütöd?” (ti. a lovakat)

Andró: „Ostorral.”

Nanóka: „Haj kasa žas?”
Andró: „Duj žene.”

Nanóka: „És kivel mész?”
Andró: „Ketten.”

(Andró előzőleg eltörte a lámpát)

Nanóka: „Ande soba kon sah andre?”

Andró: „Ha tate.”

Nanóka: „Ha so rodelas?”

Andró: „Bakli.” (?)

Nanóka: „E lāmpi.¹³

Kāj šutan e lāmpi?”

Andró: „Phabo/mē”

Nanóka: „Tu phaglan le!

Čāče si?

Udje čāče si?

Phaglan le?

Andró: „ah”

Nanóka: „Ki volt bent a szobában?”

Andró: „Hát apa.”

Nanóka: „És mit kerest?”

Andró: „Lámpát.” (?)

Nanóka: „A lámpát.

Hova tetted a lámpát?”

Andró: „Ég/én”

Nanóka: „Te törted el!

Igaz?

Ugye igaz?

Eltörted?”

Andró: (panaszosan) „ah”

Nanóka: „Kon?”

Andró: „Me.”

Nanóka: „Tu.

Haj kaj šutan le?

Haj kaj le, Andró?”

Andró: „Rodé!”

Nanóka: „Apu!

Haj kaj e lāmpi?”

Andró: „tətə/amenē lo.”

Nanóka: „Amendē le?

Kaj šuten le?”

Andró: „oŋq tēle.”

Nanóka: „Sikaves le?”

Andró: „Na.”¹⁴

Nanóka: „Ki?” (ti. ki törte el a lámpát?)

Andró: „Én”

Nanóka: „Te.

És hova tetted?

És hol van, Andró?”

Andró: „Keressd meg!”

Nanóka: „Apu!

Hát hol van a lámpa?”

Andró: „apa/nálunk van.”

Nanóka: „Nálunk van?

Hova tetted?”

Andró: „... le.”

Nanóka: „Megmutatod?”

Andró: „Nem.”

Amint ezt számos alkalommal személyesen tapasztaltuk, a gyermekek ilyen típusú kérdésekre adott válaszai – vagy válaszadási kísérletei – a felnőtt hallgatóság körében széles körű figyelmet keltenek, a helyes válaszok nagy elismerést váltanak ki. A beszélni tanuló kisgyermekek ilyen módon való beszélgetése, ismereteinek, tudásának ilyen módon való demonstrálása öröm, multság, humor és büszkeség forrása a gyermek felnőtt környezete számára.

Ami a tesztkérdések további használatát illeti, az európai és tengerentúli angolszász kultúrákon belül a gyermek értelmi- és beszédfejlődésének előrehaladtával ez a kérdés-típus elveszíti jelentőségét a családi kommunikációban. Tesztkérdések használata ezután

¹³ Az *e lāmpi* valószínűleg plur. alak, vö. három sorral lejjebb *phaglan* le.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy a fenti kérdések nem mindegyike tesztkérdés. Nem tekinthető például tesztkérdésnek a gyermek megnyilatkozásának kérdés formájában történő „nyugtázása” (pl. *Amendē le?*) Ez utóbbi esetben egyébként az anya a visszakérdezés során gyermeke megnyilatkozásának a hangalakját is javította).

már kizárólag az oktatási helyzetben számít adekvát kérdezői módnak. Cigány közösségek élőszóbeli kultúrájának egyes narratív műfajaiban ugyanakkor felnőtt korúak is használják ezt a kérdéstípust: közösen átélt események, a közösség által őrzött hagyományok felidézésekor ugyanis a hallgatóság egy-egy tagja pontosan ilyen típusú kérdésekkel „vizsgáztathatja” a mesélőt.¹⁵ Ilyen jellegű – elbeszélésbe ékelt párbeszédet mutat be az alábbi szövegrészlet. (Az idézett történetben a mesélő nagyecsed i asszony lánya lakodalmát beszéli el – a történet részleteit egyébként pontosan ismerő hallgatóságnak.)

Lakatos Károlyné (Tári Róza) 52 é.

Balogh Sándorné (Roza) 58 é.

Nagyecsed, 1985.

Gyűjtő: Réger Zita és Diósi Ágnes

Roza: „S ávlja de pal odi, kana ¹⁶ xale, pile?”	Roza: „Mi történt azután, mikor ettek, ittak?”
T. Róza: „Khel(d)e, giljabarde, mulatindé.”	T. Róza: „Táncoltak, énekeltek, mulattak.”
Roza: „Save?”	Roza: „Melyikék?”
T. Róza: „O phure řuoma.”	T. Róza: „Az öreg cigányok”
Roza: „Kā?”	Roza: „Hol?”
T. Róza: „P udvara.”	T. Róza: „Az udvaron.”
Roza: „Kārīng?”	Roza: „Merrefele?”
T. Róza: „Khère, ke mände, p udvara.”	T. Róza: „Otthon, nálam, az udvaron.”
Roza: „Hāt o terne karīng has?”	Roza: „Hát a fiatalok merre voltak?”
T. Róza: „Karīng so dikhnās. Maj palal. O phure has anglal, o terne has maj palal.”	T. Róza: „Amerre láttak. Hátrább. Az öregek elöl voltak, a fiatalok hátrább.”
Roza: „Kāski has e banda?”	Roza: „Kié volt a banda?”
T. Róza: „E/phure řomēngi.”	T. Róza: „Az/öreg cigányoké.”
Roza: „Ēs pal odi?”	Roza: „Ēs azután?”
T. Róza: „Pal odi has e ternenge.”	T. Róza: „Azután a fiataloké.”
Roza: „ <u>Ez az!</u> No kanak kezdinde o phure te giljabaren, savi gilji phende?”	Roza: „ <u>Ez az!</u> No, amikor elkezdtek az öreg cigányok énekelni, melyik dalt énekeltek?”

¹⁵ Az eljárás neve Nagyecseden: „fogasolás” („Fogasolni” = fogas kérdéseket tenni fel az elbeszélőnek.)

¹⁶ Nagyecsed nyelvjárása tipikusan északkeleti. Ez a dialektus több etnikai alcsoport nevével köthető össze (például a cerhárival). Alapját egy eredetileg nem oláh cigány nyelvjárás képezi, amely egyrészt a román, másrészt az oláh cigány hatására került ebbe a nyelvjárás csoportba. Főbb jellemzői egyebek között: 1.) a létigében szókezdő helyzetben, egyébként intervokalikusan *s* helyett *h* áll, pl. *som* „vagyok” helyett *hom*, *Devlesa* „Isten-nel” helyett *Devleha*; 2.) a mutató névmások kezdő mássalhangzója elmarad, pl. *kodi* „ez” (nn.) helyett *odi*; 3.) jésülés a perfektumban, pl. *kamlas* „megszerette” helyett *kam(l)jas*; 4.) a jövevényigékben *-(i/u)-i/l* helyett *-(i/u)-nel*, pl. *sivij* „szív” helyett *sivinel*; 5.) a többes számú *le* névelő helyett *o stb.*

- T. Róza: „Hāt aba tū maj phuri han sar me, phen la tu!”
- Roza: „Hāt akanak o terne? So has angal lende? Angal o phure so has?”
- T. Róza: „Edj bari hordōva šera. Tal e hordōva has edj bari vēdra. Taj has edj levēšmerēva.”
- Roza: „Így van.”
- T. Róza: „E levēšmerēva ha phēnas, kade pinas.”
- Roza: „Hāt akanak o tērne?”
- T. Róza: „Angl o tērne has glāženca o šeri, taj/pinas andar o glāži.”
- Roza: „Hāt e vēdra kāj has angal lendē? Taj pēnas le andar e vēdra taj pinas. Baxt, sастjipo šavale!”
- T. Róza: „Te žuven butaljig!”
- T. Róza: „Hāt te már öregebb vagy, mint én, mondd meg te!”
- Roza: „Hāt most a fiatalok? Mi volt előttük? Mi volt az öregek előtt?”
- T. Róza: „Egy nagy hordó sör. A hordó alatt volt egy nagy vödör. Meg egy levesmerő kanál.”
- Roza: „Így van.”
- T. Róza: „A levesmerővel mertek, így ittak.”
- Roza: „Hāt most a fiatalok?”
- T. Róza: „A fiatalok előtt üvegszámra volt a sör (szó szerint: „sör üvegekkel”) és ittak az üvegekből.”
- Roza: „Hāt a vödör hol volt, előttük? És merték a vödörből és itták. Szerencsét, egészséget fiúk!”
- T. Róza: „Sokáig éljete!”

A fenti szövegrészletben szereplő kérdések minden kétséget kizáróan tesztkérdések voltak (vagyis a kérdező ismerte a választ saját kérdéseire: a lakodalmon ő maga is jelen volt s egyes megjegyzései: a mesélő válaszait nyugtázó „Így van!”, „Ez az!” felkiáltások egyébként is világosan mutatják, hogy kérdéseire meghatározott választ várt el).

Vizsgálati anyagunkban több példánk is van az ilyen típusú kérdések elbeszélő szövegekhez kapcsolódó, azokban mintegy betétszerűen megjelenő alkalmazására: ezzel a jelenséggel elsősorban a régi cigányéletről, régi szokásokról szóló elbeszélésekben találkoztunk.

Joggal felvetődhet a kérdés: milyen célt szolgál a mesélő ilyen módon való kérdeztése. Feltevésünk szerint a mesélőnek feltett kérdések valamiképpen az átélt fontos esemény, illetve a közösség által őrzött hagyomány pontos és részletes felidézését – esetleg, mint a fenti példában, színpadszerűen pontos megjelenítését – szolgálja (elősegítve ezáltal a jeles esemény vagy a fontosnak érzett hagyomány mélyebb és pontosabb rögzítését a kollektív emlékezetben). Megjegyzendő azonban, hogy a fenti esetben a kérdező részéről bizonyos évődő, ugrató szándék is világosan felismerhető volt: a jelenet színpadias, látványos gesztusokkal tarkított előadása közben a hallgatóság szemmel láthatóan kitünően mulatott. Bár e kérdéstípus használatának oka, funkciója az egyes cigány elbeszélő műfajokban jelenleg még korántsem világos, annyit joggal feltételezhetünk: valószínűleg összefüggés van a tesztkérdések felnőtt-gyermek beszédkapcsolatban regisztrált igen magas gyakorisága és ugyanezen kérdéstípus felnőttkori alkalmazása között. A cigány felnőttek, amikor a kisgyermekeknek tesztkérdéseket tesznek fel, olyan nyelvi magatartásra adnak mintát, amely – ellentétben a más kultúrákban tapasztalt tendenciával – a gyermek későbbi életében sem válik funk-

ciótlanná. Cigány közösségekben az ilyen típusú kérdés nem csupán a gyermek aktivizálásának, ismeretei tesztelésének az eszköze, hanem – meghatározott beszédhelyzetben, meghatározott beszédműfajokban – adekvát nyelvhasználati módnak számít az adott közösség kommunikációs gyakorlatában – s ez a tény egyben talán a kisgyermekeknek szóló beszédben tapasztalt magas gyakoriságra is magyarázatot ad.

A cigány kisgyermekeknek szóló beszéd ismertettét sajátosságait áttekintve megállapítható: a cigányság sajátos etnikai hagyományai, szóbeli kultúrájának egyes meghatározó vonásai mélyen befolyásolják a gyermekekkel való beszédmódot, s magyarázatot adnak ennek a környező kultúrában tapasztalttól eltérő vonásaira. E jelenségeknek a környező kultúra kommunikációs gyakorlatától olykor erősen eltérő mivolta szembeötlővé tesz egy olyan tény, amely egyébként a nyelv elsajátításának folyamatát univerzálisan jellemzi: azt, hogy a gyermeknek az őt nevelő felnőttek nem csupán a nyelvi szabályoknak megfelelő mondatalkotásra adnak mintát, hanem a beszélés funkcióiba, az adott kultúrában kialakult beszédműfajokba is bevezetik; nyelvi kompetenciáján túl tehát kommunikatív kompetenciáját is formálják. Vizsgálati anyagunk alapján elmondható, hogy a cigány közösségekben a kisgyermekekhez szóló beszéd már igen korán (igaz, olykor a gyermek aktuális nyelvi szintjét jóval meghaladó bonyolultsággal) olyan nyelvi mintákat közvetít, amelyek adott közösség szóbeli kultúrájának integráns részei, s amelyek a későbbiekben, megfelelő kommunikációs helyzetekben, adekvát beszédmódot jelentenek majd a felnövő gyermek számára.

4.3.2. Cigány gyermekjátékok

A vizsgált cigány gyermekközösségekben szintén gazdag szöveganyagot sikerült összegyűjtenünk. A szövegek egy része a felnőttek körében meglévő, általuk használt beszédműfajok hatását tükrözi, azok változatainak tekinthető. (Így például azt tapasztaltuk: 10–12 éves gyerekek már gyakran mondanak mesét, rövid, csattanós történeteket, vicceket – olykor rutinos felnőtt mesemondót idéző előadásmóddal, az adott szövegtípus szerkezeti jellemzőinek – például a mesét nyitó és záró formuláknak – teljes ismeretében). E szövegek forrását, modelljét a közösség felnőtt tagjainak a kommunikációs gyakorlata, az ezáltal közvetített minták alkotják, s önmagában is fontos kutatási téma lenne, hogy e mintákat hogyan, mikortól sajátítják el, s mennyire hűen követik a gyerekek. Most azonban mégsem az ilyen típusú szövegekből idézek, hanem a felnőttekétől eltérő, autonóm cigány gyermekkultúra létezésére utaló s egyben a cigány szóbeliség bizonyos meghatározott jegyeit (párbeszédes szerkezet, improvizatív előadásmód) hordozó gyermekjátékszövegeket mutatok be. E játékok a hazai és a külföldi cigány tárgyú szakirodalomban éppen olyan ismeretlenek, mint a kisgyermekeknek szóló beszéd fent ismertetett sajátosságai. A későbbi kutatás feladata lesz majd tisztázni e játékok eredetét, feltárni esetleges párhuzamaikat a szomszédos – elsősorban a közép-európai és a balkáni – kultúrákban, leírni alapszerkezetüket és főbb változataikat. Ismereteink jelenlegi stádiumában csupán e játékok vázlatos bemutatására s egy-egy szövegrészlet közlésére vállalkozhatunk.

4.3.2.1. „Mi van az égen?” – üllő-játék

A játékban résztvevő gyerekek – az általunk felvett változatban 5–13 éves kislányok – a földön egymás mögé ülnek terpeszülésben oly módon, hogy az egymás előtt lévők mindig a mögöttük ülő lába közé ülnek. Egy előzőleg kiválasztott gyerek (az eddig felvett változatokban mindig fiú) az ülő sor mellett négykézlábra áll: Ő az „üllő” (*kovanca*). A sor előtt, egymással szemben, két nagyobb lány áll, akik a sor legelején ülő gyereket – majd sorban a következőket – kezénél-lábánál fogva felemelik, majd egyikük felteszi neki a játékot nyitó kérdést:

„*Saj po čiri?*” – „Mi van az égen?”

vagy

„*So si po Suntu Děl?*” – „Mi van (tkp. mit mondasz) a Jóistenre?”

A felemelt gyerek a második képen is látható pozícióban, folyamatosan és hangosan, igen szépen artikulálva, olykor énekesbeszédszerűen kántálva, szöveget rögtönöz a Szűz Máriáról, a Jóistenről (aki a szövegekben mindig Szűz Mária férjeként jelenik meg!) és gyerekeikről. A szöveg végét az amen szó és/vagy valamilyen hosszabb vagy rövidebb fohászszerű formula jelzi, mint például:

„*Āmen, Kristuš, ažutin p amende!*” – „Amen, Krisztus, segíts rajtunk!”

vagy egy hosszabb változat:

„*Jāj, Dēvlakom, čumidav tut, kēr te soha n avah nasvāle, mindig-mindig jēgešegēšo t avas!*” – „Jaj, Istenkém, csókollak, tedd, hogy soha ne legyünk betegek, mindig-mindig egészségesek legyünk!”

Az elmondott szöveg alapján, annak tartalmi és formai (!) minőségétől függően a két nagylány „aranyba” vagy „ezüstbe” teszi a szöveget mondó gyereket (az „arany” és az „ezüst” a terepen előzőleg kijelölt két pont, például a szoba két sarka). A felemelt gyerek „csúnya” szöveget is mondhat. (Az eddig készült felvételek alapján úgy tűnik: a „csúnya” szöveg tartalmilag a nemi élet és az anyagcsere szerveinek és funkcióinak a felsorolását jelenti, vagy/és jellegzetes cigány átokformulákat tartalmaz.) Az öt tartó nagylányok ilyenkor fenekénél fogva az „üllőhöz” (cig. *kovanca*) ütik, majd a „csúnyság” fokától függően „húgyba” vagy „szarba” (a „húgnak” vagy „szarnak” kinevezett két pont valamelyikére) helyezik. (A „csúnyább” szövegért „húgy”, a kevésbé csúnyáért „szar” illeti meg a szöveget mondó gyereket!)

Bár az eddig gyűjtött szövegekből ez nem nyilvánvaló, az egyik kislánynak a játékhoz fűzött kommentárjából kiderül, hogy a „csúnya” szövegek is valamilyen módon egy isteni személlyel kapcsolatosak, reá vonatkoznak („Aki mondja csúnyát, hogy mit csinál az Ézuska (Jézuska), ... az megy a kovancába, beleüssük a kovancába, megy a szarba.” – magyarázta a 12 éves Szöszi.) Így még inkább valószínű, hogy a „csúnya” szöveg elhangzását követő cselekvéssor valamiféle rituális büntetést jelképez.

A gyűjtött szövegek hossza néhány mondatos szöveg hosszától több gépelt oldalnyi szövegig terjedt. A szövegek többségében azonos motívumok ismétlődnek (csillognak a gyerekek, a háztartási eszközök, az állatok, a hintó, amivel a gyerekeket a szolga iskolába viszi, mennek a rétre virágot szedni stb.). A játékban részt vevő 5-6 éves gyerekek folyamatos szövegmondás helyett olykor csupán gajdolgják a játék szövegének egyes elemeit, motívumait, a kántáló előadásmódot azonban pontosan utánozzák. A gyűjtő kérdésére, hogy ez a játék mire jó, az egyik gyerek így válaszolt: „Így tiszteljük az Istent.”

Néhány példa az „aranyba helyezést” kiérdemlő szövegmondók szövegeiből:

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

(Az alábbi szövegek mindegyikét – a fent leirtaknak megfelelően – a *Soj po cīri* „Mi van az égen?” vagy a *So si po Sunto Dēl?* „Mi van a Jóistenre?” kérdés előzte meg.)

1.

Lakatos Csilla (Hajnal) 11 é.

„Čerhàjē, Sùnto Mārjē,
phābol lako khēr, řadjogil
čī dičol andaj sumnakaj,
anda sumnakaj kerdjon
gurumburi,
haj šošojčē;
phābol lako būtori, řadjogil,
kasavo k būtori naj č eg řomnjē,
čeg Sunto Marja, sar e Sunto
Marja.
Devlām, čumidav tu,
ažutin p amende,
šoha na ker t ařmas oapře
te del ame Sunto Marje
bōldogo.”

„Csillagok, Szűz Mária,
ég a háza, ragyog,
nem látszik az aranytól,
az aranyból galambok
lesznek,
és nyulak;
Ég a bútora, ragyog,
ilyen bútora egy asszonynak sincsen,
csak Szűz Máriának, [olyan asszonynak]
mint a Szűz Mária.
Istenem, csókollak,
segíts rajtunk,
tedd, hogy soha ne .....
tegyen minket Szűz Mária
boldoggá.”

2.

Jakab Mónika (Móni) 12 é.

„E Sunto Mārja,
le šavorē čillogil,
čillogil vi vōj,
čillogil lako khēr,
čillogil lake gurumnē,
čillogil lake šavorē,
žan lake šavor and iškola,
kana žan lake šavor and iškola,
thovčl pa lēnde,
thovčl pa lēnde;
Kana čillogil leng-lenge gāda,
vi vōj čillogij.
Aven khēr lake šavorē,
žan lasa po řēto,
kiden lake luludjēi.
Lake šavorē našvājvon aba,
ingrel le ka orvošo;

„A Szűz Mária,
a gyerekei csillognak,
csillog ő is,
csillog a háza,
csillognak a tehenei,
csillognak a gyerekei,
mennek a gyerekei iskolába,
mikor mennek a gyerekei iskolába,
mos rájuk,
mos rájuk;
Amikor csillog a ruhájuk,
ő is csillog.
Hazajönnek a gyerekei,
mennek vele a rétre,
szednek neki virágot.
A gyerekei megbetegednek,
már viszi őket orvoshoz;

Čilloḡil vvoḡ,
sako feḡe čilloḡil lake:
vi lako kher,
vi laki gurumni.
Kana feḡil pehkę gurumnę,
vi lako thod čilloḡil,
amen.

3.
Danyi Éva (Szöszi) 12 é.

„O Sunto Del tēle šudel
pa čherę o pętalō;
Oprę lah le ek cini rakli:
Anda e cini rākli kerdjol
Sunto Mārje.
Astān pale žal tar e Sūnto
Mārje, e cini rākli kon kerdjula
nda la Sunto Mārje.”
E žāl tar /haj/ phendah pehkę
dakę: „Rakhlēm ek pętala j,
astardem l aj kerdjulah anda
ma Sunto Mārje.”
//Astān sa gele e šavořā,
//Astān sa gele e šavořā,
kothęke, haj lenge či šudah
o Sunto Del tēle,
Nūma pale gelah andre edj
cini rakhl ha lenge šudęs/
lake šudęs.
Astān pale, pala godękę/
gelęh lakı dej lasa, šudeh vi
lake dake, astardah lakı dej
ka o petalo, v anda la kerdjulę
Sūnto Mārje.
Gel ande Sunto Delehko khęr;
Lako kher řadj- e Sunto
Delęhko kher aj Sunto Marjako
kher řadjogilas;
(kántalva) lake roję,
lake gurumnę,
lake grās, sako feḡile;
Haj // phenel i / e
kon anda(r) le rak li kerdjula(h)
Sunto Mārje, phenel lak o Sunto
Del: „Kislányom! Žan e vvedra

Csillog ő,
mindenféle [dolga] csillog neki:
háza is,
tehene is.
Mikor megfeji a tehenét,
a teje is csillog,
amen.”

„A Jóisten ledobta
az égről a patkót;
Felvette azt egy kisleány;
A kislányból Szűz Mária
lett.
Aztán pedig elmegy a Szűz
Mária, a kislány, akiből
Szűz Mária lett,
És elmegy /és/ mondta az
anyjának: „Találtam egy patkót,
felvettem, és Szűz Mária
lett belőlem.”
//Aztán mind elmentek a gyerekek,
//Aztán mind odamentek a gyerekek,
és nekik nem dobott
le a Szűz Mária [patkót],
Csak viszont bement egy
kislány, nekik meg ledobta/
neki meg ledobta.
Aztán meg, azután/
ment vele az anyja, ledobott
[ti. a Jóisten] az anyjának is,
hozzáért az anyja a patkóhoz,
belőle is Szűz Mária lett.
Bementek a Jóisten házába;
A háza ragy- a Jóisten
és a Szűz Mária háza
ragyogott;
(kántalva) a kanalai,
a tehenei,
a lovai, mindenféle [dolga, ti. ragyogott];
És // mondja /
a kislánynak, akiből Szűz Mária
lett, mondja neki a Jóisten;
„Kislányom! Menjetek, [fogjátok]

te das / te pijavás e grastēn!”

Gelēs // gelēs tar, astān pale //
nem mondok többet.”

a vödöröket/ hogy adjunk/ inni
a lovaknak!”

Ment // elment. aztán meg //
Nem mondok többet.”

A Szöszit tartó nagylányok egyike:

(a kötelező záró formulát reklamálvá)

„Segíts rajtunk!”

„Segíts rajtunk!”

4.

Jakab Mónika (Móni) 12 é. (egy másik alkalommal)

Egy további gyerek a játékban részt vevő gyermekesapatból

Sünto Mârje, çillogîn lake gâda,
lako rom;
Sako fêlê çillogil;
// Mîndig-mîndig žan ânde bûjji
duj žêne,
mîndig te ingren penge/te xân.

Haj avên khêrê,
žan mîndig and o sânto thân,
engren vî peske šavoren.
//Ando zêleno rêto žan peska
řomêsa,
šon penge colo, haj sôvên.

Hāj / astān pālpāle / avilê,
khêrê gele,
Sô rakhle ando kher? Rakhlē:
duj, trin ibôjji.
Haj phendās o/ lako rom lake:
„Sôj gadala, mîri romnî?”

(Nevetés: a gyermekek hangosan beszélni kezdenek.

Egy idő után a hangzavart túlbeszélve, egy másik gyerek folytatja)

Egy másik gyerek:
Fejil le; kana thovel gada
çillogîl,
vî lake šavore / vî voj.
Sünto Mârje!
Kana kher avel lako rom,
šudêl pa peste,
sôvel lasa.

Szűz Mária, csillog a ruhája,
a férje;
Mindenféle [dolga] csillog;
// Mîndig-mîndig mennek a munkába,
ketten [a Szűz Mária és férje],
Mindig, hogy hozzanak maguknak
ennivalót.

És hazamennek,
mennek mindig a szent helyre,¹⁷
a gyerekeiket is elviszik.

//Mennek a zöld réten,
férjével,
leraknak maguknak egy lepedőt és
alszanak.

És / aztán vissza / jöttek,
hazamentek,
Mit találtak a házban? Találtak:
két, három ibolyát.

És mondja neki [Szűz Máriának] a férje:
„Mik ezek [itt], feleségem?”

(Nevetés: a gyermekek hangosan beszélni kezdenek.

Megfeji őket [a teheneket]; amikor
mos, csillog a [kimosott] ruha,
a gyermekei is, ő is [ti. csillog]
Szűz Mária!
Amikor a férje hazajön,
fogja magát,
alszik vele.

¹⁷ ti. búcsújáró helyre

Aven khēre leske šavore,
 āndr astarel ando hintōvo,
 kaj phenel pehke šavore,
 gothe žal lenca.
 Žal po zeleno riēto lenca lengi
 dējōri,
 kiden penge luludjōra,
 Kana ba tēle žal o kham,
 pālpāl aven, khēre, xan
 haj šon – l ando b-/ pāto,
 haj sōven tar.
 Destehāraj,
 oprē vuštavel le lengi dēj,
 „Mire šavore, vušten opr, and
 iškōla trubul te žān!”
 Oprē vušten, goton pe, fulavēn pe,
 astarel andre lengo solga,
 ingrēn le,
 čillogoše / hintōvesa.
 Amen, Kristuš ažuṭin p amende!

Hazajönnek a gyerekei,
 befog a hintóba,
 és mondja a gyerekeinek,
 oda [ti. a rétre] megy velük.
 Megy velük a zöld rétre
 anyácskájuk,
 szednek maguknak virágocskákat.
 Amikor már lemegy a nap,
 visszajönnek, haza, esznek,
 és ágyba teszik őket [a szülők a gyerekeket],
 és elalszanak.
 Másnap,
 felkelti őket az anyjuk,
 „Keljetek fel, gyerekeim, iskolába
 kell menetek!”
 Felkelnek, elkészülnek, megfésülködnek,
 befog a szolgájuk,
 viszik őket,
 csillagos hintóval.
 Amen, Krisztus, segíts rajtunk!

5.
 Egy 10 év körüli kislány a játékban részt vevő gyermekcsapatból

De šukar i Sunto Mārja!
 Phābol haj čillogil;
 Ame samah oprē late;
 Kaso šukār i lako kher!
 Me haj Rózsi sima haj Džudi,
 haj i Szőszi haj Jutka,
 Gelam oprē kaj Sunto Mārja,
 kaso šukār sas lako kher!
 Čillogilas haj / phābolas.

De szép a Szűz Mária!
 Ég és csillog;
 Fent voltunk nála;
 Oly szép a háza!
 Én voltam meg Rózs meg Dzsudi,
 meg a Szösi meg Jutka,
 Felmentünk a Szűz Máriához,
 oly szép volt a háza!
 Csillogott és / égett.

4.3.2.2. Szerepjátékok

Cigány gyermekközösségek játéktevékenységének talán leggyakoribb – különböző dialektusokat beszélő, egymástól távol élő csoportok gyermekeinél egyaránt fellelhető – formája a szerepjáték. A szerepjáték mindig és mindenütt a felnőttek életében megfigyelhető mozzanatokból építkezik (Mérei–V. Binét 1972); természetes tehát, hogy a cigány gyermekek szerepjátékai is mintegy tükrözik a felnőtt cigányok életének, tevékenységének mindennapi és ünnepi eseményeit, a közösségükben élő népi kultúra elemeit. Cigány gyermekközösségekben a közös játéknak ez a formája, úgy tűnik, a szokásosnál jóval későbbi életkorig (12–14 éves korig) is kitolódik, cserében azonban, az előadás mikéntjét tekintve, nagymértékben gazdagodik is: a különböző témájú szerepjátékok (például vásári alku, kártyázás, lakodalmas játék) előadása mind nyelvileg, mind a reprodukált

cselekvések tekintetében olykor szinte megdöbbentően tökéletes; a különböző szerepeket alakító gyerekek nem csupán a szerepnek megfelelő szövegeket és hanglejtést, a vásári alku fordulatait, a kártyázás közben felcsattanó veszekedést vagy a kölcsönös tiszteltetés közben alkalmazandó formális beszédet utánozzák illúziót keltő hűséggel, hanem a szerephez tartozó cselekvések koreográfiáját is tökéletesen reprodukálni képesek (a felnőtteknél megfigyelt finom metakommunikatív jelzésekig bezárólag!).

Az alábbiakban egy Gyöngyösön felvett lakodalmas játék egyik részletét mutatom be. A játékhoz a kiválasztott kislány menyasszonyi ruhába öltözik – fehér ruhát vagy legalábbis fehér pulóvert vesz fel, fejére műanyag függönyből fátlyat tesznek - a vőlegény pedig apjától kölcsönvett fekete öltönybe. A gyerekek a lakodalom minden kellékét összeszedik: virágot szednek a menyasszony csokrához, bádogedényeket, kanalakat szednek össze a zenei kísérethez, homokból tortát készítenek, tányérokat, kést szereznek a lakomához. A menyasszonytáncra minden gyerek ad pénzt, de a játék végén ki-ki visszaveszi a pénzét.

A Gyöngyösön felvett hosszú szöveg a lánykérést, az esküvő és a lakodalom jeleit egyaránt magában foglalja. Ebből az alábbiakban a lánykérését és az esküvő időpontjáról való vitát mutatom be.

Szereplők:

Lakatos Csilla (Dari) 9 é. – a menyasszony

Lakatos Zoltán (Fiacs) 11 é. – a vőlegény

Kanalas Béla (Józsi) 14 é. – a vőlegény apja

Jakab Mónika (Móni) 12 é. – a vőlegény anyja

Jakab Andrea (Édes) 10 é. – a menyasszony anyja

Danyi Éva (Szöszi) 12 é. – rokon asszony

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

Józsi: „Dès te ša mange?”

Móni: „Dáv lā.”

Józsi: „Avilem te mangavav.”

Móni: „Dáv lā.”

Józsi: „Miře šaveske.”

Móni: „Dáv la miře še.”

Édes: „Avèn tar pala j beře!

Avèn tar, astaras and(r)
e grasten!”

Egy gyerek: „Nēēē! Hőőő!”

Édes: „Rakinen tèle e beře pa
vurdón, s astaras auri!”

Józsi: „Muřo šavo, fāl tu
kadi še?”

Fiacs: „Fāl ma.”

Szöszi: „Čhumide la!”

Fiacs: „Čumidem l aba.”

Józsi: „Nekem adod a lányod?”

Móni: „Odaadom.”

Józsi: „Jöttem kéretni.”

Móni: „Odaadom.”

Józsi: „A fiamnak.”

Móni: „Odaadom a lányom.”

Édes: „Gyertek sörért!

Gyertek, fogjuk be
a lovakat!”

Egy gyerek: „Nece! Hőőő!”

Édes: „Rakjátok le a sört a
kocsiról, fogjatok ki!”

Józsi: „Fiam, tetszik neked
ez a lány?”

Fiacs: „Tetszik.”

Szöszi: „Csókold meg!”

(Fiacs megcsókolja Darit. Nevetés.)

Fiacs: „Megcsókoltam már.”

Józsi: „An bër e rōmenge, šeja!”
 Fiacs: „An te bonti la pre!”
 Édes: „Oprè bontindem l aba,
 gedè na kerem / akkor-,
 Józsi: „Kana kerah o bev?”
 Móni: „Tehãra ilyenkor!”
 Józsi: „Tehãra nãj mištò!”
 Móni: „Májusba! Májusba!”
 Szöszi: „Savatone.”
 Józsi: „Haj savatone avla maj mištòj!”
 Szöszi: „Na kasavo sigò, maj májusba!”
 Józsi: „Akkor májusba!”
 Édes: „Kaj i konk o mãjuš!”
 Egy kislányhang: „Mirè avla mãjuš,
 addig vi me rōmes la(v), nã?”
 Fiacs: „H addig muri rōmni / paša
 mãnde sōvel!”

Józsi: „Hozz sört a cigányoknak, te lány”
 Fiacs: „Hozd ide, hogy felbontsam!”
 Édes: „Fel is bontottuk már,
 ne csináljatok így / akkor-”
 Józsi: „Mikor csináljuk a lagzit?”
 Móni: „Holnap ilyenkor!”
 Józsi: „Holnap nem jó!”
 Móni: „Májusba! Májusba!”
 Szöszi: „Szombaton!”
 Józsi: „Hát szombaton jobb lesz!”
 Szöszi: „Ne ilyen gyorsan, majd májusba!”
 Józsi: „Akkor májusba!”
 Édes: „Hol van még a május!”
 Egy kislányhang: „Mire május lesz,
 addigra én is férjhez megyek, nem?”
 Fiacs: „Hát addigra már a feleségem
 mellettem alszik!”

4.3.2.3. Páros mesemondás

A vizsgálat során egyik munkatársunk egy Szabolcs megyei cigány településen élő gyermekek körében olyan – mindeddig ismeretlen – mesemondási módra bukkant, amelyben a mese párbeszédesei részeinek az elmondásában a mesélő partnereként egy másik gyerek is részt vesz, ily módon mintegy színpadszerűen megelevenítve a mese drámai mozzanatait. A szerepek megosztlása, a páros mesemondás szerkezete jelenlegi ismereteink alapján a következő: a mesemondásban résztvevő két gyerek közül a fontosabb szerep a mesélőre hárul, ő indítja a mesét, ő meséli a narratív részeket, az „így szolt” vagy „mondja akkor” kifejezésekkel ő vezeti be a párbeszédet, s végül ő a partnerek egyike az elbeszélésbe betétszerűen beékelődő dialógusban. A párbeszédet viszont – legalábbis eddigi anyagunkban – mindig a második gyerek indítja, majd a mesélő partnereként részt vesz a párbeszédesei rész rögtönzésében.

Ezt a mesemondási módot szemlélteti az alábbi két szövegrészlet:

Rostás Angéla (Biszerka) 12 é.
 Rostás Edít (Lujza) 16 é.
 Nyírvasvári, 1985.
 Gyűjtő: Diósi Ágnes

Biszerka: Hãt hãs, kathar na hãs,
hetedhét országon túl, még az
Óperenciás-tengereken is túl,
 hãs jekfar eg phurò gãzo, t ek
 phuri gãzi. Nadjon čorè has le.
 Nã hã so te xan.
 Po khèr na hãs khèrè khãnci.
 Musaj has te kerèn butji, te

Biszerka: Hãt volt, hol nem volt,
hetedhét országon túl, még az
Óperenciás-tengereken is túl,
 volt egyszer egy öregember meg
 egy öregasszony. Nagyon szegények
 voltak. Nem volt mit enniük.
 A háznál nem volt semmi.
 Muszáj volt dolgozniuk,

žan össze-vissza, te keren /
váríso, t anen khere ko kher
te xan le. Ke ná has khere khanči
ko kher. Phenel kade jekfar o
/ phuro rom:

Lujza: „Hā romnje! Phenōs me tuke
varíso, te na xojaivejs.

Biszerka: „Phen, na xojava me!”

Lujza: „Trubulas te žas amenge, te
řodās ameng ek cini butji, hodj te na
bokhāwas adici but, te nádjon but
bokhāwas.”

Biszerka: „Adi vī me zanāv. De tényleg
čačipō j tut, trubulas te žas.

No ale žas!”

Hát mennek, mennek.

// Phenel kadē jekfar o phuro rom:

Lujza: „And(r)ē trubulas othē te
dikhas kadi gāži, hodj na trubul-
las lake butji te kerās. Vajon.”

Biszerka: „No maj m ande dikhaw.”

Lujza: „No ža!”

Biszerka: Žal-žal e phuri romnji,
žal. Vī dikhel jekfar eg gazdas.

Phenel kade:

Lujza: „Lāšo djes del o Dē!
Na trubulas athe bŭtji te keren?”

Biszerka: „Jaj, Julcsa! Náj ath o
Jankou?”

Lujza: „Athēj lo, butji kerel.”

Biszerka: „Ákhār les, te kapālil
mange, daw tumen / más,
kolompiri, so čak kamen le!”

Lujza: //”Athē hom. Kapālilj me
szívesen! Čak so-// i bār trubul
ande te kapālilen?”

Biszerka: „Hát persze!”

menniük össze-vissza,
csinálniuk/valamit, hogy vigyenek
haza, a házhoz ennivalót. Mert otthon,
a háznál nem volt semmi. Így szól
egyszer az / öregember:

Lujza: „Na, asszony! Mondanék én neked
valamit, ha nem haragszol.”

Biszerka: „Mondd, nem haragszom!”

Lujza: „El kellene mennünk egy kis
munkát keresni, hogy ne éhezünk
ennyi sokat, mert nagyon sokat
éhezünk.”

Biszerka: „Ezt én is tudom. De tényleg
igazad van, mennünk kéne.

Nosza, gyertünk!”

Hát mennek, mennek.

Így szól egyszer az öregember:

Lujza: „Be kellene oda néznünk
ehhez az asszonyhoz, hogy nem kellene-
neki dolgoznunk. Vajon.”

Biszerka: „No majd én benézek.”

Lujza: „No menj!”

Biszerka: Megy-megy az öregasszony,
megy. Meg is lát egyszer egy gazdát.

Így szól:

Lujza: „Jó napot adjon Isten!

Nem kellene itt dolgozni?”

Biszerka: „Jaj, Julcsa! Nincs itt
a Jankó?”

Lujza: „Itt van, dolgozik.”

Biszerka: „Hívd, hogy kapáljon nekem.
adok nektek / húst, krumplit,
amit csak akartok!”

Lujza: //„Itt vagyok! Kapálok én
szívesen! Csak mit-// a kertet kell
bekapálni?”

Biszerka: „Hát persze!”

Rostás Jenő (Rendes) 13 é.

Horváth Miklós (Vakarc) 12 é.

Nyírvasvári, 1985.

Gyűjtő: Diósi Ágnes

(A mese két üldözött cigány legényről szól, akik egy szénakazalban kerestek menedéket,
s a kazalban a fiatalabbat megcsípte egy kígyó.)

Rendes: „Kana čipindja les, šavale, řomale, na žangljas so te kerel [...] taj vi sikavel – (Vakarcshez) sikaw, mo!

Vakarcs: „Hañt di kh athē, sār ande muřo vast čipindja!”

Rendes: „Sikav!”

Vakarcs: „Aketa!”

Rendes: „Jūūj! Ab adalēha bizonj khere trubul te žas, te phandel and i romnji! Ke o řat is dičola po drom. Ta o vūrmi ande perena pehe taj sāmā len amen o gāže t o žukela. Ke pal e řom aven, mo! Taj pal e vurma.”

Ā phenel o terno šavo:

Vakarcs: „Hat akanā sār te žas khere, kana o řingale amen roden?”

Rendes: „Ha pheras – phenel ale o phuro šavo, kodo godjaver has – ak andre řotetisāvel, deřuduj čāsi malavel o čāšo, nekiindul-naha e dromeske.”

Rendes: „Amikor megcsípte őt, cigányok, legények, nem tudta, mit tegyen [...] és mutatja is – (Vakarcshez) mutasd, fiú!

Vakarcs: „Hát nézz ide, hogy belecspípett a kezembe!”

Rendes: „Mutasd!”

Vakarcs: „Itt van!”

Rendes: „Júúú! Ezzel már bizony haza kell menned, hogy bekösse az asszony! Mert a vér is látszik az úton. Mert nyomokat hagyunk... és észrevesznek minket a parasztok meg a kutyák. Mert a nyom után jönnek, fiú! A nyom után.”

Hát, mondja a fiatal fiú:

Vakarcs: „Hát most hogy menjünk haza, amikor keresnek minket a rendőrök?”

Rendes: „Hát... – mondja... az idősebb fiú, az okos volt – akkor ha besötétedik, tizenkét órát üt az óra, nekiindulunk majd az útnak.”

Amint a példák is mutatják, a gyerekek a mese során folyamatosan és könnyedén „váltottak át” a különböző szereplők szövegeire. E hosszú – 30–40 perces – meséket végig rögtönözték a gyerekek. (Ezt Biszkerka apja is megerősítette, aki segítségünkre volt Lujza és Biszkerka fent idézett meséjének átírásában.)

A mese végén Biszkerkát megkérdezte a felvételt készítő munkatárs, hogy kitől tanulta ezt a mesét. Biszkerka válaszára, hogy a nagyapjától hallotta, cigány segítőtársunk megjegyezte: „Nem is hallotta. Kitalálta.”

4.4. ÖSSZEFOGLALÁS. A KUTATÁS EREDMÉNYEI ÉS A NYELVI HÁTRÁNY HIPOTÉZISE

Ami vizsgálatunk első témáját: a kisgyerekeknek szóló cigány beszéd sajátosságait illeti, elmondható: eredményeink cáfolják azokat a korábbi feltevéseket, amelyek szerint a hagyományos cigány közösségekben a felnőtt-gyermek beszédkapcsolatot alapvetően a kommunikáció hiánya vagy elégtelensége jellemezné. (Nyelvi deficit legfeljebb másodlagosan, a hagyományos cigány közösségek felbomlásával alakulhat ki, amennyiben a beilleszkedés nem jár sikerrel.) Adatainkból ugyanis egyértelműen kiderül: a kisgyerekeknek szóló cigány beszédben széles körben fellelhetők azok a jelenségek, amelyek más nyelvi közösségekben a nyelvhasználat e típusát jellemzik. E jelenségek, egyebek között: a szavak hangalakjának – univerzális szabályokat követő – egyszerűsítése, dajkanyelvi szavak használata, a gyakori öniségtől eredő nagy-

fokú redundancia, valamint a kisgyermeknek szóló beszéd énekbeszédszerű, expresszív prozódiaja, világosan arra utalnak, hogy más nyelvi közösségek tagjaihoz hasonlóan a cigány beszélők is öntudatlanul módosítják nyelvhasználatukat, amikor kisgyermekekhez beszélnek. Az ilyen – a kisgyermekkel való kommunikációt elősegítő, ösztönösen végrehajtott – módosítások megléte és rendszerszerű mivolta pedig önmagában is egyértelműen bizonyítja, hogy a hagyományos cigány közösségekben a kisgyermekkel folytatott beszélgetés része a mindennapi kommunikációs gyakorlatnak – s az ilyen típusú nyelvhasználatot irányító szabályok pedig részét alkotják a cigány beszélők kommunikatív kompetenciájának.

A kisgyermeknek szóló cigány beszédben feltárt másik (a környező kultúrában tapasztalttól merőben eltérő) jelenségszort feltevéseink szerint szorosan összefügg a cigány népi kultúra bizonyos sajátosságaival, a cigány szóbeliség egyes meghatározó vonásaival. A bemutatott jelenségek arra utalnak, hogy a hagyományos cigány közösségekben a kisgyermeket úgyszólván születésük pillanatától fogva a cigány kultúra részeseinek tekintik: a hozzájuk intézett, nekik szóló beszédet ugyanis kezdettől fogva jellemzi, hogy nem csupán az anyanyelv elemeit és szabályait közvetíti a gyermeknek, hanem – ezzel egyidejűleg – a hagyományos cigány szóbeli kultúra „beszédműfajaiba”, az ezeket jellemző sajátos nyelvhasználatba is bevezeti őket: nyelvi kompetenciájukkal egyidejűleg (amennyire ezt a gyermekek adott fejlődési szintje lehetővé teszi) kommunikatív kompetenciájukat is alakítja.

Kutatásunk másik témaköre – a cigány gyermekszortok szóbeli kultúrájának vizsgálata – a fenti típusú nyelvi szocializációs folyamatoknak mintegy az „eredményét” mutatja be. A gyermekek körében gyűjtött, különböző típusú játékokhoz kapcsolódó szövegek ugyanis jól mutatják, hogy a hagyományos cigány közösségekben élő gyermekek iskolás korukra elsajátítják – és alkotó módon alkalmazzák – a cigány szóbeli kultúra meghatározó jegyeit: az improvizatív előadásmódot, a párbeszédes-interaktív szövegépítést és a formális beszéd elemeinek a használatát.

Ha mindez így van, akkor joggal merülhet fel a kérdés: miből erednek a hagyományos cigány környezetből kikerülő gyermekek súlyos iskolai nehézségei, közöttük az – általában elsőként említett – nyelvi nehézségek? Miből ered a nyelvi deficitet, nyelvhiányt észlelő köznapi tapasztalat?¹⁸

Cigány anyanyelvű gyermekek esetében kézenfekvő dolog lenne a nyelvi nehézségek legfőbb okát az eltérő anyanyelv tényében keresni. Véleményem szerint azonban ez önmagában korántsem tehető felelősség az oktatás során tapasztalt nyelvi problémák összességéért. Egyfelől ugyanis ma már a hagyományos cigány közösségekből kikerülő gyermekek egy része is iskolás korára valamilyen fokban megtanul magyarul. Másfelől pedig a tapasztalat azt mutatja: idegen nyelvi környezetbe kerülő gyerekek – amennyiben szocializációjuk nem tér el alapvetően társaikétól – nyelvi nehézségeiken rendszerint néhány hónap alatt túljutnak.

¹⁸ Mindez az általunk vizsgált településeken élő gyermekek nagy részére is áll. A gyöngyösi gyerekek fejlettségi szintje például olyannyira negatívnak minősült, hogy kétharmaduk (az enyhe fokban értelmi fogyatékosok számára létesített) kiegészítő iskolába lett beiskolázva; részben az otthoni szocializációval, részben pedig az oktatási körülményekkel összefüggő okokból, többségük itt sem tanult meg írni-olvasni.

A nyelvi hátrány súlyosabb oka (amelyet itt voltaképpen csak érinthetünk) feltevé-
sünk szerint összefügg a hagyományos cigány közösségek kultúrájával,
közelebről: a közösségek nyelvhasználatának sajátosságaival, a környező
kultúráétól eltérő jellemzőivel. Az ilyen nyelvhasználati eltérések között meghatározó-
nak tartom, hogy a cigány gyermekeknek nyújtott nyelvi mintából az írott nyelv, az
írásbeliség – mint a nyelvi és világismeretek egyik legfőbb forrása – teljes
mértékben hiányzik. A hagyományos cigány közösségekben a cigány kisgyermeket
körülvevő tárgyi világból hiányzik a gyermekkönyv: a felnőttekkel való közös tevé-
kenységekből, a mindennapi élet helyzeteiből hiányoznak azok a tipikus helyzetek, tevé-
kenységek, amelyekben az írásbeliségnek szerepe lenne (például képeskönyv-nézegetés,
ennek során a könyvben látható tárgyak, személyek, cselekvések megnevezése, vissza-
kérdése a kisgyermektől). Ez azt jelenti, hogy anyanyelvi közösségükben, írástudatlan
vagy funkcionálisan írástudatlan szülők gyermekeként nevelődve a cigány gyermekek
híjával lesznek mindama tárgyi és nyelvi ismereteknek, fogalmi készletnek, amelyeket
a környező kultúrában élő gyermekek a felnőttek közvetítésével megismert könyvekből
már kicsi koruktól kezdve elsajátítanak. (S hogy a világból való „jelentésvételezésnek”,
az „itt és most”-on túl eső ismeretek megszerzésének milyen fontos eszköze a könyv, azt
jól mutatja azoknak a – párhuzamos kutatásunkban vizsgált – két- két és féléves, nem
cigány gyermekeknek a teljesítménye, akik a közkedvelt képes gyermeklexikont forgat-
va folyamatosan felsorolták az ott látható egzotikus állatokat, gyümölcsöket, környeze-
tükből nem ismert tárgyak, cselekvések egész sorát tudták megnevezni. S ez csupán a
legtriviálisabb példa a könyveknek a nyelvhasználatot, nyelvi tudást alakító szerepére!)

Az iskola feltételezi, sőt elvárja ezt a könyvekből származó tudást s kezdetlől fogva
épít rá. Ugyanakkor azok a sajátos nyelvhasználati módok, amelyekre egy hagyomá-
nyos cigány kultúrában felnövekvő gyermeket anyanyelvi közössége megtanít, az is-
kolai követelmények szempontjából nagyrészt érdektelenek, irrelevánsak. (A gyerekek
sajátos nyelvi tudásáról az iskola általában nem is tud – vagy nem vesz róla tudomást.)
Az otthon elvárt és az oktatás által megkívánt nyelvhasználati módok szélsőségesen
különböző mivolta pedig súlyos nehézségek, kudarcok forrása a gyermekek számára az
iskolában: ez a tényező valószínűleg már önmagában is mintegy „garantálja” az iskolai
eredménytelenséget.

Megjegyezném, hogy a nyelvi hátrány fenti értelmezése összhangban van e jelenség-
csoport kutatásának újabb eredményeivel. A nyelvi fejlődést és az iskolai esélyeket kul-
túráközi perspektívában vizsgáló nyelvészek, pszichológusok, antropológusok ugyanis
újban a nyelvhasználati módok eltéréseiben, az „írni-olvasni tudóvá szocializálás”
hiányában vélik felfedezni egyes – írásbeliséggel hagyományosan nem rendelkező
– etnikai közösségekből, illetve hátrányos helyzetű társadalmi csoportokból származó
gyermekek tömeges iskolai eredménytelenségének legfőbb okát (I. Heath 1982, 1983;
Schieffelin és Ochs 1986).

Amennyiben a fenti feltevésünket a további kutatások igazolják, akkor talán elmond-
ható: a cigány gyermekek nyelvi szocializációjának vizsgálata nem csupán a cigány
anyanyelvi közösségekben érvényben lévő nyelvhasználati módok eddig ismeretlen as-
pektusainak a feltárásához járul hozzá, hanem egyben gyakorlati célokat is szolgál: a
nyelvi szocializáció megismerésével az iskolában jelentkező nyelvi problémáknak egy
– a valósághoz közelebb álló – diagnózisát (s ezáltal talán az eddiginél eredményesebb
kezelését) is lehetővé teszi.

IRODALOM

- Broen, Patricia A. 1972. *The Verbal Environment of the Language-Learning Child*. Monograph of the American Speech and Hearing Association 17, December.
- Brown, Robert–Bellugi, Ursula 1964. Three processes in the child's acquisition of syntax. In: Lenneberg, Erik H. (szerk.) *New Directions in the study of Language*. Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 131–162.
- Cross, Toni G. 1977. Mothers' speech adjustments: the contribution of selected child listener variables. In: Snow, Catherine E.–Ferguson, Charles A. (szerk.), *Talking to Children. Language Input and Acquisition*. Cambridge, Cambridge University Press, 151–188.
- Dixon, Robert M. W. 1980. *The Languages of Australia*. Cambridge, Cambridge University Press
- Ervin-Tripp, Susan–Mitchell-Kernan, Claudia 1977. *Child Discourse*. New York, Academic Press, Inc.
- Ferguson, Charles A. 1964. Baby talk in six languages. *American Anthropologist* 66: 103–114.
- Ferguson, Charles A. 1977. Baby talk as a simplified register. In: Snow, Catherine E.–Ferguson, Charles A. (szerk.), *Talking to Children. Language Input and Acquisition*. Cambridge, Cambridge University Press, 219–235.
- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András 1985. *Az együttélés rejtett szabályai*. Egy cigány csoport sikerének mértéke és ára egy iskolában. Budapest, Országos Pedagógiai Intézet.
- Garnica, Olga K. 1977. Some prosodic and paralinguistic features of speech to young children. In: Snow, Catherine E.–Ferguson, Charles A. (szerk.), *Talking to Children. Language Input and Acquisition*. Cambridge, Cambridge University Press, 63–88.
- Gleason, Jean B. 1975. Fathers and other strangers: Men's speech to young children. In: Dato, Daniel P. (szerk.), *Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics*. Washington, D. C., Georgetown University Press, 289–297.
- Hajdú André 1962. Le folklore Tsigane. *Études Tsiganes* No. 1–2: 1–33.
- Heath, Shirley B. 1982. What no bedtime story means: Narrative skills at home and school. *Language in Society* 11: 49–77.
- Heath, Shirley B. 1983. *Ways with Words: Language, Life and Work in Communities and Classrooms*. Cambridge, Cambridge University Press
- Hymes, Dell H. 1975. A beszélés néprajza. In: Pap Mária–Szépe György (szerk.), *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, Gondolat, 91–146.
- Kemény István 1976. A magyarországi cigányok helyzete. In: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai, 7–67.
- Kovalecsik Katalin 1985. *Szlovákiai oláh-cigány népdalok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet
- Mérei Ferenc–V. Binét Ágnes 1972. *Gyermeklélektan*, Budapest, Gondolat.
- Nagy Olga 1975. Archaikus világkép és mese-hagyományozás. *A Debreceni Déri Múzeum 1974. évi évkönyve*. 619–644.
- Nagy Olga 1978. The persistence of archaic traits among Gypsy story-telling communities in Romania. *Journal of the Gypsy Lore Society* 4th ser. 1., 4: 221–239.
- Phillips, Juliet 1973. Syntax and vocabulary of mothers' speech to young children: age and sex comparisons. *Child Development* 44: 182–185.
- Réger Zita 1986. *Halmazottan hátrányos helyzet és nyelvi fejlettség*. (Kutatási projektum zárótanulmánya, kézirat.)
- Schieffelin, Bambi B.–Ochs, Elinor 1986. Language socialization. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 15.

- Schieffelin, Bambi B. 1979. Getting it together: An ethnographic approach to the study of the development of communicative competence. In: Ochs, Eleinor–Schieffelin, Bambi B. (szerk.), *Developmental Pragmatics*. New York, Academic Press, 73–108.
- Schatz, Marilyn–Gelman, Rochel 1973. *The Development of Communication Skills: Modifications in the Speech of Young Children as a Function of Listener. Monographs of the Society for Research in Child Development* no. 152, 38, no. 5.
- Snow, Catherine E. 1972. Mothers' speech to children learning language. *Child Development* 43: 549–565.
- Snow, Catherine E. 1977. The development of conversation between mothers and babies. *Journal of Child Language* 4: 1–22.
- Snow, Catherine E. et al. 1976. Mothers' speech in three social classes. *Journal of Psycholinguistic Research* 5: 1–20.
- Snow, Catherine E.–Ferguson, Charles A. 1977. *Talking to Children. Language Input and Acquisition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Stewart, Michael 1987. „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? *Valóság* 1: 49–64.
- Tomai Éva 1979. A 12–15 éves cigánygyermek és javító-nevelőintézeti fiatalok szociabilitásának vizsgálata. In: *A cigánygyermek nevelése-oktatása*. Az OM Kiadványa, 93–100.
- Várnagy Elemér–Vekerdi József 1979. *A cigánygyermek nevelésének és oktatásának problémái*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Vekerdi József 1985. *Cigány nyelvjárási népmesék*. Debrecen, a KLTE Néprajzi Tanszéke.
- Vekerdi József–Mészáros György 1978. *A cigánység a felemelkedés útján*. Budapest, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa.

5. AZ ISKOLA ÉS A CIGÁNY CSALÁD ELLENTÉTEI* (HIPOTETIKUS MODELL)

Forray R. Katalin

Az alábbiakban megkísérlek modellszerűen rendszerezni vizsgálati eredményeket és napi tapasztalatokat annak elemzésére, amit „eltérő” családi szocializációnak szoktak mondani (Kertesi–Kézdi 1996, Radó 1995). A modell szükségszerűen egyszerűsít és általánosít, különösen általánosít a családok vonatkozásában. A rendszerezés azonban reményem szerint azzal a haszonnal jár, hogy megvilágít néhány olyan pontot, ahol az iskola és a cigány családok ellentétei megragadhatók és a gyerekek iskolai adaptációját megnehezítik. Tisztában vagyok azzal, hogy „cigány család” vagy „cigány közösség” említése helyett pontosabb lenne „*egy-egy cigány családok/közösségek*” fordulatot használni, hiszen a magukat cigánynak vallók jelentős hányadára nem érvényesek az alábbiak. Itt azonban nem empiriáról lesz szó, hanem modellről, amelyben absztrakció az iskola éppúgy, mint a cigány család.

Feltételezem, hogy

1. nehéz szocioökonómiai körülmények között az iskola szerepe és hatása nehezen vizsgálható,
2. a saját etnikai kultúra hatását azokban a közösségekben lehet könnyebben megvizsgálni, amelyek jó anyagi-gazdasági körülmények között élnek.

A cigányság jelentős része olyan nehéz körülmények között él, hogy számukra a képzés, különösen a magasabb szintű képzés nem jelentkezik adekvát problémaként. Ha az embernek nincs mit ennie, akkor aligha gondolkodik azon – vö. a szegénység szubkultúrája –, hogy a gyerekek később majd köművesként vagy tanárként fognak nagyobb szelet kenyérhez jutni. A legfontosabb a túlélés. A nyomor egyszerűvé teszi a jövő kérdéseit, a másnapra redukálja: ebben a jövőképben az iskolának csekély a jelentősége. Az iskola szerepe az lehet, hogy megőrizze a gyermeket, enni adjon neki, télen pedig meleg szobát. Sok cigány család pedig oly mértékben szétesett, marginalizálódott, hogy már nem képes gyermekeiről gondoskodni. Nem gondolom, hogy a dolog ilyen egyszerű lenne, mind a gazdasági jólét, mind a jövőről való gondoskodás, mind pedig az iskola szerepéről való gondolkodás összetettebb, mint ahogyan leírtam. Inkább kutatástechnikai kérdésről van szó, mint valódi élethelyzetekről.

* A tanulmány eredeti forrása: Kritika, 1997/7. 16–19. o.

Miért nem sikeresebbek a cigány gyerekek az iskolában gyakran akkor sem, amikor jó a család anyagi, pénzügyi helyzete? Ezt a problémát vizsgáltuk meg bő tíz évvel ezelőtt Budapesten (Forray–Hegedűs 1985), és ma is ezt a kérdést találom adekvátnak az iskolai sikeresség/sikertelenség kérdésének vizsgálatához. Ugyanis mind saját vizsgálataink, mind a legújabb hazai és nemzetközi kutatások (amelyeket főntebb és másutt is bemutattam) alapján egyre nyilvánvalóbbnak tetszik, hogy az iskolát, az iskola által közvetített javakat és a tőle elvárt hasznot a cigány közösségek – természetesen a hagyományaikhoz ragaszkodó cigány közösségek – másképpen értékelik, mint a társadalom többi része.

Az alacsony iskolai teljesítmény problémáját két síkon közelítem meg:

- melyek az iskola elvárásai, értékei, normái és céljai,
- milyen a cigány családoktól az iskolának tulajdonított szerep, az iskola értelmezése.

Több pontban komoly ellentétek vannak az „iskolaüzem” (Kozma 1985) és a cigány családok között. Természetesen az ellentétek annál mélyebbek, minél hagyományörzőbb a család, és minél merevebb szervezet az iskola. Azt is számításba kell venni, hogy olyan családokról van szó, amelyeknek aligha vannak mélyebb ismereteik az iskoláról. A felnöttek alacsony iskolázottsága azt bizonyítja, hogy az iskola a közösségek számára még mindig lényegében ismeretlen, idegen intézmény.

Az ellentétekben elsősorban az fejeződik ki, hogy két „kultúra”, a családé (közössége) és az iskoláé ütközik meg egymással (Forray–Hegedűs 1986). Az iskola olyan algoritmussal rendelkezik, amely előírja, milyen módon oktasson, hogyan neveljen a leghatékonyabban. A családnak is van saját algoritmusa, és ezt követve legalábbis a túlélésben sikereket ér el. A két algoritmus – amelyek eltérő értékeken, normákon, célokon stb. alapulnak – gyakran igen messze áll egymástól. Az eredmény az, hogy a gyerekek nem sajátítják el megfelelő mértékben azokat a szerepeket, amelyeket az iskola elvár a tanulóktól.

5.1. OKTATÁSI ÉS NEVELÉSI CÉLOK

Az iskolai oktatás és nevelés csak akkor valósulhat meg, ha *társadalmi közmegegyezésen* alapul, legalábbis a legjobb célokat és azok eléréséhez vezető utakat illetően. Az átlagos nem cigány család számára magától értetődik, hogy az iskola (jól-rosszul) a gyermekeiért dolgozik, az „életre” készíti fel őket, és tudja, mit kell teljesítenie a gyerekeknek az iskolában ahhoz, hogy megfelelően felkészüljenek. Ezek az iskolai célok az iskolák számára sokszor értelmetlenek, még inkább – teljességükben – veszélyesek és fenyegetők.

Gyakran úgy vélik, az iskola csak azért képes működni, mert jogi garanciák védik, és büntetik az ellenszegülőt. A cigány család korlátozott szerepet tulajdonít az iskolának a gyermeknek az életre való felkészítésében. A „valódi” élet a családi és közösségi élet, ehhez pedig az iskola kevésbé tud hozzájárulni. Az iskola szerepét és funkcióit sok család igen pontosan meg tudja határozni: tanítsa meg a gyereket az alapvető kultúr-

készségekre, tanítsa meg „szépen” beszélni, magyarok között „viselkedni”, egyszóval a hatékony és sikeres kommunikációra. Az ezen kívüli tudásra voltaképpen nincs szükség, legfeljebb „szívességből” és a kedves tanár iránti „hálából” nyújtanak teljesítményt a szükségtelennek ítélt területeken.

5.2. AZ ISKOLAI NEVELÉS

A társadalmi közmegegyezés szerint az iskola fontos nevelési feladatokat vesz át a családtól az egészséges életre neveléstől a pontosságra, szorgalomra stb. nevelésig (ezt legfeljebb az elit társadalmi csoportok vitatják). Ezért és a hatékony munkavégzés érdekében megköveteli, hogy a család is nyújtson meghatározott teljesítményeket. Ilyen teljesítmény az, hogy a gyereket felkészülten és időben küldje iskolába (kipihenten, reggeli után, könyvei-füzetei becsomagolva, házi feladat elkészítve stb.).

Ezzel szemben a cigány családok nem kívánnak osztozni a nevelési feladatokon, az iskolától – korlátozott és meghatározott kivételektől eltekintve – tanítási-oktatási teljesítményt várnak. Nem fogadják el, hogy nekik is van kötelességük a hatékonyabb iskolai oktatás elősegítése érdekében: az iskola tanítási időben teljesítse a maga feladatát, azon kívül pedig a gyerekhez nincs köze.

Az iskolából hiányozni csak jó indokkal és minél ritkábban lehet, hiszen együtt dolgozni csak a jelen lévő tanulókkal lehet. Mivel a család és a közösség az elsőbbség a mindennapi életben is, jogosulatlanok tartják az iskolának azt a követelését, hogy a gyerek akkor is elmenjen otthonról, amikor fontos családi vagy közösségi feladatai vannak (kistestvérré való vigyázás, családi ünnepek). Különösen zavarónak érzik, ha az iskola „beleszól” a nemek közötti kényes viszonyokba (például a serdülő lányt tornadresszbe kényszeríti) vagy ha a kisgyereket nem megfelelően „örzi” (például ellenőrizhetetlen kirándulásokra viszi).

5.3. „MAGYAR” ISKOLA ÉS CIGÁNY CSALÁD

A társadalmi közmegegyezés szerint az iskola olyan hely, ahol a tanárok és a tanulók együtt dolgoznak. Sok cigány család úgy érzi, hogy a gyermek iránti felelőssége az iskolai munka mindennapjaira is kiterjed. Amikor a gyerek még kicsi, aggódnak érte, és ellenőrizni kívánják, jól megy-e a sora. Amikor a gyerek már nagyobb – a pubertáskor körül jár –, családi kötelezettségei vannak vagy (főleg a lányoknak) a családi életre kell készülniük. Indokolt hát megint az aggodalom, jól megőrzi-e az iskola a leányt.

Nem fogadják el, hogy az iskola „gyerekként” kezeli a közösségben már többé-kevésbé felnőttnek számító fiatalembert (innen a tanárok benyomása, hogy a serdülőkorban a cigány lányok visszahúzódók, a fiúk agresszívek és kakaskodók lesznek), ezért a gyerekek nem fogadják el minden további nélkül a hagyományos tekintélyelvű tanár–diák viszonyt. Az iskolai szervezet zökkenőmentes működéséhez a személyes érzelmeket minimális szinten kell tartani vagy leplezni. A cigány családok viszont gyakran nem hajlandók elfogadni ezt, igénylik és „jutalmazták” (akár a gyerekek iskolai teljesítményeivel is) a tanár–diák közötti személyes, szeretetteljes viszonyt. Így mintegy kitérítik közösségüket, és – korlátozottan – belefoglalják az egyes tanárokat is. Az érze-

lemmentességet, a racionális munkaszervezést elutasításként, sőt cigányellenességgént hajlamosak értelmezni, amire indulattal reagálnak, és „büntetik” akár a gyerek iskolai együttműködésének megtagadásával is.

Közösségük védelmében (a szervezet működésének nem ismeretében és rossz tapasztalatok birtokában) hajlanak arra, hogy minden iskolai feszültségnek, konfliktusnak etnikai színezetet adjanak. A közösségen belüli konfliktusokat (még az erőszakosakat is) a helyi értéken tudják kezelni, az azon kívülieket viszont a gádzsók és romák, a fehérek és feketék közötti konfliktussá emelik és színezik. Így akár egy gyerektorzsalkodás is a gádzsók feletti győzelemmé (esetleg bosszúért kiáltó vereséggé) válik. A tanár–diák konfliktusokkal kapcsolatban ugyanez a helyzet: nincsen tehát „rám pikkelő” tanár, hanem fajgyűlölő tanár van.

Ezért a szülők – ha az iskola meg nem akadályozza – mint gyermekeik és közösségük védelmében bevonulnak az iskolába. Ez távolról sem azonos az együttműködéssel, amit viszont a fenti okok miatt leggyakrabban elutasítanak (például az iskola meszelésében, takarításában való részvételt), ha csak az iskolának, illetve egyes tanároknak nem sikerült őket arról meggyőznie, hogy a gyerekek iránti szeretet és a róluk való gondoskodás merőben nem szervezeti attitűdök – motíválja az együttműködésre való felszólítást. Akkor sikeres az együttműködés, ha a serdülők – lányok és fiúk – a felnőttnek kijáró tiszteletet és személyre szóló figyelmet, szeretetet kapnak a tanároktól. A pedagógusoknak be kell látniuk, hogy cigány tanítványaik többsége nem alkalmazkodhat hosszabb távon sikeresen a kettős nevelés kívánalmaihoz: nem lehet felnőtt és gyerek egyszerre, nem mindegyikük képes a család érzelmeivel és indulattal telített légköréből és stílusából átváltani az oktatási intézmények felsőbb osztályainak racionális munkarendjébe.

A tanulmányi sikertelenség is megszegyenít, különösen olyan szélsőséges formákban, mint az évismétlés. Ez ugyanis a serdülőt, a kis felnőttet gyerekké fokozza vissza. A szegényt csak az csökkentheti, ha az iskola, a tanulás „nem olyan fontos”. Mivel pedig a tanulás – a családhoz viszonyítva – csakugyan nem olyan fontos, a sikertelenség fokozza az iskolától való eltávolodást.

A családi és iskolai nevelés tényleges és lehetséges konfliktusai megnehezítik a cigány gyerekek iskolai pályafutását. Még ennél is nagyobb teher az a társas légkör, amely a cigány tanulókat övezi. Egy budapesti kutatásunkban konkrét példákat gyűjtöttünk arról, hogy a gyerekek – túlnyomó többségük nem cigány – úgy érzik: a cigányokat társaik (esetenként tanáraik) gúnyolják, kiközösítik, lenézik (Forray 1994). Pszichológiai, pedagógiai kultúránk alacsony szintjét mutatja, hogy a pedagógusok többsége nem ismeri azokat a fogalmakat, amelyekkel értéktelenesen jelezhetik tanítványaik etnikai hovatartozását. Még a legharáságosabbak is gyakran fogalmaznak így: „mi nem beszélünk arról, ki cigány, ki nem”, „nálunk nem mondjuk senkire, hogy cigány”, „végül is ők is emberek”. A barátságosnak, toleránsnak szánt megnyilvánulásokban is a „cigány” szó sértést jelent, az elfogulatlanság és előítéletmentesség bizonyítékává az válik, hogy a cigányokat egyáltalán embernek tekintik.

Az egyszerű műveletlenség mellett sajnos gyakran jelen van a leplezetlen vagy alig leplezett cigányellenesség is. Ilyen a cigányok kriminalizálása, azaz feltűnően gyakori emlegetésük bűnözéssel kapcsolatban. A cigányokat egyre kevésbé életmódjuk, életvitelük, különös szokásaik alapján azonosítják – és utasítják el –, hanem antropológiai jegyeik, elsősorban bőrszínük szerint. Ezt közismert fogalommal rasszizmusnak nevezük. Napí tapasztalata a cigány gyerekeknek, hogy a mester nem veszi fel szakmát ta-

nulni, mihelyt megpillantja sötét bőrét, a takarítónőnek személyesen jelentkező számára nincs munka, a szórakozni vágyónak a diszkóban nincs szabad asztal. És akkor még nem szóltunk a skinhead-jelenségről (l. minderről A Human Rights Watch/Helsinki jelentése 1996). Mindez reménytelenné teszi az asszimilációt: életmódon, öltözködésen, magatartáson lehet változtatni, de az antropológiai jegyeken aligha. Az elutasítás, lenézés és fenyegetés légkörében élő fiataloktól aligha várható, hogy tanulmányaikra összpontosítsanak, tanulmányi sikereket érjenek el.

Egy további tényező is figyelmet érdemel. A cigányság iskolázottsági szintje általában alacsony. Ezért az iskolai sikeresség, például a középiskolai továbbtanulás azt a fenyegetést is jelenti, hogy a gyerek kiszakad a családból, a csoportból, a közösségből. Ezt az önmagában is bonyolult helyzetet nehezíti, hogy egyáltalán nem bizonyos, befogadja-e őket az a nagytársadalom, amelyet családjaik „helyett” választanak. A helyzet hasonlít a századelő falusi parasztgyerekéhez: ha „nadrágos emberré” válik, elárulja eredeti közösségét. Még családját is gyanakvás övezi, mert „nadrágos embert” neveltek gyermekükből. Gyakran túlságosan nagy tehát a személyes (és családi) tétje a tanulmányi sikereknek, foglalkozási karriernek. Ez pedig nyilvánvalóan visszahat a tanulási motivációkra, a tanulmányi sikerességre is.

Az iskola mint társadalmi szervezet kiemeli a gyermeket a családból, a közösségből, attól teljesen idegen szerepeket oszt rá. Ezt a cigány családok gyakran nem hajlandók elfogadni: az iskolát legfeljebb úgy értelmezik, mint a felnőttek munkahelyét. Elkerülhetetlen, gyakran szükséges és hasznos is a távollét a családtól, de az ember (különösen a gyerekek) helye a családban és a közösségben van, legfontosabb szerepei a családtagéi és a közösség tagjáié. A „vonzó iskola” azért nem elegendő fejlesztési cél, mert az iskola vonzereje soha nem versenyezhet a családdal.

Az ellentétek rendkívül mélyek, és aligha oldhatók fel az iskola(rendszer) gyökeres átalakítása nélkül. (Erre viszont akárcsak Magyarországon, külföldön sincs nagy hajlandóság.) Mélységük és mozgósító erejük az identitásban van. Itt nemcsak a cigány identitásra gondolok, hanem a mindenkori társadalom identitására is, amely ugyanúgy aligha képzelhető el a cigány etnokulturális identitás mintájára, mint fordítva.

A cigányok közösségekben élnek – ha nukleáris családokról van szó esetükben, azt inkább csak a statisztika adatszükségletei diktálják. A mindennapi életben, ünnepeiken, szerencsében és szerencsétlenségben együtt vannak. Az egész közösség vigyáz a gyerekekre (habár szégyen lehet, ha a közvetlen család ezt nem tudja megoldani). A gyerekeknek meg kell tanulniuk nemcsak a szűk család, hanem az egész közösség iránti elkötelezettséget (a testvériség kötöttsége, l. Stewart 1994). Ebben a közösségben sajátítják el mindazt, amit a felnőtteknek tudniuk kell: a férfi, a nő és a gyermek szerepét, mit jelent cigánynak lenni, azon belül mit jelent romungronak, beásnak, oláh-cigánynak lenni, a nyelvet, a hagyományos foglalkozási ágat, a környezethez való alkalmazkodás képességét stb.

Ez a nevelés az oka annak, miért tarja a külvilág a cigány kisgyereket szociálbilisnak, barátságosnak, önállóknak, kreatívknak, a kislányokat emellett háziasnak, a kisfiúkat viszont haverkodóknak, fegyelmetlennek és agresszívknak. A család és a közösség legfontosabb értékeit testesítik meg már gyermekkorukban. Később azonban, a serdülőkorban a lányok visszahúzódnak, az iskoláról már nem akarnak tudni, a fiúkat pedig minden „vagánykodás” érdekli, csak a tanulás nem. Valójában ekkor már nem gyermekek, hanem a cigány közösségekben már kis felnőttnek számítanak: mindkét nem a legfontosabb későbbi szerepeire készül, az anya és az apa szerepére, a közösség továbbvitelére.

A gyermekek életpályáját ezek között a keretek között gondolják el a szülők: a gyerekek azt folytatják majd, amit a szülők, a közösség gyakorol. A közösség számára nagy jelentőségű, hogy megvédje önmagát a megszüntetésére irányuló – asszimilatorikus nyomástól. Ennek fontos része, hogy gyermekeit nem engedi szabadjárá. Az olyan szakmai pályafutások, amelyek a társadalmi mintát követik, azt jelentenék, hogy a közösségek legjobb tagjaikat veszítenék el. Véleményem szerint a cigány gyerekek (még inkább szüleik) – amikor alulteljesítésükkel lényegében elutasítják a társadalom nagy rendszereivel való együttműködést, amikor nem fogadják el társadalmi esélyeik növekedését –, nem pusztán hátrányos helyzetük áldozatai, hanem a közösségi identitás védelmében okszerűen döntenek így. Nem állítom, hogy minden alulteljesítésben, iskolai inadaptációban tudatos megfontolás érvényesülne. Azt azonban feltételezem, hogy a fenti ellentétekben is megfogalmazódó különállásokban az etnikai kultúra asszimilációs nyomás elleni védelmezése is szerepet játszik.

Ehhez tartozik, hogy a cigányok állandóan érzékelik a velük szemben ellenséges közhangulatot, az ellenük irányuló előítéleteket. A „fehérek” világát gyakran mint a velük ellenséges világot értékelik.

A másik oldalt szemügyre véve megállapítható, hogy az oktatási rendszer többé-kevésbé felkészült arra, hogy megoldja a gyermekfejlődés során fellépő konfliktusokat. Többé-kevésbé felkészült arra, hogy úrrá legyen a gyermeki fejlődés során fellépő „szokásos” zavarokon, problémákon, és hogy munkájába beépítse ezek megoldását. Nem készült azonban fel arra, hogy megoldja a cigány gyerekek „hiányzó” serdülőkorának problémáit: a hiány, a változó sorrend, a másképpen kialakuló harmónia megzavarja a tudomásul vételt és az előkészületet. A szinte feloldhatatlan feszültséget az iskola úgy próbálja kezelni, hogy a cigány kultúra eltérését „etnikai sajátosságként” értelmezi, és ezzel súlyát a születési, genetikus problémákra csökkenti. Ezzel látszólag egyszerre két problémát old meg: egyrészt azt sugallja, hogy a dolgot nem szabad komolyan venni, mert különben a nem cigány tanulókat is be kellene vonni a konfliktusok megoldásába. Másrészt a cigány tanulókkal szemben így racionalizálhatóan elnézőbb. A másságot jelmeznek, álrühának tulajdonítja. Ilyen módon nincs szükség felelősségérzetre, sem a tehetlenség érzetére. Az, hogy éppen cigányokkal történik mindez, az oktatási intézmény számára mentőövet jelent.

Az iskolának alig van szerepmódosító ereje, beállítódásait azonban osztályzatokban tudja kifejezni. Ezzel az eszközzel elkerüli a diszkrimináció felelősségét, azt a szemrehányást, hogy kétféle mércével mérne. A cigány család ezzel szemben azt várja az iskolától, hogy hatékonyan oktasson, de ne avatkozzék a gyermekek szocializációjába, azaz a családi közösségi értékek, normák, célok, szerepek, technikák stb. átvételébe. Mivel a két ellentétes elváráscomag teljesítésére az oktatási rendszer nem képes, ezért a látens konfliktusok megoldását mindkét fél az alkalmi kompromisszumok és a taktikus eljárások síkján keresi.

Azokban a cigány közösségekben és csoportokban, amelyeknek nem kell már a mindennapi nyomorral szembesülniük, megjelentek a tanulás időtartama növekedésére irányuló igények. Ezt azonban nem szabad összetéveszteni az asszimilációs igényekkel. (Ezek szintén léteznek, azonban ennek a tanulmánynak nem tárgyai.) Nemzetközi tapasztalatok birtokában, gondolom, joggal feltételezhető, hogy a cigányság többsége nem kívánja feladni életstílusának, életformájának fő vonásait, azonosság tudatát. Erre nemcsak a szociokulturális hátránya kényszeríti, hanem vállalt döntései is, vagyis hogy

a tanulás vállalása minél elterjedtebb legyen, egyúttal a cigányság elszigeteltsége is oldódjék. Ezekkel a csoportokkal az iskolának mint önálló entitásokkal kell foglalkoznia, tudomásul kell vennie és el kell fogadnia a szocializáció, az életkor, a nem és a foglalkozásválasztás sajátosságait egyaránt.

A fentiekkel egyáltalán nem kívántam azt a benyomást kelteni, hogy tagadnám a társadalmi helyzet, a szocioökonómiai életviszonyok fontos vagy éppen döntő jelentőségét a tanulmányi eredményességben és a továbbtanulásban. Csupán azt akartam bizonyítani, hogy a szociális helyzetben bekövetkezett pozitív változásoktól nem várható automatikusan az iskolai adaptáció ugrásszerű javulása.

A különböző kultúrákkal szembeni tolerancia megnövekedése és a cigányok életstílusának és az iskolával szembeni elvárásainak jobb ismerete segíthet abban, hogy a mindennapi konfliktusok ne öltsenek etnikai mezt, és az iskola a cigány közösségek számára ne „fehér ellenségként” jelenjen meg.

A másik megoldás, az asszimiláció nehezen megy előre. Függetlenül attól hogy az etnikai csoportok asszimilációját üdvözöljük vagy tiltakozunk ellene, be kell látnunk, hogy egyelőre – a cigányság vonatkozásában – lehetetlen. A hatvanas és a hetvenes években még lehetségesnek látszott a tömeges asszimiláció az ipari proletáriátusba való beolvadás útján. Bár ez már akkor is illuzórikus volt (Stewart 1994), a lehetőségek a rendszerváltás után jelentősen csökkentek. A munkahelyi integráció lehetőségeit is felszámolta a gazdasági átalakulás, melynek során a munkahelyek ezrei szűntek meg, és a cigányok voltak az elsők, akik munkahelyeiket elvesztették. Ez a folyamat nyilván sok egyéni asszimilációs elgondolást döntött romba. A cigányság előtt ennek következtében is aligha áll más út, mint önmagát minél teljesebb jogú kisebbségként elismertetni.

Ez a felismerés behatolt az oktatáspolitikába is. Az interkulturális nevelés elterjesztésére irányuló erőfeszítések remélhetőleg kinyitják az „iskolaüzem” masszív falait, így a cigány tanulók számára is valódi helyek kínálkoznak. A helyi megoldások kínálnak legtöbb lehetőséget: azok az iskolák, amelyek hasonló problémákkal küzdenek, és amelyek arra kényszerülnek, hogy a cigányság számára nehezen elviselhető programjaikat és módszereiket felváltsák a számukra is vonzó programokkal.

Amikor a cigányság és az iskola (oktatási intézmény) viszonyáról van szó, akkor rendszerint az általános iskolára (nemzetközileg az általánosan kötelező iskolára), legfeljebb az óvodára gondolunk. Sok szempontból joggal. Az óvoda – közhíjjal – segít az iskolai adaptációban, a cigány gyerekek és a közoktatási rendszer közös bajai az iskola kötelező szintjein sűrűsödnek. Nyilvánvaló, hogyha a cigány gyerekek tömegei nem képesek a középfokú oktatásba szülő „belépőt” sem teljesíteni, akkor továbbhaladni csak igen keveseknek lesz lehetőségük.

A középiskola és cigány tanítványai kapcsolatát eddig nemigen vizsgálták. Esettanulmányaink (Förrey–Hegedűs 1989) szerint a középiskolák teljesítményorientált és személyességet nélkülöző légköre hűti le a továbbtanuló cigány fiatalok kezdeti lelkesedését. Egyesek úgy érezték, hogy a középiskola meg akarja mutatni: „nálunk nem számít, ki cigány, ki nem, nálunk nem kap valaki bizonyítványt csak azért, mert cigány”. Feltételezhetően a fentiekben leírt érték-, norma- és szerepkonfliktusok a középiskolára már nem vonatkoztathatók. Eddig a szintig csak azok jutnak el, akik sikerrel vették az általános iskola akadályait. A saját szociálökölógiai környezetükben sikeres cigány fiataloknak ismeretlen (esetenként barátságatlan) környezetbe kerülve újra meg kell vívniuk az elismerésükért vívott csatákat. Az általános iskolával már kialakult egy modus vivendi

di – az életstílusok kompromisszuma –, kialakultak azok a személyes, érzelmileg fűtött kapcsolatok, amelyek között a cigány fiatal már otthon érezte magát. A középiskola – az új és más követelményeket támasztó iskola – minden elsősnek nehéz. A cigány elsős számára a nehézségek sokszorozódnak, mert ezzel végképpen kiszakad környezetéből (még a nehezen elfogadott általános iskolai mikroközösségből is) és ráadásul háttérével együtt kell elfogadtatnia önmagát. Hogy ezeket a nehézségeket legyőzze, ráadásul együtt haladjon a többiekkel, olyan indulási (szociálpszichológiai) hátrányt jelent, amelynek kompenzálására egyedül, segítség nélkül aligha képes.

Az iskola és a családok közötti főbb konfliktusok

Az iskola céljai és elvárásai (az iskola önképe)	A cigányok értelmezése (a cigányok idegenképe)
1. Oktatási és nevelési célok	
Az iskola működése a társadalmi egyetértésen alapul a célok, értékek, normák stb. tekintetében.	Az iskola működése a törvényeken és jogszabályokon alapul.
A gyerekek (tanulók) az iskolában az életre készülnek fel.	A gyerekek „valódi” élete itt és most és az iskolán kívül zajlik.
Az iskola az oktatás-nevelés által jobb esélyeket kínál.	Az iskola megtanítja az írás, olvasás, számolás tudományát.
Az iskola határozza meg a megtanítandó ismereteket.	A gyerekeknek (családnak) joga van ahhoz, hogy meghatározza az elsajátítani kívánt ismereteket.
2. Az iskolai nevelés	
Tanítási időben az iskoláé az elsőbbség.	Mindig a családé és a közösségé az elsőbbség.
A családnak kötelessége a gyereket felkészíteni küldeni az iskolába.	Az iskola kötelessége a gyereket úgy felkészíteni, ahogy kívánja.
Az iskola nevelési feladatokat vesz át a családtól.	Csak a család és a közösség feladata a gyermeknevelés.
3. „Magyar” iskola és cigány család	
A tanulók mindig „gyermek” az iskolában, a tanárhoz való viszonyban.	A gyermekek csak a pubertásig igazán gyerekek.
Az iskolai munka lényegéhez nem tartoznak személyes érzelmek.	Az iskola akkor fogadható el, ha a tanárokat a gyerekekhez személyes, érzelmenteli viszonyok fűzik.
Az iskolában csak a tanár és a tanuló, valamint a tanuló és a tanuló között vannak konfliktusok.	Az iskolai konfliktusok lényege, hogy cigányok és gádzsók (fehérek és feketék) között történnek.
A szülőknek tanítási időben nincs az iskolában keresnivalójuk.	A szülő (család, közösség) kötelessége, hogy a gyereket az iskolában is megvédje.
Az iskola kiemeli a gyereket a családból.	A gyerekeknek csak a családban és a közösségekben van természetes helye.

IRODALOM

- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András 1985. *Az együttélés rejtett szabályai: egy cigány csoport sikerének mértéke és ára egy iskolában.* Budapest: Országos Pedagógiai Intézet
- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András 1986. „Magyar” iskola – cigány csoport. *Gyermekek két kultúra között. Ifjúsági Szemle* 2, 35–43.
- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András 1989. *A cigánykultúra esélyei.* Budapest: Országos Pedagógiai Intézet
- Forray R. Katalin 1994. *A nemzetiségek és etnikai kisebbségek oktatási programjainak lehetőségei Kőbánya általános iskoláiban (készült a Kőbányai Önkormányzat Emberjogi és Kisebbségi Bizottsága megbízásából).* Budapest: Oktatókutató Intézet
- Human Rights Watch/Helsinki 1996. *Jogfosztottan. Romák Magyarországon.* Budapest: Magyar Helsinki Bizottság
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 1996. Cigány tanulók az általános iskolában. Helyzetfelmérés és egy cigány oktatási koncepció. *Educatio Füzetek* 3.
- Kozma Tamás 1985. *Tudásgyár? Az iskola mint társadalmi szervezet.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Radó Péter 1995. *A kisebbségi oktatás fejlesztése. Az MKM stratégiai munkabizottság számára készített háttér tanulmány.* Új Katedra, 1995. november (melléklet)
- Stewart, Michael 1994. *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.* Budapest: T-Twins–MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány.

III. NYELVI JOGOK: A LINGVICIZMUSTÓL A PLURALIZMUSIG

---

6. Yaron Matras: A romani jövője: a nyelvi pluralizmus politikája felé 128
  7. Kontra Miklós: Cigányaink, nyelveik és jogaik 147
  8. Forray R. Katalin: Nyelvpolitika – A cigány nyelvek
oktatásának helyzete..... 152
-

6. A ROMANI JÖVŐJE: A NYELVI PLURALIZMUS POLITIKÁJA FELÉ*

Yaron Matras

6.1. ÖSSZEFOGLALÁS

Az elmúlt évtized során a romani nyelv használatát a médiában, az oktatásban és egyéb hasonló színtereken a nyelvi pluralizmus megjelenése jellemezte: a nyelvi kodifikáció, amelynek célközönsége regionális, szintén elsősorban regionális szinten zajlik. A regionális szintű kezdeményezések autonóm módon saját útjukat járják, saját megoldásaikat keresik. Ezzel egyidejűleg azonban kialakulóban van a romani nyelv kodifikációjával kapcsolatos tevékenységeknek egyfajta régiók fölötti, nemzetközi hálózata is – szakmai találkozók, levelezés, publikációk, valamint az interneten keresztül. A nyelvpolitika területén dolgozó intézményeknek és szervezeteknek meg kell találniuk a módját, hogy úgy építsenek kapcsolatokat és folytassanak nemzetközi együttműködést, hogy közben ne hagyják figyelmen kívül a decentralizáció jegyében eltelt előző évtized eredményeit. Célszerű megoldásnak tűnik erre a problémára a nyelvi pluralizmus politikájának követése: a helyi kezdeményezéseket és ötleteket támogatni kell csakúgy, mint a nemzetközi kapcsolatépítést és -tartást. Jó volna, ha az írott romani nyelv használói magukévá tudnák tenni azt a gondolatot, hogy különböző kontextusokban a nyelv különböző formái használhatóak, valamint hogy a kodifikáció nem merev, nem egy bizonyos standardhoz való lojalitást jelképez, hanem rugalmas is lehet és elsősorban a gyakorlati kommunikáció céljait szolgálja. A kollektív nyelvi tulajdonjog fogalmába így nemcsak egyetlen nyelvi változat, hanem a nyelvváltozatok hálózata is bele fog férni. Ez a hozzáállás megfelel a romanit beszélők sajátos helyzetének, hiszen egy olyan transznacionális kisebbségről van szó, amely elszórta és különböző országokban, így kulturális léte és közléte is regionális szintű és több központú. Megfelel továbbá a fiatal nyelvhasználók szokásainak is, akiknek nem újdonság a próbálgatás és az esetleges hibaejtés, akik számára az írott nyelvhasználat megszokott részévé vált az egyéni találgatás és a rugalmasság az új kommunikációs közegekben, pl. a szöveges üzenetek küldésekor, internetes chateléskor és e-mailezés során.

* A tanulmány eredeti forráshelye: Matras, Yaron 2005. The Future of Romani: Toward a policy of linguistic pluralism. *Roma Rights Quarterly* 1: 31–44. http://www.lle.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Pluralism.pdf

6.2. NYELVI JOGOK MINT EMBERI JOGOK

Az elmúlt években, különösen 1990 után egy szerteágazó kezdeményezésekből álló, „romani mozgalom” néven ismertté vált laza hálózatnak sikerült mind a nemzeti kormányok, mind a nemzetközi intézmények figyelmét felhívnia a roma etnikai kisebbség igényeire. Nekik köszönhetően országos és nemzetközi szinten egyaránt politikai napirendi pont lett a romák emberi jogainak kérdése, amit számtalan multilaterális szervezet által hozott határozat (pl. az Európa Tanács, az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága, az OSCE, azaz az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet), valamint számos kormányzati kezdeményezés is igazol.

A többi etnikai kisebbséghez hasonlóan a romák esetében is két alapvető dimenziója van az emberi jogoknak: egyrészt a romák joga ahhoz, hogy egyenlően részesüljenek mindazokból a lehetőségekből, amelyeket a társadalom minden állampolgárnak kínál, másrészt, hogy az adott kisebbségre jellemző kulturális terület fölött befolyást gyakorolhassanak; vagyis hogy saját kulturális életüket irányíthassák.

A nyelv talán a legnyilvánvalóbb olyan kulturális „tulajdon”, amelyet egy kisebbség befolyásolni és fejleszteni óhajt. Ezt az emberi jogokról szóló viták kapcsán már régen elismerték. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát sérti, ha nyelvi alapon diszkriminálnak valakit, ám az ENSZ gyermekek jogairól szóló, 1989-es egyezménye ennél tovább megy: védi a kisebbséghez tartozó gyermek jogát ahhoz, hogy saját nyelvét használja. A Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló 1993-as ENSZ-nyilatkozat, valamint még részletesebben a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája (1992) rögzíti a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek azt a jogát, hogy a magán- és közszférában szabadon és beavatkozás nélkül vagy a diszkrimináció bármilyen formája nélkül használhassák nyelvüket*. Mára már általánosan elfogadottá vált tehát, hogy a kisebbségi emberi jogok biztosításának szerves részét képezi a kisebbségi nyelvek támogatása.

A romani nyelv támogatásának szükségességét számos nemzetközi határozat egyértelműen említi.¹ A leggyakrabban idézett dokumentumok egyike az Európa Tanács 1203. számú ajánlása (1993) az európai cigányokról, amely egy európai program készítésére szólít fel a romani tanulmányozása érdekében. A romani nyelv ma számos országban, köztük Macedóniában, Finnországban, Svédországban és Ausztriában elismert legalább törvényileg, sőt helyenként akár az alkotmányban is, számos más európai ország pedig aktívan támogatja a romani nyelv tanítására és a médiában való megjelenésére irányuló kísérleti kezdeményezéseket, projekteket.

6.3. A NYELVTERVEZÉS FELADATAI

Pontosan mi is lebeg a szemünk előtt, amikor a kisebbségi nyelvek védelméről beszélünk? A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája számos konkrét, gyakorlati megvalósítási javaslatot sorol fel az elismerés és védelem tekintetében:

* Forrás: www.osce.org/item/2930.html?l=HU (a szerk.)

¹ Ld.: P. Bakker & M. Rooker. 2001. *The political status of the Romani language in Europe*. Mercator Working Papers 3, Barcelona: CIEMEN (www.ciemen.org/mercator/pdf/wp3-def-ang.PDF)

- általános védelem biztosítása: az adott nyelv megbecsülésének fenntartása, valamint a magánéleti és a közéleti használat megkönnyítése és elősegítése;
- a nyelvtanítás és -tanulás megfelelő formáinak és eszközeinek biztosítása mind anyanyelvi, mind nem anyanyelvi beszélők számára;
- a nyelv beemelése a tantervbe különösen az alapkülső oktatás szintjén;
- az iskola-előkészítő oktatás elérhetővé tétele az érintett nyelven azon diákok számára, akik családjában ezt kívánják;
- az adott nyelv tanítása a közép- és felsőoktatásban, illetve a nyelvre irányuló kutatások támogatása;
- tolmácsok és fordítási eszközök biztosítása az adott nyelven közhivatalokban;
- az adott nyelven/nyelveken sugárzott rádió- és televíziós adás biztosítása, újságok támogatása, valamint az adott nyelven készült hangzó- és audiovizuális anyagok készítése és hozzáférhetővé tétele.

A kormányok feladata a fenti javaslatokkal kapcsolatban elsősorban az egyes tevékenységek lehetővé tétele (például az iskolai tantervet érintő megfelelő döntések meghozatalával), másodsorban a tevékenységek pénzügyi támogatása (az eszközök megteremtésének finanszírozása, munkaerő felvétele és képzése), végezetül pedig egy olyan kormánypolitika, amely bátorítja a kisebbségi nyelv használatát és fejlődését. Külön kihívást jelentenek azonban azok a nyelvek – ilyen például a romani is – amelyek esetében nincs tradíciója a nyelv fent vázolt funkciókban való használatának, és nem is áll rendelkezésre megfelelő munkaerő (tanárok, szerzők, rádiós vagy tévés előadók), illetőleg megfelelő eszközök (tananyag, könyvek, filmek), amelyek lehetővé tennék a nyelv fenti szintekre történő bevezetését. Ilyen helyzetekben *nyelvtervezésre* van szükség, vagyis olyan célzott erőfeszítésekre, amelyek arra irányulnak, hogy a nyelvet újraformálva a fenti célokra megfelelő funkciókkal lássák el azt (írás- és helyesírási rendszer, illetve a hivatalos szinteken való használathoz szükséges szakszókincs).

A nyelvtervezés hagyományosan két területen zajlik: az egyik elsősorban társadalmi, illetve politikai jellegű, célja a nyelv *státuszának* szabályozása. A másik inkább szakmai/nyelvészeti terület, ahol a nyelvi anyag, azaz a nyelv *korpusza* áll a figyelem középpontjában. Ez utóbbi terület döntéshozatali folyamatai leginkább a következő kérdéseket szeretnék megválaszolni: a nyelv mely változata (pl. melyik dialektus) legyen az írott nyelvváltozat alapja, és kerüljön be az oktatásba, médiába, valamint más közéleti szintekre. Milyen írásmódot fogadjanak el vagy dolgozzanak ki (vagyis hogyan kodifikálják a nyelvet)? Hogyan lehet a nyelv szókincsét úgy bővíteni, hogy az képes legyen új funkcióit is ellátni? Végül pedig, hogyan lehet a nyelvi változattal, írásmóddal és szókincsel kapcsolatos döntéseket a nyelv potenciális használói számára elérhetővé tenni?

6.4. A ROMANI NYELVTERVEZÉS SORÁN FELMERÜLŐ NEHÉZSÉGEK

A romani csupán egy a Föld számos nyelve közül, amelynek nincs meghonosodott tradíciója, nem létezik egyetlen standard írott változat. A standard változat hiányát és a nagyfokú dialektális változatosságot olykor a romani mint önálló nyelv hiányával tévesztik össze. Valójában a legtöbb európai nyelvnek léteznek nyelvjárási változatai, és a romani

nyelv különböző dialektusai között fennálló különbségek egyáltalán nem szokatlanok. A különböző régiók közti, írásbeli vagy hivatalos kommunikációra szolgáló standard nyelvváltozat hiánya azonban azt valóban jelenti, hogy egyetlen változat sem kínálkozik egyértelműen vagy bármely másiknál kézenfekvőbben a hivatalos vagy írott nyelv közéleti funkcióiban való használatra.

A romani nyelv bizonyos szempontból egyedülálló helyzetben van, hiszen beszélői Európa és más földrészek különböző részein élnek szétszórva. Nincs olyan hatóság vagy képviselő, amelyet a romani nyelv minden változatára vonatkozó nyelvtervezési döntések meghozatalával meg lehetne bízni, még kevésbé olyan, amely ezeket a döntéseket mindenhol meg is valósítaná. Ennek felelőssége az egyes kormányokat terheli, a kodifikálási tevékenység pedig sokféle és helyi központú. A romanit beszélő népesség mindenütt kétnyelvű, és az adott államnyelv (és esetleg más kisebbségi nyelvek is) hatással van/vannak az egyes romani nyelvjárásokra: a nyelv belső szerkezete, különösen a szakmai és hivatalos szókincs ugyanúgy érintett, mint a nyelv „külső” formája, az írásmód is, amelynek megválasztása a könnyebb hozzáférés érdekében gyakran függ az adott államnyelv írásmódjától.

A probléma tehát a következő: a romani nyelvi jogok emberi jogokként történő védelmének érdekében szükség van romani nyelvű tananyagok kidolgozására, romani nyelvű médiára csakúgy, mint tanárok és írástudók képzésére. Ez azonban az írott standard változat hiánya miatt nyelvi tervezés nélkül nem lehetséges. Nem létezik azonban olyan egységes koncepció, amely a nyelvtervezés alapjául szolgálhatna, sem pedig olyan akkreditált vagy meghatalmazott testület, amely ezt a koncepciót kidolgozhatná és megvalósíthatná.

6.5. A ROMANI NYELV REGIONÁLIS KODIFIKÁCIÓJA: RÖVID ÁTTEKINTÉS

Mindennek ellenére a romani nyelvtervezés nem légtüres térben zajlik. Az elmúlt évtizedben vagy még régebb óta Európa-szerte a romani nyelvtervezési folyamatok megélénkülése tapasztalható helyi és regionális szinten egyaránt. A nyelvi kodifikációs törekvéseknek olyan dinamikus és szerves mozgalma alakult ki, amely számos eredményt hozott a regionális tömegkommunikációs eszközök, nyomtatott kiadványok és tananyagok területén. Ezeket az eredményeket már nem lehet figyelmen kívül hagyni, hanem számításba kell venni őket a romani nyelvtervezés jelenlegi állapotának globális feltérképezésekor, megítélésékor. A következőkben röviden áttekintem ezen regionális tevékenységeket.² Jelen áttekintés mindössze szemléltető jellegű, nem törekszik teljességre sem a bemutatott országokat, sem az ott folyó tevékenységeket illetően.

² A romani nyelv kodifikálásáról szóló tanulmányokat lásd: Matras, Yaron. 1999. *Writing Romani: The pragmatics of codification in a stateless language*. [Romani írásbeliség: egy állam nélküli nyelv kodifikálásának pragmatikája] *Applied Linguistics* 20, 481–502; Halwachs, Dieter & Zătreanu, Mihaela. 2004. *Romani in Europe*. http://www.coe.int/T/F/Coop/E9ration_culturelle/education/Enfants_Roms-Tsiganes/report.pdf?L=F.

Csehország és Szlovákia: A kodifikálásra tett erőfeszítések már a hatvanas évek végén megkezdődtek, majd az 1990-ben bekövetkezett rendszerváltozás után újraéledtek.³ Az írott anyagok legnagyobb része kelet-szlovák romani nyelvjárásban íródott, de születtek írások az országban beszélt más nyelvjárásokban is, többek között lovári dialektusban. Az írásmód alapja a cseh és a szlovák ábécé mellékjelekkel ellátott betűkkel együtt: {š č ž}, valamint {d' l'}. A hehezetes hangokat a {ph th kh čh} szimbólumok jelölik, és az írás megkülönbözteti a {h} és a {ch} hangokat. A romani nyelven publikált írások között van eredeti irodalom és költészet, tanítási segédanyagok, több kétnyelvű folyóirat, amelyek közül néhánynak saját internetes oldala is van, és legalább egy kétnyelvű tudományos folyóirat. A romani nyelvet mindkét ország különböző területein tanítják általános- és középiskolában, Csehországban pedig egyetemen is.

Magyarország: A romani nyelv írott változatának alapja a lovári nyelvjárás. A palatális mássalhangzókat a magyar nyelv írásmódjához hasonlóan a {ny ly gy} szimbólumokkal jelölik, de a romani nyelv írásmódja egyrészt a {sh ch zh} szimbólumok használatában, másrészt abban különbözik a magyarétól, hogy nem jelöli a magánhangzók hosszúságát. A hehezetes hangokat a {ph th kh} szimbólumok jelölik. A romani nyelvű írások között vannak nyelvtani leírások, nyelvoktatási anyagok, irodalmi művek fordításai, valamint folyóiratok, amelyek egy része az interneten is megjelenik. Egyes általános- és középiskolákban, valamint legalább egy egyetemen tanítják a romani nyelvet*. A televízió rendszeresen sugároz romani nyelvű adásokat.

Románia: A román oktatási minisztérium a kilencvenes évek elején vette be a romani nyelvet a hivatalos tantervbe, így most az elemi oktatástól kezdve az egyetemig mindenhol tanítják. A minisztérium átvett és kiadott e célra egy romani nyelvkönyvsorozatot és egyéb tanítási anyagokat is. Az ezekben használt változat alapjának a kelderás nyelvjárást lehet tekinteni, a „közös nyelv” megteremtése érdekében azonban más nyelvjárásokból vett elemeket is tartalmaz. A hivatalos tanterv a Marcel Cortiade (Courthiade) által tervezett írásmódot alkalmazza. Az általa kidolgozott ábécé meglehetősen szokatlan. A mellékjelekkel ellátott {š} és {ž} szimbólumok mellett szerepelnek benne olyan „archigrafémák” is, mint a {ɟ}, amelyet a különböző nyelvjárásokban különböző-féleképpen – dž, ž vagy ž – kell ejteni. A {q ç θ} betűk pedig a k/g, sz/c és t/d változatait jelölik a különböző nyelvtani végződésekben, pontosabban a főnév és a névmások esetragjaiban. Így a man-ge 'nekem' szó írása {manqe}, míg a tu-ke 'neked' szóé {tuqe}. Önálló romani nyelvű szövegek is születnek, amelyek szerzői a román ábécére alapozott írásmódot használnak, melybe azonban néhány egyéb, a nemzetközi lejegyzési konvenciókhoz alkalmazkodó grafémát is beépítettek, így például a {š} betű használatát.

Macedónia: Kepeski és Jusuf⁴ már 1980-ban kezdeményezte egy, a gurbet vagy az arli nyelvjáráson alapuló, formáját tekintve rugalmas írott romani változat kialakítását

³ Lásd: Hübschmannová, Milena. 1995. Trial and error in written Romani on the pages of Romani periodicals. [A próbálgatás módszere romani nyelven a romani nyelvű folyóiratokban] In: Matras, Yaron, szerk. *Romani in contact*. Amsterdam: Benjamins. 189–205.

* A Mercator Education Regional Dossiers sorozatában 2005-ben jelent meg a *The Romani and Beash languages in education in Hungary* című munka, mely részletesen mutatja be a romani és a beás nyelv helyzetét az oktatásban Magyarországon. Mandel, Kinga 2005. *Romani and Beash*. Ljouwert/Leeuwarden: Mercator-Education. (a szerk.)

⁴ Jusuf, Šaip, és Kepeski, Krume. 1980. *Romani gramatika*. Skopje: Naša Kniga.

és a délszláv írásmód alkalmazását mind latin, mind cirill betűs formájában, a latin betűs változatban a {š č ž} mellékjeles szimbólumokkal és a {ph th kh čh} betűkkel a hehezetes mássalhangzók jelölésére. A kilencvenes évek elején tartott standardizációs konferencia hasonló elveket fogadott el és valósított meg egy sor publikációban, többek között a népszámlálással kapcsolatos dokumentumokban és folyóiratokban.⁵ A nyomtatott folyóiratok mellett számos macedóniai romani nyelvű internetes oldal is létezik, amelyek közül néhány a {sh ch zh} betűket részesíti előnyben a mellékjelekkel ellátott változatokkal szemben. A televízióknak rendszeres romani nyelvű adása van.

Szerbia: a legtöbb publikált írás a gurbet nyelvjárásban íródott, a szerb ortográfiai hagyományok cirill vagy gyakrabban latin betűs változatát követve. A latin betűs írásmódban szerepelnek a {š č ž ć} szimbólumok, a hehezetes hangokat pedig a {ph th kh čh} betűk jelölik. A Vajdaságban megjelenő, népszerű "Them" című folyóirat a kevés romani egynyelvű folyóirat egyike. Ezen kívül többek között a politikai újságírás műfajába tartozó írások és életrajzi gyűjtemények jelentek meg romani nyelven. Helyi szinten – jórészt magánkezdeményezésekre és egyéni erőforrásokra támaszkodva – számos oktatási segédanyag is készült. Helyenként kísérleti jelleggel megpróbálták bevezetni ezeket az anyagokat az általános iskolai tantervbe is. Legalább egy egyetemen indulnak romanival kapcsolatos kurzusok. A televízió rendszeresen sugároz romani nyelvű adásokat, továbbá számos szerbiai romani honlap létezik.

Bulgária: A romani nyelven írók általában saját nyelvjárásukat használják. Romani nyelvű írások jelentek meg a szófiai erli, a Várnában és környékén beszélt kaéburdszu, illetve a szliveni ún. drindári nyelvjárásban. A romani nyelv leírására nagy többségben a latin ábcécét használják, néha a mellékjelekkel ellátott {š č ž} betűkkel, amelyeknél azonban gyakrabban használják a mellékjeleket mellőző {sh ch zh} szimbólumokat. A hehezetes mássalhangzókat a {ph th kh}, a palatális hangokat pedig a {ty ly} betűkombinációk jelölik. Egyedi vonás a {w} szimbólummal jelölt, középen képzett magánhangzó. Romani nyelven jelentek már meg tanítási anyagok, önéletrajzok, antológiák, politikai újságcikkek, valamint egy kétnyelvű folyóirat, az "Andral". Elvértve előfordul a romani nyelvnek az alapfokú oktatás tantervébe történő beemelése, az oktatási minisztérium pedig kijelölt egy romani nyelvtanításért felelős koordinátort, aki az ország összes ilyen típusú iskolájáért felelős. Nemrégiben az egyetemi oktatásban is elindult az első romani nyelvi kurzus.

Ausztria: A kilencvenes évek elején elindult egy projekt egy veszélyeztetett burgenlandi romani dialektus kodifikálására.⁶ Nyelvészek és a roma közösség képviselőinek egy csoportja által végzett felmérés keretében a romani nyelvű lakosság arról szavazhatott, hogy az általuk beszélt romani változatnak mely lehetséges írásmódját részesítik előnyben. A felmérés eredményeképpen megalkották a burgenlandi romani nyelvjárás német helyesírásra alapozott írott formáját. A projekt állami támogatásban részesült, továbbá kiadtak népmesét tartalmazó antológiát, életrajzi szövegeket (mind könyv, mind CD formájában), nyelvtanítási anyagokat, köztük romani nyelvű interaktív számítógépes játékokat, képregényeket, valamint két rendszeresen megjelenő folyóiratot, amelyek

⁵ Friedman, Victor A. 1999. The Romani language in the Republic of Macedonia: status, usage, and sociolinguistic perspectives. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 317–339.

⁶ Halwachs, Dieter W. 1996. *Verschriftlichung des Roman*. (Arbeitsbericht 2 des Projekts Kodifizierung und Didaktisierung des Roman) [A romani nyelv kodifikálása Ausztriában] Oberwart: Verein Roma.

közül az egyik gyermekeknek szól. A romani nyelv ma a regionális általános iskolai és középiskolai tanterv részét képezi, sőt egyetemen is lehetőség van romanit tanulni. Számos projekt indult a többi romani nyelvjárás, így a kelderás, a lovári és az arli kodifikálására és hasonló anyagok létrehozására. Megjelentek még életrajzi antológiák lovári nyelvjárásban, egy kétnyelvű folyóirat kelderás nyelvjárásban, valamint esetenként a helyi televízió is sugároz romani nyelvű adást.

Oroszország: Bár az elmúlt években nem volt különösebben élénk az információ-áramlás az oroszországi és az Európa egyéb részein élő romani nyelvűek között, Oroszországban létezik egy, az 1930-as évekre visszanyúló, cirill írásmódot követő romani nyelvi kodifikációs hagyomány, amelynek alapja az orosz romani nyelvjárás. Noha a régebbi szövegek közül sok megsemmisült, most több száz könyv és folyóirat került újra kiadásra az interneten, a „rombiblio” projekt keretén belül.

Finnország: A romani nyelv kodifikálására tett kísérletek a kilencvenes évek közepén indultak. Nyelvészek és a romani nyelvű közösség képviselőinek egy csoportja megalkotta a romani nyelv helyi finn változatának írott formáját. Ebben szerepelnek a {š č ž} szimbólumok, a hehezetes hangokat pedig a {ph th kh čh} betűk jelölik. A mellékjellel ellátott {h} szimbólum egy, a svéd nyelvből átvett hangot jelöl. A finn helyesíráshoz hasonlóan a magánhangzó hosszúságát itt is a magánhangzó megkettőzése jelöli. Számos nyelvoktatási és közérdekű ismeretterjesztő anyag jelent meg ezzel az írásmóddal. A romani nyelvet helyenként tanítják általános- és középiskolában, valamint egy állami intézet a nyelv kutatásával foglalkozik. Tanárképzés is folyik, a rádió pedig hetente sugároz romani nyelvű adást.

Svédország: Svédországban a nyolcvanas évek közepétől fogva folyamatosan születnek romani nyelvű tananyagok. A célközönség a kelderás/lovári nyelvű közösség, valamint az arli nyelvjárást beszélő újabb bevándorlók. Egyes szövegek e két nyelvjárás egyikére támaszkodnak, míg mások a kettő keverékén íródtak. A romani nyelv írott formája az általánosan elfogadott közép-európai hagyományokat követi. Szerepelnek benne a {š č ž é} mellékjeles szimbólumok, a hehezetes hangokat pedig a {ph th kh čh} betűk jelölik.

Németország: Bár Németország ratifikálta a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját, és a romani nyelvet kisebbségi nyelvként ismerte el, csak a német állampolgárok által beszélt romani dialektusokat fogadja el. Paradox módon az ország legbefolyásosabb romani szervezete, a Német Szintik és Romák Központi Tanácsa mind a romani nyelvű írott anyagok megalkotását, mind a romani nyelv közéleti funkciókban való használatát ellenezte. Ennek ellenére számos helyi kezdeményezés indult olyan romani nyelvű nyomtatott és audiovizuális anyagok megalkotására, amelyek az általános iskolai tanterv részét képezhetik. 1996-ban a szerző felügyelete mellett számos általános iskolai és iskola-előkészítő füzet került lefordításra különböző romani dialektusokra (gurbet, lovári/kelderás és lengyel romani). Ezekben a közép-európai vagy 'nemzetközi' írásmódot használták a {š č ž é} és a {ph th kh čh} szimbólumokkal. Az egyes iskolákban tanító tanárok régóta saját maguk által összeállított anyagból dolgoznak. A politikai aktivisták a romani nyelvet a más országokban élő aktivistákkal való kapcsolattartásban használják, míg internetes chat-szobák számos romani dialektus írásbeli használatára, főleg a szintíre teremtenek alkalmat. A missziós tevékenység szintén virágzik Németországban, melynek eredményeképpen számos vallási témájú könyvet, valamint evangéliumfordításokat adtak ki több romani dialektusban, főként a szintó nyelvjárásban.

Jelen áttekintés, bár távolról sem teljes, azt mindenesetre bemutatja, hogy a romani nyelv fokozatosan teret nyer a romani közösségek közéletében, beleértve a folyóiratokat, rádió- és televízióadásokat, tananyagokat és a tantervet. Az is látszik belőle, hogy a kezdeményezések regionális, sőt gyakran helyi szintűek. Az írásos szövegek befogadóközönsége általában a közvetlen környezet. A nyelvtervezéssel foglalkozók olyan megoldásokban gondolkoznak, amelyek saját régiójukban vagy legalábbis az országhatáron belül megvalósíthatók. A támogatás is általában helyi forrásból érkezik: előfordul, hogy a szerző saját forrásait fekteti be a kodifikálási tevékenységbe, de érkezik támogatás helyi, regionális vagy állami hatóságoktól is, illetve civil szervezetek is gyakran osztanak ki magánszemélyeknek nemzetközi alapítványoktól vagy multilaterális szervezetektől érkező támogatást.

A romani nyelv kodifikálására tett jelenlegi kísérletek legfőbb ismérve tehát a többközpontúság. Az olyan kezdeményezések, mint pl. a romanival foglalkozó aktivistáké, I. Hancocké⁷ vagy V. Kochanowskié⁸, melyek egy meghatározott dialektus elfogadását javasolták standardként, nem találtak pozitív visszhangra. M. Cortiade javaslata, amely egy egységes írás- és helyesírási rendszer kidolgozására, valamint egy mesterségesen kialakított standard létrehozására irányult,⁹ sem vált különösebb népszerűvé, noha a javaslatot a Nemzetközi Roma Unió 1990-ben hozott határozata is támogatta. Cortiade javaslatát mindössze a román oktatási rendszer, valamint Szerbiában, Macedóniában és Albániában élők szűk csoportja alkalmazza. A jelenlegi tendencia e helyett inkább egy „többközpontú” modell¹⁰ felé halad, amelyben több kodifikációs modell létezik egymás mellett saját környezetükben legitim és koherens koncepciókként.

Bár a különböző írás- és helyesírási rendszerek függetlenek egymástól, mégis megfigyelhetők bennük bizonyos általános tendenciák. Egyrészt ha nem is mindegyik, de a legtöbb kodifikációs modell kompromisszumot keres az adott ország írásmódja és a között a 'nemzetközi' átírási rendszer között, amelyet a nyelvészek alkalmaztak a romani nyelv leírására, és amelyben a {š č ž}, valamint a {ph th kh čh} grafémák szerepelnek.

Minél nagyobb a különbség az államnyelv és a nemzetközi átírás között – például Svédországban, Finnországban, Magyarországon vagy Bulgáriában –, annál nagyobb engedményeket hajlandóak tenni a szerzők a 'nemzetközi' rendszer javára. A mellékjelekkel ellátott {š č ž} szimbólumok alternatívájaként létezik egy 'angolos' változat is, amelyben a {sh ch zh} szimbólumok szerepelnek. Ez utóbbi előnyei elsősorban az e-mailés és internetes kommunikációban nyilvánvalóak, ahol a mellékjeleket egyes szoftverek nem támogatják.

Az a tény, miszerint a szerzők hajlandók kompromisszumokat kötni és alkalmazkodni a nemzetközi megoldásokhoz, azt mutatja, hogy a nemzetközi együttműködés még a regionális és többközpontú kodifikálási tevékenységekben is szerepet játszik. Ez

⁷ Hancock, Ian F. 1993. The emergence of a union dialect of North American Vlax Romani, and its implications for an international standard. *International Journal of the Sociology of Language* 99: 91–104.

⁸ Kochanowski, Vania de Gila. 1995. Romani language standardization. *Journal of the Gypsy Lore Society*, fifth series 5: 97–107.

⁹ Courthiade, Marcel. 1990. Les voies de l'émergence du romani commun. *Études Tsiganes* 36: 26–51.

¹⁰ Ld.: Hübschmannová, Milena, és Neustupný, Jiří V. 1996. The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 85–109.

a jelenség az elmúlt néhány évben különösen felerősödött, mert számos romani nyelvű folyóiratnak és más publikációnak könnyen elérhető saját honlapja van, amelyet nem csak egy-egy adott országban élő célközönség olvas. Egyes romani nyelvű internetes kiadványok más országból származó és így más dialektusban és írásmóddal íródott cikkeket is megjelentetnek, sőt, esetleg egy nyomtatott kiadványon belül is változhat az írásmód vagy a nyelvjárás. A kölcsönös egymásra hatás és alkalmazkodás nem csupán olyan technikai kérdésekben nyilvánul meg, mint a helyesírás, hanem a szókincset érintő változásokban is. A 'jogok' jelentésű *čačipena*, vagy a 'hatóságok' jelentésű *raja* szó eddig is létezett, ám most új, intézményesített jelentést kapott, amelyet a romani kulturális és politikai szervezetek aktivistái mindenütt megértenek.

A romani nyelvű írott kommunikáció legfontosabb közege alighanem az e-mail. Egyrészt a mellékjelek általános hiányának következtében az e-mailekben folyamatosan csökken a különböző helyesírási rendszerek közti különbség. Másrészt az e-mailben történő kommunikáció különböző dialektális háttérrel rendelkező beszélőket hoz össze. Természeténél fogva, mint személyes vagy nyilvános, kötetlen, spontán és gyors, mégis hatékony kommunikációs közeg, támogatja az írás kísérletező megközelítését: a szövegek alkotói saját dialektusukat használják, ugyanakkor reagálnak a partner által alkotott kifejezésekre is. Ennek köszönhetően az írások használói anélkül tudnak kifejezésekkel és különböző írásmódokkal kísérletezni, hogy attól kellene tartaniuk, hogy kínos helyzetbe kerülnének vagy hogy bármi negatív következménye lenne egy-egy, az írásmóddal kapcsolatos döntésüknek. Ennek megfelelően alakíthatnak ki egyfajta rájuk jellemző keveréket abból, amit a 'saját, igazi', és amit a 'másik, eltérő' változatnak tekintenek, melyhez bizonyos fokig alkalmazkodnak. A romani nyelven történő e-mailezés így egyrészt a nyelvi sokszínűséget támogatja, másrészt a nyelvi konvergencia irányába is hat.

6.6. A 'PLURALIZMUS' JELENTÉSE

A romani nyelvre jellemző többközpontú nyelvtervezés egyik figyelemre méltó vonása bármifajta nyílt vetélkedés szemmel látható hiánya. Úgy tűnik, a nyelv kodifikálásával foglalkozók általában toleránsak a különböző kodifikálási modellekkel szemben, és bár a viták és tanácskozások mindennaposak, alig akad kísérlet a mások által alkalmazott megoldások és stratégiák megváltoztatására. Ebből levonható az a következtetés, miszerint a nyelvi uniformitás és az ehhez kapcsolódó szimbolikus jelentések a romani kulturális aktivistái számára nem bírnak különösebb jelentőséggel.

Ha megvizsgáljuk a standard változatok létrejöttének történelmi körülményeit, azt látjuk, hogy ezek általában a hatalom, az ellenőrzés és a nemzeti egységet szimbolizáló források birtoklására való törekvéssel jellemezhetők. A hatalom keresése során a nyelv egy meghatározott változatának használatát teszik kötelezővé a nyilvános színtereken: például az oktatásban, a közhivatalokban és a médiában. Az ellenőrzési mechanizmusok rendszerint az oktatásba beépített szűrők és az ott elismert képesítések révén a standardhoz való alkalmazkodást jutalmazták, míg az attól való eltérést szankciókkal sújtják. Végül a standardok létrehozása mögött gyakran az egység nemzeti szimbólumainak megteremtése iránti igény is felfedezhető: a standard az a változat, amellyel a nyelvhasználók azonosulhatnak, amelyet a sajátjuknak nevezhetnek.

A romani írott változat használóinak túlnyomó többsége részéről ilyesfajta, a helyi vagy regionális szintet meghaladó törekvések nem tapasztalhatók. Bár a politikai egység (abban az értelemben, hogy közös ügy érdekében dolgoznak) a legtöbb szövetség és kezdeményezés napirendjén szerepel, legnagyobb részük nem tekinti a nyelvi sokféleséget az egység akadályának.

Ezen a ponton érdemes visszatérnünk a romanin belüli dialektális különbségekre, amelyet gyakran a kölcsönös érthetőség potenciális akadályaként emlegetnek. Valójában az európai romani dialektusok kontinuumot alkotnak, amelyben a szomszédos nyelvjárások közötti hasonlóság meglehetősen nagyfokú. Léteznek továbbá olyan nyelvjárások is, amelyek beszélői a XVIII.-XIX. század után vándoroltak be jelenlegi lakóhelyükre, és amelyek bizonyos értelemben 'elszigeteltek'. Alapjában véve azonban a romani nyelvjárások meglehetősen homogének, hiszen valamennyi a körülbelül 600 évvel ezelőttre datálható (általunk korai romaninak nevezett) nyelvállapotról vezethető vissza, és a korai romaniból kialakult dialektusok a különböző roma csoportok földrajzi szétszóródása után gyakran továbbra is kölcsönösen hatást gyakoroltak egymásra. Az alapszókinccs és a nyelvtan általában nem akadály a kölcsönös megértésnek, sokkal inkább a környezeti nyelvekből átvett idegen szavak, amelyek természetesen dialektusról dialektusra különböznek. A különböző dialektusokat beszélők az egymással való társalgásban azonban általában kerülik az idegen szavak gyakori használatát, nem alkalmaznak kódváltást és inkább körülírásokkal élnek.

A beszédritmus és fonológia ('kiejtés') alapján, amely valóban nehézséget okozhat a kölcsönös érthetőségben, a romani dialektusok három fő csoportra oszthatók: Délkelet- és Közép-Kelet-Európa dialektusai (Görögországtól és Törökországtól kezdve a Moldáv Köztársaságon át Magyarorszáig és Szlovéniáig) a személyes kommunikációban némi odafigyeléssel kölcsönösen érthetőek egymás számára. Ugyanez elmondható a balti területek és Kelet-Európa (Lengyelország, Szlovákia, Ukrajna, Oroszország) romani dialektusairól is. Végül – e csoporton belül – a Nyugat-Európában (Németországban és a szomszédos országokban) beszélt nyelvjárások alkotnak egységes csoportot. Némiképp elszigetelt helyzetben csak a finn romani és az Olaszország déli részén beszélt dialektusok vannak. A három különböző dialektuscsoport beszélői közötti személyes kommunikáció már valamivel nehezebb, nagyobb fokú alkalmazkodást és több gyakorlatot kíván, de távolról sem lehetetlen.

Ennek ismeretében belátható, hogy a különböző nyelvjárásokhoz tartozó beszélők között írásban is létrejöhet hatékony kommunikáció, amennyiben teljesül a következő három feltétel:

- A kommunikáló partnerek hajlandók más, a sajátjuktól eltérő formákat is elfogadni, és saját írásukon kisebb változtatásokat eszközölni; vagyis hajlandók alkalmazkodni a helyzethez.
- Minimalizálják a másodnyelv-specifikus kölcsönöszavak használatát, és helyettük körülírásokkal, illetve közismert nemzetközi szavakkal élnek.
- A kommunikációs partnerek által használt írásrendszereknek kellően hasonlítaniuk kell egymáshoz, hogy a résztvevők fel tudják ismerni a kérdéses hangok és szavak grafikus reprezentációját.

A különböző romani nyelvjárások közti írott kommunikáció eredményét a skandinávok (norvég, dán és svéd anyanyelvűek) olvasáskészségéhez lehet talán hasonlítani:

írásban könnyen megértik a másik két nyelvet, még ha a személyes kommunikáció két különböző nyelvű beszélő között esetleg nehézségeket okoz is. A romani esetében a *nyelvi pluralizmust* tehát három alapelv megfogalmazásán keresztül ragadhatjuk meg:

- **Regionális pluralizmus:** különböző régiókban az írott nyelv különböző formái használhatók anélkül, hogy ez a kölcsönös érthetőséget, illetve a romani nyelvek közti nemzetközi kommunikációt akadályozná.
- **Kontextusfüggő pluralizmus:** az írott romani használói különböző kontextusokban más-más formákat vagy akár különböző kodifikálási (helyesírási) rendszereket is használhatnak. Így például egy adott ország oktatási rendszere követethet egy bizonyos írás- és helyesírási rendszert, míg az ugyanabban az országban megjelenő folyóiratok egy másikat; a külföldről behozott irodalom esetleg egy harmadik írásmóddal íródhat, egy kedvelt internetes oldal pedig egy negyedikkel. Az e-mailen való kommunikációban pedig minden használó maga dönthet arról, milyen írásmódot használ. A nyelvhasználók megtanulhatnak egy adott kontextusnak megfelelően választani a különböző rendszerek közül, illetve váltani különböző rendszerek között.
- **Funkcionális pluralizmus:** Főként napjainkban, remélhetőleg egyre nagyobb teret nyer majd az a meggyőződés, miszerint az írásbeliség elsődleges célja a kommunikáció elősegítése és az információáramlás, így mindennek elsősorban gyakorlati haszna, funkcionális célja van az egyén számára. Az írott nyelv használóinak kell legyen szabadságuk arra, hogy kreatívan, alkotó módon bánhassanak a nyelvvel. Ez magában foglalja a csoportok és az egyes emberek vállalkozó szellemű hozzáállását a nyelvhez, külső hatalmi centrumok ellenőrzésétől mentesen. A fonológiai, szókincsbeli vagy helyesírási változatok közti választás egyetlen jutalma vagy büntetése a kommunikáció sikere vagy sikertelensége kell legyen.

A nyelvi pluralizmus itt vázolt modelljével kapcsolatban ellenvetés lehet, hogy idealisztikus és nem megvalósítható. Amellett érvelek, hogy a jelen helyzetben számos tényező kedvez a nyelvi pluralizmusnak az írott kommunikációban – mind globális szinten, a nemzetközi kommunikáció, a posztmodern attitűdök és kommunikációs technológiák szerepének köszönhetően, mind a romani sajátos helyzetéből adódóan.

A pluralizmus mára már meghatározó jelenséggé vált, és az írott romani nyelv kodifikálása regionális bizonyos engedményekkel a nemzetköziségnek. Nincs egységesítési törekvés, amelynek sikerülhetne több tucat vagy akár több száz szerzőt és a romani írásbeliség sok ezer más felhasználóját valamely hatóság kizárólagos ellenőrzése alá vonni. Ennek megfelelően egyetlen olyan nyelvpolitikának sincs esélye a sikerre, amely mellőzi vagy figyelmen kívül hagyja a romani írásbeliség ezen úttörőit.

A roma értelmiségiek új nemzedéke nemzetközi konferenciákon, civil szervezetek által szervezett szakmai gyakorlatokon és képzéseken, valamint rendszeres e-mailezéssel és szöveges üzenetek küldésével a nyelv számos különböző formájával találkozik mind szóban, mind írásban. Főként ez utóbbi két közegnek tulajdonítható, hogy az írás, beleértve a nemzetközi levelezést is, az egyének napi kommunikációs szokásaiban új helyet foglal el. Ez a nemzedék képes elfogadni, megérteni és kreatívan használni a romani nyelv különböző formáit és változatait.

Ezek a fiatal roma értelmiségiek, a romani írásbeliséget támogató mozgalmak jövőjének letéteményesei, az írott nyelv kreatív és rugalmas használóinak ahhoz a globális nemzedékéhez tartoznak, amely nyugodtan kísérletezik a különböző írás- és helyesírási rendszerekkel az internetes chatelés, e-mailezés és szöveges üzenetek küldése során. Számukra a nyelvi pluralizmus nem elvont fogalom, hanem mindennapi valóság.

A nyelvi pluralizmus láthatóan egyre átfogóbb hatást gyakorol, és immár nem hátrányos kivételnek, hanem általános trendnek tekinthető. Még az olyan nyelvekben is, amelyekben az egységes standardnak erős és szigorú tradíciója van, a nyelvhasználók fiatal nemzedéke meri rugalmasabban és gyakorlatiasabban használni a nyelvet. Olykor még tudományos kiadványokban is példa erre a brit és az amerikai angol helyesírás keveredése, nem is beszélve az informális írott angol kommunikációban az aposztrófok rendszertelen használatáról vagy akár teljes hiányáról. Angliában lassan elfogadottá válik a 'Jolly Phonics', az írás- és olvasástanításnak egy olyan, alternatív módszere, amely az általános iskola első néhány évében arra bátorítja a diákokat, hogy szabadon kísérletezzenek az írásmódokkal annak érdekében, hogy növekedjen önbizalmuk és az írásbeli kommunikációban tanúsított alkotókészségük. Ez a módszer előbbre valónak tartja a kommunikatív funkciót a normakövetésnél. A rugalmas nyelvhasználat további példája az a szabadság, amellyel a német média nyelve átveszi az anglicizmusokat, vagy az aposztrófok megjelenése az informális írott német nyelvben, beleértve a hirdetések nyelvét is, illetve az a zűrzavar, amelyet a német helyesírási reform okozott – melyet azonnal vissza is vontak a közélet számos területén és a médiában.

Az ilyen és ehhez hasonló változások arra utalnak, hogy a standard fogalma nemcsak a modernségre jellemző szűk értelemben, azaz nemcsak egy központi hatóság által gyakorolt hatalom és ellenőrzés elfogadásának szimbólumaként fogható fel. A 'standard nyelvváltozat' a mai változó kontextusban sokkal inkább jelenhetné olyan lehetőségeknek a hálózatát, amelyek közül a nyelvhasználók a hatékony kommunikáció érdekében kiválaszthatják a nekik megfelelőt. Tekintettel arra, hogy nem létezik egy központi roma politikai hatóság, valamint figyelembe véve a roma közösségek területi szórtságát és azt a kulturális sokszínűséget, amelyben a romani nyelvhasználók közössége Európában és Európán kívül is él, azt kell mondanunk, hogy kizárólag különböző normák és választási lehetőségek felkínálása tehet eleget a romani nyelvhasználók morális és gyakorlati elvárásainak.

Az újfajta kommunikációs és információs technológiák korában, amikor szövegeket egy kattintással lehet átalakítani egyik formátumból a másikba, amikor keresőprogramok pontos és közelítő találatokat is kiadnak egy-egy keresés eredményeként, amikor számítógépes alkalmazások mind a helyesírási, mind a stílushibákat javítani tudják, és fordítóprogramok segítségével egy pillanat alatt bár nyers, de azonnali fordítását kapjuk meg egy-egy szövegnek, nyilvánvalóan kevésbé van arra szükség, hogy az íráshasználó egyénre szabályokat kényszerítsünk, még kevésbé pedig arra, hogy homogén formátumhoz, stílushoz ragaszkodjunk. Ezenkívül, amíg a regionális normák mellett megmaradnak a nemzetközi együttműködésre irányuló törekvések, addig kialakíthatók olyan hálózatok, melyeken keresztül majd akár az oktatásban, akár a médiában készült anyagokat könnyedén átalakíthatjuk a mindennapi használatra alkalmas, az adott régióknak megfelelő formátumú anyagokká.

6.7. A TANANYAGFEJLESZTÉSRE VONATKOZÓ JAVASLATOK

A fentiekből egyrészt következik, hogy kétségtelenül lehetséges, sőt ajánlatos nemzetközi együttműködést folytatni a romani nyelvű szövegek és tananyagok létrehozása érdekében még akkor is, ha tényként fogadjuk el, hogy a szövegek nagy része regionális, sőt helyi központokban születik. A regionális pluralizmus és a nemzetközi együttműködés nem egymás ellentétei; sőt, mint a fenti áttekintés mutatja, szorosan összetartoznak. Csak előnyös hatással bírhat a romani nyelvű tananyagfejlesztés, ha minél több tehetséges, tapasztalt és gyakorlott ember dolgozik együtt nemzetközi együttműködés keretében.

Másrészt olyan tananyagokra van szükség, amelyek maguk is a nyelvi pluralizmus üzenetét közvetítik, és segítik a nyelvhasználókat a különböző változatok elsajátításában és a köztük való választásban. Az írás- és olvasáskészséget a leghatékosabban azon a nyelvváltozaton elsajátítani, amelyet a tanuló – legyen az gyermek vagy felnőtt – a magáénak vall. Az ezt követő nyelvtanításnak azonban már lehetősége van arra, sőt feladata is, hogy a tanulót a romani nyelv más írott változataival is megismertesse. Több dialektust felölelő tananyagok már készültek Németországban és Csehországban,¹¹ és sikeresnek bizonyultak abban, hogy felkeltsék a tanulók érdeklődését és tiszteletét más dialektális változatok iránt. Egy központi elektronikus tananyag-bázis lehetővé tenné, hogy a tanárok tananyagok nagy választékához férjenek hozzá, illetve hogy kiválaszt-hassák és átdolgozhassák azokat, amelyekre szükségük van.

Végül pedig a nyelvi tananyagokat az új technológiák felhasználásával kell megalkotni, és maximálisan ki kell használni a technológia adta lehetőségeket. A felhasználók már a szövegszerkesztős makrók szintjén történő egyszerű programozással is átalakíthatják a szövegeket egyik írás- és helyesírási rendszerből a másikba. Programozó szakemberek és nyelvészek munkafolyamatba való bevonásával pedig olyan eljárásokat lehetne kifejleszteni, amelyek megkönnyítenék a szövegeknek a különböző regionális és helyi dialektusokhoz és írásmódokhoz való igazítását, bővítve ezáltal a rendelkezésre álló anyagok tárházát. A szövegek szélesebb körben való terjesztésének lehetősége – a formátum és stílus konvertálásán vagy a szükség szerinti helyi nyomtatáson és kiadáson keresztül – minden bizonnyal még több szerzőt fog arra ösztönözni, hogy magas színvonalú romani nyelvű anyagokat állítson elő.

Mindehhez természetesen az elektronikus szövegalkotásban jártas emberekre van szükség. Elengedhetetlen minden rendelkezésre álló forrást arra fordítani, hogy a tananyagok és más anyagok készítésében vezetői vagy szerzői szerepet vállalók megfelelő alapvető számítógépes képzést kapjanak és informatikus szakemberektől és programozóktól tanuljanak. Gyakorlott informatikus szakemberek dolgozhatnak oly módon, hogy akár több helyszínen is elérhetőek legyenek e-mailes konzultációkra, esetenként műhelymunkákra, illetve tarthatnának konzultációkat kiválasztott írókkal, szerzőkkel és romani nyelvű anyagok kiadóival.

¹¹ *Jekh du trin ... romanes*, kiadja a Verlag für pädagogische Medien, Hamburg (1996). A kiadvány egy tizenkét füzetestől álló sorozat lovári/kelderás, gurbet és lengyel romani nyelvjárásokon; a *Co uz umim*, (kiadja a Fortuna Publishers, Prága (1999) bevezető jellegű kiadvány kelet-szlovák romani és lovári nyelvjárásban, valamint cseh nyelven írott olvasókönyv.

Az elektronikus szótárak és más oktatási segédanyagok hasonló előnyöket kínálnak, és elősegítik az írás- és helyesírási módok rugalmasságát és sokszínűségét. Ezt a Romlex, a grazi, a manchesteri és az aarhusi egyetem közös, az Open Society Institute és az osztrák kormány által finanszírozott projektje is bizonyította.¹² A Romlex olyan online nyelvjárási szótár, amely 25 romani nyelvváltozatot és 15 célnyelvet foglal magába. Mint a nyelvi pluralizmus mellett elkötelezett eszköznek, szimbolikus és gyakorlati jelentősége is van, hiszen a használó kiválaszthatja, hogy a számos dialektális változat közül melyikben szeretné beírni a keresett szót, ha látni szeretné annak szótári definícióját. Ez a szótár azt is lehetővé teszi, hogy a felhasználó új szótári lexikális egységekre keressen rá az általa választott helyesírási konvencióval, míg az alkalmazás közelítő találatokat keres az adatbázisban. A hagyományos szótárakkal ellentétben a Romlex így mintegy „alulról felfelé” építkezik, vagyis a felhasználók igényei határozzák meg ahelyett, hogy készítői egy egységes normát akarnának a felhasználókra kényszeríteni. A Romlexben mind az egynyelvű romani dialektusszótárak, valamint romani-más célnyelv irányban használható szótárak is megtalálhatóak, amelyeket igény szerint nyomtatni és terjeszteni lehet.

Annak ellenére, hogy számos régióban, ahol a romani nyelvoktatás már része az általános iskolai tantervnek, az elektronikus források nehezen hozzáférhetőek, joggal hihetjük, hogy a modern technológiák felhasználása a romani nyelvű tananyagok elkészítését célzó szoros nemzetközi együttműködésben akár rövid távon is óriási előnyökkel járhat: az elektronikus kéziratokat egy, erre a célra kijelölt helyen lehet szerkeszteni, át lehet alakítani őket a megfelelő egyéb dialektusokba, amiből azután a kontinensnek bármely részén élő együttműködő partner profitálhat.

Ehhez a következőkre van szükség:

- egy olyan információs hálózatra, amelyen keresztül a szerzők tájékoztathatják a felhasználókat egy-egy kézirat vagy szöveg létezéséről, megoszthatják velük az adott szöveget elektronikus formátumban, és amelyen keresztül az utóbbi résztvevők kérhetik az adott szöveg átalakítását az általuk használt helyi formátumra;
- egy olyan technikai háttérsoportra, amelynek feladata az együttműködési hálózat segítése – a beadott anyagok archiválása, illetve kérésre a stílus- és formátumátalakítások elvégzése;
- kiadói hálózatra, melyen keresztül igény szerint lehet nyomtatni a kért dokumentumokat és terjeszteni lehet ezeket az adott régiókban.

Egy ilyenfajta központi nyelvi tananyagbázis megléte mindenekelőtt nagyban elősegítené különböző hiánypótló tanítási és tanulási segédanyagok elkészültét, de elvben egyéb szövegfajtákra – mint pl. fordítások, antológiák, folyóiratok – is ki lehetne terjeszteni.

További nyelvészeti kutatások szükségesek ahhoz, hogy a romani különböző dialektális és ortografikus változatait fel lehessen térképezni. A Romani Morpho-Szintaxis Adatbázis (RMS), amely a manchesteri egyetemen készül kutatók, nyelvtanulók és helyi önkéntesek nemzetközi összefogásának eredményeként, a romaninak már több mint száz helyi változatát tartalmazza. Ez az adatbázis lehetővé teszi a dialektusok gyors összehasonlítását, és új távlatokat nyit meg a dialektusok osztályzását illetően – akár el-

¹² <http://romani.kfupigraz.ac.at/romlex/>; nemsokára elérhető lesz a www.romlex.org címen is.

méleti, akár gyakorlati célokról van szó. Az RMS-ben tárolt információk segítségével ki lehet fejleszteni egy olyan konvertálóprogramot, amely egyik dialektusból ültet át egy megadott szöveget egy másikra. Programozókkal és tanítási segédanyagok készítőivel való szoros együttműködésben a különböző nyelvváltozatokban íródott szövegek kompatibilissé tételének első, alapvető mérföldköve válhat elérhetővé. Az olyan szövegeket, amelyek bizonyos formai követelményeknek megfelelnek – egy adott nyelvváltozat, illetve egy adott helyesírási rendszer konzisztens követése, felismerhető formátumban való szerkesztése –, egy gombnyomásra lehet majd egy másik dialektusba konvertálni.

6.8. A TANTERVFEJLESZTÉSRE VONATKOZÓ JAVASLATOK

A romani tanterv ügye, illetve az ezzel kapcsolatos vitás kérdések tisztázása sok tekintetben még ma is kezdeti stádiumban van. Néhány olyan alapvető kérdés is nyitott még, mint például az önálló roma kisebbségi iskolák előnye az integrált oktatással szemben. Míg sokan a kulturális autonómia kifejezésének tekintik az ilyen intézményeket, addig mások a szegregáció jeleként fogják fel őket, a siker feltételének az integrált oktatást tartják. Az előnyben részesített oktatási stratégiától függetlenül is megszívlelendők viszont az alábbiak:

- Mindaddig, amíg a romani nyelvű közösségek megtartják és ápolják a rájuk évszázadok óta jellemző kétnyelvűséget, a romani nyelvű oktatásnak is része lesz, része marad a kétnyelvűség ugyanúgy, mint ahogy – legyen bármilyen típusú az oktatás –, az is célja marad, hogy olyan készségeket adjon át a diákoknak, amelyek egyaránt felkészítik őket arra, hogy saját roma közösségükön belül és azon kívül is otthonosan mozogjanak.
- Bármilyen legyen az oktatás kerete, mindenképpen szükség van egy olyan, magukból a roma közösségekből jövő tanári háttérbázisra, akik nemcsak általános tanári, hanem külön romani nyelvtanári képesítéssel is rendelkeznek. A romani nyelvtanárok képzése ennek megfelelően kiemelt jelentőséggel bír, a tanárképzés tantervének kidolgozása pedig – országos, de talán nemzetközi szinten is – szükséges és sürgető feladat.
- Minthogy a romani nyelvtanítás nem szabványfolyamat, nem vonatkozhat rá egy 'egyentanterv', hanem a tanulóra jellemző nyelvi szint, a tanulási környezet és a tanítási célok megfelelő kontextusában kell elhelyezni. Ilyen értelemezésben a tanterv nem más, mint a lehetséges feladatok összessége, amelyek közül a tanár választja ki a szituációnak és diákoknak megfelelőt.

Az utóbbi felvetés azt sugallja, hogy a tanítási anyagokat úgy kell megtervezni és kiválasztani, hogy azok egyedi iskolai kontextusokban is alkalmazhatóak legyenek. A romani nyelvtanítás tantervének összeállításakor a következő alapvető kérdéseket kell figyelembe venni:

- Olyan tanulókból áll-e a tanítási célesoport, akiknek anyanyelvük a romani, és akik otthon s talán a társaikkal való kommunikációban is a romanit használják vagy olyanokból, akiknek nincs romani nyelvismeretük, és akiknek teljes egészében a tantervre rámaszkodva kell elsajátítaniuk a romani nyelvet?

- A romani-e az a nyelv, amelyen keresztül az írásbeliséget elsajátítják a diákok? Másképp fogalmazva: anyanyelvükként beszél-e a diákok a romanit, azaz az anyanyelvükön keresztül találkoznak-e először az írásbeliséggel vagy a romani mint tantárgy bevezetésekor már vannak ismereteik az írásbeliségről, mivel az írás és az olvasás alapjait már elsajátították az adott állam nyelvén?
- A tantárgy, amelynek keretén belül a romani nyelvet tanítják kizárólag nyelvóra – akár idegennyelvi, akár anyanyelvi oktatási célú – vagy más általános ismeretek (roma történelem vagy kultúra) romani nyelven történő átadása is cél?
- Felnőttek vagy gyerekek-e a tanulók?

A jelenleg elérhető tanítási segédanyagok többségének nincs sem világosan meghatározott célközönsége, sem tanulási környezete, holott ezeknek a meghatározása bármilyen tanítási program kidolgozásának, illetve a program sikerességének elengedhetetlen feltétele. Az olyan tanulóknak, akik beszélnek a romanit és akik családjukkal és a tágabb környezetükkel való kommunikációban is a romanit használják, nem lesz szükségük az alapszókinces vagy nyelvtani ragozások elsajátítására, de arra igen, hogy megtanuljanak romani nyelven írni és olvasni. Az olyan tanulóknak viszont, akik nem beszélnek a romanit (legyenek akár roma származású, akár a romani tanórához csatlakozó más etnikumú diákok), bőséges gyakorlásra lesz szükségük a nyelvtan és a szókinces területén.

Az állam hivatalos nyelvén már írni-olvasni tudó, kétnyelvű tanulóknak nem lesz szükségük arra, hogy a betűírás és a szótagolás rendszerével megismerkedjenek, arra viszont igen, hogy a romani nyelvre jellemző hangokat és helyesírási konvenciókat is megismerjék. Ha azonban a tanulók iskolakezdetkor teljesen romani egynyelvűek vagy gyakorlatilag csak a romani nyelvet beszélnek, az írásbeliséggel való ismerkedés is romani nyelven kell történjen. Egy olyan nyelven ugyanis, amelyet valaki nem ért és nem beszél, lehetetlen megtanulni írni és olvasni. Arra kényszeríteni egy gyermeket, hogy az írásbeliséget az állam hivatalos nyelvén sajátítsa el, miközben azt alig ismeri, nagy valószínűséggel először rossz iskolai teljesítményhez, majd a lemaradt tanulók számára a társaiktól való elidegenedéshez vezet, amit gyakran az elkülönített felzárkóztató osztályokba sorolás követ, létrehozva az oktatási leszakadás és a társadalmi kizárás ördögi körét.

A romani nyelvoktatás nem azonos a különböző tantárgyak romani nyelven történő oktatásával. Bár a különböző témák szerinti tanulás a nyelvoktatást színesíti, egy adott tanterv összeállításakor nagy gondot kell fordítani mind a program céljainak tiszta definiálására, mind arra, hogy ezeknek megfelelően tervezzük meg a tanítási segédanyagokat. E tekintetben elengedhetetlen, hogy a tanulók meglévő ismereteit figyelembe vegyünk. Az anyanyelv oktatásának egyik legnagyobb előnye ugyanis abban rejlik, hogy az iskolakezdetkor biztosított anyanyelvi órák lehetővé teszik a gyermekek számára, hogy pozitív kapcsolatot teremtsenek az addig megszerzett tudásuk és az iskolai tananyag között, az előbbit hídaként használva az utóbbi feladatainak megoldására, a felmerülő nehézségek leküzdésére – pontosan emiatt szokták az anyanyelvi oktatást emberi jognak is tekinteni. Egy olyan nyelvnek a gyermekekre erőltetése az iskolába lépéskor, amelyet az nem beszél, szakadékot teremt a gyermek addigi tudása és a tananyaggal átadni kívánt tudás között. Ebből a megfontolásból kiindulva kell a gyerekeknek és a felnőtteknek szóló tananyagoknak mind tartalmilag, mind a tekintetben különbözniük, hogy mely készségekre építenek.

Hogyan lehet a nyelvi pluralizmus fogalmát átültetni a romani nyelvi tantervbe? Az írásbeliségnek az anyanyelven keresztül megismerését szem előtt tartva biztosítani kell a gyermekek anyanyelvén tartott írás-olvasás órákat. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak a romaninak valamely nyelvváltozatában tartott óra a fontos, hanem az is, hogy az adott óra nyelve a romaninak egy, a gyermek otthoni környezetében használt nyelvváltozatához lehető legközelebb álló dialektus legyen. Ez természetesen okozhat bizonyos nehézségeket, különösen olyan területeken, ahol a romaninak több dialektusát is beszélik. Az ilyen 'problémás' közösségekben azonban – mivel számuk korlátozott – nyelvészeti felmérések segítségével fel lehetne térképezni a helyi nyelvváltozatokat, ily módon biztosítva, hogy mindegyik változatban elkészülhessenek a megfelelő tanítási anyagok.

Természetesen annak érdekében, hogy a gyermekek az általános tantervvel lépést tartsanak, azokban az esetekben is, amikor az írásbeliséggel való ismerkedés romani nyelven zajlik, ezt a kezdeti szakaszt szorosan követnie kell az állam hivatalos nyelvén való írás-olvasás tanulásának. Ezzel párhuzamosan lehet – sőt, kell is – folytatni a romani nyelvoktatást is. A romani nyelvű olvasmányok alacsony számát tekintve véve elképzelhető, hogy bizonyos, az adott régió, esetleg még az országon kívül született szövegeket is fel kell majd használni. Egy nemzetközi hálózat által összeállított, ellenőrzött tanítási segédanyagokat tartalmazó közös adatbázis előnye az lenne, hogy az anyagokat előre engedélyezhetnék az egyes oktatási minisztériumok annak érdekében, hogy a tanárok közvetlen felmerülő igényeik szerint válogathassanak belőlük. Ily módon – természetesen csak az anyanyelven történő írás-olvasáskészség elsajátítása és begyakorlása után – fokozatosan meg lehet majd ismertetni a tanulókkal más formátumokban, más helyesírással vagy akár más dialektusban íródott szövegeket, melyek más régiók, más országok roma közösségeinek kultúráját, életmódját és hagyományait közvetíthetik feléjük. A tanulók így hozzászoknak ahhoz, hogy más roma nyelvváltozatban íródott szövegeket olvassanak, és bizonyos fokig képet alkothatnak maguknak más roma közösségekről. A nyelvi pluralizmus tehát olyan eszközzé válhat, mely hozzájárulhat a kölcsönös érdeklődés, tisztelet és szolidaritás megerősítéséhez.

6.9. A SZAKÉRTŐK ÉS A KÜLSŐ TÁMOGATÁS SZEREPE

Az előzőekben vázolt programjavaslatban kulcsszerepe van egyrészt azoknak az értelmiségieknek, akik a különböző szövegeket létrehozzák, másrészt azoknak a tanároknak, akik a nyelvet és a használatát szorgalmazzák – egyszóval mindazoknak, akik a romani mozgalom élén állnak. A romani nyelv ügyének ezen úttörőin kívül természetesen másoknak is van rá lehetőségük, hogy tapasztalatukat és szaktudásukat segítő módon kamatoztassák. Nézzünk meg néhány olyan sürgős feladatot, amely a fenti programjavaslat megvalósításához szükséges:

- A romani nyelvi jogok hivatalos elismerése, valamint a tanterv kidolgozásának, a médiának, a fordításoknak és az általános kutatásnak a támogatása a kormány részéről.
- Tanárképző központok létesítése, illetve tanterv megalkotása romani nyelvtanárok számára.

- Egy különböző tanítási helyzetekhez illeszthető tanterv alapjainak kialakítása, illetve az egyes régiókban használható tananyagok elkészítése.
- Az egyes régiók kétnyelvűségét, a helyi dialektusok helyzetét feltérképező felmérések végzése a megfelelő tanterv és tanítási segédanyagok kiválasztásának érdekében.
- Egy nemzetközileg összeállított tananyagokat tartalmazó közös adatbázis, melynek anyagait ideális esetben egészben, egyébként legalább részben az egyes oktatási minisztériumok előre engedélyezik és hozzáférhetővé teszik a tanárok és különböző tanterveket készítő csoportok számára.
- A gördülékény kapcsolattartás és hatékony információáramlás érdekében a tanárok és tantervet összeállító szakemberek képzése informatikai alapismeretek, valamint kapcsolatépítés terén.
- Elektronikus források és szövegek megosztása, új tanulási és tanítási segédanyagok összeállítása, valamint ezeknek az adaptálása az adott régiók igényeihez.
- Az előző cél érdekében egy olyan formai szabvány kifejlesztése, amelyet követve az egyes dialektusokban íródott szövegeket egymással kompatibilissé lehet tenni, valamint egy olyan szakmai és technikai háttércsoport létrehozása, melynek segítségével az erőforrások adaptálása és megosztása gyorsabbá és könnyebbé válik.

A fent vázolt tervekkel kapcsolatban sok szerep jut a nyelvészeknek is. Ahhoz, hogy pontosabb iránymutatást lehessen adni a különböző tanítási anyagok kompatibilitására, illetve bizonyos célközönség számára való érthetőségére vonatkozóan, további kutatások szükségesek a romani dialektusok különbségeivel kapcsolatban. Ennek a kutatásnak ugyanúgy része lenne az egyes dialektusok pontos (hangtani, nyelvtani, szókincsre vonatkozó) leírása, mint az egyes közösségek dialektusának és nyelvi repertoárjának megfigyelése. Ahhoz pedig, hogy a média, a tanítás és új technológiák hatását fel lehessen mérni, és hogy a nyelvpolitikának élő kapcsolata maradjon a valós változásokkal, az egyes régiókban és közösségekben zajló kodifikációs folyamatok további megfigyelése és kiértékelése szükséges. Különösen fontosak a különböző dialektusokat beszélők közötti kommunikációról szóló esettanulmányok, amelyekből eddig ugyan kevés született, de amelyek elősegíthetik, hogy megbecsüljük a kölcsönös érthetőség esélyeit és nehézségeit. A romani nyelvészet alapfogalmaival való megismerkedés részét kell képezze bármely igényes tanárképzés tantervének, mely leendő romani tanárok képzését szolgálja. Végül pedig ki kell emelni a szótárakat és nyelvtanokat, amelyek mind a leíró, mind az alkalmazott nyelvész számára a mindennapi forrást jelentik, és amelyek a romani nyelvtanítás és nyelvtanulás nélkülözhetetlen háttéreszközeiként gazdagítják a nyelvi erőforrások tárházát.

A romani nyelv érdekében létrehozandó hálózatban a nyelvészek szakmai tudása mellett meghatározó szerepet kap a nemzetközi szervezetek és alapítványok támogatása is. Kizárólag az ilyen szervezetek nyújthatják ugyanis egyrészt azt a közép- és hosszútávú pénzügyi-logisztikai támogatást, amely elengedhetetlen feltétele a tanárok, oktatási szakemberek, kutatók és technikai szakértők közötti kreatív együttműködésnek és az egymást segítő közös szellemi munkának, másrészt kizárólag ők biztosíthatják azt a háttérrel, amely úgy segíti elő az erőforrások fejlesztését, illetve a helyi és regionális lehetőségek javítását, hogy eközben mentes mindenféle, helyi vagy országos szinten kialakuló hivatalos nyomástól.

6.10. KITEKINTÉS

A romani transznacionális nyelv. Azoknak, akik romani nyelvpolitikát érintő kérdésekben döntenek és tevékenykednek, a nyelvhasználók érdekében transznacionális szinten össze kell fogniuk. Egy olyan működőképes hálózatot kell létrehozniuk, amely nem kontrollál és nem felülről irányít, hanem inspirál és támogat. Közvetlen feladatuk nagyon is gyakorlati jellegű: elősegíteni a romani nyelvű írásbeliség fejlődését és terjedését. Ahhoz, hogy ez a munka harmonikus együttműködésben folyjon a romani nyelvpolitika ügyében a jövőben aktívan fellépők és azok között, akik már eddig is hatalmas energiát és tehetséget fektettek a fenti ügybe, az előbbieknak egy jellegzetes kihívással kell szembenézniük: tevékenységüket el kell választani az ideológiai konnotációktól. Az írásbeliséget nem szabad sem egy központi hatalomhoz való hűség szimbólumának tekinteni, sem egy kívülről a nyelvközösségre erőltetett, előre megszerkesztett normarendszerként értelmezni. Ehelyett inkább olyan térnek kellene tekinteni azt, amely nyitott a kommunikatív interakció résztvevői közötti egyezkedés számára, olyan térnek, amelyet a résztvevők saját igényeiknek és szükségleteiknek megfelelően alakíthatnak.

A nyelvtanítás célja az, hogy a nyelv használóinak olyan készségeket adjon a kezébe, amelyek segítségével azután a nyelv birtokosaiként kommunikálhatnak és fejezhetik ki magukat. A romani használói a nyelvi pluralizmus mellett döntöttek. A szakma feladata, hogy támogassa őket választásukban.

Fordította: Kuti Judit

A fordítás az eredetivel egybevetette: Bartha Csilla és Szalai Andrea

7. CIGÁNYAINK, NYELVEIK ÉS JOGAIK*

Kontra Miklós

Az elmúlt évtizedben Magyarországon számos nyelvpolitikai és nyelvi jogi szakkönyv jelent meg (pl. Andrassy 1998; Szépe és Derényi, szerk., 1999; Kontra et al., eds., 1999; Szépe 2001; Kontra és Hattyár, szerk., 2002), de ezeknek a hatása a magyar nyelvpolitikára csekély, pontosabban nincs is hatásuk, mivel nincs a Magyar Köztársaságnak semmilyen nyelvpolitikai koncepciója. Nyelvpolitikai törvények, rendeletek és intézkedések vannak, de ezek – koncepció híján – természetesen összehangolatlanok, és sokszor egymás hatását lerontják vagy meg is szüntetik.

7.1. CIGÁNYAINK, NYELVEIK ÉS JOGAIK

A mai, meglehetősen kaotikus – és leginkább a cigányokat sújtó – helyzetet az oktatási nyelvi diszkrimináció kapcsán fogom illusztrálni. Egy-egy állam az oktatási nyelvi jogokat legalább három módon korlátozhatja: (1) korlátozza a kisebbségi nyelven történő oktatást a diákok életkora alapján vagy megszabja, mely tantárgyakat lehet s melyeket nem lehet kisebbségi nyelven tanulni, (2) korlátozza azon kisebbségi nyelvek számát, amelyeken anyanyelvi oktatás folytatható, és (3) csökkenti a kisebbségi anyanyelvi oktatásban részesülők számát oly módon, hogy elhomályosítja, kik is a jogosultak. A jogfosztás ezen módja sokszor úgy valósul meg, hogy az állam, illetve a többségi társadalom „homogenizál” egy heterogén kisebbséget (Kontra et al. 1999).

A (2) korlátozás nemcsak akkor érvényesül, amikor egy állam megtiltja egy nyelvnek az oktatásban történő használatát (pl. Törökország a kurd nyelvű oktatást), hanem akkor is, amikor az állam nem teremti meg az oktatás feltételeit. A hazai cigányok jogosan sérelmezik, hogy elenyésző a cigányul vagy beásul tudó tanítók, tanárok száma, nincs cigány és beás nyelvtanárképzés, és hiányzanak a tankönyvek, szótárak s más tanulmányok (lásd Cserti Csapó szerk. 2001: 11–14). A mai európai elvárások szerint mind a tanárképzés, mind a megfelelő tananyagok készítése állami feladat. A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló *Hágai ajánlásokban* (1996: 7) többek között ezt olvashatjuk: „Az alap- és középfokú kisebbségi nyelvű oktatás megvalósíthatósága nagymértékben attól függ, hogy vannak-e olyan tanárok, akik minden tantárgyukat anyanyelvükön tanulták. Ezért az államoknak – a kisebbségi nyelvű oktatás megfelelő lehetőségeinek

* Ez az írás először a *Kritika* 2003. januári számában (24–26.) jelent meg.

A tanulmányban szereplő cigány nyelv, cigányul stb. kifejezésekben mindenkor a romani nyelv értendő (a szerk.).

biztosítására vonatkozó kötelezettségeikből fakadóan – vállalniuk kell, hogy adekvát körülményeket biztosítsanak a megfelelő tanárképzés, és lehetőséget az ilyen képzésben való részvétel számára. (*Hágai ajánlások*, 7. lap)¹

A tanárhiányt és a tananyagok hiányát a magyar kisebbségi ombudsman is hátrányos megkülönböztetésnek tekintette már 1998-as jelentésében is (lásd A kisebbségi ombudsman jelentése, 41.), ezek ugyanis nyilvánvalóan a magyar „oktatási rendszer esélyegyenlőséget korlátozó sajátosságai”.

A (3) típusú jogkorlátozás bemutatásához (amikor elhomályosítják, hogy kik a jogosultak) először vegyük szemügyre az egyik kulcsfogalmat, az anyanyelvet. A laikus (nem nyelvész) magyarországi magyarok többsége számára ez evidens, problémamentes fogalomnak tűnik. A nyelvészek azonban jóval óvatosabbak. Skutnabb-Kangas (1997: 13) az anyanyelvnek négy lehetséges meghatározását adja:

7.2. AZ „ANYANYELV” DEFINÍCIÓI

A kritériumdefiníció szerint

1. a származás alapján az elsőként megtanult nyelv,
2. azonosulás/azonosítás alapján²
  - a) belső az a nyelv, amellyel a beszélő azonosul,
  - b) külső az a nyelv, amellyel a beszélőt anyanyelvi beszélőként azonosítják,
3. a nyelvtudás foka szerint: a legjobban ismert nyelv,
4. funkció szerint: a legtöbbet használt nyelv.

E definíciók kapcsán Skutnabb-Kangas az alábbi következtetéseket fogalmazza meg:

1. Egy személynek több anyanyelve is lehet (származás, azonosulás stb.).
2. Ugyanannak a személynek más-más lehet az anyanyelve a különböző definíciók szerint.
3. A definíciók alapján (kivéve a származás szerintit) egy személy anyanyelve élete során akár többször is változhat.
4. Az anyanyelv-definíciókat a nyelvi emberi jogokkal kapcsolatos tudatosság foka alapján hierarchikus sorrendbe állíthatjuk. A társadalmi tudatosság e fokát annak alapján mérhetjük fel, hogy – kimondva vagy kimondatlanul – mely definíció(ka)t használják a társadalom intézményei.

Vessük most össze a fentieket a Központi Statisztikai Hivatal által a 2001. évi népszámláláskor használt kérdéssel! A KSH az anyanyelvet így határozza meg:

¹ A nem eléggé sikerült magyar fordítást egy-két helyen módosítottam. Az eredeti angol így szól: „The maintenance of the primary and secondary levels of minority language education depends a great deal on the availability of teachers trained in all disciplines in the mother tongue. Therefore, ensuing from their obligation to provide adequate opportunities for minority language education, States should provide adequate facilities for the appropriate training of teachers and should facilitate access to such training.”

² A könyv magyar fordításában szereplő *azonosulás* helyett a pontosabb *azonosulás/azonosítás*-t használom.

23.3. kérdés: Melyik az anyanyelve?

Anyanyelvként – minden befolyásolástól mentesen – azt az élőnyelvet kell megjelölni, melyet az összeírt személy gyermekkorában (általában elsőként) tanult meg, s melyen családtagjaival általában beszél és anyanyelvének vall.

(2001. évi népszámlálás, 4. Nemzetiségi kötődés, 8. lap)

Jól látszik, hogy a KSH meghatározásában három definíció van összekeverve, illetve egyesítve: a származás szerinti (1.), a belső azonosulás szerinti (2.a) és a funkció szerinti (4.), ez utóbbi a családi kommunikációra szűkítve. Következésképp a KSH anyanyelvi kérdése érzéketlen arra, hogy egyazon személynek más-más lehet az anyanyelve a különböző definíciók szerint, illetve arra, hogy egy személy anyanyelve élete során akár többször is megváltozhat. Az anyanyelv kérdésének „felvételi módszertana” az elmúlt 120 évben gyakorlatilag nem változott annak ellenére sem, hogy az anyanyelvvvel kapcsolatos nyelvtudományi ismeretek fényében e régi definíció már jó ideje elfogadhatatlanná vált.

Ezek után lássuk, miként „homogenizálja” a többségi társadalom a heterogén cigány kisebbséget! A *Nemzeti alaptanterv* 19. oldalán azt olvashatjuk, hogy a nyelvoktató kisebbségi oktatás célja, hogy a dominánsan magyar nyelvű tanulók számára biztosítja (sic!) anyanyelvük másodnyelvként való elsajátítását.

E szövegben a „dominánsan magyar nyelvű tanulók” meghatározás abból a mítosz-ból ered, hogy Magyarországon minden kétnyelvű cigány magyardomináns. Az 1995-ben elfogadott nemzeti alaptantervbe ez a mítosz annak ellenére bekerülhetett, hogy az öt évvel korábbi, 1990-es népszámlálás szerint hazánkban 48 ezren cigány anyanyelvűnek vallották magukat. A NAT homogénnek tekinti a magyarországi cigányokat, minden cigány tanulót „dominánsan magyar nyelvűnek” nevez, tehát a magukat cigány anyanyelvűnek itélőket is. Nincs tudomásom semmilyen szakszerű nyelvészeti vizsgálatról, amely kimutatta volna, hogy a cigány anyanyelvűek egytől-egyig dominánsan magyar nyelvűek. Ez tehát mítosz, s akik terjesztik, dezinformációt terjesztenek, hisz a véleményformálónak módjukban állna tájékozódni a népszámlálási adatokról éppúgy, mint arról, hogy milyen tudományos vizsgálatokkal lehet hitelt érdemlően megállapítani, hogy az emberek valamilyen csoportja „dominánsan magyar nyelvű”-e.

Ha tudjuk, hogy valakinek a domináns (legjobban tudott) nyelve változhat élete során, a NAT-tal szembeni aggályaink tovább nőnek. A mitikus, dominánsan magyar nyelvű cigányok vajon egész életükben magyarul tudnak legjobban? Az iskolakezdő hatévesek is? Ha nem, akkor az a helyzet, hogy az egynyelvű (magyar) iskolába járó cigány és/vagy beás anyanyelvű kisdíjakoknak sérül az anyanyelvi oktatáshoz való joga, ami nyelvi emberi jog (lásd Phillipson és Skutnabb-Kangas 1997) s egyben az EBESZ kisebbségi főbiztosa által támasztott nemzetközi elvárás is (lásd *Hágai ajánlások*). A NAT egyébként azt is jól példázza, hogy mi a jelentősége az anyanyelv külső és belső azonosításának. A KSH – helyesen – belső azonosítást használ (Skutnabb-Kangasnál 2.a), a NAT azonban külsőt (2.b), amivel tovább örökíti az MSZMP hírhedt 1961-es párthatározatától datálható mítoszt.

A homogenizálás a KSH-adatokban is látszik. A hazai kisebbségek anyanyelvi adatainak felsorolásában „a beás, romani válaszok a táblázatokban egyaránt a cigány megjelölésű adatok között szerepelnek annak ellenére, hogy más nyelvcsaládba tartoznak”

(2001. évi népszámlálás, 4. Nemzetiségi kötődés, 10.). Föltehető, hogy a KSH eljárása az 1993. évi LXXVII. törvény szövegét követi, de ez nem mentség, hiszen ha a cigányt és a beást összevonják, akkor még inkább összevonhatnák a szerbet és a szlovákokat (mint szláv nyelveket), vagy összevonhatnák a németet és a románt is (mint indoeurópai nyelveket). A KSH ezen eljárása sajnos hozzájárul a beások láthatatlanná tételéhez (angolul invisibilization, vö. Phillipson és Skutnabb-Kangas 1997: 25). Ily módon a KSH eljárása diszkriminatív: egyes nyelveket összevon a táblázatokban, másokat nem.

Az ilyesfajta különbségtételt a nyelvészek lingvicizmusnak, vagyis nyelvi alapon meghatározott embercsoportok közötti diszkriminációnak nevezik. A lingvicizmus sajnálatos példája volt az is, amikor a Magyar Köztársaság *A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájában* vállalt kötelezettségeit a 13 kisebbségi nyelv közül csak 6-ra terjesztette ki, s ezek közül kihagyta a cigányt (vö. pl. Lakatos és Bernáth 2000; Kende 2000).

A magyarországi cigányokat sújtó nyelvi és oktatási diszkrimináció – jogász nyelven szólva – jogalkotási és jogalkalmazási visszasságokból is ered. Magam is egyetértek a kisebbségi ombudsman jelentésében olvasható azon megállapítással, hogy „A tanulók számára kedvezőtlen pedagógiai gyakorlatok nem egy esetben egész egyszerűen tudatlanságból fakadnak, a pedagógusok vagy az oktatáspolitikai döntésekért felelős személyek felkészületlenségének eredményei. [...] az eredmények szempontjából [azonban] a szándékok közömbösek [...]” (*A kisebbségi ombudsman jelentése*, 40.). Véleményem szerint senkit nem ment, aki diszkriminál, hogy jó szándékból s tudatlanságból teszi, amit tesz.³

Végül a nem kormányzati szervek (aktivisták) feladataira szeretnék kitérni. Úgy gondolom, csak a tudományosan és politikailag egyaránt megalapozott nyomásgyakorlás hozhat eredményt. Önmagában csak az egyik vagy csak a másik kevés. Az aktivistáknak dolga a politikai küzdelem, például a nemzeti alaptanterv cigányokra hátrányos passzusainak, sőt: egész szemléletének megváltoztatása, de azt is tudniuk kell, hogy miért hátrányos az az oktatás, amit a NAT nekik szán. Egyebek mellett azért, mert a mélyvíztechnika⁴ (Skutnabb-Kangas 1997: 25) jellemzi, ami a *Húgai ajánlások* (16–17.) szerint „nincs összhangban a nemzetközi normákkal”, Skutnabb-Kangas (1997: 25.) szavával „jogfosztó nyelvtanulási helyzet”. Minden alkalommal, amikor az óvodákban és iskolákban a kisebbségi gyermekek kétnyelvű tanár nélkül maradnak, valójában megtiltják „a napi érintkezésben vagy az iskolákban” a kisebbségi nyelv használatát. Ez az ENSZ 1948-as, a népiirtás bűnének megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezménye szerint nyelvi népiirtás (lásd Skutnabb-Kangas 1997: 24). Az aktivistáknak az is dolga lehet, hogy egy olyan terepen, ahol a tények nem számitanak – s a nyelvi jogi viták terepe sajnos ilyen –, igyekezzenek a dezinformációkat szalonképtelenné tenni. A dezinformáció szót itt Cummins (1991) értelmében használom: dezinformáció az is, ha olyan véleményformáló politikusok, professzorok, újságírók és papok, akiknek módjukban áll a jól hozzáférhető tudományos eredményekkel megismerkedni, ezt elmulasztják, s helyettük tévhiteket terjesztenek vagy éppenséggel mítoszokra alapítanak törvényeket és rendeleteket.

³ Ennek szükségességét fejtji ki többek között Szalai (1999) és Forray (2001) is.

⁴ Angolul ezt *submersion education*nek hívják. Az ilyen oktatási programokban a kisebbségi diákokat kizárólag az államnyelven tanítják, s az államnyelvet anyanyelvként beszélő diákokkal együtt, „integrált osztályokban” helyezik el.

IRODALOM

- A kisebbségi ombudsman jelentése a kisebbségek oktatásának átfogó vizsgálatáról.* Szerkesztette: Aáry-Tamás Lajos, felelős kiadó: dr. Kaltenbach Jenő. Budapest, 1998.
- Andrássy György 1998: *Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra.* Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Európa Központja.
- Cserti Csapó Tibor szerk., 2001. *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma (Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 6.).* Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék.
- Cummins, Jim 1991. The politics of paranoia: reflections on the bilingual education debate. In: Ofelia García, ed., *Bilingual Education: Focusschrift in Honor of Joshua A. Fishman on the Occasion of his 65th Birthday*, Vol. I.: 183–199. Amsterdam: Benjamins.
- Forray R. Katalin 2001. A cigány nyelvek helyzete az iskolai oktatásban. In: Cserti Csapó Tibor, szerk., 2001. *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma (Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 6.),* 57–64. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék.
- Hágai ajánlások = A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások és értelmező megjegyzések. The Hague: Interetnikai Kapcsolatok Alapítvány, 1996, október.
- Kende Ágnes 2000. Kisebbségi nyelvi charta – cigányok nélkül. *Amaro Drom*, 2000. május: 3–5.
- Kontra Miklós et al. 1999. Conceptualising and Implementing Linguistic Human Rights. In: Kontra, Miklós; Robert Phillipson; Tove Skutnabb-Kangas; Tibor Várady eds., *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*, 1–21. Budapest: Central European University Press.
- Kontra, Miklós, Robert Phillipson, Tove Skutnabb-Kangas, Tibor Várady eds. 1999. *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*, Budapest: Central European University Press.
- Kontra Miklós és Hattyár Helga szerk., 2002. *Magyarok és nyelvtörvények.* Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Lakatos Elza és Bernáth Gábor 2000. A romák nyelve nincs védve. *Népszabadság*, 2000. november 13., 9. oldal
- Nemzeti Alapítvány. Budapest: Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1995.
- Phillipson, Robert és Tove Skutnabb-Kangas 1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság* 1997/1: 12–30.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek (Kisebbségi adattár, VIII.).* Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Szalai Andrea 1999. Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with Special Attention to Education. In: Kontra, Miklós; Robert Phillipson; Tove Skutnabb-Kangas; Tibor Várady eds. *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*, 297–315. Budapest: Central European University Press.
- Szépe György, 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő.* Pécs: Iskolakultúra.
- Szépe György és Derényi András szerk., 1999. *Nyelv, hatalom, egyenlőség: Nyelvpolitikai írások.* Budapest: Corvina.
2001. évi népszámlálás, 4. Nemzetiségi kötődés. *A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2002.

8. NYELVPOLITIKA – A CIGÁNY NYELVEK OKTATÁSÁNAK HELYZETE¹

Forray R. Katalin

A Magyar Köztársaság az etnikai identitást egyrészt perszonális jognak tekinti, azaz minden személynek alkotmányosan biztosítja a jogot etnikai hovatartozásának meghatározására. Az etnikai hovatartozás-törvény szerint azok közé a különösen kényes adatok közé tartozik, amelyekkel kapcsolatban a személyt csak meghatározott jogi garanciák mellett szabad kérdezni, nyilvántartani.

Ugyanakkor az alkotmány közösségi jogot is biztosít azoknak a nemzeti és etnikai kisebbségeknek, amelyek őshonosnak számítanak (legalább száz éve élnek magyar területen és legalább ezer tagot számlálnak). A közösségi jog alapvetően kulturális autonómiát jelent, azaz a kultúra fenntartásának és ápolásának közösségi jogát. Ez nem lehet területi autonómia, hiszen a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek az országban igen szórta helyezkednek el, arányuk a népességben nem éri el még a 10%-ot sem. 13 etnikai közösség, népcsoport kapta meg napjainkig ezeket a jogosítványokat.

A Magyar Köztársaságban minden elismert nemzeti és etnikai kisebbség nyelve hivatalos nyelv is. E jogok alapján szerveződnek a kisebbségi önkormányzatok, amelyek a helyi önkormányzat mellett működő és hasonló elvek alapján választott testületek önálló jogosítványokkal.

Az új kisebbségeknek, a bevándorlóknak, számuktól függetlenül nincsenek hasonló közösségi jogaik.

A kisebbségekről szóló, 1993-ban hatályba lépett törvény „nemzeti és etnikai kisebbségekről” szól, etnikai kisebbségnek az anyaország nélküli közösségeket tekinti. Ebbe a kategóriába jelenleg csak a cigány közösség tartozik. A Magyar Köztársaság törvényei – szemben Európa legtöbb országával – a „cigány” elnevezést használják a népcsoport megjelölésére közösségeik többségének önmeghatározása alapján.

A közösségi jogból ered az állam azon kötelezettsége, hogy intézményeket működtessen a kisebbségek kulturális identitásának megőrzésére. Ezek közé tartoznak a nemzetiségi óvodák, iskolák, felsőoktatási szakok, pedagógusképzés. Történelmi hagyományok, szármosság és más okok miatt hat nemzeti kisebbség nyelvének és kultúrájának ápolására működik a teljes kurrekulum (német, szlovák, horvát, szerb, román, szlovén), a többi kisebbség számára csak egy-egy intézmény vagy vasárnapi iskolák állnak rendelkezésre.

¹ A tanulmány az Oktatási Minisztérium Magyarország nyelvi profilja című jelentése (szerk. Poor Zoltán 2002) számára készült szakértői anyag alapján íródott.

A nemzetiségi és kisebbségi oktatás finanszírozása az általános tanulónkénti normatíva kiegészítésével történik, ami fejenként mintegy 40%-os többletet jelent az intézményfenntartó számára. Külön költségvetési támogatásban részesülnek a hagyományos nemzetiségi oktatás rendszerébe nem tartozó óvodák, iskolák, vasárnapi iskolák, a kisebbségi nyelvű nyelvvizsgáztatás, pedagógus-továbbképzési programok, nyelvi táborok.

Bár a Magyar Köztársaság csatlakozott a nyelvi karthoz, nyelvtörvény csak a magyar nyelv védelmében lépett hatályba. A kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos kormányzati politika ezért csak a közvetetten, egyéb jogszabályok és gyakorlati alkalmazásuk elemzése alapján vizsgálható.

8.1. A NEMZETISÉGEK ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei legtöbbször közös vonása, hogy évszázadok óta élnek a magyar állam keretei között. Az ország délnyugati részében, Szentgottárd körül élő szlovén őslakosságtól eltekintve a magyarországi kisebbségek az utóbbi évszázadokban, több hullámban érkeztek a mai Magyarország területére. Legfontosabb történelmi, társadalmi és etnikai meghatározóik egyike, hogy többnyire a szabályozott irodalmi nyelv létrejötte előtt hagyták el etnikumuk eredeti lakterületét, s ebből következően napjainkban beszélt élő nyelvük, nyelvjárásaik általában archaikus nyelvi változatok.

Az ország mai területén megtelepedett kisebbségek integrációja, majd beolvadása a többségi nemzetbe az évszázadok során hol gyorsabb és erőszakosabb, hol pedig lassúbb és központilag kevésbé erőltetett volt. A második világháború utáni kiűzés-kitelepítés-deportálás, illetve önkéntes áttelepülés alapjaiban rombolta a kisebbségi közösségeket. A városodás és a gazdasági folyamatok – a térszerkesztés, vidéki ipartelepítés –, és ezekhez kapcsolódva a nagy közszolgálati szervezetek létrehozása, az iskolakörzetesítés, a falvak nagy részének tudatos elszorvasztása a hetvenes évek első felében a kisebb nemzetiségek erodálásához vezettek. E folyamatok eredményeképpen is gyengült szinte valamennyi hazai kisebbség identitása, kulturális kötődése, valamint oktatási bázisa: az asszimiláció felgyorsult. Bár a rendszerváltozás előtti kisebbségpolitika elismert néhány kisebbségi közösséget – ezek mindegyike jelenleg a Karta hatálya alá tartozik – és látszólag támogatta a kisebbségi kultúrák átörökítését, az oktatási bázis megteremtését, ám valós intézkedések helyett lényegében folytatódott a kulturális beolvadás, a kisebbségi nyelvek szerepének csökkenése, illetve a kisebbségi identitás felszámolása.

A cigányság vonatkozásában érdekes adalék, hogy a hetvenes évek közepén Réger Zita (1978) még kompakt nem magyar anyanyelvű cigány közösségekről tudósított, sőt még a nyolcvanas évek pedagógiai cikkei is gyakori problémaként említették, hogy a cigány gyerekek családjaikban nem tanulnak meg magyarul.

Mára a Magyar Köztársaság területén élő kisebbségek nagyobb része kettős vagy többes kulturális kötődéssel rendelkezik. A magyar nyelvhez és kultúrához való kötődésük csaknem olyan erős, esetenként erősebb, mint az eredeti nyelvükhöz és kultúrájukhoz való kötődés.

Ennek ellenére a politikai rendszer megváltozásával a kisebbségi nyelvi közösségek aktivitása is megnőtt. A megelőző évtizedekben hivatalosan „nem létezőnek” tekintett kisebbségek (cigányok, bolgárok, görögök, lengyelek, örmények, ruszinok, ukránok) is

létrehozták szervezeteiket, egyesületeiket, majd aktívan bekapcsolódtak a demokratikus kisebbségpolitika alapelveinek kidolgozásába. Nem utolsósorban éppen a kisebbségek aktivitásának köszönhető, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény már 1993-ra elkészült. Ez a jogszabály határozza meg máig a Magyar Köztársaság kisebbségpolitikáját. Tekintettel arra, hogy szövegében kiemelt fontosságot kaptak a kisebbségek nyelvi jogai, ez a törvény tekinthető a kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos politika első rendszerbe foglalásának.

A történelmi múlt, a huzamos történelmi együttélés fontos kritériumát jelenti a kisebbségpolitikát megalapozó, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényben megfogalmazott definíciónak. A jogszabály az ún. Capotorti-definíciót az Európa Tanácsi kisebbségfogalom ismérveivel kiegészítve határozza meg a nemzeti, etnikai kisebbség fogalmát. Eszerint az országunkban államalkotó tényezőként elismert „nemzeti és etnikai kisebbség (...) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul” (*Kisebbségi törvény*, 1993).

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a definíció a kisebbségi közösségekre vonatkozik és nem a csoporthoz tartozó egyénekre, akik közül sokan gyengén vagy egyáltalán nem beszélik a nyelvet.

A Magyar Köztársaság csak azon kisebbségek nyelvével kapcsolatosan vállalt kötelezettségeket, amelyek koncentráltabban, jellemzően az ország egy-egy jól behatárolható régiójában élnek (román, szlovén) vagy ugyan szórványban, több régióban, illetőleg megyében élnek, ám lélekszámukból adódóan rendelkeznek kiépített struktúrával az anyanyelvű oktatás és a kulturális élet terén (horvát, német, szerb, szlovák). Az adott helyzetben, az adott feltételek mellett a kisebbségi törvényben felsorolt tizenhárom kisebbség közül hatra – a horvát, a német, a román, a szerb, a szlovák és a szlovén kisebbség nyelvére vonatkozóan – tett vállalást (*NEKH*, 2002).

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a többi kisebbségi nyelv védelme érdekében a kormány nem tesz intézkedéseket, csupán azt, hogy ezeket nem a Karta keretén belül teszi. A romani (lovári) és a beás nyelvek fejlesztése érdekében a kormány folyamatosan erőfeszítéseket tesz függetlenül attól, hogy ezekre nézve egyelőre nem vállalt kötelezettséget.

8.2. LÉTSZÁMADATOK

A Magyar Köztársaságban a legutolsó népszámlálásra 2001-ben került sor. E szerint az ország lakossága az ezredfordulón 10 198 000 fő volt. Ezen belül a férfiak aránya 47,6%, míg a nőké 52,4%. A gyermekkorúak aránya (0–14 éves) 16,6%, a középkorúaké (15–59 éves) 63,0%, az időskorúak (60 év felett) aránya pedig 20,4%.

A magyarországi nemzeti, etnikai kisebbségi populáció korösszetétele – a cigányság kivételével – általában véve kedvezőtlen, az előregedő magyarországi össznépességhez viszonyítva is. Több kisebbségnél a korcsoportos megoszlást áttekinthetően egyenletes csökkenést találunk a fiatal korosztályok felé haladva. A korábbi, többgyermekes családokat mára az előregedő háztartások váltották fel.

A népszámlálás adatai szerint a kisebbségi lakosság iskolázottsága alacsonyabb, mint az egész népességé. Ez főként az igen magas arányú idős korcsoporttal, azaz a korábbi évtizedekben alacsonyabb iskolát végzettek jelentős arányával magyarázható. Ugyanakkor az iskolaköteles korú népesség iskolázottsági mutatói a nemzeti, etnikai kisebbségek körében viszont általában kedvezőbbek, mint a teljes népességben. Az Oktatási Minisztérium felmérése alapján mára a cigány tanulók mutatói is megközelítik az országos átlagot, vagyis a cigány fiataloknak mintegy 90%-a elvégzi az általános iskolát, és közülük mintegy 85% tanul tovább középiskolákban.

A 2001. évi népszámlálás során fontos szempont volt a bevallásos adatok és a becslések számainak közelítése. Éppen ezért a népszámlálás előkészítésébe bevonták a kisebbségek országos önkormányzatait. Az egyeztetések eredményeképpen a népszámlálás adatlapja – amelyet a Központi Statisztikai Hivatal valamennyi kisebbség nyelvére kiosztott az összeírást végző biztosoknak – a korábbi két kérdéssel szemben négy olyan kérdést tartalmazott, amelyek részben a kisebbséghez tartozók identitására, anyanyelvére, részben a kulturális kötődésre, valamint a családi és baráti körben használt nyelvekre kérdezett rá.

A kérdések pontosították a „regionális vagy kisebbségi nyelvet beszélő személy” magyar értelmezését. Az eddigi – lényegében a kisebbségi törvényben megfogalmazott –,

1. táblázat. Összefoglaló adatok a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozókról, 2001

Kisebbség	A kisebbséghez tartozók száma			
	az anyanyelv	a nemzetiséghez tartozás	a nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődés	a családi-baráti közösségben használt nyelv
	válaszai alapján			
Horvát	14 345	15 620	19 715	14 788
Német	33 792	62 233	88 416	53 040
Román	8 482	7 995	9 162	8 215
Szerb	3 388	3 816	5 279	4 186
Szlovák	11 816	17 692	26 631	18 056
Szlovén	3 187	3 040	3 442	3 119
Cigány	48 689	190 046	129 259	53 323
Bolgár	1 299	1 358	1 693	1 118
Görög	1 921	2 509	6 140	1 974
Lengyel	2 580	2 962	3 983	2 659
Örmény	294	620	836	300
Ruszin	1 113	1 098	1 292	1 068
Ukrán	4 885	5 070	4 779	4 519

Forrás: A 2001. évi népszámlálás adatai, KSH Bp. 2003

a kisebbséghez való tartozás szabad és önkéntes megvallása alapján született adatok mellett a nyelvhez és kultúrához már nem kizárólagosan kötődőkkel pontosabb kép alakul ki az egyes nemzeti kisebbségekről.

A „területhez nem köthető nyelveket beszélő” őshonos kisebbségek igen szétszórta élnek, közösségeik képviselői szinte az ország egész területén megtalálhatók, ám mind létszámukban, mind nyelvi-kulturális lehetőségeiket és igényeiket illetően eltérők.

8.3. A nemzeti-etnikai kisebbségi oktatás jogi háttere

A közoktatási törvény megalkotásával (1993), illetve 1996. évi módosításával megtörténtek a kisebbségi törvénnyel való összhang megteremtéséhez szükséges legalapvetőbb lépések. A közoktatási törvény – utalva a kisebbségi törvény vonatkozó fejezetére – kimondta, hogy az óvodai nevelés, az iskolai nevelés és oktatás, valamint a kollégiumi nevelés nyelve a magyar mellett a nemzeti és etnikai kisebbségek nyelve. Átvezették mindazokat a kisebbségi törvényben megfogalmazott jogköröket, amelyekkel élve a kisebbségi önkormányzatok érdemben befolyásolhatják a kisebbségi oktatás fejlődését, tartalmi és formai kereteit. Ez a módosítás hozta létre a kisebbségi oktatás területén a miniszter tanácsadó testületként működő, valamennyi kisebbség delegáltjaiból felálló Országos Kisebbségi Bizottságot.

2001-ben került sor a magyar nyelv védelmét szolgáló, a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről szóló 2001. évi XCVI. törvény elfogadására. A jogszabály rendelkezései szerint valamennyi gazdasági jellegű és közérdekű feliratnak meg kell jelennie magyar nyelven, ami azonban – mint azt a törvény 6 § (4) bekezdése kimondja –, nem érinti a kisebbségi törvény 42. §-ában meghatározott kisebbségi nyelveken megjelenített gazdasági reklámokat és feliratokat azokon a településeken, ahol az érintett anyanyelvű kisebbségnek kisebbségi önkormányzata működik.

A kisebbségi törvény tervezett módosításának elsődleges célja a kulturális autonómia megerősítése, a kisebbségi önkormányzati rendszer továbbfejlesztése, a kisebbségi intézmények átvételének elősegítése, illetve az ahhoz szükséges állami garanciák rendszerének megteremtése*. A módosítás tervezete speciális szabályokat tartalmaz a közoktatási intézmények és kisebbségi kulturális intézmények állami kézből a kisebbségi önkormányzatok fenntartásába való átadás-átvételével kapcsolatban. Az állami garanciák azt szolgálják, hogy a kisebbségi önkormányzatok által átvett kisebbségi intézmények működésének pénzügyi háttere ne sérüljön, a folyamatos működés anyagi fedezete mindenkor rendelkezésre álljon.

A kisebbségi nyelvek oktatásának támogatását nyomatékosítja a módosítás, amikor a jelenlegi törvény 43. § helyébe az alábbi megfogalmazást javasolja: „az állam a magyarországi kisebbségek nyelvét közösségösszetartó tényezőként ismeri el. Az állam tekintet nélkül arra, hogy a nevelési, oktatási intézménynek ki a fenntartója, támogatja a kisebbségek által használt nyelv alkalmazását a kisebbségi nevelésben, oktatásban.”

* Az országgyűlés 2005. október 17-ei ülésén elfogadta a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló törvényt (a szerk.).

1999-ben került sor a közoktatási törvény újabb módosítására. A módosítás több helyen pontosította az Országos Kisebbségi Bizottságnak mint az oktatási miniszter kisebbségi oktatásügyben illetékes tanácsadó szervének jogkörét. A bizottság a kisebbségek oktatásának valamennyi összefüggésében egyetértési joggal rendelkezik az alacsonyabb rendű jogszabályok – miniszteri rendeletek, OM-határozatok és utasítások – kidolgozása során, továbbá a kisebbségi tankönyvek kiadásával kapcsolatos hatósági feladatokat is ellátja.

Pontosította a kisebbségi nevelésben/oktatásban résztvevő pedagógusok képezésével kapcsolatos elvárásokat, a kisebbségi intézmények nevelési programjainak tartalmát is. Az új rendelkezések értelmében a kisebbségi nevelést végző óvodák nevelési programjának tartalmaznia kell a kisebbség nevelésével összefüggő feladatokat, hasonlóan az oktatásban részt vevő iskolák és kollégiumok dokumentumaiban is szerepelniük kell a kisebbségi oktatással/neveléssel kapcsolatos feladatoknak.

A kisebbségi oktatásban dolgozó pedagógusok régi kérésének tett eleget a törvény-módosítás azzal, hogy a kisebbségi oktatás órakeretét 10 százalékkal megemelte. Az időkeret emelését az elsajátítandó tananyag mennyisége indokolta.

Az országos kisebbségi önkormányzatok oktatással kapcsolatos jogkörét bővítve kimondta, hogy a kisebbségi oktatás programjainak elfogadása előtt meg kell szerezni az érintett kisebbségi önkormányzatok egyetértését.

Elsősorban a kis létszámú és a „területhez nem köthető nyelvet beszélő” kisebbségek oktatásában jelent előrelépést, hogy a módosításba bekerült a kiegészítő kisebbségi oktatás megszervezésének lehetősége. A módosított közoktatási törvény 86.§ (5) bekezdése szerint: „Ha az ugyanazon nemzeti, etnikai kisebbséghez tartozó tanulók létszáma nem teszi lehetővé, hogy egy településen belül a kisebbségi oktatást megszervezzék, az érintett országos kisebbségi önkormányzat kezdeményezésére a fővárosi, megyei önkormányzat – jogszabályban meghatározottak szerint – megszervezi az általános műveltséget megalapozó szakasz követelményeihez kapcsolódóan az anyanyelv és népismeret követelményeinek oktatását (a továbbiakban: kiegészítő kisebbségi oktatás). A kiegészítő kisebbségi oktatás megszervezhető egy adott iskola tagozataként, külön nyelvoktató kisebbségi iskola létrehozásával vagy utazó pedagógusok alkalmazásával.”

A kisebbségi nyelvek oktatásának egyik legfontosabb dokumentuma a nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló 32/1997. (XI.5.) MKM-rendelet. E rendelet tartalmazza a két nemzeti kisebbségi óvodai neveléstípus mellett a „cigány kulturális nevelést folytató óvoda” típusát is.

A kerettantervek kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 28/2000. (IX. 21.) OM-rendelet kitér a kisebbségi oktatásra is. Ennek értelmében: „A nemzeti, etnikai kisebbségi oktatás kerettanterveit – ennek részeként az anyanyelv (kisebbség nyelve) és irodalom, illetve a népismeret kerettanterveit, valamint az óraterveket – az e rendelet 2. számú melléklete tartalmazza. A nemzeti, etnikai kisebbségi iskolai oktatás kerettanterveit évfolyamonként határozzák meg az anyanyelv (kisebbség nyelve) és irodalom, illetve népismeret követelményeit a tizenkettedik évfolyam végéig. A kerettantervek a követelmények évfolyamok szerinti tagolásakor eltérhetnek a nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a nemzeti etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló – többször módosított – 32/1997. (XI. 5.) MKM-rendelettel kiadott nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatás irányelvének azoktól a rendelkezései-

től, amelyek a követelmények teljesítését a negyedik, a hatodik, a nyolcadik, illetve a tizenkettedik évfolyam végére határozzák meg.”

Külön foglalkozik a cigány kisebbség oktatásával a cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról szóló 1047/1999. (V.5.) korm. határozat módosításáról szóló 1073/2001. (VII.13.) számú kormányhatározat, amely kimondja, hogy a kisebbségi, illetve közoktatási törvény, valamint az egyéb jogszabályok módosítása során kiemelt feladat: „a cigány kisebbségi oktatás tartalmi fejlesztése, a kerettantervek kidolgozása, az értékelés és minőségbiztosítás feltételeinek megteremtése, az oktatáshoz szükséges taneszközök, módszertani segédletek biztosítása, az Országos Cigány Önkormányzattal történő egyeztetéstől függően a cigány nyelvek oktatásához szükséges követelmények kidolgozása”.

8.4. A CIGÁNY KISEBBSÉGI NEVELÉS-OKTATÁS JOGI SZABÁLYOZÁSA ÉS PROBLÉMÁI

Az ET Miniszteri Bizottsága által elfogadott ajánlások között szerepel, hogy a Magyar Köztársaság folytasson a romani (lovári) és a beás nyelvek fejlesztésére irányuló politikát azok közéletben történő használatának megkönnyítése érdekében, és feleljen meg az e nyelveket használók igényeinek különösen az oktatás terén.

Magyarországon az elmúlt évtizedek során két jelentős szociológiai kutatás vizsgálta a cigány népesség helyzetét. A több mint két évtizedes különbséggel (1971-ben és 1993-ban) folyt felmérések szerint a cigányság döntő többségének anyanyelve már 1971-ben a magyar nyelv volt. (Megjegyezzük, hogy az 2001. évi népszámlálásban végül is nem találunk adatot arra vonatkozóan, hogy melyik cigány nyelvet beszélnek vagy értik a kérdezettek.)

2. táblázat. A cigányok anyanyelv szerinti megoszlása 1971-ben és 1993-ban (%)

	Magyar	Beás	Romani (lovári)	Egyéb	Összesen
1971	71,0	7,6	21,2	0,2	100
1993	89,5	5,5	4,4	0,6	100

A beszélt nyelv szerinti megoszlás 1993-ban (%)

Magyar	Beás	Romani (lovári)	Egyéb
77,0	11,3	11,1	0,6

Forrás: Kemény 1999. A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 1: 10–11.

A cigány kisebbségi nevelés-oktatás külön program alapján biztosítja a cigány kisebbséghez tartozó gyermekek, illetve tanulók számára a kulturális és igény szerinti anyanyelvi nevelés és oktatás mellett az esélyegyenlőséget és a tehetséggondozást. Azok a szervezeti formák, amelyek szerint a hat nemzeti kisebbség anyanyelvének oktatása történik, a cigány kisebbség esetében nem léteznek.

A törvényi előírásoknak megfelelően a kisebbségi oktatás tartalmi szabályozásakor a nemzeti, etnikai kisebbségek óvodai neveléséről, iskolai neveléséről-oktatásáról szóló, irányelveket tartalmazó 32/1997.(XI.5.) MKM-rendelet a következőképpen fogalmaz: „A cigány kisebbségi oktatás biztosítja a cigány tanulók számára a cigányság kulturális értékeinek megismerését, a történelméről, irodalmáról, képzőművészetéről, zenei és táncművészetéről, valamint hagyományairól szóló ismeretek oktatását. E programnak nem kötelező eleme a cigányság által beszélt nyelvek tanulása, de a szülők igénye alapján biztosítja a cigány nyelv általuk beszélt változatának oktatását.”

A cigányság által beszélt nyelvek iskolai oktatásához a szakmai és személyi feltételek változatlanul hiányoznak. 1999-ben kezdődött az a munka, amelynek célja a cigány nyelvek iskolai oktatásához szükséges alapküldetvények szakmai megalapozása. Az előkészítés során az Oktatási Minisztérium egy-egy munkabizottságot hozott létre. E munkacsoportok feladata volt a romani (lovári) és a beás nyelvre vonatkozó, az oktatásukhoz szükséges ismeretanyag rendszerezése. Végül is a munkabizottságok csendben elhaltak, nemcsak a standardizálás kérdései maradtak vitatottak, hanem a nyelvi követelményrendszert sem sikerült kidolgozni.

Ez a késlekedés szembeszökő ellentétben van azzal, hogy állami nyelvvizsgát lehet tenni mindkét cigány nyelvből, amelyet elismernek a köz- és a felsőoktatásban csakúgy, mint az államigazgatásban. Nagy számban jelennek meg mindkét cigány nyelven szép-irodalmi művek, klasszikusok fordításai, népmesei gyűjtemények, szótárak, nyelvkönyvek, hangkazetták, CD-k. Ezek azonban – két cigány népismereti tanári segédkönyvön kívül – nem az Oktatási Minisztérium gondozásában, nem is tankönyvként látnak napvilágot, hanem kisebb kiadóknál, magán- és közalapítványok finanszírozásában. Céljuk elsősorban az iskolán kívüli nyelvművelés, illetve a piacon működő nyelvtanítás kiszolgálása. Szemben a hivatalos oktatással, ez a piac nem érzékeny a standardizálás finom kérdéseire, amint az állami nyelvvizsga is tolerálja mind a két cigány nyelven belüli tájszólásokat, mind pedig – a romani (lovári) esetében – a Magyarországon elterjedtebb angol alapú írásmód és a kevésbé ismert nemzetközi írásmód közötti eltéréseket.

A cigány kisebbségi oktatási programok körül a rendszerváltás óta vita folyik. Ennek kardinális pontja az, hogy a cigány közösség – szemben az ország más nemzeti kisebbségeivel – nagy hányada szociálisan és műveltségét tekintve a társadalom peremére sodródott, és a nyomasztó szociokulturális problémák önmagukban is megoldás után kiáltanak. A nyelv és a hagyományos kultúra megőrzése más jellegű, a többi nemzetiséghez hasonló probléma. A két problémahalmaz megoldása közötti finom egyensúly megtalálását nehezíti az előrehaladott nyelvi asszimiláció, ezzel együtt a hagyományos kultúra folklórrá alakulásának folyamata.

A nemzeti kisebbségi óvodai nevelést és iskolai oktatást a költségvetés kiegészítő normatívával külön támogatja. A támogatást az intézmény fenntartója kapja a kifejezetten nemzetiségi kisebbségi nevelési-oktatási feladat ellátására. A feladat a hagyományosnak tekinthető nemzetiségek oktatása területén tannyelvű, kétnyelvű vagy nyelvtanító iskolákban, illetve iskolai programokban valósul meg. A nemzetiségi nyelvtanításban résztvevők döntő többsége is ún. nyelvtanító programban vesz részt, ami a nemzetiségi nyelv heti néhány órában való oktatását jelenti.

A cigány kisebbség oktatásához nyújtott kiegészítő normatíva először az 1990-ben hatályba lépett önkormányzati törvényben jelent meg, célja egyértelműen a cigány óvodások és iskolások felzárkóztatása (tanítás utáni korrepetálása) volt. A helyzet csak las-

san változott, mivel sem a közoktatásról szóló törvény, sem pedig az 1996-ban megjelent Nemzeti Alaptanterv (NAT) nem tudott megoldást találni arra a kérdésre, hogyan lehet a cigány tanulók iskolai lemaradását és a cigány nemzeti kisebbség kultúrájának ápolását – a többi nemzetiséghez hasonló módon – szabályozni. Javaslatok születtek a cigány népismeretnek, nyelv(ek)nek, kultúrájának a tananyagba való beépítéséről, a tárca azonban inkább csak informálisan szabályozta a programok, illetve a résztvevők után igényelt kiegészítő finanszírozás tartalmát.

A Nemzeti Alaptanterv kiegészítéseként megjelent irányelvek a nemzeti és etnikai kisebbségek óvodai és iskolai neveléséről és oktatásáról (1997) jóváhagyott óvodai-iskolai pedagógiai program, az alapító okiratban rögzített feladatvállalás alapján lehetett kiegészítő támogatáshoz hozzájutni, az ún. cigány felzárkóztató program szervezésére éppen úgy, mint egyéb nemzetiségi (német, szlovák, román stb.) programokra. Bírálat tárgya maradt, hogy a cigány közösség az oktatási rendszerben „felzárkóztatásra” szoruló csoportként jelent meg, továbbá az is, hogy az etnikai alapon történő felzárkóztatásból kimaradtak a hasonlóan hátrányos helyzetű, ám nem cigány etnikumú tanulók.

A 2000/2001-es tanévtől – az OM 1999-es rendelete nyomán – a szakértők által bírált rendszer annyiban változott, hogy a felzárkóztató oktatásra szánt, a nemzetiségi normatívának mintegy a felét kitevő kiegészítő forrást etnikai hovatartozás nélkül is igényelhet az iskolafenntartó. A cigány kisebbségi oktatás programja és finanszírozása pedig a többi nemzetiség oktatásának szabályai szerint történik: akkor indítható, ha legalább nyolc szülő írásban kéri, hogy gyermeke (cigány) nemzetiségi kisebbségi oktatásban vehessen részt. Ezzel szabályozási szinten külön válik a roma tanulók oktatásában is a szociokulturális helyzetből következő hátrányok kompenzálásának finanszírozása (a felzárkóztatás) a cigány kultúra megőrzésének és ápolásának iskolai programjaitól. Ez utóbbi heti legalább hat tanórai foglalkozást ír elő, melynek tartalma a cigány népismeret, kultúra és a cigány nyelvek valamelyike. A cigány nyelv(ek) kötelező oktatása alól egyelőre felmentést kaptak az intézmények.

A 2002-ben megjelent új szabályozás (57/2002 OM-rendelet) a hangsúlyt a szociális szempontra helyezi, amennyiben a roma tanulóknak a többségi osztályokban, iskolákban történő integrált oktatását szorgalmazza.

8.5. A SPECIÁLIS OKTATÁS

A régi, de ma már Magyarországon sem hivatalosan elfogadott fogalommal kiegészítő iskolának nevezett intézményrendszerben oktatott tanulók mintegy háromnegyede a tanulásban enyhén akadályozottak (enyhén értelmi fogyatékosok) számára létrehozott és működtetett iskolákba jár. Magyarországon az „enyhe értelmi fogyatékos” és „középsúlyos értelmi fogyatékos” gyermekeket támogató közoktatási rendszer a százéves gyakorlat ellenére még mindig kénytelen befogadni olyan jelentős gyermekcsoportokat is, akik nem értelmi fogyatékosok, értelmi fejlődésük más okból, nem pedig fogyatékoság miatt marad el (Pikk 1999). A többségi iskola nem tolerálja elmaradásukat, és nem tud számukra megfelelő segítséget nyújtani. A speciális iskolák tanulóinak becslések szerint mintegy 40%-a roma diák. Pontos adatok nem állnak rendelkezésre, azonban egy megyei esettanulmány (Loss 1998) szerint a helyzet még ennél is súlyosabb lehet.

A gyógypedagógiai iskolákba járók aránya egyébként európai összehasonlításban is rendkívül magas: az OECD 1996-os jelentése szerint míg például Törökországban ezerből kettő, Finnországban négy, Olaszországban kilenc enyhe értelmi fogyatékosnak nyilvánított gyermek jut, addig Magyarországon 35. (Forray–Mohácsi 2002)

A fő tartalmi problémát a szegregáció mellett a kurrikulum hordozza. Az enyhén értelmi fogyatékosnak minősített tanulóknak a rendes iskolában előírt ismeretanyag 4–26%-át kell csak elsajátítani, idegen nyelvet az általános iskola nyolc éve alatt nem tanulnak. Cigány kisebbségi programot a speciális iskolák is működtetnek, azonban a cigány nyelv(ek) oktatása sem része a tananyagnak (OM 1997).

8.6. A SZEGREGÁCIÓ

A nemzetiségi oktatás magyarországi történelmi hagyományai és gyakorlata, valamint a programokban résztvevők létszámához igazodó finanszírozás elvei alapján is prognosztizálható volt a hivatalosan nem támogatott folyamat, hogy újraéledt, ráadásul legitimitást kapott a cigány tanulók iskolák közötti és iskolán belüli szegregációja. Nagyobb településeken különösen egyszerűen megoldható ez a fajta szegregáció. Az iskolafenntartó nem köteles minden egyes iskolában cigány programot szervezni még akkor sem, ha ezt a szülők (esetleg) igényelnék. „Racionálisan” és jogszerűen járva el, kijelöl egy vagy több iskolát, ahol a rossz szociális helyzetű, tanulási és magatartási problémákkal küzdő és a cigány kisebbségi vagy felzárkóztató programban részt vevő tanulókat oktatja – máris létrejön a szegregált iskola.

A cigány kisebbségi program támogatását igénybe vevő intézmények a „spontán” lakossági választások eredményeképpen is fokozatosan homogenizálódhatnak. Évtizedes – a szabad iskolaválasztás engedélyezésével egyidejű – az a folyamat, hogy a nem cigány szülők elviszik a helyi iskolából gyermekeiket, ha ott megnövekszik a cigány tanulók száma. Ennek eredményeképpen is kialakulnak teljesen homogén, cigány tanulókból álló iskolák. A cigány tanulók alacsonyabb teljesítményeire és az egyszerűbb pedagógiai eljárásokra hivatkozva még a heterogén iskolák is cigány osztályokat szerveztek és szerveznek. Az ilyen újabb keletű szegregációnak ugyanazok a szociális, személyi, tárgyi összefüggései, azaz a „normál” iskolától, normál iskolai osztálytól való elmaradásuk, valamint stigmatizáló gyakorlatuk, mint a húsz-harminc évvel ezelőtt az aufklérista koncepcióval életre hívott cigányosztályoknak (Forray 2000).

Az iskolákban általában büntetésnek számít, ha egy pedagógus úgynevezett „cigány osztályba” kerül, és igyekeznek ezt a munkát a valamilyen szempontból (végzettség, életkor, magatartás stb.) problematikus helyzetben lévő tanárokra bízni. Ezzel magyarázható, hogy miközben a gyermeklétszám csökkenése miatt sok helyen már munkanélküliség fenyegeti a pedagógusokat, ezekben az iskolákban még mindig sokan tanítanak pedagógiai képzés nélkül (Havas–Kemény–Liskó 2002).

Ezekben az iskolákban és osztályokban sem oktatják a cigány nyelvet (nyelveket), mivel a cigány kisebbségi program ezt nem teszi kötelezővé. A cigány kisebbségi programok gyakorlata a legrosszabb helyzetű iskolák számára némi többletbevételt jelent, és lehetőséget ad a cigány tanulók elkülönítésére. Az integrációról szóló említett 57/2002-es OM-rendelet éppen ezt a helyzetet szándékozik megszüntetni, amikor külön juttatással finanszírozza a cigány tanulók beiskolázását heterogén osztályokba.

8.7. A ROMANI (LOVÁRI) ÉS A BEÁS NYELV A KÖZOKTATÁSBAN

A cigány nyelvek és kultúra megőrzésére-ápolására, egyúttal a műveltségbeli lemaradás pótlására néhány úgynevezett modellintézmény vállalkozott. Ezek az intézmények többnyire alapítványi formában működnek, finanszírozásuk a rendes állami normatíva különböző forrásokból való kiegészítésével történik (Forray–Mohácsi 2002). A modellintézmények közül a Gandhi Gimnázium és a Kalyi Jag Nemzetiségi Szakiskola vállalta, hogy a cigány nyelvek valamelyikét ellenőrizhetően a tanrendbe illessze. Az integrációról szólórendelettel kapcsolatban a mintegy 50 modelliskola között is van olyan, amely tanrend szerint bevezette cigány nyelv (tudomásom szerint a beás) oktatását.

A nemzetiségi gimnáziumok mintájára szervezett középiskola azt hangsúlyozza, hogy a cigányság a többi magyarországi nemzetiséghez hasonlóan önálló kulturális arculatú (nyelvű) népcsoport.

- A pécsi Gandhi Alapítványi Gimnázium a dél-dunántúli térség általános iskoláiból toborozza a tehetséges, hátrányos helyzetű cigány tanulókat. A hat évfolyamos gimnáziumban mindkét cigány nyelvet oktatják, ezen felül két világnyelvet is tanulnak a diákok. A térségben koncentrálódó beás népesség az anyanyelvéből a gimnáziumban az állami nyelvvizsgálóval egyenértékű érettségi vizsgát tehet.
- A Kalyi Jag Nemzetiségi Szakiskola a főváros slumos belső területéről iskoláz be hallgatókat szakmai előképzést nyújtandó. Az iskolában romani (lovári) nyelvet oktatnak, és hangsúlyos a cigány népi és magas kultúra ápolása is. A cigány nyelv mellett angolt tanulnak a diákok.
- Hasonló elvi alapon áll, de az iskolázás gyakorlatát tekintve eltérő a „tehetség-gondozó kollégiumok” rendszere, amelynek sikeres példája a Pécs melletti Mánfán működő, a római katolikus egyház és külföldi egyházi támogatással létrejött Collegium Martineum. Az egykori népi kollégiumokat idéző elgondolás szerint a diákok otthon szocializáló, a családi nevelés hiányosságait korrigáló intézmény, a diákok pedig a térség bármely középiskolájában tanulhatnak. A kollégiumban élő diákok elsősorban a beás nyelvet tanulják szervezeten. Fontos célnak tartják az idegen nyelv oktatását is, amit – a beáshoz hasonlóan – saját tanáraikkal látnak el.
- Iskolán kívüli oktatást, illetve felzárkóztatást kínál a Józsefvárosi Tanoda középiskolai, illetve felsőoktatási intézményekbe való felkészítő programok keretén belül. A főváros egyik sűrűn lakott – kis túlzással gettónak is mondott – kerületének hátrányos helyzetű tanulóit készíti fel a továbbtanulásra. Itt cigány nyelv oktatása nem folyik, de fontos célkitűzés az etnikai identitás erősítése.

Az alternatívát az interkulturális paradigmához közelítő modellintézmények jelenítik meg, amelyek a hátrányos szociokulturális helyzetben élő cigány és nem cigány fiatalok közös oktatását és nevelését tűzik ki célul.

- A Hegedüs T. András Alapítványi Középiskola (Szolnok) programja és gyakorlata a cigány és a környezeti kultúra együttműködését tűzi ki célul, és valósítja meg a hátrányos helyzetű roma és nem roma diákok célcsoportjaiban. Azaz min-

den diákot annak deklarálásával iskoláz be és képez különböző szakirányokban – beleértve az érettségit nyújtó képzést is –, hogy programjának súlyponti része a cigány kultúra és nyelv tanulása (beleértve olyan szimbolikus akciókat, mint iskolai és állami ünnepeken a magyar állami és a cigány himnuszok eléneklése). A cigány nyelvek közül a romanit (lovárit) oktatják, mellette egy világnyelvet tanulnak a diákok. A nyelvtanítás nem része a hivatalos tanrendnek.

- A római katolikus egyház támogatásával létrejött Don Bosco Általános és Szakképző Iskola is hasonló elvek alapján működik, s az iránta megnyilvánuló igényeket jól mutatja, hogy néhány év alatt az általános iskola mellett többféle szakmai képzéssel és érettségit adó középiskolai szakiránnyal bővült. Cigány nyelv oktatása nem folyik, azonban idegen nyelvet (angolt és/vagy németet) tanulnak az elméletileg is igényesebb szakképzésben és a középiskolai képzésben résztvevők.

Bár vannak elvi csatározások a két „irányzat” között, a kilencvenes évek azt bizonyítják, hogy mindkettőre van igény, és a két megoldás nem zárja ki egymást.

Ezekon kívül csak néhány közoktatási intézményről tudunk, ahol próbálkoznak a cigány nyelv oktatásával. E próbálkozásoknak a fent részletezett hiányosságok mellett határt szab az is, hogy nincsen elegendő nyelvtanár vagy a nyelvet oktató személy. De talán nemcsak ezek a személyi-tárgyi feltételek, hanem a valódi akarat akadályozza a cigány nyelvek emancipálódását. Kontra (1998) elemzésében számításokkal bizonyítja, hogy a romani anyanyelv diszkrimináció forrása a közoktatásban és a munkaerőpiacon – ahelyett, hogy többlettudásnak számítana.

8.8. FELSŐOKTATÁS, PEDAGÓGUSKÉPZÉS ÉS TOVÁBBKÉPZÉS

Az évtized elejétől – a kisebbségekről szóló törvény előkészítésével párhuzamosan – indultak meg azok a kezdeményezések, amelyek a felsőoktatásban is polgárjogot kívántak szerezni a cigány közösség kultúrájának. Itt is kétféle megközelítésről lehet beszélni. Az egyik a nemzetiségi szakok mintájára szervezett cigány/roma ismeretek és pedagógusképzés irányába mutatott, a másik pedig a cigányokról szóló ismereteket, a kisebbséggel való munkához szükséges attitűdöket kívánta elsősorban a pedagógusképzésbe bevinni. Az évtized végén kezdett beérni mindkét irányú munka.

2000-ben egyetemi szintű romológiai alapképzési szak létesítésével, a képesítési követelményeknek kormányrendeletben történő meghatározásával olyan bölcsészek képzése indult meg a Pécsi Tudományegyetemen, akik átfogó elméleti és gyakorlati ismeretekkel rendelkeznek a romológia területén. A képzés kötelező része a romani (lovári) és a beás nyelv oktatása, nyelvvizsga letétele, továbbá általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok.

Jelenleg alapképzésben 40 fiatal vesz részt, a posztgraduális képzésben pedig mintegy 140-en tanulnak. (A diákok kétharmada valamelyik cigány közösséghez tartozik.) A nyelvi kurzusok iránt igen nagy az érdeklődés ezen túlmenően is, az egyetem más képzésben részt vevő hallgatói közül további mintegy 200-an vesznek részt a cigány (romani [lovári] és beás) kurzusokon. Az érdeklődést a nem szakos hallgatók között két tényező motiválja: az egyik a diplomához kötelezően megszerzendő állami nyelvvizsga kritériuma, a má-

sik a spontán érdeklődés, amelyben azonban szerepet játszik az a felsőoktatási gyakorlat, hogy bizonyos kurzusokat – így a pécsi egyetem bölcsészeti karán a cigány nyelveket is – az értelmiségi képzéshez kötelező műveltségi kurzusok egyikeként kreditálják.

A pedagógusképző intézmények saját hatáskörben indíthatnak kurzusokat a cigány népismeret és (főként) nyelvismeret megszerzésére és bővítésére. Három budapesti, egy főváros környéki és egy dél-dunántúli intézmény jelentette be az Oktatási Minisztériumnak kurzusait, ám ennél több felsőoktatási intézményben oktatják a cigány nyelveket a pécsi egyetem kapcsán említett okok miatt.

A pályán lévő pedagógusok továbbképzését a 277/1997. (XII. 22.) kormányrendelet szabályozza. A közoktatásról szóló törvény egyes feladatok, mint az intézményvezetői, szakértői, gyakorlatvezetői feladatok ellátását a pedagógus-szakképzettség mellett a pedagógus-szakvizsga teljesítéséhez köti. A pedagógus-szakvizsga szakirányú továbbképzésben teljesíthető, amelynek képesítési követelményeit a 41/1999. (X. 13.) OM-rendelet határozza meg.

Az oktatási tárca kiemelten támogatja a pedagógusok cigányismereti továbbképzését, különösen a népismereti és nyelvtanításra való felkészítést. Az akkreditált pedagógus-továbbképzések biztosítására minden kisebbség esetében szükség van. Az oktatási tárca tervei között szerepel, hogy a pedagógus-továbbképzésről szóló 277/1997. (XII.22.) Kormányrendelet 9. §. (6) bekezdésével összhangban továbbképzési program elkészítését kezdeményezi.

A kisebbségi felsőoktatás elsősorban finanszírozási gondjainak megoldását segítette elő az, hogy a szak tárca a felsőoktatás képzési és fenntartási normatívák alapján történő finanszírozásáról szóló 72/1998. (IV.10.) kormányrendelet alapján a kisebbségi nyelvi szakok képzési és fenntartási normatívájának összegét 15 százalékkal megemelte. Ezt követően a 120/2000. (VII.7.) kormányrendelet hatályba lépésével a nemzetiségi szakok magasabb finanszírozási csoportba sorolásával sikerült tovább enyhíteni a finanszírozási nehézségeken.

Ugyancsak a kisebbségi nyelvek felsőoktatását segíti, hogy a felsőoktatási törvény rendelkezéseinek megfelelően a 129/2001. (VII.13.) számú kormányrendeletben megjelentek a bölcsészettudományi és egyes társadalomtudományi alapképzési, ezek keretében főiskolai és egyetemi szintű nemzetiségi szakok képesítési követelményei.

A felsőoktatás feladatai között a 1073/2001. (VII.13.) számú kormányhatározat tartalmazza a romológia oktatásának ösztönzését, a cigány oktatásban részt vevő pedagógusok számára szervezett továbbképző tanfolyamok támogatását.

A cigány nyelvet oktató pedagógusok képzésére alakulóban vannak a jogi keretek. Jelenleg van folyamatban a romológia szak tanárképesztételre irányuló akkreditációs kérelem elbírálása, a zsámbéki Apór Vilmos Tanítóképző főiskolán 2003-ban ideiglenes indítási engedélyt kapott a – a nemzetiségi szakok mintájára – cigány nemzetiségi óvodapedagógus- és tanítóképzés. A nyelvtanításban és vizsgáztatásban – lehetőleg – nyelvtanári vagy legalább pedagógiai végzettségű és felsőfokú állami nyelvvizsgálóval rendelkező személyeket alkalmaznak. A romani (lovári) nyelv oktatásában a viszonylagos tömegesség folytán még több a kompromisszum, módszertanilag messze elmarad más nyelvek oktatásától. A beás oktatásában a helyzet azért jobb, mert kisebb területen koncentrálnak, s a nyelv fejlesztésében és standardizálásában úttörő szerepet játszó, a nyelvtanítás területén felkészült tanárok ellenőrzik a PTE nyelvvizsgaközpontjában, a BTK Romológia Tanszékén.

8.9. NYELVVIZSGÁZTATÁS

Komoly gondot jelentett a kisebbségek nyelveinek nyelvvizsgáztatásában a nyelvvizsgáztatás új szabályozásáról szóló 71/1998. (IV.8.) számú kormányrendelet megjelenése, amely akkreditációhoz kötötte a nyelvvizsgáztatási tevékenységet. A hatályba lépést követően az Oktatási Minisztérium pénzügyi támogatásával ma újra lehetőség van államilag elismert nyelvvizsga letételére bolgár, horvát, lengyel, cigány (beás és romani (lovári)), német, román, szerb, szlovák és szlovén nyelvből. Folyamatban van az újgörög, a ruszin és az örmény nyelvből a követelmények kidolgozása és a vizsgahelyek akkreditálása. A vizsgahelyek többsége ugyan ma még a fővárosban található, ám 2002-ben az ország több pontján is mód nyílt arra, hogy az adott régióban élő kisebbségek nyelvéből nyelvvizsgát lehessen tenni (Pécsett például beás nyelvből.)

2001 decemberében fogadta el az Országgyűlés a felnőttképzésről szóló 2001. évi CI. törvényt. A jogszabály biztosítja a kereteit annak, hogy igény esetén a felnőttoktatás vagy továbbképzés regionális vagy kisebbségi nyelveken folytatódjon. A törvénynek a cigány nyelvekre gyakorolt hatásáról egyelőre nincsen adatunk.

8.10. A CIVIL SZFÉRA ÉS TÖMEGKÖZVETÉS

A roma civil szervezetek nagy száma és egyes térségekben tanúsított jelentős aktivitása ellenére sem jellemző, hogy civil szervezetek a nyelv(ek) ápolását célul tűznék ki. Elsősorban a különböző jellegű érdekképviselek – főként a szociokulturális, iskolázási és jogi helyzet javítását tűzik ki célul. Számos civil szervezet alakult kulturális és művészeti területen, amelyek a cigány/roma folklór, népzene, néptánc területén fejtenek ki aktivitást. Így a civil szférának a nyelvápoláshoz legfeljebb közvetett köze van, jollehet egyes, cigány nyelveken éneklő népzenei és popzenét játszó együttesek rendkívül nagy népszerűségnek örvendenek. Nem ismerünk olyan kormányzati elképzelést sem, amely nagyobb szerepet szánna a civil szervezeteknek a nyelvpolitika alakulásában.

A nemzeti és etnikai kisebbségeknek saját nyomtatott sajtójuk, műsoridejük van a Magyar Rádióban és Televízióban. A média hatékonyságáról a vélemények erősen megoszlanak, ám létük lehetőséget ad a nyelvek átörökítésére és ápolására. A cigány közösségnek több újságja létezik, amelyek elsősorban magyar nyelvűek, de van olyan folyóirat, amely rendszeresen közöl lovári és beás nyelvű szövegeket is (Amaro Drom). Fontos eredmény, hogy – egyelőre csak a fővárosban elérhetően – két éve működik roma rádió (Rádió C) civil kezdeményezésként, de kormányzati támogatással. A Pécsi Tudományegyetem színvonalas, országos terjesztésű pedagógiai folyóirata (Iskolakultúra) évente egy teljes számot szentel a cigányság oktatásával kapcsolatos problémáknak, nem utolsósorban a nyelvek helyzetével és oktatásának kérdéseivel foglalkozva.

8.11. TENDENCIÁK ÉS PROBLÉMÁK

A cigány közösség nyelvi helyzetét az alábbiak jellemzik:

- A sokszázéves közösség csaknem teljes egészében évszázadok óta nyelviileg asszimilálódott, társadalmi helyzetében azonban nem integrálódott; magyar nyelvű, ám

szociokulturális helyzetét, életmódját, életesélyeit tekintve nem olvadt be a magyar közösségbe; azaz túlnyomó részük nem nyelvi közösségként él a magyar társadalomban (a régebbi kárpáti cigány nyelvjárást ma csak néhány faluban ismerik);

- A cigányt anyanyelvként, első nyelvként vagy közösségi nyelvként beszélők két markánsan elhatárolódó csoportba oszlanak: a romani (lovári) és a beás nyelvű csoportba; az utóbbi olyan regionális nyelv, amelyet Magyarországon kívül Romániában, Horvátországban és Szerbia, Szlovénia egy részén tartanak meg önálló nyelvként a cigányok (beások);
- A beás nyelvhez hasonló arányú a romani (lovári) nyelvet valamilyen szinten magának tudóké is; ez a nyelv a nemzetközi cigány (romani [lovári]) nyelv, közösségük önmagát valódi, igazi, „vérbeli” cigányként határozza meg;
- A magyar állam mindkét nyelvet elismeri, azaz a közszolgálatban azonos értékű nyelvnek számít minden tekintetben, ám a törvény adta jogosítványokkal kompetenciák hiányában egyelőre egyik fél sem él.

8.12. FELADATOK ÉS DILEMMÁK

A cigány nyelvek jelenleg standardizálásra szorulnak. Ebben a tekintetben csak részlegesen lehet számítani nemzetközi támogatásra: a beás nyelv vonatkozásában szinte egyáltalán nem, mivel a környező országok beás közösségeiben nyelvi szakértők nincsenek. (Mégis éppen a beás nyelv ért el jelentős eredményeket, elsősorban Orsós (1999, 2002) munkásságának köszönhetően (A romani [lovári] vonatkozásában még hosszú időt vehet igénybe az a vita is, amely a nemzetközi és a magyar nyelvi felfogás közötti eltérésekből adódik. Nincsen egyetértés az országon belül sem a nyelv fejlődésének és fejlesztésének, modernizálásának [nyelvújítás!] alapvető kérdéseiben.)

A nyelvtanárok képzése fontos kérdésnek tűnik, ám kimunkálatlanok a módszertani kérdések, vitatottak a kulturális tartalmakat érintő problémák (mennyiben kell megőrizni a hagyományos kultúra elemeit például a vizsgafeladatokban). Hiányzanak azok a tudományok, amelyek más nyelvek oktatásában hagyományosnak mondhatók: az összehasonlító nyelvészettől a nyelvtörténeten át a stilisztikáig. Távlatilag sem látszik lehetségesnek, hogy a magyar oktatási rendszerben kialakult formák mindegyike megvalósuljon a cigány közösség oktatásában.

Rövidebb távon megmarad az a feladat, hogy a kommunikációs készségek alapszintjét elérjék a nyelve(ke)t beszélők. Valószínű, hogy hosszabb távon azt kell a nyelvpolitikának célul kitűznie, hogy az iskolai oktatás – ennek megfelelően a nyelvtanárképzés – a mindennapokhoz szükséges nyelvi kompetenciák megszerzését, a családokban átörökölt, többnyire passzív nyelvtudás aktivizálását, az ismeretek tudatosítást és rendszerezését valósítsa meg. A cigány nyelvek megőrzése és ápolása a belátható jövőben még a „folklor” tartományában marad, tehát az oktatáspolitikában a népismeret részeként értelmeződik.

Előrelépést csak az Európa Tanács és az Európai Unió tényleges és tevéleges együttműködésétől lehet várni: a nyelvek nemzetközi szinten megvalósuló tudományos alapú kiművelésétől és annak személyes élménnyé válásától, hogy a romani (lovári) és/vagy a beás, a „pán-európai kisebbség” (Simon 2001) nyelve ténylegesen is alkalmazható legyen az országok közötti kapcsolatokban.

FORRÁSOK

2001. évi XCVI. törvény a magyar nyelv védelmét szolgáló, a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről
- A cigány kisebbségi oktatás és a felzárkóztató oktatás bevezetésének feladatai*, Művelődési Közlöny, 1999.
- A cigányok helyzete, életkörülményei*. KSH 1994.
- A fogyatékos gyermekek óvodai nevelésének irányelve és a fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelve*, MKM, 1997.
- A hosszú távú roma társadalom- és kisebbségpolitikai stratégia irányelvei*, Cigány Tárcaközi Bizottság, 2001 (Vitaanyag)
- A kormány (1093/1997. VII. 29.) határozata a cigányság élethelyzetének javítására vonatkozó középtávú intézkedéscsomagról*.
- A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbség oktatásának és művelődésének helyzetéről és fejlesztésének feladatairól*. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1992.
- Az önkormányzatok normatív támogatása*. Magyar Közlöny melléklete.
- Cigány oktatásfejlesztési program*. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1995.
- Cigány tanulók az alsó- és középfokú oktatásban*, Művelődési Minisztérium, Budapest, 1986, 1993.
- Képességkibontakozás és integrációs felkészítés 57/2002 OM-rendelet, 39/b 39/e szakasza*
- Kisebbségi Törvény (1993. évi LXXVII.) a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól*
- Nemzeti Alaptanterv*, Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1995.
- Nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a Nemzeti, etnikai kisebbség iskolai nevelésének irányelve*. Művelődési Közlöny, 1997. december
- Nemzeti-kisebbségi oktatásfejlesztési program*. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1995.

IRODALOM

- Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet szerk. 2002. *Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*. Budapest–Pécs: Jelentés a Külügyminisztérium számára
- Forray R. Katalin 2000. *A nemzetiségi-kisebbségi oktatás, 1994–1998*. In.: *Romológia-ciganológia*. Forray R. Katalin szerk. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Havas Gábor – Kemény István 1997. *A magyarországi romákról* in Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. szerk.: *Kisebbségpszichológia*, Budapest: Minoritás Könyvek 4. – Minoritás Alapítvány, Kisebbségpszichológiai Tanszék. 153–169
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolákban*. Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum.
- Kemény István 1999. A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 1: 10–11.
- Kontra Miklós 1997. Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség. *Fundamentum* 2: 139–140.
- Loss Sándor 1998. *Szakértői és Rehabilitációs Bizottságok hatásvizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. (kézirat)
- NEKH (Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal) 2002. *A Magyar Köztársaság Kormányának második időszaki jelentése az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájához való csatlakozással vállalt kötelezettségeinek végrehajtásáról*. Budapest: NEKH.

- Orsós Anna 2002. *Beás nyelvkönyv*. Kaposvár: Dávid Oktatói és Kiadói Bt.
- Orsós Anna 1999. *Magyar – Beás szótár*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Pikk Katalin 1999. Roma gyerekek és a speciális iskolák. *Educatio* 1999. 2:297–311.
- Réger Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság* 77–89.
- Simon Zoltán 2001. *A romák helyzete Európában – kisebbségpolitikai kihívások* (kézirat az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése megbízásából, a Magyar Országgyűlés Külügyi Hivatala és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal megbízásából).
- Budapest: www.btk.pte.hu/tanszekek/romologia.

IV. BESZÉDMÓDOK, KULTÚRAREPREZENTÁCIÓK, NYELVIDEOLÓGIÁK

---

9. Réger Zita: Az ugratás a cigány gyermekek nyelvi
szocializációjában Magyarországon..... 170
10. Kovalcsik Katalin: Szimbolikus kultúrareprezentációk
egy olténiai rudár közösségben 194
11. Horváth Kata: „Mire teszed magad?” – A „cigány” mint különbség
diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban 220
-

9. AZ UGRATÁS A CIGÁNY GYERMEKEK NYELVI SZOCIALIZÁCIÓJÁBAN MAGYARORSZÁGON*

Réger Zita

KIVONAT

Különbő nyelvi közösségekben és társadalmi csoportokban a nyelvi szocializáció fontos kultúraspecifikus eszköze lehet az ugratás. A tanulmány kisgyermek ugratásának strukturális és pragmatikai jellegzetességeit vizsgálja egy magyarországi tradicionális romani nyelvi közösségben. Az ugratás a cigány csecsemőknek és kisgyermeknek szóló beszédben a legfiatalabb életkortól kezdve széles körben elterjedt jelenségnek bizonyult. Megvizsgáltuk a korai ugratás kulturálisan sajátos jellemzőit és a mintázatok kor szerinti alakulását. Ennek a társalgási jártasságnak az elsajátításával kapcsolatban megállapítható, hogy a cigány gyerekek nagyon korán felismerik és használják is azoknak a jellegzetes „kontextualizációs fogódzóknak” egy részét, amelyek a felszíni forma mögött meghúzódó, az ugratás alapjául szolgáló szándék azonosításához szükségesek.

9.1. BEVEZETÉS

Az ugratás bizonyítottan a nyelvi szocializáció¹ fontos kultúraspecifikus eszköze lehet különböző nyelvi közösségekben és társadalmi csoportokban (l. pl. Heath 1983; Schiefelin 1986; Eisenberg 1986). Az ugratás használata és a strukturális és pragmatikai jellegzetességeiben megmutatókozó változatosság olyan tényezőkkel mutat összefüggést, mint a társadalmi kontroll jellemző módjai, a gyermekneveléssel kapcsolatos vélekedések és az adott közösségben használatos beszédműfajok típusai. Ennek megfelelően az ugratásnak többféle pragmatikai célja lehet (pl. társas játék vagy a gyermekek viselkedésének szabályozása). Az ugratás a nyelvelsajátítás és az érzelmi szocializáció egyik forrásának is tekinthető (Miller 1986).

A korábbi nyelvészeti és antropológiai kutatások szerint (Kaprow 1989; Réger–Gleason 1991) az ugratás a hagyományos cigány közösségekben igen gyakori mind a gyermek–felnőtt, mind pedig a felnőttek közötti interakcióban, és számos különféle helyzet-

* Ez a tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap 1929. (1987), 707. (1988–91) és 3219. (1991–94) sz. ösztöndíjának támogatásával készült.

A tanulmány eredetije: Zita Réger: TEASING IN THE LINGUISTIC SOCIALIZATION OF GYPSY CHILDREN IN HUNGARY In: *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 46 (3–4), pp. 289–315 (1999)

¹ Nyelvi szocializáción itt azokat a folyamatokat értjük, amelyekben a gyerek elsajátítja az adott közösségben kulturálisan és társadalmilag helyénvaló beszédmódokat (Ely – Gleason 1995).

ben és műfajban használatos. Az adatok szerint az ugratás a szórakozás forrása, az ún. állványozó narratívák eszköze (vö. a tesztkérdések használatával a felnőttek narratíváiban Réger–Gleason 1991) vagy akár memorizációs technika is lehet ezekben az írásbeliséggel nem rendelkező közösségekben. Emellett a verbális manipuláció és a társadalmi kontroll eszközeül is szolgál ezekben az alapvetően egalitáriánus társadalmakban². Az ugratás továbbá rendkívül fontos kommunikációs eszköz az **etnikumok közötti érintkezés során** is mint a gázsók (nem cigányok) manipulálásának egyik módja, amelyhez a romák mint társadalmilag sérülékenyebb pozícióban levők folyamodnak különféle célok elérése érdekében.

A jelen tanulmány célja, hogy megvilágítsa ennek a jártasságnak a cigány gyerekek korai nyelvi és társas fejlődésében játszott szerepét. Közelebbről arra tesz kísérletet, hogy megvilágítsa az ugratás néhány strukturális és pragmatikai jellegzetességét a magyarországi hagyományos cigány közösségekben felnövekvő gyerekek korai interakcióiban: hogyan ugratják a felnőttek a kisgyerekeket, milyenek a gyerekek legkorábbi ugratási képességei, és mit tanulhatnak meg a gyerekek ezen keresztül.

Az itt közreadott elemzés beszámoló egy folyamatban lévő kutatásról, amelynek elsődleges célja taxonomikus és módszertani. Azaz az elemzés főként az alapvető témák és társalgási kategóriák azonosítására, valamint ezeknek a korai ugratásban való hozzávetőleges előfordulási gyakoriságára összpontosít egyes hagyományos cigány közösségekben Magyarországon.³ (Részletesebb fejlődési elemzésre, amely további szempontokra, így például az ugratások elsajátítására irányuló korai szocializációban fellelhető nemi különbségekre is kitér, más írásokban kerül majd sor.)

9.1.1. Az ugratás néhány strukturális és pragmatikai jellegzetessége korábbi leírásokban

Az ugratás olyan sokrétű jelenség, amely szerkezeti tulajdonságait és pragmatikai céljait tekintve egyaránt jelentős változatosságot mutat, ezért a fogalmat is különbözőképpen határozzák meg a rendelkezésünkre álló leírások (Eisenberg 1986; Schieffelin 1986). Az itt következő elemzésben használt kategóriák főként Eisenberg (1986) mexikói amerikai családokban használatos ugratásokat vizsgáló elemzésére támaszkodnak, mivel természetüket tekintve az ő adatai látszanak az e tanulmányban bemutatottakhoz leginkább hasonlónak.

² Az ugratás jelentősége ebben a vonatkozásban az, hogy aremegörző lehetőségeket biztosít és segít fenntartani a kölcsönös tiszteletet. (Azaz egy arcenyegető kijelentés után mindig hozzá lehet tenni: „Csak vicceltem”.)

³ Magyarország cigány népességének nagyságát manapság félmillióra becsülik (Havas – Kemény 1995). Körülbelül egyharmaduk a romani nyelv valamely dialektusának anyanyelvi beszélője (Vekerdí 1977). A cigányok így módon Magyarország legnagyobb kényelvé csoportját képviselik; kényelvéjük jórészt a klaszszikus diglossziás változattól való (l. Fishman 1967), amelyben a romani a közösségen belüli vagy „otthoni” használatra van fenntartva, a magyar pedig a kívülállókval való kapcsolattartásban használatos. A romani ind eredetű indoeurópai nyelv.

9.1.1.1. Mi az ugratás és hogyan „működik”?

Eisenberg meghatározása szerint az ugratás „olyan társalgási szekvencia, amely játékos provokációval, sértéssel vagy fenyegetéssel kezdődik” (Eisenberg 1986: 183–4). Az ugratási szekvenciában kulcsfontosságúnak feltételezte, hogy „az ugratónak nem áll szándékában, hogy a fogadó továbbra is elhiggye, hogy a megnyilatkozás komoly volt, bár eleinte törekedhet ennek elhíttetésére” (Eisenberg 1986: 184). Ennél fogva az ugrató szekvenciákat eredendően kétértelműeknek tekinthetjük, olyanoknak, amelyek bizonytalanságot szándékoznak kelteni: az ugratás címzettjének minden esetben el kell döntenie, hogy a beszélő által produkált szekvencia komoly volt-e vagy az illető csak viccelt.

Az ugratás sikere azonban nem függhet pusztán a fogadó értelmezésétől. A beszélő által megnyitott ugrató szekvencia kétféle módon folytatódhat sikeresen:

- a fogadó azonnal felismeri az ugratást, és ennek megfelelő frappáns választ ad rá;
- a fogadó nem ismeri fel az ugratási szándékot, és ily módon az ugratás „kárvalottjává” válik.

Az első esetben az ugratás azért „működik”, mert az összes résztvevő együtt játszik benne. A másodikban pedig azért „működik”, mert valakinek a gyenge pontjára tapintott rá. A játék és multság tehát megosztható a fogadóval vagy történhet az ő kárára is. (Eisenberg 1986: 186). „Kontextualizációs fogódzók” (Gumperz 1982) vagy „kulcsvo-nások” (Hymes 1972) segítenek a fogadónak abban, hogy a megnyilatkozást az ugratás vagy játék keretével lássa el. Ilyen kontextualizációs fogódzók lehetnek például:

- társalgásiak (pl. visszavonás alkalmazása a provokáció után, például *Megverlek! Nem, nem verlek meg*);
- szupraszegmentálisak (pl. éneklő intonáció használata);
- paralingvisztikaiak (pl. hangerő, a megnyilatkozás kimondásának módja); vagy
- nonverbálisak (az ugrató megnyilatkozást kísérő mosoly/nevetés/kacsintás).

Eisenberg a kommunikációnak két további aspektusát említi, amelyek segítik a gyermek fogadót az ugratás azonosításában:

- Ismétlődés: a gyermek–felnőtt társalgásban az ugratási szekvenciák gyakran rutinszerűvé válnak. Ez biztosítja a keretet ahhoz, hogy a provokációt a gyerek ne vegye komolyan.
- Biztonságos kontextus: a gyermek jól ismeri az ugratót.

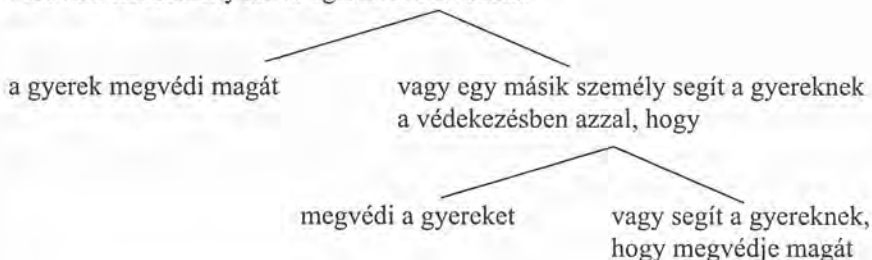
Az ugratás ismétlődő jellege és rutinszerűvé válása korlátozott témaválasztást eredményez. A játékos fenyegetés és provokáció prototípusai, amelyeket kisgyermek ugratásában azonosítottak különböző kultúrákban például az alábbiak:

- testi sértés előrevetítése (*Megverlek!*);
- fontos kapcsolatok megszakítása (*El fogom vinni a mamádat*);
- szeretet megvonása (*Nem szeretlek*);
- értékesnek tartott tulajdonság megtámadása (*Csúnya vagy!*) stb. (Eisenberg 1986; Miller 1986)

9.1.1.2. Az ugratás néhány jellegzetes társalgási stratégiája

Számos jellegzetes társalgási stratégia található a felnőtt–gyermek ugratási szekvenciákban. Néhány a leggyakoribbak közül:

A felnőtt kezdeményezi az ugratási szekvenciát

(Eisenberg 1986)

Az ugratás további formáit érdemes még említeni:

- a gyerekre vonatkozó ugrató megnyilatkozás egy harmadik személynek címezve, (oly módon, hogy azt a gyerek is meghallja, pl. *De csúnya, igaz?*); vagy
- a beszélő azt kezdeményezi, hogy ő és a gyermek együtt ugrassanak egy harmadik személyt.

Ennélfogva az ugratás pragmatikai és diskurzus-tulajdonságai, csakúgy, mint a hozzá tartozó nyelvtani szerkezetek, meglehetősen nagy változatosságot mutatnak. Az ugratás lehet:

- közvetlen vagy közvetett;
- diádikus, három résztvevős (egy társugratóval) vagy több résztvevős;
- az ugratásnak lehetnek különböző nyelvtani formái (kijelentő vagy felszólító mondat, különféle kérdéstípusok) más-más illokúciós erővel (l. pl. a megszegynítés illokúciós erejével használt szónoki kérdések a kaluliknál: „*Tied ez?*” ’Ez nem a tied’, Schieffelin 1986).

9.2. AZ UGRATÁS A FELNŐTT–GYERMEK INTERAKCIÓBAN HAGYOMÁNYOS CIGÁNY KÖZÖSSÉGEKBE

9.2.1. Módszer

9.2.1.1. A vizsgált személyek és az adatok

A jelen tanulmány olyan természetes körülmények között rögzített beszélt nyelvi adatokon alapul, amelyeket két, ugyanazon közösségben élő kislány beszédének longitudinális vizsgálata során vettünk fel. A közösségben a vlah romani nyelvjárás másárai al-

dialektusát beszélük.⁴ Az egyik kislány, Pityinka interakcióit 1 hónapos és 3 éves kora között különféle alkalmakon rögzítettük magnószalagra, a másik, Bicinek becézett kislány megnyilatkozásait 1 és 6 éves kora között szabályos időközönként videóra vettük egy folyamatban levő kutatásban. A részletes elemzés céljára két, félórányi hosszúságú felvételt választottam ki. Az első, amely Pityinka egy hónapos korában került rögzítésre, a preverbális korban levő csecsemők ugratásának néhány tipikus módját szemlélteti. A második felvétel (amely akkor készült, amikor Bici két éves és egy hónapos volt) bemutat néhányat a felnőttek által a nyelvi fejlődés korai szakaszában levő gyerekek ugratásában alkalmazott stratégiák közül, valamint bemutatja a kisgyerekek legelső kísérleteit arra, hogy maga is használja ezt a kulturálisan fontos beszédműfajt.

A felvételeket CHAT formátumban írtuk át, és az ugratás mindegyik példáját a CHILDES rendszer felhasználásával kódoltuk és elemeztük (MacWhinney 1994).

9.2.1.2. Az ugratás definíciója a tanulmányban

A jelen tanulmány céljaira Eisenberg definícióját (lásd fentebb) két vonatkozásban kiterjesztettük:

- A játékos provokáción, sértegetésen vagy fenyegetésen kívül a gyerekeket érintő társas játékok minden olyan típusát bevontuk az elemzésbe, amely kétértelműséget tartalmaz és tréfa vagy szórakozás forrása lehet.
- A játékos provokációk, sértések vagy fenyegetések szekvenciáin túl ez az elemzés magába foglal minden olyan egyszerű megnyilatkozást is, amely az említett kategóriák valamelyikét képviseli. (Így például az ugrató elnevezések vagy az olyan ugratási kezdeményezések, amelyek aztán abbamaradtak vagy megválaszolatlanok maradtak, szintén bekerültek az elemzésbe.)

9.2.2. Az eredmények ismertetése

A két félórás elemzett felvételben az összes megnyilatkozás 60,1%-a, illetve 38%-a tartozott ebbe a kategóriába. (Az első felvétel 520, a második 781, a gyerekek címzett megnyilatkozást tartalmazott, amelyeknek túlnyomó része a gyerekek édesanyja által kimondott megnyilatkozás volt. Párhuzamos magyar nyelvi vizsgálatokban az ugratás csak alkalmanként jelent meg, l. Réger 1985, 1986). Ily módon az ugratás mindenütt jelenlétnek tűnik a cigány csecsemőkhöz és gyermekekhez intézett beszédben a legkorábbi életkortól fogva. (Megfigyeléseken alapuló adatok azt is jelzik, hogy ezt a beszédmodot mindenki gyakorolja a gyermekeket körülvevő tágabb családban és szomszédságban.) A preverbális korú gyerekeket, úgy tűnik, még gyakrabban ugratják, mint a nagyobbakat.

⁴ A másári a romani nyelv vlah dialektusának szubdialektusa, többek között a következő jellegzetességekkel:
– a szótag végén *s* helyett *h* áll,
– előfordul néhány régi vlah romani beszédhang, amelyek a megfelelő román hangokkal rokoníthatók nyílt *e* [e] és veláris *i* [i];
– *k* helyett *g* állhat bizonyos szavakban pl., *kodo* helyett *gado* (l. Stewart 1987: 187).

Az ugratás formáit a két mintában az anya által használt témák és társalgási stratégiák, valamint az ugratási szekvenciákban azonosítható alapvető beszédaktusok típusai szerint elemeztük. Az itt vázolt elemzési szintek részben illeszkednek azokhoz, amelyeket a fejlődési pragmatika egyik legkidolgozottabb elemzési rendszere, a Ninio–Wheeler-modell javasolt (Ninio–Snow 1996). E modell értelmében itt az ugratást tekinthetjük a tanulmányozásra kiválasztott üzenettípusnak, és az „alapbeszédaktusok” szolgálnak a megnyilatkozás-szintű beszédszakaszok kategorizálására (l. Ninio–Snow 1996: 40).

Az eredmények fontos minőségi és mennyiségi változásokat jeleznek az ugratásban, a gyermek korával, fejlődő kommunikációs képességeivel, valamint az életkorváltozással együttjáró, kulturális meghatározottságú viselkedési minták átalakulásával összefüggésben (lásd pl. a 9. lábjegyzetet).

9.2.2.1. A preverbális korú csecsemők ugratása

Ami első témánkat, a preverbális korú csecsemők ugratását illeti, ennek legjellegzetesebb témáit és társalgási stratégiáit illusztrálhatja a következő hosszabb szakasz az 1. felvételtől.⁵

1. példa

Cica, anya, 23 éves

Kincsó, a kislánya, 5 éves

Pityinka, Kincsó húga, egy hónapos

Anya:

(1) Sòste roves de aš ta te dikhàv? Miért sírsz, várj csak, hadd lássam!	(4) Čò kerdèn, édeske? Mit csináltál, édeske?
(2) Sò kerdèn, hā?! Mit csináltál, hmm?	(5) Kon? Ki?
(3) Soj? Mi történt?	(6) Jāj! Jaj! (megcsókolja a babát)

⁵ Az 1. felvételt Szegő Judit készítette egy szociálintropológiai kutatás keretében a közösségben tartózkodásának ideje alatt. A 2. felvételt a szerző készítette.

A szöveg felosztása a Fletcher és Garman (1988) által ajánlott szegmentálási alapelvek szerint történt.

A szöveg átírásában a következő jelöléseket használtam:

A hehezetes hangokat a megfelelő mássalhangzók után írt *h* jelzi: *th kh ph*.

A palatális hangok *j*-vel vannak jelölve a dentális hangok betűjele után: *tj dj nj lj*.

Alveopalatális hangok: *č š ž*; palatalizált sziszegők: *š ž*.

Az */r/* pergetett mássalhangzó, gyakran uvuláris vagy hosszú *rr*; a *ɣ* zöngtlen uvuláris réshangot jelöl.

A veláris *e* és *i* jelölése: *è*, illetve *ì*.

A hangsúlyt tompa ékezet, a hosszúságot vízszintes vonal jelzi az adott magánhangzón.

A rövid szünet /, a hosszú szünet // jelzéssel van feltüntetve.

A másári szövegben előforduló magyar szavakat aláhúzás emeli ki.

- (7) Sopij āri tife mizè!
Hogy nyaljam ki a puncikádat!
- (8) Mittõj?
Jól van?
- (9) Cārel e mama tji miz!
Nyalja a mama a puncidat!
(a baba sír)
- (10) Kòn mardèh tu?
Ki bántott?
- (11) Mištoj aba,
Jól van, no,
- (12) Mittoj de na rov!
Jól van, de ne sírjál!
- (13) Arak / de!
Várj egy kicsit!
- (14) Aś ta te dikhāv la!
Várj csak, hadd nézzem!
- (15) Aś ta!
Várj egy kicsit!
- (16) Jāj, dè dulmut dikhlem tu, édeske!
De rég láttalak, édeske!
- (17) Kāj sanas?
Hol voltál?
- (18) Hā?
Hmm?
- (19) Kāj phires mange, he?
Merre jársz nekem, hmm?
- (20) De!
Hmm!
- (21) Phèn aba!
Mondd el!
- (22) Phen aba kaj sanah mange édeske!
Mondd már meg, merre jártál, édeske!
- (23) Phèn aba!
Mondd már!

(Kincsónak)
- (24) Kāj sah tji phej, Kinčo?
Hol volt a húgod, Kincsó?
- (Kincsónak, hogy ismételje)
- (25) „Sanas te řodes tuke řuomès?”
„Voltál férjet keresni magadnak?”
- (26) Ha!
Hmm!
- (27) Phèn aba lake!
Mondd már neki!
- (28) „Sanas te řodeh řuomès?”
„Férjet keresni voltál?”
- (29) Ha?
Hmm?
- (újra Pityinkához)
- (30) De phèn hāt!
Mondd hát!
- (31) Phen ke mindjār mārāv tu!
Mondd meg, mert mindjárt megverlek!
- (32) De, gyorsan!
Mondd gyorsan!
- (33) De!
Mondd!
- (34) Cì pheneh?
Nem mondod el?
- (35) Aś tā!
Várj csak,
- (36) Atta, att- att- att(a)!
Várj csak, várj, várj, várj!

(37) Aś ta te marāv tut! Várj csak, kikapsz!	(45) De bokhāli čim mange! Olyan éhes vagyok!
(38) Aś tā! Várj! (a csecsemő sírni kezd)	(46) De m aba k čerra te xāv! Adj már ennem egy keveset!
(39) Mittoj, <u>nem</u> ! Jól van, nem!	(47) Me nādon bokhāli sim!“ Nagyon éhes vagyok!“
(40) Či mārel tu e mama! Anya nem ver meg téged!	(48) Nādjon bokhāli, udje <u>anyu</u> ? Nagyon éhes, ugye anyu?
(41) Či mārel tut! Nem ver meg téged!	(49) Hā! Hmm!

(42) Mm!
Hmm!
	(50) (odaadja neki a mellét)
	//Ehe dik so dav tu!
	//Nézd mit adok neked!

(43) „Jaj de bokhāli sim mange <u>édesanya</u> ! „Jaj, olyan éhes vagyok, édesanya!	(51) Le! Tessék!
(44) De m aba k čerra te xav! Adj már nekem egy kicsit enni!	

A hagyományos cigány közösségekben szokásos ugratás legkorábbi formáira jellemző témák és társalgási stratégiák majdnem mindegyike megjelenik a fenti szövegben.

Az ugratás témái az első felvételen

Az ugratás fő témái a felvételen a következők voltak:

- Szexuális ugratás, lásd az 1. példa 7., 9. sorát. A szexuális ugratás egyéb módjai az első felvételen például: amikor a csecsemőt *kurvá*-nak, *büdös kurvá*-nak nevezte az édesanyja, vagy éppen *inci-punci*-nak, valamint az ehhez társuló ugrató kijelentések és kérdések (pl. *Jaj, kurva j la* 'Jaj, ez egy kurva'; *Kāj la goda kurva Pitjinka?* 'Hol az a kurva Pityinka?'). Ezeket az elemeket is ebbe a kategóriába soroltuk. A szexuális ugratások, beleértve az utóbbi típusúakat is, majdnem egynegyedét (24,3%) tették ki azoknak az ugrató megnyilatkozásoknak, amelyeket az egy hónapos Pityinkához intézett az anyja és a bátyja.
- Játékos fenyegetés és játékos szidás. A játékos fenyegetések, melyek a testi bántalmazásra vonatkoznak (lásd 31–37. sor), a jellegzetes hanglejtésmintákkal kifejezett játékos fenyegetés és játékos szidás, akárcsak a szidás már típusai (például a gyerek negatív tulajdonságokkal való felruházása, pl. *Jaj, dik de buženglī la!* 'Jaj, nézd, milyen csalafinta!') is ebbe a kategóriába tartoznak. Ezek az ugratást tartalmazó megnyilatkozások 12,1%-ában jelennek meg az első felvételen;

- Végül az a jellegzetes cigány ugratástípus, melyet itt „az eljövendő élet jelenetei”-nek nevezünk, amelyben az anya és az idősebb fiútestvér játékos szidást, provokációt vagy fenyegetést intéz a férjhez adandó nagylányként elképzelt csecsemő Pityinkához (lásd a 16–28. sort az első példában). Egyes esetekben ez a kategória átfedésben volt a szexuális ugratással és a játékos fenyegetéssel. (Az ilyen tételeket kettősen kódoltuk.) Az ugratásnak ez az elképzelt „jövőre irányuló” módja az első felvételen szereplő ugrató megnyilatkozásoknak majdnem a felét (44,9%) tette ki (lásd e kategóriák egymáshoz viszonyított arányát az 1. ábrán).

Az első és a második felvételen megfigyelt **társalgási stratégiákat** elemezve az ugratásokat elsőként közvetlen és közvetett ugratásként osztályoztuk. Ezen kívül az ugratási szekvenciának minősülő megnyilatkozások nyelvtani formája és illokúciós ereje alapján alapbeszédaktusokat azonosítottunk mind a közvetlen, mind a közvetett ugratásban.

Társalgási stratégiák az 1. felvételen: a preverbális korban levő csecsemőhöz szóló beszéd

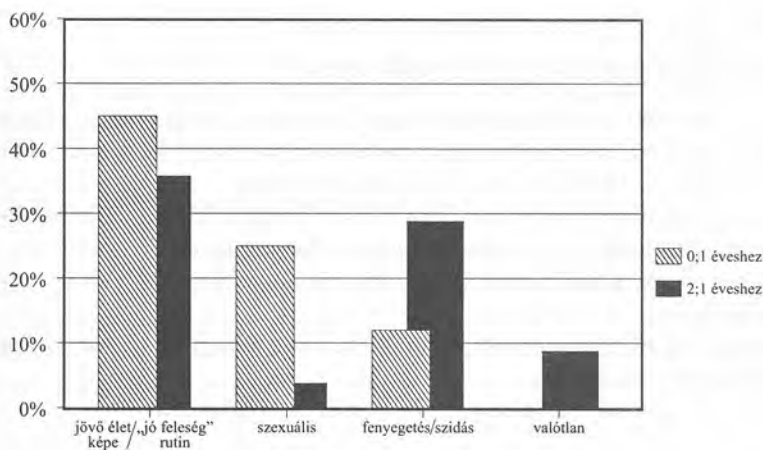
Közvetlen és közvetett ugratás

A közvetlen ugratásban a megnyilatkozás közvetlenül a megcélzott gyerekeknek volt címezve (egy-egy 2. vagy 3. személyben) és csakis neki. A közvetett ugratásban az ugratást kezdeményező személy mást vagy másokat is bevont az akcióba.

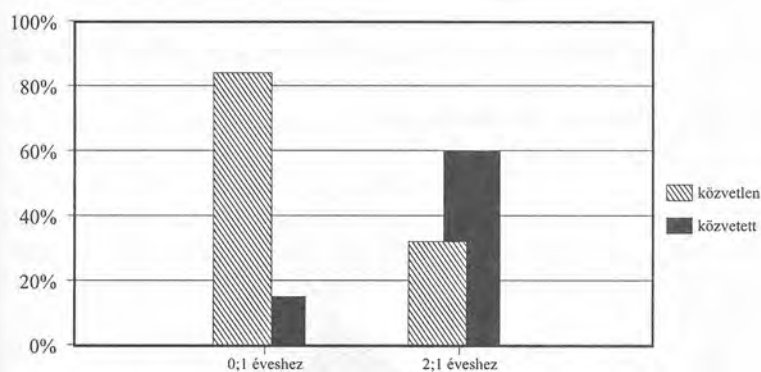
Az 1. felvételen lévő ugrató szekvenciákban használt közvetett ugratási típusok a következők voltak:

- Társugrató bevonása (például egy nagyobb gyereké, lásd a 24–28. sorokat az első példában, ahol a fiatal anya kisfiát, az öt éves Kincstót vonta be társugratóként oly módon, hogy Pityinkának szánt mondatokat mondott neki azzal a céllal, hogy a kisfiú ismétlje meg azokat csecsemő hűgához, Pityinkához címezve). Ebben az esetben „a beszélő(k) és a hallgató elrendezés” (Goffman 1981) sematikusan így jeleníthető meg: **Felnőtt és Másik személy > Gyerek**.
- Játékos párbeszéd rögtönzése⁶ a beszélő és a címzett szerepek közötti váltásokkal (lásd a 37–48. sorokat az első példában, itt az anya tréfás szidást intézett Pityinkához, majd néhány, a szidást visszavonó megnyilatkozás után a gyerek szerepében, az ő nevében kezdett el beszélni). Az a társalgási stratégia, amelyben mindkét beszélő szerepét ugyanaz a személy „tölti be”, speciális értelemben tekinthető közvetettnek. Az ilyen esetekben az ugratás valójában a megfelelő interakciónak az ugratás által célba vett gyerek mint közönség számára való modellezése révén valósul meg. (Képletszerűen ezt a következő módon ábrázolhatjuk: **Felnőtt és „Gyerek” > Gyerek**.)

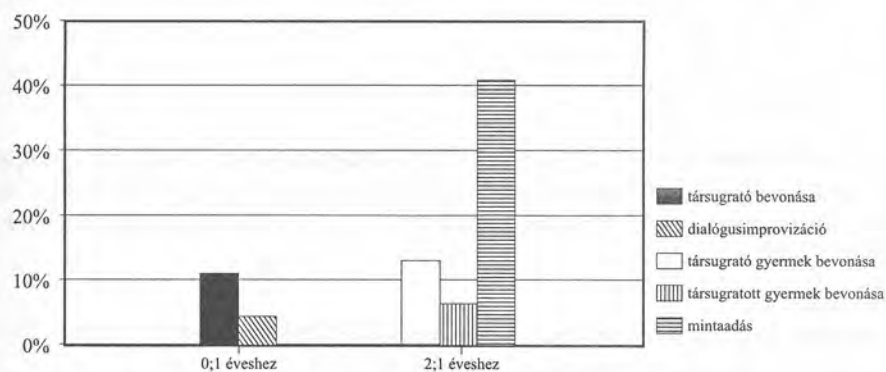
⁶ Az igen korán, már a csecsemőkorú gyermekhez szóló gondozói beszédben is alkalmazott dialógusimprovizáció és párbeszéd-modellálás gyakorlatának fontosságáról a cigány gyermekek nyelvi szocializációjában ld.: Réger 1987: 50–56, 1990: 71–73 (Sz. A.)

1. ábra. Az ugratás témái az 1. és a 2. felvételen

2. ábra. Társalgási stratégiák az ugratásban: közvetlen és közvetett ugratás

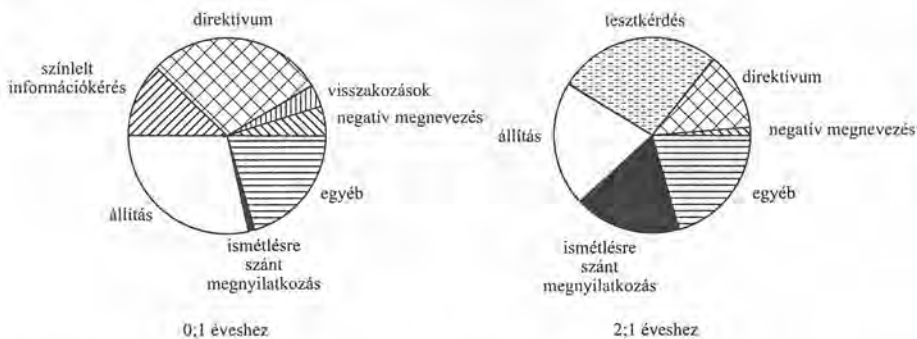

3. ábra. A közvetlen ugratás típusai az 1. és a 2. felvételen

A legfontosabb beszédaktus-kategóriák a következők voltak:

- Közvetlen és közvetett utasítások/direktívumok többnyire azzal a céllal, hogy valamilyen rövid (nonverbális, vokalizációs) választ váltsanak ki a gyerekből (lásd pl. a 12., 21–23., 30–31. és 34. sort az első példában);
- Állításként megfogalmazott ugratások (lásd a 7. és 9. sort; a felkiáltó mondatokban megfogalmazott hangsúlyos állításokat ugyanebbe a kategóriába soroltuk);
- Megnevezési és megszólítási rutinok (lásd a szexuális ugratásra vonatkozó, fentebb idézett példákat);
- Nyílt visszakoვások a fenyegetést követően (állításokként megfogalmazva) (lásd a 39–41. sort az első példában);
- Tettetett információkérések (lásd a 17. és 19. sort az első példában).

A közvetlen és közvetett ugratások gyakoriságát és az alapvető beszédaktus-kategóriák előfordulását a 2. és 4. ábra szemlélteti. Ezek világosan mutatják, hogy az ilyen kis korban levő csecsemő ugratásában főként a közvetlen formák használatosak, és a hozzá intézett ugratásban a domináns beszédaktustípusok az utasítások és állítások. A 3. ábra azt mutatja, hogy a közvetett társalgási stratégiák használatakor az egy hónapos Pityinka édesanyja előnyben részesítette a társugrató bevonását, és kisebb gyakorisággal folyamodott a párbeszéd-modelláláshoz.

4. ábra. Alapvető beszédaktusok az ugratási szekvenciákban

Már ez az előzetes elemzés is megvilágíthatja az ugratás korai formáinak rendkívül kifinomult természetét a hagyományos cigány közösségekben. Egyebek mellett ez a komplexitás megmutatkozik abban is, hogy ezen a felvételen a váltásoknak legalább négy típusa figyelhető meg:

- témaváltás,
- időváltás (a jelen és – az elképzelt-valószínűsített – jövő között),
- a szerepek változtatása (beszélő – címzett),
- a beszélő(k) és a hallgató elrendezésének (Goffman 1981) váltásai.

A jellegzetes témákon és társalgási stratégiákon kívül az olyan kontextualizációs főgördzők, mint az éneklő intonáció és a közlés módja (pl. a hang rendkívül szeretetteljes tónusa), valamint a nonverbális jellemzők is világosan jelzik a közönség számára ezeknek a megnyilatkozásoknak az ugrató jellegét.

9.2.2.2. Kisgyermek ugratása

A 2. felvétel ugratástípusainak vizsgálata azt mutatja, hogy a nyelvi fejlődés korai szakaszában lévő nagyobb gyerekek esetében alkalmazott témák és társalgási stratégiák tekintetében az ugratás részlegesen eltér a fentiektől. Az ugratás ennél a korosztálynál már sokkal rutinszerűbb, és úgy tűnik, hogy az egyes, gyakran ismétlődő ugratási szekvenciák a felnőtt–gyermek interakció építőelemeiként is szolgálnak.

Az ugratás témái a 2. felvételen

A második és harmadik példa a járnai tanuló korban levő kislánynak címzett ugratások legjellemzőbb témái közül mutat be néhányat: a példában úgy beszélgetik és cselekedtetik a kisgyermeket, mint egy szerető és gondoskodó feleséget. (Ezeket a társalgási rutinokat „jó feleség rutin”-nak nevezem ebben a tanulmányban.) Az ugratásnak ez a kategóriája, amelyben azt szorgalmazzák, hogy a gyerek olyan, a nemének megfelelő, de majd csak egy későbbi életszakaszban elvárható viselkedéseket produkáljon, megfelel annak a korábbi, a csecsemők ugratásában használt ugratástípusnak, amelyet „az eljövendő élet jelenetei”-nek neveztünk. Ezen kívül a 2. példa egy, a cigány felnőttek között széles körben elterjedt szokást is illusztrál, amelyben a kisgyermek és egy ellenkező nemű kortársa között „szerető” kapcsolatot feltételeznek, egymás „szeretői”-nek mondván őket (*piramnji* [nn.] és *piramno* [hn.]). Ez a társas játék lehetővé teszi a cigány felnőttek és az idősebb gyerekek számára, hogy egyfajta „kettős ugratást” játsszanak, azaz azt, hogy egyszerre mindkét gyereket ugrassák vagy az egyik gyerekekkel ugrattassák a másikat.)

2. példa

Maron, anya, 37 éves

Bici, kislánya, 2,1 éves, „szerető”

Dombi, játszótárs kisfiú, 2,1 éves, „szerető”

Dragica, Bici lánytestvére, 12 éves

- (1) Anya: Jāj de, figyelem” phen!
Jaj de, „figyelem”, mondjad!
- (2) Gyerek: (megpróbálja utánozni) [se:da:m]!
- (3) Anya: Phen, figyelem!”
Mondjad: figyelem!
- (4) Gyerek: Dombi! (a játszótárs és „kinevezett szerető” neve)

- (5) Anya: „Av khêrê”, phen!
„Gyere haza!”, mondjad!
- (6) Gyerek: „Av khêrê”!
„Gyere haza!”
- (7) Anya: „Av xâ!”
„Gyere, egyél!”
- (8) Gyerek: (megpróbálja ismételni) [xakka]!
- (9) Anya: So?
Mit?
- (10) Mas.
Húst.
- (11) Gyerek: Miž.
Puncit.
- (12) Anya: (nevet: az anya játékosan megüti Bicít)
Muri šej!
Lányom!
- (13) Astār ta lehki koī!
Szorítsd meg a nyakát! (Dombiét)
- (14) Astaūr lehki koī!
Szorítsd meg a nyakát!
- (15) Astār lehki koī!
Szorítsd meg a nyakát!
- (16) Lánytestvér: Šukārès!
Óvatosan!
- (17) Gyerek: Ihi / [jo:]
Ó, jól van!
- (18) Anya: Phen, „Mātò san, mò”?
Mondd, „Részeg vagy, fiú”?
- (19) Gyerek: Māsò san?
Részeg vagy?
- (20) Anya: De čumide- sār čumideh e Dombes?
Nos, csók- hogyan csókolod meg a Dombit?

- (21) Sikáv ta sar kaméh les!
Mutasd csak meg, hogyan szereted őt!
- (22) Gyerek (játékos intonációval)
Dombi m̃ato / m̃ato /mato!
Dombi részeg / részeg / részeg!
- (23) Anya: Phen „Áv čak kathe Dombi p̃aša ma!
Mondd, „Gyere csak ide, Dombi, mellém!
- (24) Beš tēle!”
Ūlj le!”
- (25) Gyerek: (nézegeti a videokamerát)
Mame, Mame čok ko(do)?
Anyu, anyu, mi ez?
- (26) Anya: O repül̃ovo.
Repül̃ő.
- (27) Gyerek: (Megpróbálja utánozni) [pe:je].
- (28) Anya: Pe god avèl tjo dad!
Amivel apád jön.

A gyermek eljátszott érzelemnyilvánításai és prototipikus (nemének megfelelő) ugrató megnyilatkozásai a hallgatóság számára a mulatság kiapadhatatlan forrásának tűnnek. A leggyakoribbak a „jó feleség rutinok” keretébe illeszkedő témák voltak a 2. felvételen (az összes ugrató megnyilatkozás több mint egyharmada tartozik ebbe a csoportba, lásd az 1. ábrát).

Az ugratások második csoportja (amely a 2. felvételen ugratásként kódolt megnyilatkozásoknak megközelítőleg egynegyedét teszi ki) játékos fenyegetéseket, inzultusokat és szidásokat tartalmaz. Az ugratásnak ez a típusa itt több mint kétszer olyan gyakran fordult elő, mint az 1. felvételen (lásd ismét az 1. ábrát).

Az ugratás egy újabb típusa (amelyet a 2. példa 26. és 28. sora szemléltet) abból áll, hogy nyilvánvalóan valótlan dolgokat hitetnek el a gyerekekkel. Az ilyen esetekben a szórakozás a gyerek kárára történik. Félrevezető megnyilatkozásokkal történő ugratás a második felvételen az ugratással kapcsolatos összes megnyilatkozás 9,1%-ában fordult elő.

A szexuális ugratás, amely az 1. felvétel domináns témája volt, a 2. felvételen csak alkalmanként fordult elő (lásd az 1. ábrát), de a gyermek jártassága ennek az ugratástípusnak a használatában a szexuális ugratás fontos szerepét bizonyítja a korai felnőtt-gyermek interakcióban (lásd a 2. példa 11. sorát). A szexuális ugratások a megnevezési/megszólítási és „minősítő” rutinoknak azt a típusát is magukban foglalják, amelyeket az 1. felvételen láttunk (pl. *Kurv avesa, Bici!* „Kurva leszél, Bici!”).

Társalgási stratégiák a 2. felvételen

Közvetlen és közvetett ugratás

A 2. felvételt az 1. felvétellel összehasonlítva a társalgási stratégiák tekintetében az egyik jelentősebb változás a közvetett ugratások számának szignifikáns emelkedése volt (60,2% a 2. felvételen az első felvétel 15,2%-ához képest, lásd a 2. ábrát). Ezt a változást magyarázhatja, hogy a gyerek növekvő nyelvi és szociális kompetenciája már nagyobb variációs lehetőségeket enged meg a beszélő(k) és hallgató(k) szerepváltásaiban és elrendezésében. A közvetett ugratások három jelentősebb változata fordult elő a felvételen, a beszélő(k) és hallgató(k) elrendezése tekintetében mindegyik más-más típust képvisel:

- A gyerek bevonása társugratóként olyan ugratásba, amelynek „célpontja” egy harmadik személy a családban vagy a közösségben. Ez utóbbi lehet az interakcióban jelenlevő személy, aki vélhetően meg is fogja hallani az ugratást, de lehet az interakció idején távollevő személy is. Ilyen esetekben a gyerek az ugrató felnőtt „pártjához” sorolódik. (Sematikusan az ugratás irányát így lehet megjeleníteni: **Felnőtt és Gyerek > Másik személy.**) (*Kòn i mātō?* 'Ki a részeg?'; *Kòn i basošō?* 'Ki a szoknyapecér?')
- Egy másik gyerek bevonása ugratóként: ilyenkor a felnőtt ugratja a gyereket és ugyanakkor valaki mást is (leggyakrabban a gyerek egy ellenkező nemű kortársát), akiről szintén feltételezhető, hogy az ugratást meghallja. Ebben az esetben a kisgyerek a hallgató „pártjához” sorolható, és az ugratás irányát sematikusan így lehet megjeleníteni: **Felnőtt > Gyerek és Másik személy.** (Például, *Gede bāri t avla, me či dav la e Norbesk.* "Mikor felnő, nem adom a Norbihoz" [a „szerető” beceneve].)
- A harmadik típus összetett típusnak tekinthető, ahol a gyerek fogadója és egyben (re)produkálója is az ugratásnak. (Így mind a hallgató, mind a beszélő szerepben osztozik. Ennek sematikus megjelenítése **Felnőtt > Gyerek > Másik személy.**) Az ugratásnak ebben a fajtájában a felnőtt általában megisméltésre szánt mondatokat mond előre, ad a gyerek szájába (ezek jellemzően a „jó feleség rutinok” valamely változatához tartoznak). Ezeket legtöbbször a *Phen!* "Mondd!" felszólító igealak vezeti be (lásd pl. a 3–7., 18. és 23. sorokat a 2. példában). A 3. ábra szerint az ugratási stratégiáknak ez utóbbi típusa az, amelyet a 2,1 éves Bici anyukája mindenek fölött előnyben részesített: ez a kategória egyedül az összes ugrató megnyilatkozás 41%-át tette ki a második felvételen (lásd a 3. ábrát az ugratási kategóriák egymáshoz viszonyított arányáról).

Alapbeszédaktusok a 2. felvételen

Az alapbeszédaktusok a felnőtt általi (közvetlen és közvetett) ugratásban itt a következők voltak:

- Közvetlen és közvetett utasítások a gyerekeknek címezve. Általában az a céljuk, hogy a gyermekből a nemének megfelelő felnőtt beszédet, cselekvést vagy érzelmenyilvánítást váltsák ki (lásd a 13–15. sort a 2. példában). Az ugrató megnyilatkozások mintaadás révén történő közvetlen modellálása külön alcsoportot képez ezen a kategórián belül. Utasítások, beleértve ezt a közvetlen mintaadást

is, az ugrató megnyilatkozások 30,4%-ában fordultak elő a 2. felvételen (lásd a 4. ábrát, ahol a „mintaadás” és az egyéb utasítások aránya külön is fel van tüntetve.)

- Tesztkérdések,⁷ amelyek a „jövőbeni élet” részleteire összpontosítanak (lásd például a 3., 5., 12. sort a 3. példában) vagy bevonják a gyereket egy harmadik személy ugratásába (lásd fentebb). Az ilyen típusú tesztkérdéseknek erősen rutinizáltak és ismétlődőnek tűntek. Körülbelül az ugrató megnyilatkozások egynegyedét képviselik a 2. felvételen (lásd a 4. ábrát).
- Az állítások, amelyek legtöbbször a gyerek eljövendő életének leírására használatosak (pl. a gyerek válaszában megerősítésére szolgálnak az ugratási rutin keretén belül, vagy minősítik vagy a kislányt, vagy a „szeretőjét”), a 2. felvételen az ugrató megnyilatkozások 20,4%-át teszik ki (lásd a 4. ábrát).
- Az ugrató elnevezések/minősítések (*Dile!* 'Bolond!') vagy a hasonló, negatívan minősítő állítások (*Tiszta dili la!* 'Hát ez tiszta bolond!') ritkábban fordulnak elő, mint az 1. felvételen, ezek az ugrató megnyilatkozásoknak csupán 1,6%-át teszik ki a 2. felvételen (lásd 4. ábra).

3. példa: tesztkérdések az ugratásban

Maron, anya, 37 éves

Bici, a lánya, „szerető” 2,1 éves

Dombi, játszótárs, „szerető” 2,1 éves

Dragica, Bici lánytestvére, 12 éves

- (1) Anya: Či kameh leh aba?
Nem szereted már [Dombit, a „szeretőt”] többé?
- (2) Gyerek: Na.
Nem.
- (3) Anya: Káh kameh, muri šej?
Kit szeretsz, lányom?
- (4) Gyerek: Ē mamās.
Anyát.
- (5) Anya: H anke?
És kit még?
- (6) Gyerek: E Dombés.
A Dombit.

⁷ A tesztkérdések olyan kérdések, amelyekre a beszélő tudja a választ, és azt várja el a címzettől, hogy a kérdésre ezt a bizonyos választ (vagy verbális reakciót) adja.

- (7) Anya: De akkor čak kameh e Dombes!
De akkor mégiscsak szereted Dombit!
- (8) Lèh le tuke?
Hozzámégy?
- (9) Sodè šavořa avna tu kathar o Dombi?
Hány gyereked lesz a Dombitól?
- (10) Šej!
Lányom!
- (11) Bici!
- (12) Sodè šavořa avna tu?
Hány gyereked lesz?
- (13) (Dombihoz)
Ker aba vi tu vāreso!
Mondj már valamit te is!

Az 1. táblázat összehasonlító módon összegzi az 1. és 2. felvételen megjelenő társalgási stratégiákat.

Az ugratásnak, ennek a felnőttek körében is kedvelt beszédmódnak a nagy gyakorisága a gyerekek szóló beszédben, akárcsak az ugratásban használt témák és társalgási stratégiák készlete, jól illeszkedik a gyerekekhez szóló beszéd általános mintázataihoz a hagyományos cigány közösségekben (vö. Réger–Gleason 1991). Az említett tanulmány bemutatja, hogy a tradicionális cigány közösségekben a gyerekek születésük pillanatától fogva a közösség teljes jogú tagjának és potenciális kommunikációs partnernek számítanak, és ennek megfelelően szinte születésük pillanatától kezdve tanítják nekik és gyakoroltatják velük a jövőbeli társadalmi-specifikus szerepeket. Habár a felnőttek és a nagyobb gyerekek beszédükben alkalmazkodnak a nyelviileg még éretlen beszédpartnerhez, például dajkanyelvi szókincset és fonológiát használnak (l. Réger–Gleason 1991),⁸ ugyanakkor a beszédmódok és beszédműfajok explicit modellálása, használata és tesztelése is gyakori már a legkorábbi életkortól kezdve. A csecsemők és kisgyerekek ugratásának jellegzetességei – egyebek mellett az ugratási szekvenciák közvetlen modellálása vagy tartalmi szinten a jövőbeli nemi szerepek belefoglalása az ugratásba – ily módon jól beleillenek a hagyományos cigány közösségekben a felnőtt–gyermek interakció említett tanulmányban vázolt általános mintáiba.

Másrészről az, hogy a kultúraspecifikus beszédmódok csecsemőknek és kisgyerekeknek való megtanítására ilyen nagy hangsúlyt fektetnek, kapcsolatban állhat azzal a

⁸ Lásd a *co* forma használatát *so* helyett az első példa 4. sorában vagy a mássalhangzó-hasonulást a *mistoř* > *mittoř* szóban a 39. sorban. Ezek tipikus fonológiai módosítások és összhangban állnak a gyermeknyelvi fonológia szabályaival (l. Ferguson 1977; Réger–Gleason 1991).

1. táblázat

1. felvétel: Csecsemő ugratása	2. felvétel: Kisgyerek ugratása
<i>Közvetlen ugratás</i>	
megnevezés/megszólítás negatív minősítés állítás/kérdés	megnevezés/megszólítás negatív minősítés állítás/kérdés
visszakozás	—
utasítások (közvetlenek vagy közvetettek) (nonverbális válasz előhívását célzó)	utasítások (közvetlenek vagy közvetettek) (érzelemnyilvánítás előhívását célzó)
—	tesztkérdések (az elvárt megnyilatkozás előhívását célzó)
	megismétlésre szánt minták nyújtása a gyereknek
<i>Közvetett (vagy közvetett + közvetlen) ugratás és annak sematikus megjelenítése</i>	
társugrató bevonása a gyerek ugratásába (Felnőtt és társugrató > gyerek)	a gyerek mint társugrató bevonása egy másik személy ugratásába (Felnőtt és gyerek > másik személy)
—	társugratott bevonása (a gyerek és egy másik személy egyidejű ugratása) (Felnőtt > gyerek és másik személy)
—	vagy a gyerek ugratása egy kortárs vagy más személy ugratásába való bevonásával (Felnőtt > gyerek > másik személy)
Párbeszéd-modellálás: párbeszéd rögtönzése a beszélő és a címzett szerep közötti váltásokkal (Felnőtt és „gyerek” > gyerek)	—

(A közvetett ugratás alapbeszédaktusai megegyeznek a Közvetlen ugratás mezőben felsoroltakkal)

Fő társalgási stratégiák az ugratásban

ténnyel, hogy az ezekben való jártasságot a cigány kultúra és identitás alapjának tekintik (I. Réger–Gleason 1991).

A korai és a későbbi ugratás közötti különbségek egyike-másika, közelebbről a közvetlen szexuális ugratásoknak az életkor előrehaladtával csökkenő arányú előfordulása összefüggésben lehet a gyerek státusának változásával kapcsolatos közösségi vélekedésekkel. Ugyanebben a közösségben végzett antropológiai kutatások szerint a tisztátalansággal kapcsolatos hiedelmekkel kapcsolatos viselkedési szabályok ma is igen elterjedtek (Stewart 1987, 1994). Ezek a szabályok írják elő például a test felső és alsó részének szigorú elkülönítését, valamint a szüléssel és a női termékenységgel kapcsolatos különféle viselkedéseket. A csecsemőket a tisztátalanságtól mentesnek tekintik

legalábbis a gyermekágyi időszak elmúltával. Feltehetőleg ezért nem érvényesülnek a szeretet és a gyöngédség érzékletes kifejezését korlátozó szabályok, amikor hozzájuk beszélnek.

Meddig tart a tisztátalanságtól mentes állapot? Sutherland (1975) a pubertás időszakára teszi ennek a határát,⁹ de a mi adataink arra engednek következtetni, hogy a csecsemő- és gyermekkor között is lehet egy másodlagos határ. Ennek a kérdésnek a tisztázásához további kutatásokra van szükség.

9.3. A CIGÁNY GYEREKEK LEGKORÁBBI UGRATÁSI JÁRTASSÁGA

A felnőttek által alkalmazott ugratás különféle típusai mellett a 2. és a 3. példa azt is mutatja, hogy 2;1 éves korban a kisgyermek már lelkes és viszonylag jártas partnernek bizonyult ahhoz, hogy aktívan részt vegyen az ugratási szekvenciákban. Így például már képes volt produkálni az elvárt válaszokat az ugratási rutinokban (helyesen „kitölteni” az előirányzott kereteket, lásd a 3. példa 2., 4. és 6. sorát). Ezen felül már arra is képes volt, hogy két különböző rutin részeit kreatívan összekapcsolja (a szexuális ugratást és a „jó feleség” rutint, lásd a 2. példa 11. sorát). Sőt arra is képes volt már, hogy ő maga kezdeményezzen ugratást (lásd a 4. példa 15. sorát) játékos, éneklő intonáció alkalmazásával, és fel tudta használni az ugratást más, bonyolultabb pragmatikai célok elérésére is (például a közelgő fenyegetés „hatástalanítására”, lásd az 5. példa 16. sorát).

4. példa

- (1) Gyerek: Anyu, butil mange!
Anyu, bontsd ki nekem!
- (2) Anya: Bontil.
Kibontom.
- (3) Gyerek: Anj-
Any-
- (4) Anya: De v è Dombek ek cerra, more!
Adj egy kicsit a Dombinak is, hé!
- (5) Phàng l e Dombekhe!
Törj (belőle) a Dombinak!
- (6) De!
Adjál!

⁹ A Sutherland által tanulmányozott közösségben a csecsemők hathetes korban válnak *wuzho*-vá, vagyis tisztátalanságtól mentessé, és fenntartják ezt az állapotot egészen a pubertáskorig (Sutherland 1975: 262).

- (7) Gyerek: Na maj-!
Ne már-!
- (8) Anya: Hat aš ta, bontij les!
Várj hát, bontom!
- (9) Či mukheh te bontil leh?
Nem hagyod, hogy kibontsam?
- (10) Gyerek: Na!
Nem.
- (11) Anya: (szinlelt meglepetéssel)
Na!
Nem hagyod!
- (12) Mír?
Miért?
- (13) Bico!
Bici!
- (14) Gyerek: ar] #
...
(éneklő intonációval)
- (15) Me či dav!
Én nem adok!
- (16) Anya: De vi leh ek cino, mīfi šej!
Adjál neki is egy kis darabot, lányom!
- (17) Maj vi lehki dej kerel, dèl tu!
Az ő anyja is csinál majd, és fog adni neked!

5. példa

- (1) Anya: Pekèl o khâm?
Süt a nap?
- (2) Gyerek: Paj.
Víz.
- (3) Anya: Tu [?] paj ande fejastra?
Van víz az ablakpárkányon?

- (4) Gyerek: Aha!
Aha!
- (5) Anya: (tettetett haraggal)
Kòn sórdah les?
Ki öntötte oda a vizet?
- (6) Kòn sórdëh koth o paj?
Ki öntötte oda a vizet?
- (7) Gyerek: Ha?
Hmmm?
- (8) Anya: (színelte haraggal)
Kòn sórdëh koth o paj?
Ki öntötte oda a vizet?
- (9) Gyerek: Me!
Ën!
- (10) Anya: Tu!
Te!
- (11) Ha!
Ha!
- (12) Ha tu sâr buşes?
Ës téged hogy hívnak?
- (13) Tu sâr buşes?
Hogy hívnak?
- (14) Gyerek: Karing?
Hol?
- (15) Anya: Karing?
Hol?
- (16) Gyerek: (éneklő intonációval)
Keráv tēlē!
Feltörölöm!

Úgy tűnik, hogy az intonációs mintázatok módosítása (éneklő intonáció használata) a kisgyerek legelső eszköze arra, hogy megnyilatkozását ugratásként keretezze (l. még Eisenberg 1986; Miller 1986). A korai ugratás fejlődésének alaposabb leírása a kisgyermekes esetében ezért szükségessé teszi az intonációs minták fejlődésének további vizsgálatát.

Az idézett példák azonban azt sugallják, hogy nyelvi szocializációjuk következményeként ebben a hagyományos cigány közösségben a gyerekek már nagyon kis kortól kezdve képesek felismerni és használni néhány olyan sajátos „kontextualizációs fogódzót”, amely a felszíni forma mögött meghúzódó ugratási szándék felismeréséhez szükséges.

9.4. KÖVETKEZTETÉSEK

A felnőtt-gyermek interakció előzetes elemzése egy hagyományos cigány közösségben rávilágított az ugratás kiemelkedő fontosságára a cigány gyermekek korai nyelvi szocializációjában. A korai ugratásban használt témák és társalgási stratégiák feltártak néhány, a csecsemőket és kisgyerekeket övező vélekedést és elvárást, valamint a szülők azon törekvését, hogy amilyen korán csak lehetséges, megtanítsák őket a közösségükben hasznosnak és helyénvalónak tekintett beszédmódokra. Az ugratás témái között a csecsemőnek címzett szexuális ugratások és a csecsemő vagy kisgyermek jövőbeli életével és a társadalmi nemi szerepeknek megfelelő viselkedésével kapcsolatos ugratások különösképpen fontosnak tűntek. A közvetlen szexuális ugratások előfordulása azonban a kor előrehaladásával csökkenni látszott.

Másrészt az ugratás több társalgási stratégiája is az anya és más felnőttek arra irányuló hangsúlyos törekvését tükrözi, hogy a beszédmódok tekintetében explicit modelleket biztosítsanak a gyermek számára. Ezek a csecsemők ugratása esetében magukban foglalják például egy társugrató bevonását, szerepváltásokat és nyílt visszakozásokat, a későbbiekben pedig a mintaadást és a gyerek bevonását más személy ugratásába. (Ezzel párhuzamosan, ahogy a gyerek idősebb lesz, az ugratás egyre bonyolultabbá válik, a közvetett ugratások egyre gyakrabban fordulnak elő.) A közvetlen vagy közvetett utasítások használata a későbbi ugratásban többek között arra szolgál, hogy nemének megfelelő viselkedést és érzemnyilvánítást hívjon elő a gyerekből. Mindezek összhangban vannak annak a korábbi kutatásnak az eredményeivel, amely a felnőtt-gyermek interakció általános jellemzőit vizsgálta hagyományos cigány közösségekben.

A nyelvi input minősége hatással lehet a tágabb értelemben vett szocializáció és a nyelvelsajátítás folyamataira is. Először is nyilvánvalóan erősen befolyásolja a nemi szerepekre való szocializációt és az érzelmi szocializációt, azt a folyamatot, amelynek során megtanuljuk, hogyan érezzünk, és hogyan fejezzük ki az érzéseinket és érzelmeinket az adott kultúra mintáinak megfelelően. Az előbbinél ugyan árnyaltabb módon, de a nyelvi input sajátosságai hatást gyakorolhatnak a nyelvelsajátítási folyamatokra is. Például a „csizmahúzóhatást” fejthet ki a nyelvtan elsajátításában. (Az intonáció szerepe e tekintetben talán még az elmúlt évek egyes kutatásaiban feltételezetttnél is jelentősebb lehet, vö. Morgan–Demuth 1996.) Ami a nyelvhasználatot illeti, a gyerekek nagyon korán megtanulják, hogy az üzenetek megértéséhez és értelmezéséhez nagy mértékben építeniük kell a kontextuális fogódzókra – ez olyan tényező, amely erősen kontextusfüggő beszédmódhoz vezethet.

Másfelől viszont a gyerek ugratásba való bevonásában, valamint a beszélő és a hallgató elrendezésében tapasztalható finom változatosság hozzájárulhat ahhoz, hogy a gyermek ügyes, gyakorlott társalgóvá váljon, aki egy sor különféle beszédhelyzetben képes lesz különböző társalgási célok irányítására és egyeztetésére.

A cigány gyerekek növekvő jártassága az ugratásban ily módon előnyök és hátrányok forrása is lehet a későbbiekben. Egyrészt valószínűleg ez a fajta kontextusfüggő nyelvi szocializáció lehet a dekontextualizált iskolai nyelvhasználat során felmerülő nehézségeik gyökere. Másrészt azonban az ugratásban való jártasság és az ezzel járó rendkívüli érzékenység a kontextuális fogódzókra, valamint a kommunikáció kereteinek ügyes irányítása alapvető túlélési készséget jelenthet egy olyan, gyakran ellenséges és előítéletes társadalmi környezetben, amelyben talpon kell maradniuk a későbbi életük során.

Fordította: Sziráki Szilvia és Siptár Péter

A fordítást az eredetivel egybevetette: Szalai Andrea

IRODALOM

- Eisenberg, A. R. 1986. Teasing: verbal play in two Mexicano homes. In: Schieffelin, B. B. – Ochs, E. szerk. *Language Socialization Across Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press. 182–198.
- Ely, R. – Gleason, J. B. 1995. Socialization across contexts. In: Fletcher P. – MacWhinney, B. szerk. *Handbook of Child Language*. Oxford: Blackwell. 251–270.
- Ferguson, C. A. 1977. Baby talk as a simplified register. In: Snow, C. E. – Ferguson, C. A. szerk. *Talking to Children*. Cambridge: Cambridge University Press. 209–235.
- Fishman, J. A. 1967. Bilingualism with and without diglossia: Diglossia with and without bilingualism. In: *The Journal of Social Issues*. 2: 29–38.
- Fletcher, P. – Garman, M. 1988. LARSPing by numbers. In: *British Journal of Disorders of Communication*. 23:309–321.
- Goffman, E. 1981. *Forms of Talk*. (Chapter 3. Footing), Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 124–157.
- Gumperz, J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Havas, G. – Kemény, I. 1995. A magyarországi romákról. In: *Szociológiai Szemle*. 3:3–20.
- Heath, S. B. 1983. *Ways with words: Language, life and work in communities and classrooms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hymes, D. 1972. *Foundation of sociolinguistics*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kaprow, M. L. 1989. Resisting respectability: Gypsies in Saragosa. *Urban Anthropology*. 11 (3–4):399–431.
- MacWhinney, B. 1994. *The CHILDES project. Computational tools for analyzing talk*. Second edition. Hillsdale NJ: Erlbaum.
- Miller, P. 1986. Teasing as language socialization and verbal play in a white working-class community. In: Schieffelin, B. B. – Ochs, E. szerk. *Language Socialization Across Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press. 199–212.
- Morgan, J. L. – Demuth, K. szerk. 1996. *Signal to syntax. Bootstrapping from speech to grammar in early acquisition*. Mahwah NJ.: Erlbaum.
- Ninio, A. – Snow, C. E. 1996. *Pragmatic development*. Westview Press, Boulder Co.
- Réger, Z. 1985. Beszámoló a „Halmazottan hátrányos helyzet és nyelvi fejlettség” című, folyamatban levő kutatási projektum néhány eredményéről. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 87–119.
- Réger, Z. 1986. *Report of the research project Disadvantaged Social Background and Language Development*. (kézirat)

- Réger, Z. 1987. Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 31–89.
- Réger, Z. – Gleason, J. B. 1991. Romani child directed speech and children's language among Gypsies in Hungary. In: *Language in Society*. 20: 601–617.
- Réger, Z. 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Schieffelin, B. B. 1986. Teasing and shaming in Kaluli children's interactions. In: Schieffelin, B. B. – Ochs, E. szerk. *Language Socialization Across Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press. 165–181.
- Stewart, M. S. 1987. *Brothers in song*. Thesis submitted for the degree of Ph.D. at The London School of Economics and Political Science, Faculty of Economics.
- Stewart, Michael S. 1994. *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.
- Sutherland, A. 1975. *Gypsies: The hidden Americans*. New York: The Free Press.
- Vekerdí, J. 1977. *A magyarországi cigány nyelvjárások*. Kiadatlan doktori értekezés. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

10. SZIMBOLIKUS KULTÚRAREPREZENTÁCIÓK EGY OLTÉNIAI RUDÁR KÖZÖSSÉGBEN

Kovalcsik Katalin

A következőkben egy olténiai rudár közösségben végzett kutatás alapján,* a kultúra-reprezentációk három területét érintem: először 1.) az identitás és kultúra hagyományos diskurzusait, azaz a közösség narratív identitásának reprezentációs elemeit, amelyeket megfigyeléssel, illetve interjúk formájában rögzítettünk. Majd 2.) a rudárok speciális ünnepe, a *gurbane* mint a rudár kultúra legfőbb reprezentánsa, illetve 3.) az új, pünkösdi-dista gyülekezet és ideológiája rövid bemutatása révén a diskurzus és változása, illetve a diskurzus és a valóság néhány tényét hasonlítom össze. A művészeti ágak közül a zenei reprezentációt az első és a harmadik téma kapcsán egy-egy, rudárok által énekelt dal szemlélteti.

A rudárok azok közé a romániai etnikai csoportok közé tartoznak, amelyek románul beszélnek, de a környezetük cigánynak tartja őket. Eddigi kutatásaim során három ilyen csoportot ismertem meg. (1. táblázat.)

Ion Chelcea osztályozása szerint a rudárok egységes csoport (1944: 32), de a nevük tájegységenként különbözik: általában rudároknak hívják őket, de Erdélyben beás (*băieși*), Moldvában pedig lingurár (*lingurari*, „kanálkészítők”) az elnevezésük (uo. 38–39). Az a három csoport, amelynek közösségeivel én talákoztam, egymástól különállónak tartja magát. Románia nyugati területein, a Bánságban és Erdélyben a csoportok tagjai között ismert a másik két csoport megléte. A zártabb Havasalföld rudárjai viszont a másik két csoportról vagy nem is hallottak, vagy igen keveset tudnak róluk. Az elnevezések etimológiája a román nyelvészeti kutatások szerint mindhárom esetben az „(arany)bányász” (Calotă 1995: 16), bár van olyan vélemény is, hogy a rudár szó „vas-”,

* Írásom „A magyarországi és a romániai beás cigányok összehasonlító kutatása” című projekt keretében végzett romániai terepmunkám egyik részlemét dolgozza fel. A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia és a Román Tudományos Akadémia közötti csereegyezmény keretében, illetve OKTK-támogatással folyt 1999 és 2002 között (A.1739/VIII.b, B.1959/VIII/02). Köszönetemet szeretném kifejezni Ion Cuceunak, az RTA kolozsvári Folklór Intézete igazgatójának, aki a kutatást érdeklődéssel kísérte és támogatta; munkatársaim közül Boros Lóránd néprajz szakos egyetemi hallgatónak Kolozsvárról, aki a terepmunkában, illetve egy közös publikációban (Kovalcsik – Boros 2000) vett részt, amelyre a továbbiakban építék, és Szirbucz Zsófia könyvtárosnak Budapestről, aki a helyi nyelvjárásban készített interjúk leírásának nehéz munkáját vállalta magára; valamint Borbély Anna nyelvésznek, aki a cikk nyelvészeti vonatkozásainak pontosításában segített. A tanulmányban szereplő 1a-b. kotta szövegének leírását és fordítását Szirbucz Zsófiával készítettük, a 2. kotta szövegét az előadók segítségével Boros Lóránddal tisztáztuk, illetve mi fordítottuk magyarra.

1. táblázat

Csoport neve	Fő lakterület
rudár (rudar)	Havasalföld (Olténia, Munténia) ¹
beás (băiaș)	Bánság, Erdély ²
benyás (băniaș)	Bánság ³

A megismert románul beszélő, cigánynak tartott csoportok Romániában

illetve „fémbányász”-t is jelentene, utóbbi a beás szóra is vonatkoztatva (uo.).⁴ Ennek ellenére ma már valamennyi csoport hagyományos foglalkozásának a famegmunkálás számít. A kutatóltolténiai közösségben a megkérdezett rudárok négy rudár alcsoportot tartanak számon, amely a nevét más-más jellemző fafeldolgozó munkáról kapta. Ezek közül az első háromnál személyes tapasztalatokat is szereztem. (2. táblázat.)

2. táblázat

Alcsoport neve	A név származása	Hagyományos foglalkozás	A gurbane napja
rotari (Olténia)	„kerékkészítők”	kerékkészítés, mellette: orsó, kanál, nyereg, fejszék stb.	ortodox Szent György-nap, május 6.
corzeni (Olténia)	„?” ⁵	teknő, kanál, mellette: vágódeszka, szék stb. készítése	ortodox áldozócsütörtök (június)
albieri, köztük: n'emțoi/unguroi (Munténia)	„teknősök”, köztük: „németek/magyarok” (bánsági/erdélyi származásúak)	teknő, kanál, mellette: fejszék stb., kosár, seprű készítése	a „németek/magyarok” körében nem ünneplik
báltáreți (?) ⁶ (Olténia)	„pocsolyások, mocsarasok”	dunai fagyókerek gyűjtése és eladása	?

Az olténiai és munténiai rudárok említett etnikai alcsoportjai

¹ Nyelvjárásaiokról ld. Calotă 1971, 1995. A munténiai rudárokról: Chelcea 1943, 1944.

² Részleges etnográfiai jellemzésüket adja: Chelcea 1944. Mai erdélyi életükről ld. pl. Foszto 1997. A horvátországi beások nyelvről ld. Saramandu 1997, a magyarországiakéról pl. Papp 1982, Orsós 1997, 1999.

³ Nagyobb számban a szerbiai Vajdaságban élnek, ld. Maluckov 1979 etnográfiai, valamint Flora 1969 nyelvészeti leírását. Az új évezredben megélnékült szerbiai kutatások példjaként ld. Sikimic 2003.

⁴ Borbély Anna a rudár szó etimológiájának meghatározásánál szintén Calotă 1995-re hivatkozik (Borbély 2001: 79). A kétkötetes román-magyar szótár szerint a román köznyelvben a *băiaș* (*băieș* alakban is) „bányász”-t, a *rudar* viszont „teknővájó/kanalas cigány”-t jelent (Petrovici et al. szerk. 1964 I. kötet: 113 és II. kötet: 438).

⁵ Informátoraink a szó jelentését nem ismerték.

⁶ A csoport létezésében nem mindenki volt biztos. Egyik beszélgető partnerünk tréfásan azt mondta, hogy a báltáreți csoport tagjai Magyarországon és egyéb országokban vannak „kiküldetésben”.

A fenti kategóriák közül a „németek/magyarok” érdemelnek figyelmet, akiknek a körében a gurbanét nem ünneplik meg. Az elnevezés csupán a származási területükre utal: elődeik a Bánságból vagy Erdélyből kerültek a Havasalföld északi részére. A helyi csoportok említik őket így, nem saját elnevezések tehát. Ugyanakkor a nyelvész Calotă szerint (1995: 15) Olténiában a következő rudár alcsoportok léteznek: *albieri* vagy *lingurari* („teknősök” vagy „kanalasok”), *corfari/coșari* („kosárkötők”) és *rotari* vagy *cărari* („kerékkészítők” vagy „szekérekészítők”).⁷ Eddigi tapasztalataim szerint a kosárkötés jelenleg kiegészítő és női foglalkozás egyes Muscel-völgyi (Argeș megye, Munténia) rudároknál. Az ismertetett csoportok közül a rotari és corzeni csoport áll kulturálisan közelebb egymáshoz, ez mind a foglalkozásaikból, mind a gurbane megünnepléséből nyilvánvaló a számukra.

10.1. AZ IDENTITÁS ÉS A KULTÚRA HAGYOMÁNYOS DISKURZUSAI

A hagyományos diskurzus központi témája a vizsgált rotár közösségben a történeti kulturális érdemek felsorolása, amelyek az elbeszélések szerint lehetővé tették, hogy az emberek valamikor a 20. század első felében az erdőből a faluszéli rudár telepre (*rudărie*), tehát a falu területére költözhessenek, majd a II. világháború után földet kapjanak, amit a rendszerváltás után újból visszaadtak nekik. Az ilyen, a múltra építő diskurzust Jane Hill nyelvész megállapítása szerint „nemcsak a múltból való állítások alkotják, hanem a múlt hallgatólagos és nyílt pozitív értékelésén keresztül, amely a diskurzust érvényesíti, azokat az embereket is legitimálja a hagyomány, akiknek hasznuk származik azokból a gyakorlatokból, amelyekben hisznek, mivel előtérbe helyezi a politikai érdekeiket” (Hill 1992: 235). A román lakossághoz való közeledés következő állomása a nexusok bővítése, a minél teljesebb integráció. Mindez abban az időszakban történik, amikor a falu lakossága, etnikai hovatartozásától függetlenül, rendkívül nehéz körülmények között él. A rendszerváltás után a legtöbben elvesztették városi ipari munkahelyüket (a rudárok közül a terepmunka idején csupán két /!/ férfinak volt városi állása), és a földjükből próbálnak megélni. A gazdálkodás azonban kis földterületeken folyik (ez abból is látszik, hogy a földtulajdonosok az alapegységet nem hektárban, hanem *pogon*ban, azaz félhektárban adják meg), és a terményeket az emberek nagyrészt felélik. Készpénz többnyire csak akkor kerül a rudárok kezébe, ha sikerül szerbiai mezőgazdasági vendégmunkát, illetve a környező falvakban konyhakerti munkát szerezniük.

A diskurzív rendszer retorikai témáiban a rudárok elsősorban azt kívánják bizonyítani, hogy a külvilág elképzelésével ellentétben, ők nem cigányok, hanem egy speciális román etnikai csoport. Ez azért olyan fontos számukra, mert azt remélik, hogy román

⁷ Calotă (uo.) ezeken kívül még Chelcea 1943: 22, 30, valamint saját informátorainak elbeszélése nyomán említést tesz egy románul beszélő *cărămidar* („téglavető”) nevű csoportról Teleorman megyében, akik foglalkozást váltottak volna és akiket informátorai *aurari* („aranyosók”) néven is említettek. Érdekes ehhez hozzáfűzni, hogy mi *cărămidar* nevű csoporttal mind Olténiában, mind a Bánságban találkoztunk (utóbbiak kiterjedt bihari rokonsági kapcsolatokkal rendelkeznek), de valamennyien románai nyelven beszélő oláh cigányok voltak.

voltuk elismerése esetén egyenlő megítélést kapnak a többségi társadalom tagjaival. Az egyes témák jól megvilágítják azt, hogy mitikus világképük alapján véve három etnikai elemből áll: a rudárokból, a románokból és a cigányokból, és a rudároknak a másik két csoporthoz való historizált viszonyrendszeréből. Mindkét viszonylatban találhatók dichotómiajellegű és párhuzamos elemek. A román eredet alátámasztására a következő érveket sorolják fel:

1. A rudár név a legtöbb megkérdezett szerint a *rudă* „rokon, család, nemzetség” szóból ered, noha néhányan a hasonló hangalakú *szekérrud* szóból származtatják, ami a hagyományos foglalkozásra utalna.⁸ Egy eredetmonda szerint amikor a románok elindultak „Bábel tornyából”, azt mondták: „Ki jön [velünk]? Hát a rokonaink is, a rudárok.” (*Ș'in'e vin'e? Păi și rudele noastre, rudarii.*) Sokan azt gondolják tehát, hogy már az elnevezésük is arra utal, hogy rokonságban állnak a román lakossággal. A cigányokkal kapcsolatban nem hallottunk eredetmondát.

2. Származási ideológiájuk szerint a román őslakosok közül a dákoktól erednek, és ezt az elképzelést archaikus életmódjukkal: „természetszeretettel” és a fához való vonzódásukkal támasztják alá. Azt, hogy nézetük már hosszabb történelemre néz vissza, bizonyítja egyik első kutatójuk, az olténiai nemesember, Constantin S. Nicolăescu-Plopșor, aki – a mi József főhercegünkhöz hasonlóan, de nála mintegy negyven évvel később – tudományosan (ő néprajzi szempontból) vizsgált és a birtokán letelepített cigányokat. Nicolăescu-Plopșor már 1922-ben megjelent cikkében általánosként említi a dák eredetről való rudár vélekedést (1922: 38).⁹ Az eredettel kapcsolatos ideológia forrását egyelőre nem ismerjük, de valószínű, hogy a tudományos gondolkodásnak abból a korszakából származik, amikor egy mitikus időfogalom alapján a jelenkori társadalmi helyzetet és életmódot vetítették vissza a múltba, illetve társadalmi helyzetük és életmódjuk alapján rokonítottak csoportokat. A dák eredetről való elképzelés azonban nem egységes. Van, aki úgy gondolja, hogy a dákok kifejezetten a rudárok ősei voltak. Mások szerint a románok és a rudárok is a dákoktól származnak, de a rudárok számos elemet megőriztek az ősi életformából.

3. Az első pontban idézett monda a következőképpen fejeződik be: „És azóta maradt ránk a rudár név, de mi más nyelvet nem tudunk.” (*Și d-atunci ne-a rămas numele rudari, dar altă limbă nu știm.*) Román anyanyelvük tehát szintén román eredetük mellett szóló érv: elődeiket éppen úgy „romanizálták”, mint a többi ősnépet. Bár nyelvük számos etnikai sajátosságot tartalmaz, ők egy központi elemet hangsúlyoznak, a ún. „esezést” (hasonlóan a magyarországi beásokhoz, az irodalmi nyelvből ismert *cs* hang helyett mondanak palatalizált *s-t*), amely a gyakorlatban az iskoláztatás és a környezet-höz való alkalmazkodás miatt nem általánosan jellemző. A rudárok a cigányokat külön népnek tartják, amely Indiából származik és saját nyelve van.

⁸ A Boros Lóránddal megjelentetett írásunkban még ezt a meghatározást emeltük ki. Kovalcsik – Boros im. 152.

⁹ A „természetszeretettel” kapcsolatban érdekes, hogy Chelcea a cigány csoportok közül éppen a rudárokat tartotta „természeti népnek”, (1944: 36), mivel az erdőben laktak és gyümölcsöt szedtek („gyűjtögettek”). A kutatók nézeti hatottak a kutatók ideológiájára: egyik informátorunk korábban hallotta valamelyik kutatót a rádióban, akire hivatkozott a származási ideológia kapcsán.

4. A kulturális identitásukat meghatározó hagyományos elemek közül kettőt emelnek ki: a mesterséget és a gurbanét. A hagyományos mesterség azért a büszkeség forrása, mert véleményük szerint szorgos munkájuk eredménye, hogy megbecsülést szereztek a környező román lakosság körében. A hagyományos mesterség továbbá fizikailag megterhelő szakmunka, és csak az ért hozzá, aki tanulta. Ez egyfajta fölényt biztosít számukra a parasztokkal szemben, akik ehhez a mesterséghez nem értenek. A faluban valamennyi rudár iparos idős, hatvan éven felüli. (Ez azonban nem általános, más falvakban talákoztunk fiatalabb faárukészítőkkal is.) A településen kerékkészítés ma már egyáltalán nem folyik a gumikerék általános térhódítása miatt. Csak egy ember készít nyeret (*jug*), két-három másik a pománára (a halotról való megemlékezés ünnepére) fakanalakat és néhány asszony házilag készített esztergapadokon (*strung*) orsót (*fus*). (Az orsókészítés női munka.) A valahai szaktudás emléke azonban átsegíti őket azokon a buktatókon, amelyek a mezőgazdasági munkában való kisebb jártasságuk során kerülnek az útjukba.

Ugyanakkor a saját mesterség az a tény, ahol a három etnikai közösség a leginkább összekapcsolódik, és a rudárok mintegy a középpontba helyezik. A rudárok a románságon belül az a csoport, amelyik hagyományosan nem földműveléssel foglalkozik, hanem mestersége van. A mesterség birtoklása azonban a cigányokhoz is közelíti őket, hiszen a cigányok sem földművelők, hanem mesteremberek. A különbség az, hogy a rudárok fát (*lemn*), a cigányok pedig vasat (*fier*) munkálnak meg (utalva egyes cigány csoportok fémműves foglalkozására). Ez a tény nem a földművelés (letelepedettség) és a vándoripar dichotómiát erősíti a szemükben, hanem kiemeli őket, mint akik mind a két másik csoporthoz inkább kapcsolódnak, mint azok egymáshoz. Erre a tudatra nagy szükségük is van abban a helyzetben, amikor az öntudatos cigányok a cigányságon belül alacsony pozícióba helyezik őket feltételezett nyelvvesztésük, alacsony jövedelmezőségű mezőgazdasági munkájuk és a románokhoz való, számukra megalapozatlannak tűnően erős kapcsolódási hajlamuk miatt.

5. A művészi tevékenységekre a rudárok nem büszkék. A falu művészetében mindkét oldalon, a románoknál és a rudároknál is a képzőművészeti a leginkább feltűnő. A halottak emlékére és a velük való harmonikus kapcsolat biztosítása érdekében készített, a temetőben, valamint a temetőn kívül a kerítések és a kutakat díszítő, színesen festett fakeresztek (*cruș 'e/cruce*) alkotói mindkét csoportnál megtalálhatók. A rudárok a zene- és táncművészeti tevékenység tekintetében nem tartják magukat versenytársaknak a román parasztokkal. Általában azt mondják, hogy dalaik és táncaik közel állnak a románokéhoz, hiszen ők is románok. A népdalokon kívül nagyon kedvelik a népies dalokat, és a román médiumok által közvetített, operettszerű előadásmód alkalmazása sem idegen néhány előadótól. A hivatásos előadók közül számon tartják a rudár, illetve cigány származásúakat, de elsősorban a havasalföldieket, és ezek mellett még számos népszerű román énekest hallgatnak. Sajátuk tartott dalaik közül kiemelkedik egy ballada, amelynek tartalma a hagyományos foglalkozásukat is magában foglalja, és mivel a dal a rádióban volt hallható, ez fokozza legitimitásérzetüket. Ez a dal, amely a médiumok révén a külső forrásból származó reprezentációt mutatja, és amit igaz történetként sokféle változatban felvettünk (Munténiában is), egy Codin nevű rudár férfiről szól, aki elment az erdőbe fát vágni, és az egyik változatban a tiltott tevékenységért az erdőőr lelötte, a másikban pedig szerencsétlenség érte: egy fa rádőlt és meghalt. Az első változatot a következő példán látjuk (*1a. kotta.*, a dőlt betűs szövegrészeket az előadó prózában mondta):

Parlando ♩ = cca. 92

Co - di - ne, co - pi - ii tăi, Să su - i - ră pe bor - dei,
Și mă nîn - că dra - gă - vei, Dragăvei și ur - zî - ce - le, Și cu mă - mă - li - gă e - le.
2. Co - di - ne, Co - din al me - u, Cum te ur - sa Dum - ne - ze - u,
Cum te ursa Dumnezeu, ăm Codine, co - pi - ii - tăi Au răma' și ei singu - rei. T.f.

1a. kotta. Codin balladája. (2001. május 7. 4. minidisc, 5. szám.)

Codine copiii tăi
Să suiră pe bordei,
Și mănâncă dragăvei,
Dragăvei și urzăcele
Și cu mămăligă ele.

Codine, Codin al meu,
Cum te ursa Dumnezeu,

Cum te ursa Dumnezeu,
ăm Codine copiii tăi
Au răma' și ei singurei.

Măi Codine, Codin al meu,
Codine, copiii tăi
Au răma' și ei mititei,
ă Să suiră pe bordei,
Să suiră pe bordei,
Și mănâncă dragăvei,
Și mănâncă dragăvei.

O rudăreasă bătrână,
O rudăreasă bătrână,
Avea și ea un copil,
Și s-a dus în pădure,
Să facă și el lemne,

Codin, a gyerekeid
Felmásztak a kunyhó tetejére,
És labodát esznek,
Labodát és csalánt,
És puliszkát hozzá.

Codin, Codinom,
Milyen sorsot szánt neked Isten,
[„hogyan jósolt meg téged Isten”]
Milyen sorsot szánt neked Isten,
Codin, a gyerekeid
Árván maradtak.

Codin, Codinom,
Codin, a gyerekeid
Egészen kicsikén [árván] maradtak,
Felmásztak a kunyhó tetejére,
Felmásztak a kunyhó tetejére,
És labodát esznek,
És labodát esznek.

Egy idős rudár asszony,
Egy idős rudár asszony,
Neki is volt egy gyereke,
És [a fia] elment az erdőbe,
Hogy fát vágjon,

S-aducă lemne acasă.
Să-ntâlni c-un pădurari,
Să-ntâlni c-un pădurari.
ăm Pădurariu una două,
El iar așa l-a-mpușcat pe locă,
Iar nevasta sofului
Cu barda de a tăia' lemnu,
Cu barda de a tăia' lemnu
A tăiat capu la pădurari.

I-a tăia" gātu pădurariului,
I-a tăia" gātu pădurariului.
Măi pădurare dumneata,
De ce ai făcut așa?
– *zácea mama băiatului,*
care l-a-mpușcat. –
De ce ai făcut așa?
Ca să fi' și tu lângă el?
De ce ai lucrat așa,
Capu tău să stea lângă el?!
– *L-a omorât și pe el lângă pădurari.*

*E demult asta ehe, e am cincizeci
de ani.*

Hogy fát hozzon haza.
Találkozott egy erdőkerülővel,
Találkozott egy erdőkerülővel.
Az erdőkerülő egy-kettőre
Csak úgy helyben lelőtte,
Aztán a férj felesége
A favágó baltával,
A favágó baltával
Levágta az erdőkerülő fejét.

Elvágta az erdőkerülő nyakát,
Elvágta az erdőkerülő nyakát.
Hej, te erdőkerülő,
Miért tetted ezt?
– *annak a fiúnak az anyja*
mondta, akit lelőtt. –
Miért tetted ezt?
Hogy te is mellette legyél?
Micsoda munka volt ez, [„miért dolgoztál így”]
Hogy a fejed ömellette legyen?!
– *Megölte őt is az erdész mellé.*
[ti. az asszony az erdészt Codin mellé]
Régen volt ez, hej, vagy ötven éve.

A szöveg sokoldalúan mutatja be a rudár élet emblematisz jegyzeit. A falubeli rudárok az 1950-es évek elejéig kunyhóban laktak (*bordei*), és a táplálkozásuk rendkívül szegényes volt. A történet realitását fokozza, hogy a rudárok számos helyen még ma is kunyhóban élnek, és a szegénysorsukban sem állt be lényeges változás. Sőt, a labodát (*dragăveii*)¹⁰ még a román parasztok is termesztik konyhakertjeikben, a puliszka (*mămăligă*) pedig továbbra is a legfontosabb táplálék. Az isteni jövendölés a hagyományos román és rudár gondolkodás fontos eleme, mint majd látni fogjuk a gurbane kapcsán is. Változatunkban a feleség igazságot szolgáltat a férjének, amit az előadó nagy átéléssel énekel el és kommentál. A szöveg lényege a kiszolgáltatottság, a rudár élet értéktelensége a hatalom szemében.

Zenei szempontból az előadó a pentachord központú parlando dallamot hagyományosan indítja. A második versszakról kezdve azonban eltávolodik a szabályos dallamszerkesztéstől olyannyira, hogy a versszakok is többnyire második fokon záródnak (ld. második versszak). Az egyébként jó énekes ennél a dallamnál gyakran intonál bizony-

¹⁰ Mocsári lórom (*Rumex palustris*). Az előadók a dalban szereplő növényt azonosnak tartják azzal, amit labodának (*labodă*) neveznek.

talánul, mivel a médiumokból ismert népies stílust kívánja utánozni és ebben nincs gya-
korlata.¹¹

Egy másik, zeneileg szabályos változatban a főhős halála pusztán szerencsétlenség
következménye (*1b. kotta*). Az előadó itt is modorosán énekel, de professzionális mó-
don: a hangsúlyosabb hangokra trillát tesz, a hosszabbakat pedig többnyire vibrató szó-
laltatja meg.

♩ = cca 105

ei Şa-o-leu mu-mă Co-di-nă, Ce-a vorbit mu-ma cu t'ine, le-le,
Să nu t'e duci la pă-du-re, Că ca-de plu-ta pă-ti-ne,
Dar Co-di-naş n-as-cul-tat, La pă-du-re a ple-cat. T.f.

1b. kotta. Codin balladja. (1999. szeptember 29., 2. kazetta B/2. szám.)

ei Ş-aoleu mumă Cod'ină,
Ce-a vorbit mama cu t'ine, lele,
Să nu t'e duci la pădure,
Că cade pluta pătine,
Dar Codinaş n-ascultat,
La pădure a plecat.

Hej, jaj-jaj, Codin, anyukám,
Mit beszélt veled anyád, galambom,
Hogy ne menj az erdőbe,
Mert rád esik a nyárfa,
De Codinka nem hallgatott rá,
Elment az erdőbe.

Hau, hau, Cod'in al meu, măi,
Nu mai pot dă dorul tău, măi lele,

Şi Țae nu-ți pare rău, măi,
Şi Țae nu-ți pare rău,
Lasă, lasă că nu-m pasă,
Că Ț-am spus să stai acasă.

Haj, haj, Codinom,
Nem bírok magammal,
annyira vágyom rád, galambom,
És te nem sajnálsz, hej,
És te nem sajnálsz,
Hagyd, hagyd, nem számít,
Mert megmondtam, hogy maradj otthon.

¹¹ A dallam eredetileg egy VII. fokozatú záródó hívósorból és kétszer kétsoros periodikus részből áll [VII 4 (1) 3]. Az ötsoros szerkezet bővítésére az első vagy a második periódus variált ismétlésével lenne lehetőség, bár a két periódus hasonlósága (a második periódus az elsőnek szekundál lejjebb ismételt változata) és azonos zárólata alkalmas arra, hogy a különbségek összemossódására. A 2. versszakban az énekes a második fokot ismételtető, gyakorlatilag új zárósort iktat be már az első periódus végén, amellyel jelentősen átalakítja a dallamot, és amelyhez a továbbiakban is erősen ragaszkodik.

Iar Cod'in n-ascultat, mă,
La pădure mi-a plecat, măi lele,
Cu săcurea lui cea lată
Taie pluta dânr-odată,
Ș-a tăiat-o sângurel, măi,
Pluta a căzu' pă el.

Cod'ine copiii tăi, măi,
Cum să suie pă bordei, măi lele,

Și mănâncă dragavei, măi,
Și mănâncă dragavei,
Și să uită spre pădure,
Mamă, tata nu mai vin'e.

Mânca-ți-aș cesla ta, măi,
Mânca-ți-aș cesla ta, măi lele,
Dă făceai albii cu ea, măi,
Dă făceai albii cu ea,
Mânca-ți-aș scuțătoaia, măi,
Dă trăgeai fusă cu ea.

Hau, hau, mumă Cod'in'e,
Ce-a putut (?) rudăreasa bin'e, lele,
Ce-a vorbit mama cu t'in'e,
Să nu t'e duci la pădure,
Să vezi rudăreșele, măi,
Cu poala cu hașt'ile,

Cu poala cu hașt'ile, măi,
Să fiarbă sarmalele, măi lele,

Să sărute rudăreșele, măi,
Cu poala cu haștile,
Cu poala cu haștile, măi,
Să fiarbă sarmalele.

Ia cocoană fusu nou, măi,
Făcut dă Cod'in al meu, măi lele,
Pă făină și pă slănă,
Să-i fac lu Cod'in pomană,
Pă făină și pă slănă,
Să-i fac lu Cod'in pomană.

De Codin nem hallgatott rá, hej,
Elment az erdőbe, hej, galambom,
A széles fejszékével
Egy csapásra kivágta a nyárfát,
És egyedül vágta, hej,
[És] a nyárfa ráesett.

Codin, a gyerekeid, hej,
Ahogy fölmásznak a kunyhó tetejére,
hej, galambom,
És labodát esznek, hej,
És labodát esznek,
És az erdő felé néznek,
Apám még nem jön, anyám.

Egyem a szalukapádat, hej,
Egyem a szalukapádat, hej, galambom,
Amivel a teknőket csináltad, hej,
Amivel a teknőket csináltad,
Egyem a vonókésedet, hej,
Amivel az orsót csináltad [„húztad”].

Hej, haj, Codin, anyukám,
Mit tudott (?) jól a rudár asszony, galambom,
Mit mondott neked anyád,
Hogy ne menj az erdőbe,
Rudár nőket látni, hej,
Szoknyájukban forgáccsal,
[ti. viszik a forgácsot a szoknyájukban]
Szoknyájukban forgáccsal, hej,
Hogy töltött káposztát főzzenek,
hej, galambom,
Megcsókolni az asszonyokat,
Szoknyájukban forgáccsal, hej,
Szoknyájukban forgáccsal,
Hogy töltött káposztát főzzenek.

Vegye, asszonyság, az új orsót, hej,
Az én Codinom csinálta, hej, galambom,
Lisztért és szalonnáért,
Hogy tort csináljak Codinnak,
Lisztért és szalonnáért,
Hogy tort csináljak Codinnak.

Ez a dal, a halálnak az előbbinél személyesebb indokával – Codin az asszonyok miatt ment egyedül az erdőbe – szinte néprajzi tárlat a teknővájó szerszámok (fejsze, szalukapa, vonókés) és a rudárok által készített termékek (teknő, orsó) felsorolásával. Az előző dal énekese azt állította, hogy az eset a faluban történt, egy általa megnevezett személy nagypjával. Ennek ellenére a jó előadó éppen ezt a dalt kísérte meg a népies dalénekesek modorában előadni, ami intonációs hibákat okozott. A második dal énekese egy munténiai falut nevezett meg, ahol Codin élt, a dal előadójának pedig a népszerű Ion Dolănescu. Ennek a falunak a neve megegyezett azzal, ahol egyszer folytattunk rudár népzene gyűjtést, és egy helyi női énekes mint a saját családjában megtörtént esetet mutatta be a dal gyilkosságba torkolló változatát az 1b. kotta dallamvariánsával. Ugyanő elmondta, hogy akkoriban járt náluk valaki („mint ahogy most maguk” – világította meg a szituációt), aki felvette a halott anyjának siratóénekét, és így került be a dal a rádióba. A híressé vált dalról falunkban a rudárok azt mondták, hogy a rudárokat Codinoknak hívják a dal után. A szövegben megtalálhatók a rudár néprajzi reprezentáció sajátos elemei a lakásviszonyok, táplálkozás és foglalkozás témájában a hagyományos balladai keretben. A médiumoktól nem befolyásolt népi repertoárban hasonló reprezentációval nem találkoztunk. A rudárokat viszont megerősíti ez a fajta reprezentáció abban, hogy hagyományos életmódjukat és munkájukat továbbra is értékesnek lássák.

10.2. A HAGYOMÁNYOS RUDÁR KULTÚRA LEGFŐBB REPREZENTÁNSA: A GURBANE

Az arab eredetű török *kurban* szó, amelynek változata a *gurbane*, és amelyet egyesek *corbannak* is mondanak, jelentése „áldozat” (rom. *jertfă*). Az ünnep első vázlatos összefoglalását Nicolăescu–Plopșor adta már említett, 1922-ben megjelent rövid tanulmányában, és a szót az ünnep leírásával együtt a speciális olténiai szavakról készített jegyzékébe is fölvette (1922a). Noha a cigányok és a rudárok másik ismert kutatója, Ion Chelcea a *gurbanét* a rudárok egyik „enigmájának” tartotta, a saját kutatási területén (Erdélyben és Munténiában) sose találkozott vele, és ezért úgy gondolta, hogy kizárólag Olténiára érvényes (Chelcea 1944: 140). Calotă feltételezése szerint az ünnep azokban a rudár közösségekben terjedt el, amelyek korábbi tartózkodási helyeiken együtt éltek törökökkel vagy bolgárokkal (Calotă 1995: 31–32).

A *gurbane* eredetileg gyógyító áldozat volt, amely az 1980-as évek elejétől fokozatosan családi ünnepé vált. Időpontja a vizsgált közösségben az ortodox Szent György nap, május 6-a. A Szent György-napot az egész Balkánon megünneplik, különösen a cigányok, és egybeesése a mohamedán tavaszköszöntő ünnepel, a *Hiderllezzel* (Vukanovič 1983, Dunin 1998, Pettan 2002, Radulovački 2004) erősíti a jelentőségét. A cigányok a déli szláv országokban az ünnepet általában Szent György-napként (Gjur-gjojden, Durdevdan stb.), illetve a *Hiderllez* szó cigányos alakjával (Ederlezi, Erdelezi) tartják számon, a *gurbane* elnevezés máshonnan még nem került elő. A rudárok a balkáni párhuzamokról keveset tudnak, és azt is elsősorban egy helybeli asszonytól, akinek a lánya a szerbiai vendégmunka révén férjhez ment egy ottani rudárhoz. A románok a Szent György-napot nem ünneplik meg, és a bányáldozat is ismeretlen a körükben.

A rudárok az ünnep helyét az ortodoxián belülré teszik. Az áldozat az a bárány, amelyet Isten azért adott Ábrahámnak, hogy ne kelljen a fiát, Izsákot feláldoznia. Hagyományosan azokban a családokban végzik, ahol (elsősorban) bénulásos betegek vannak, és ezzel azok gyógyulását segítik elő. Beszélgető partnereink hangsúlyozták, hogy olyan betegségek ellen hatásos, amelyek kívülről láthatóak, illetve érzékelhetőek, tehát a belső szervek megbetegedése esetén nem érdemes alkalmazni. A következő, a telepen előfordult betegségeket sorolták fel: megbénult kéz vagy láb, elferdült száj, angolkór, kihullott haj, „bevarrt” szem (valószínűleg krónikus kötőhártya-gyulladás), kezdődő vakság, némaság, süketség. Nicolăescu–Ploșornál (1922: 35) azoknál alkalmazták, akiket *megszálltak a szentek* (*de cei luati din sfinte*, kiemelés végig N.–P.), akiknek *szélütés következtében megbénult* valamelyik végtagjuk vagy elferdült a szájuk. A mi informátoraink ezt a jelenséget például így adták elő: „elvették az egyik kezét és a lábát álmában vagy a mezőn, amerre járt az úton, az ösvényen” (*i-a luat o mână ș-un picior din somn sau pe câmp pe unde a trecut pe potecă, pã cărare*). Illetve: „amikor a jósnők rászállnak valakire” (*ursătorile când sã pun'e*).

De kik azok a szentek vagy jósnők, akik „megszállnak” embereket és „elveszik” valamelyik végtagjukat, máskor megnémítják, megsüketítik őket? A három párkáról van szó, akiket románul jósnőknek neveznek, és akik a román és a rudár hiedelmek szerint a gyermek születése után megjövendölik annak sorsát (Evseev 1998: 475-476, *ursitoarele*). A rudárok egy része büszke arra, hogy ők a párkák létezésében erősebben hisznek, mint a falubeli románok. Az ő hagyományaikban ugyanis a párkák szerepe kibővül a gurbanén betöltött szerepükkel.

A párkák kegyeit elnyerni az újszülött, illetve a felnőtt lakosság egészsége, jó sorsa érdekében elsődlegesen a tisztasággal lehet. A párkák a gyermek születése utáni harmadik éjjel jönnek, nem sokkal éjjel előtt. Három fehér ruhás hajadon nő, akikre egy szintén fehér ruhás angyal, a kocsis (*vizitu*) vigyáz. Egyes elképzelések szerint a párkák szekérrel jönnek az égből. Mások úgy gondolják, hogy szélviharként repülnek vagy szárnyal, vagy anélkül. Idős elbeszélők szerint a párkákat néhány évszázada még lehetett látni, amikor az Isten a földön járt és az ég olyan alacsonyan volt, hogy kézzel el lehetett érni. Érezni azonban ma is lehet az érkezésüket. Amikor a párkák megjelenése várható, a szomszédok gyorsan lefekszenek, nehogy kihívják maguk ellen a betegség-osztó párkák haragját azzal, hogy esetleg megpillantják, meghallják őket.

A párkák látogatására készülve alaposan kitaritanak (ezt hagyományosan a baba végzi), és homokból ösvényt szórnak az udvarba a számukra. Abba a szobába, ahol az anya alszik a csecsemővel, odakészítenek egy asztalt, amin édes, kovásztalan kenyér, mézzel bekenve, két pohár víz, egy pohár bor, és a gyermek kívánt jövőjére vonatkozó tárgyak találhatóak. (Másnap reggel az asztalon lévő ételt szétosztják az utcán arra járó gyerekek között.) Ha a párkák nem találnak tisztaságot, akkor feldobják az ágyat és betegséget is okozhatnak a házban tartózkodó felnőtteknek. A párkák ráteszik a kezüket a gyermekre. A két idősebb nő jóindulatúan jövendöl: az első a gyermek várható foglalkozását és életútját, a második az élettartamát kívánja meghatározni. Ezeket a harmadik, a legfiatalabb és kevésbé jóindulatú nő változtathat, mivel az ő szava dönt. A rudár elképzelések szerint a bonyodalmak elsősorban a születés, illetve a gurbane körüli tisztaság hiányából keletkeznek. A felnőttek egy része azért betegszik meg, mert a párkák nem találtak az újszülött körül elég nagy tisztaságot. Az ő számukra természetesen gurbanét kell tartani. Egy másik veszélyforrás a gurbane körüli tisztaság elmulasztása, illetve a

szabályok be nem tartása. Az a család, ahol egymás után három évben részt vettünk a gurbanén, azért volt kénytelen az áldozatot megtartani, mert annak idején a hároméves lányuk egy gurbanén elcsent egy darab húst és kenyeret az ima előtt (ld. később), és ennek következtében kihullott a haja. „Úgy nézett ki, mint Kojak” – mesélte a házigazda. Ez a lány a kutatás idején már a húszas éveinek vége felé járt. A legfiatalabb beteg akkoriban egy tíz év körüli kislány volt, akit az angolkórból gyógyított ki a gurbane.

A jósnöket a mindennapi beszédben lehet státusnevükön említeni, de a gyermek születése utáni és a gurbane körüli imákban soha. Kizárólag kedveskedő megszólításokat lehet alkalmazni: „ti szentek, jők, szépek, édesek, kegyelmesek, úri kisasszonyok” (*voi sfintelor, bunelor, frumoaselor, dulcelor, milostivelor, coconitelor*).¹² Mivel a párkáktól egészséget kérnek, azt, hogy „szépen beszéljenek” velük, ők is „szépen beszélnek” hozzájuk, megadják nekik a tiszteletet. A rudároknál a párkák szerepe tehát kibővül, és nemcsak a sorsot jövendölik, hanem ők intézkednek bizonyos betegségek gyógyulásáról is. Ugyanakkor a rudároknak ez az ünnep – a hagyományos foglalkozás mellett – szintén fölényérzetet ad, mert egyrészt az egészségesség benyomását kelti bennük önmagukról. Többen hangsúlyozták, hogy náluk nincsenek „nyomorékok”, mert van gurbane. Másrészt a rudárokhoz nemcsak gyermek születések, hanem minden évben újra és újra eljönnek a párkák, hogy meghallgassák imájukat a gurbanén. Harmadrészt a rudárok tudni vélik, hogy régen a parasztok egy része is hozzájuk járt gyógyulni. A parasztok hozzájuk való látogatásának tehát hagyománya van, mert ilyenkor ők „segítették ki” a parasztokat és nem azok őket. A gurbane családi ünneppé válása a hiedelemanyag lassú háttérbe szorulásával nemcsak azért volt létkérdés, hogy megőrizzenek egy rudár specifikumot, hanem a nexusok fenntartásában és erősítésében is.

A gurbanét mint bányáldozatot (*sacrificare*) történetének korábbi szakaszában csak gyógyító funkcióban alkalmazták azok a családok, amelyek valamelyik tagja megbetegedett. Ebből a korszakból származik Nicolăescu–Ploșor tudósítása is. A családi ünneppé váló gurbane funkciója megváltozott. A betegek érdekében rendezett gurbanét szükségéből (*de nevoie*) tartják, azok a családok pedig, ahol nincsen beteg, kedvtelésből (*dă drag*). A hagyományos gurbane egyes szakaszai a következők:

a) Valaki megbetegszik és a család elhatározza, hogy megrendezi a gyógyító áldozatot. Az emberek hangsúlyozták, hogy erre csak akkor van szükség, ha az orvosok a betegnek nem tudnak segíteni, és nem hatásos a templom- vagy kolostorlátogatás sem. A templomlátogatás azért problematikus, mert a faluban a kutatás idején csak a temetőben volt egy fatemplom, és a falu évtizedekig, egészen 2001 végéig saját pappal sem rendelkezett. Kolostorlátogatás sem mindig előzi meg a gurbanét, hiszen az utazás drága. A gurbanéra akkor kerülhet sor, ha a beteg (kiskorú beteg esetén az anya vagy nagymama), illetve annak hozzátartozója megálmodja, hogy hogyan kell a szertartást elvégez-

¹² A párkák a magyarországi beások hiedelmeiben is léteznek, ld. Eperjessy Ernő mesegyűjteményét (1991), majd tudományos cikkét a témáról (1993), és Orsós Anna szintén mesepublikációját (1998, mese beásul: 15-16, magyar fordításban: 72-73). Itt mondok köszönetet Kalányos Terézia beás nyelvtanárnak a személyes közléséért, amely szerint az utóbbi mesét kommentálva az édesanyja azt mondta neki, hogy a mese címének ő az *Urszindá* / A jósnő helyett a *Mindrélye* / A szép kisasszonyok címet adta volna. Az olteniai rudár megkérdezettek szintén csodálkozva vagy éppen kissé ijedten fogadták azt a kérdést, vajon lehet-e a jósnöket az imában „ti, jósnök”-nek szólítani. A román hagyományban is a fent ismertetett neveken szólítják meg a párkákat (Evscev im. 476).

ni. Abban, hogy felnőtt beteg esetén álmodhat-e helyette hozzátartozó, nem volt egyetértés az elbeszélők között. Nicolăescu-Plopșornál (1922: 35) egy olyan öregasszony imádkozik a betegért és álmodja meg az ünnep forgatókönyvét, aki korábban bocsánatot nyert evilági bűneiért. A falunkbeli rudárok ilyesmiről nem hallottak. Egy idős házaspár arról számolt be, hogy amikor a férfi megbetegedett és sűrűn elájult, akkor az asszony álmodott helyette. Mások azt mondták, hogy a beteg mellett mindig kell aludnia valame-lyik hozzátartozójának, ugyanúgy előkészítve, mint ahogy a beteg.

b) A házat nagyon alaposan kitakarítják. Az elbeszélők hangsúlyozták, hogy „még a kilincset is le kell mosni”, illetve „még az ágydeszkat is lemossuk”. Feltételezésem szerint a két tárgy kiemelésével a nyilvánosság és a szexualitás tisztátalansága elleni védekezésre utaltak. A beteg az álmra készülve néhány hetes szexuális absztinenciát tart. Ennek időtartamát két hét–egy hónapban határozták meg. Az álm estéjén rituális-
an megmosakszik, majd fehér lepedőre fekszik és fehér inget vesz fel vagy a lepedővel burkolja be magát, a nők fehér kendőt is kötnek. A fentebb említett idős asszony fontos-
nak tartja, hogy a matracot ki kell venni az ágyból. Általában lényeges, hogy mindennek fehérnek kell lennie. A megfelelő álm előfeltétele az, ha „gondolsz valamit” (*pui de gând*), vagyis ha az illető koncentrálna a megfelelő álmra. (Egyesek a „gondolsz valamit” kifejezést használták abban az értelemben is, hogy eltervezed a gyógyító szertartást.) Ha az álm nem a rituális bárányáldozat forgatókönyvét tartalmazza, akkor a gurbanét nem lehet megtartani. Ilyen esetről azonban senki sem számolt be. Az álm legfontosabb mozzanata, hogy sütve (*fript*) vagy főve (*fiert*), azaz nyárson forgatva vagy levesnek kell-e elkészíteni a bárányt. Az alvók döntő többsége báránysütést álmodik, egyetlen, már halott emberről hallottunk, aki levesnek álmodta a bárányt. Az álmokban benne van az áldozat helye (legalábbis annyira, hogy a „zöldben” kell lennie), a sütés, illetve főzés hozzávalói (pl. meg kell-e sózni a húst, illetve főzés esetén milyen hozzávalók kelle-
nek, pl. hal) és az étkezés rituális lefolyása. A sikeres álm után a beteg imádkozik a párkákhoz és megígéri, hogy a legközelebbi május 6-án megrendezi a gurbanét. Ezután meggyógyul. A gurbanét a beteg haláláig minden évben meg kell ismételni, mert amennyiben ez nem történik meg, a betegség visszatér. Erre vonatkozóan több elbeszélést is meghallgattunk. A gurbane elmaradásának oka hagyományosan kizárólag a szegénység lehet (nem tudják megvenni a bárányt). Csak az idős házaspár esetében hallottuk, hogy a betegség nem tért vissza, noha a pénztelenség miatt már hat éve nem tudják megcsinálni a gurbanét a férfinck. Egy másik vélemény szerint ha a gurbanét egymás után három évben megrendezik, de az illető mégsem gyógyul meg, akkor a betegségnek „más oka van.”

c) Szent György-napkor megtartják a gurbanét. Az azt megelőző hetekben megint alaposan kitakarítanak. Ez annál is egyszerűbb feltétel, mivel az ünnep az ortodox húsvét után nem sokkal következik, és a húsvétra amúgy is takarítással készülnek fel. Ilyenkor a kerítéseket és a ház belsejét fehérre meszelik, esetleg a házat kívülről is lefestik. Ennek ellenére hangsúlyozták, hogy a gurbanéra sokkal alaposabb takarítás szükséges, mint húsvétra. A szertartáson csak az vehet részt, aki előzőleg megtartotta a (különböző elbeszélők szerint kettő-, három-, négy- vagy hathetes) szexuális absztinenciát. Aki mégis odaül enni az asztalhoz tisztátalanul, arra rászállhat az a betegség, aminek a gyógyítására a szertartás vonatkozik. A korábbi időkben, az 1980-as évek előtt a szertartás előtt rituális-
an, nem edényben, hanem kézből kellett mindenkinek megmosakodnia és fehér ruhát kellett felvennie. Ezt a két feltételt azonban ma már nem tartják be. Aki azonban nem mosakszik meg a gurbane előtt, annak a kezéről lenyúzódik a bőr vagy elájul.

c2) A bárányt néhány nappal korábban szerzik be, ma már többnyire azoktól a pásztoroktól, akik a gurbane szertartásának ismeretében megjelennek a faluban egy teherautónyi báránnyal. A bárány csak him (berbécs) lehet és tiszta fehér színű. Az elbeszélők azt mondták, hogy ma már nem lehet olyan bárányt kapni, amelyen ne lenne legalább néhány sötétebb folt, de a leghibátlanabbat kell kiválasztani. A bárányra nem lehet aludni, el kell fogadni azt az árat, amit az eladó mond, illetve „ne kilóra vedd, ne legyen lemérve”.

c3) A szertartásra való felkészülés reggel hét óra körül kezdődik. Az asszonyok öszsesöprik a házat és az udvart. Hagyományosan, de nem kötelezően szintén az asszonyok mennek fel a közeli dombok egyikére homokért és zöld tölgyfaágakért. A homok, mint a születés körüli tevékenységeknél is láttuk, a tisztaság egyik jelképe, csak olyan helyről lehet hozni, ahol nem lépett rá ember. A zöld ágak a fiatalsgot, egészséget jelképezik: azért hozzák, hogy „kizöldüljenek” tőlük. A homokot fateknökben viszik haza a vállukon vagy a fejükön, a zöld ágakat a gyerekek vagy azok a fiatal emberek szállítják, akik segíteni mentek a faágak levágásában. A férfiak eközben előkészítik a tűzrakás helyét. A gurbanét hagyományosan egy erdei tisztáson tartották, de manapság legtöbbször a kertjükben maradnak. Mivel a falu egy völgyben fekszik, amit szelíd dombok vesznek körül, néhány család feljebb húzódik valamelyik domboldalra.

c4) Amint megérkezik a homok, felszórják vele a tűzrakó helyet, lesimitják, és a nők tüzet raknak. A férfiak két villás ágat vernek le és elkészítik azt a rudat is, amelyikre majd feltűzik a bárányt. A bárány nem felhasználható részeinek befogadására a tűzhely közelében kapával kis, kb. 20 cm átmérőjű tabugödöröt (*groapă*) vágnak. Ide csorgatják a bárány vérének és teszik bele majd a szertartás különböző kellékeit. A báránynak a férfiak egy késsel elvágják a torkát, majd a földön nyúzzák és mossák meg. A bőrt hagyományosan a tabugödörbe kellene tenni, de manapság már lesózzák és elteszik, mert vagy a gurbane napján vagy az azt követő napokban bőrkereskedők jönnek, akik megvásárolják. A bárány belső részeit kiszedik, és az asszonyok ezeket felteszik főni egy üstben. Azután a bárány hasát egy ággal összefűzik, az állatot nyársra húzzák és a tűz fölött sütni kezdik. Fűszerezés nincs, kivéve a sózást. A bárány mellé egy kis vödört készítenek, amelyben sós víz van. Egy lombos ágból készített kis verőfát időnként valaki a vízbe márt, és megütögeti, meglocsolja vele a bárányt.¹³

c5) Amikor a belsőségek megfőttek, a bárányt leveszik a tűzről, a hasába töltik a belsőségeket és a hasát visszavarrják. A szokás fellazulását mutatja, hogy az előírásokat komolyan vevők körében is van, aki a belsőségekből reggelit ad a vendégeknek.

c6) A bárány hét-nyolc órán át sül a nyárson, így délután 4-5 óra körül van kész. Ez alatt az idő alatt a család és a vendégek beszélgetnek, kártyáznak. Az utolsó egy-két órában felgyorsulnak az események. Kihoznak három alacsony, kerek, háromlábú asztalt. A nők (az álom előírása szerint) három vagy öt darab kicsi, kerek, olteniái, élesztő nélkül készült kenyeret (*azmă*) dagasztanak és beleteszik a bárány alatt lévő hamuba sülni. Közben egy üstben puliszkát főznek, egy, két vagy három adagot. Amikor a puliszka készen van, valamelyik asztalra borítják. A sült bárányt az összetolt három asztalra teszik és kihúzzák belőle a nyársat. Mindegyik asztalra kerül egy kenyér is. Vagy

¹³ Szirbucz Zsófia véleménye szerint ez kapcsolatban állhat azzal, amikor az ortodox pap egy bazsalikomágot merít a szenteltvíztartóban lévő vízbe és azzal szórja be, szenteli meg a dolgot.

három üveg vörösbor van, és akkor mindegyik asztalra tesznek egyet, vagy egy üveg, és akkor az a bárány fejéhez kerül. Az elbeszélők szerint a vörösbor Isten vére, ezért nem szabad az áldozati asztal körül más szeszes italt fogyasztani és természetesen dohányozni sem. A bárány füle mögé és az üvegbe zöld ágat tesznek, majd megkezdődik a szertartás.

d1) A család egyik tekintélyes tagja a pap (*popă*), aki az imát elmondja. A bárány fejéhez ül a földre. Mögötte áll a beteg, aki a jobb kezét, amelyben zöld ágat tart, a szívére teszi. A pap is tesz a saját füle mögé egy zöld ágat. A többi résztvevő a három asztal köré telepszik a fűbe. A háziak egy része is átöltözik a munka után a szertartáshoz, de nem fehér, hanem megszokott ünnepi ruháiba. Ezután a pap háromszor egymás után, emelt hangon elmondja ugyanazt az imát a párkákhoz. Az ima szövege meglehetősen állandó, nagyjából megegyezik a Nicolăescu–Ploșșor által közölt két változattal.¹⁴ Az eredeti szövegben nincs sok variációs lehetőség. Íme a két, Nicolăescu–Ploșșor által közölt, majd egy 2001-ben, kérdésre elmondott változat, végül egy 2000-ben, funkcióban elhangzott variáns részlete:

1. Nicolăescu–Ploșșor két változata, Mehedinți megye, Olténia (1922: 36):

a) *Voi sfintelor, voi bunelor, să dați snaga și puterea lui cutare, că el v'o prăznuî din an în an, c'un berbece gras, cu trei buți de vin și cu trei cuptoare de pâine. Dați snaga și puterea lui, din vârtutea lui, că el v'o prăznuî din an în an și v'o prăznuî cât o fi el.*

Ti szentek, ti jók, adjatok erőt és kitartást *ennek és ennek az embernek*, mert ő megünnepel titeket évről évre egy kövér berbéccsel, három hordó borral és három kemencényi kenyérral. Adjatok erőt és kitartást neki és bátorságot, mert ő megünnepel titeket évről évre és megünnepel titeket, amíg csak él.

b) *Voi sfintelor și milostivelor, aduceți-vă aminte de cutare. Dați-i snaga și puterea și vârtutea, în tot corpu lui, în toate oasele lui, că el v'o purta de grije din an în an, c'un berbece gras, cu'n cuptor de pâine și c'o butie de vin.*

Ti szentek és könyörületesek, emlékezzetek meg *erről és erről az emberről*. Adjatok neki erőt és kitartást és bátorságot az egész testébe, minden csontjába, mert ő gondoskodni fog számotokra évről évre egy kövér berbécsről, egy kemencényi kenyérről és egy hordó borról.

2) Kérdésre elmondott változat, 2001:

Voi sfintelor, bunelor, coconițelor! Aduce-ți-vă aminte de Ioana că ea vă poartă dă grije din an în an, cu-n berbece gras, cu-n cuptor de pâine, cu azmă de grâu. Ce-am aurat să fie deplin.

¹⁴ Érdekes azonban, hogy Nicolăescu–Ploșșornál nem szerepel a pap szó. Ő egy idősebb emberről beszél, aki elmondja az imát, máshol hárman imádkoznak. A kutatott faluban a papnak nem kell idősnek lennie, elég, ha családós ember és jó beszédű.

Ti szentek, jóságosak, úri kisasszonyok! Emlékezzetek meg Ioanáról, mert ő gondotokat viseli évről évre egy kövér berbéccsel, egy kemencényi kenyérrel, búzaázmával. Amit áldottam, teljesüljön.

3) Funkcióban elhangzott változat részlete, 2000:

„Pap”: *Voi sfintelor, bunelor, dulcelor, coconițelor! Aduceți-vă aminte de Ileana, daț-ii snaga și puterea și virtutea în mâinile ei, în corpul ei, în tot ce are ea, să nu aibă fel de boală, să fie cea mai tare, să ia și bărbatu la pumn. Să aibă, să poartă de grijă din an în an, un berbec gras, un cuptor de pâine, o butelie de vin. Amin.*

Közönség: *Amin.*

„Pap”: Ti szentek, jók, édesek, úri kisasszonyok! Emlékezzetek meg Ilonáról, adjatok erőt és kitartást és bátorságot a kezébe, a testébe, mindenébe, hogy ne legyen semmiféle betegsége, hogy olyan erős legyen, hogy a férjét is kézben tartsa. Legyen [úgy], hogy viselje gondotokat évről évre egy kövér berbéccsel, egy kemencényi kenyérrel, egy üveg borral. Ámen.

Közönség: *Ámen.*

A funkcióban felvett szövegbe, amely a hajdani kihullott hajú lányért szól, az apa beszötte a családi problémát. A szöveg első elmondásakor még csak erőt kívánt a lányának. Az itt közölt második elmondáskor már célzott egy családi vitára, majd a harmadik elmondáskor konkrétan is kimondta, mi a baja a vejével. Az ima ily módon magasabb rendű beszédként szolgált ebben a családban a belső ügyek nyilvánosságra hozatalában is. A kérdés megvitatására az ünnep során nem került sor. A pap az imát mindig ámennel fejezi be. A hallgatóság mindháromszor áment felel rá.

d2) A pap ezután ráüt a bárány fejére, kiveszi a nyelvét és az agyvelejét, és a betegnek nyújtja. A beteg először iszik a borból, majd eszik egy keveset a nyelvből, végül az agyvelőből. Ezután kezd mindenki hozzá az ételhez. A borból legfeljebb egyszer szabad inni és nem szabad senki egészségére kívánni. Enni kizárólag kézzel lehet: mindenki tör magának a húsból, a kenyérből és a puliszkából. Törülközni a zöld ágakba kell. Az étkezés után mindenkinek öntenek vizet a kezére és zöld ágakat nyújtanak oda törülközni.

e) Az ételmaradék sorsával kapcsolatban jelentékeny a változás a korábbiakhoz képest. Nicolăescu–Ploșor informátorai a hús felét eleve a gödörbe tették a párkák számára, és aki nem lakott jól az asztalnál, még ehetett abból is, de csak a gödör mellett. Ez a szokás itt ismeretlen, az étel maradékát azonban hagyományosan a gödörbe kellene tenni. Az étkezés után minden, beleértve az asztalok lemosásához használt vizet, a nyársat, a villás ágakat és a szentet a gödörbe kerül, amelyet betemetnek. Az ételmaradékokat viszont ma már inkább elteszik későbbre egy zöld ágakkal borított fateknőben vagy másnapra azzal a hivatkozással, hogy nagy a szegénység. Így csak a használt eszközöket földelik el. Az egyik háznál láttam, hogy egy idős asszony körbelocsolta a három asztal vízzel, ami a pomána alkalmával szokásos. Kérdésemre azt a választ kaptam, hogy nyilván ez is benne volt az álomban. Az álomtól kisebb eltérések lehetségesek. Ha például valaki elfelejti megsózni a húst, abból nem származik hátránya, de akkor a következő években is el kell hagynia ezt a mozzanatot.

f) A lakoma után mulatság következik. Ez a mai korban utcabált jelent, amelyet a rudár telep főutcáján tartanak. Bár nem minden évben jön zenekar, feltételezésem szerint

a gyenge vásárlóerő miatt, az emberek úgy beszélnek a bárról, mintha hozzá tartozna az eseményhez. A cigány zenészek késő délután érkeznek. Először ingyen játszanak és csak gyerekek táncolnak. Majd amikor estefelé megjelennek a felnőttek, már csak ellenszolgáltatás fejében muzsikálnak („csak pénzért” *numai pe bani* – mondogatja hálározottan a zenészek közül a megbízott ember a tolongó embereknek) a kapott összegnek megfelelő hosszúságú blokkokban. Hagyományosan az emberek családi körben mulattak, énekeltek. A báránysütés alatt és után sokan hallgatják a rádiót vagy kazet-lákat.

A „kedvtelésből” tartott gurbane megjelenése a hagyományos gurbanén is változtatott. A szokás kiterjesztésének fontos célja ugyanis, mint már említettem, a nem rudár kliensekkel való jó viszony elmélyítése. Míg az elbeszélések szerint régebben románok is jöttek hozzájuk gyógyulni (és ezt Nicolăescu–Ploșor is megerősíti, bár nem tudjuk, hogy információit tapasztalatból vagy elbeszélésekből gyűjtötte-e), ez ma már lehetetlennek tűnik. Próbáltunk megtalálni egy falubeli román asszonyt, aki állítólag még jár a rudár telepre gurbanét tartani, de sikertelenül. Az egyik informátorunk a nevére nem emlékezett, a másik azt mondta, hogy már meghalt. A gyógyítás helyett tehát modernebb eszközökhöz kellett folyamodni a vendégfogadás lehetőségéért.

A rudárok több oldalról is szeretnék biztosítani a románok támogatását. Általánosan elterjedt, hogy románokat kérnek fel keresztszülőnek, néhány árva rudár gyermeket is románok nevelnek, és vannak a munka területén is kapcsolataik, amennyiben egyesek románok földjén vagy kertjében dolgoznak, illetve a szocializmus évtizedeiben közös munkahelyekre jártak. A kereszt- és nevelőszülők, munkáltatók, egykori iskolatársak, régi és mai munkatársak szívesen látott vendégek a családi gurbanén. A gurbane jelentőségét növeli továbbá mind a román, mind a rudár részen, hogy a báránylvásárlásra takarékoskodni kell, kevesen engedhetik meg maguknak, hogy bármikor bárányt vegyenek. Bár a gurbanéről folyó diskurzusban ez a szempont – hogy a román vendégek is „szeretik a bárányhúst” – szerepel, arról nem beszélnek, hogy a szokás hiedelemanyagának fellazulásában jelentős szerepe van annak, hogy a román kapcsolatokat jobban az előtérbe helyező családok a vendégek értékrendjéhez való közeledés, illetve a látogatók szórakozásának elősegítése érdekében igazodnak a vélt vagy valós külső igényekhez. A románok után néhány jobb módú rudár családnál megjelentek oláh cigány barátok, keresztszülők is. Vendéglátónk fia a katonáskodás idején szerzett egy oláh cigány barátot, aki több éven keresztül ellátogatott hozzájuk családotól (három kisgyerekekkel) a gurbanéra. A három alkalom közül, amikor jelen voltunk, az elsőt a szűk család vett részt, öt ember. A következő évben a barát elhozott néhány rokon fiatalembert, így már kilencen voltak. A harmadik évben a látogatás elmaradt, házigazdánk szerint azzal az indokkal, hogy a családnak annyira megtetszett a gurbane, hogy otthon rendeznek báránylvágást.

Minden család igyekszik a báránylvásárláshoz szükséges pénzt összegyűjteni, hogy méltóképp megülhesse a rudár ünnepet, és nem utolsó sorban, meghívhatta román és (esetleges) roma klienseit. Akinek nem sikerül a pénzt előteremtenie, kapcsolódni igyekszik valamelyik rokona gurbanéjához. Egyik idős ismerősünk például az egyik évben kacsát vágott, hogy neki is legyen otthon valamije, amivel vendégeket kínálhat. Szerencsére jó beszédű ember lévén papként részt vesz egy szükségből tartott gurbanén.

A gurbane körüli szokások egy részét megőrzik, mivel különlegesek és méltónak tartják őket a kívülállók csodálatára.¹⁵ A résztvevők a szórakozást szolgáló gurbanén is a földön ülnek, kézzel esznek és (többnyire) zöld levelekbe törülköznek. A hús és a puliszka elosztásához azonban némelyik háziasszony kést használ, és az asztal mellett is isznak pálinkát, ami hagyományosan tilos volt. A családi gurbanén is van pap, általában a családfő, de az ima viccelődésbe torkollhat: a vendéglátó családjában meg lehetett figyelni, hogy noha ők eredetileg a lányuk gyógyulásáért kezdték a gurbane megrendezését több mint húsz évvel ezelőtt, egyre inkább a vidámság került az előtérbe. A családfő imája alatt a körülötte lévők évről évre nyíltabban szórakoztak olyannyira, hogy a harmadik évben az ima alatt már a báránysütéshez használt nyárrsal ijesztgették egymást. Ez a színjáték talán nem elsősorban a roma, hanem a román vendégeknek szólt, két szomorú nőnek. A fiatalabbik az egykori beteg lány osztálytársnője volt, és az anyjával jár a gurbanéra. Az ima komolyságának csökkenésével más külsőségek is lazulni kezdtek. A tabugödröt például a harmadik évben már nem temették be. Így a szokás egyre inkább hasonlítani kezd ahhoz, amit a Szerbiába férjhez ment lány tapasztalt új családjában, és amelyet a helyiek egyelőre elítéltek. Ott a bárányt a szabadban sütik meg, de azután beviszik a házba és csak annyit mondanak étkezés előtt: „a családért!”. Más különleges előírásról nem beszéltek.

10.3. AZ ÚJ PÜNKÖSDISTA GYÜLEKEZET

A rudár telep életét felbolygatta a pünkösdista gyülekezet kb. 1996-ban való megjelenése, amelyet egy helyi, rudár prédikátor vezet. Bár a felnőtt lakosságnak csak mintegy 6-8%-a a tagja – a taglétszám és a személyek egy része folyamatosan változik –, az új értékrend, szokások és nem utolsó sorban a hívőket segítő nemzetközi anyagi támogatások (ruhák, élelmiszerek és egy templom felépítése a rudár telepen) változást hoztak a családok életébe.

Az új vallás felélénkítette az emberek gondolkodó-vitakozó kedvét. Az eddig soha nem tapasztalt vallási viták mellett felerősítette a világ keletkezéséről és természetéről és benne a rudárok helyéről való spekulációkat. Az új hit sok mindent tilt, ami az emberek számára kedves: az alkoholfogyasztást és dohányzást, a hagyományos orális műfajok előadását, a táncot és a gurbanét is mint bálványimádást (a párkákhöz való imádkozás miatt). Mindezek helyett azonban egy olyan, erős közösséget kínál, amelyben az önérzet új alapokra helyeződik. A hívőknek megvan a saját orális kultúrájuk, amelyben alkotók lehetnek: hangosan mondják el egyéni imáikat Istenhez és dalokat szereznek. A hívő családok továbbá a sajátos rudár ünnepet, és nem utolsó sorban román vendégeiket, úgy próbálják megőrizni, hogy az ünnep napján szintén pikniket rendeznek, de a bárány helyett többnyire kecskét vágnak. A pünkösdistákat nem a helyi románok, hanem egy

¹⁵ Az új gyakorlat számos komikus mozzanatot hoz. Például tudott dolog, hogy a hagyományos gurbane áldozati bárányának írára és súlyára nem lehet alkudni. Tanúja voltam, amikor az egyik rudár család vendége, egy középkorú oláh cigány férfi kihozott egy mérleget a házból és azon is lemérte a kiválasztott bárányt. A súly nem egyezett, és ez vitára adott okot. Az a család azonban, amely ezt a tréfás kedvű vendéget meghívta, nem szükségéből, hanem szórakozásból rendezte a gurbanét.

nemzetközi közösség segíti, és ha a helyi románokat érdekli az új szertartás (és sok embert érdekel, mivel a faluban a három kocsmán kívül semmilyen szórakozási lehetőség sincs), be kell lépniük a telep területére, hogy a templomba menjenek. A rendszerváltás után megjelent új együttműködési forma, egy rudár tanácsosnak a helyi önkormányzatba kerülése a közösséget egyelőre kevésbé mozdítja előre, mivel fejlesztésre egyáltalán nincsen pénz. (A roma pártokkal pedig, a már ismert okokból, a rudárok nem keresik a kapcsolatot.) A versenyszellemet azonban a rudárok templomépítése felkeltette: 2001-ben fiatal, ambiciózus pap került a faluba, aki ráadásul helybeli, és a polgármester segítségével hozzákezdett a falu közepén egy új ortodox templom építéséhez. A fiatal ember a rudárok felé is nyitott: vízkeresztkor ő nemcsak a román hívek házáat szenteli meg, hanem a rudárokét is, és ezért tőlük nem vár ellenszolgáltatást. Az ortodox pap megjelenésének évében a rudár prédikátor viszont beiratkozott a bukaresti pünkösdista teológiára, ami nemcsak azt jelenti, hogy ő lesz az első rudár diplomás a faluban, hanem nyilvánvalóan további fontos műveltségbeli és kapcsolati tőkét is fog szerezni. (3. táblázat.)

A hagyományos diskurzusokat végignézve, a pünkösdisták néhány területen színezik, más területen viszont elutasítják a megszokott képet. A rudár szó népi etimológiájával, a dák eredettel és a román nyelvnek a román identitás melletti bizonyító erejével egyetértenek. Az ortodoxok és a pünkösdisták vitája alapvetően két területen folyik: a

3. táblázat

	Ortodoxok	Pünkösdisták
Hatalmi viszonyok:	önálló családok; a helyi önkormányzat munkáját egy rudár tanácsos segíti (a roma pártokkal eddig nem keresték a kapcsolatot); a fiatal ortodox pap vízkeresztkor látogat a telepre, a polgármester a gurbane alkalmával	a csoportnak szervezett magja van, agilis vezetővel (a prédikátor), kiterjedt hazai és külföldi kapcsolatokkal a pünkösdista érdekekért; néhány román érdeklődő is jár alkalmilag a templomba
Az egyházi szolgálat igénybevétele:	esküvő (nem általános), keresztlelő, temetés, pomána és részben az egyházi ünnepek (karácsony, húsvét) alkalmával	hetente 2-3-szor részvétel a gyülekezetben, esküvő, keresztlelő, temetés, egyházi ünnepek alkalmával
Ünnepek:	elsősorban a gurbane, majd az egyházi és az életfordulókhöz kapcsolódó ünnepek	egyházi és életfordulókhöz kapcsolódó ünnepek (a gurbane megtartása tilos)
Zene- és táncművészeti tevékenység:	a hagyományos orális műfajok a háttérbe szorultak, a tánc funkcióban (a gurbane után és parasztlakodalmakban) szerepel	heti 2-3-szor ének a gyülekezetben, a tánc és a világi dalok éneklése tilos
A rudár identitás kifejezése a diskurzusban:	a hagyományos diskurzus elemei, gurbane	a hagyományos diskurzus történeti elemei, egyenlőség kínálása a vallásban a megtértek számára, a gurbanét helyettesítő új családi ünnepi gyakorlat

Az ortodoxok és a pünkösdisták főbb értékei

vallás hit- és kötelezettségbeli, valamint a megélhetés területén. A vallási viták egymás ellen fordítanak családtagokat. Házigazdánk felesége például a kutatás második évére pünkösdistá lett, ami azt jelentette, hogy nem segédkezett a gurbanén. A férje levágott egy kecskegidát is a kedvéért, de mivel az asszony csak rövid időre jelent meg a báránysütés helyszínén és akkor is azért, hogy a fiát térítse, a férfi annyira felmérgeződött, hogy alig lehetett rávenni az ima elmondására. Pedig kedves és megtisztelő kötelessége, hogy a lánya gurbanéján kívül a násza és a volt angolkóros kislány gurbanéján is ő mondja el az imát. A következő évre azonban a férfi helyreállította a rendet. Az asszony nem lehet pünkösdistá, magyarázta, mert akkor nem teszi a férje elé a borospoharat, ha az inni akar. Más családoknak a kecskegida vágása okoz nehézséget, mivel a kecskehús nem olyan jó, mint a bárányhús, és a telepre meghívott vendégek nem eszik meg. Néhányan azonban már feltalálták magukat, például nem pünkösdistá családtagjaikkal vágatják le a bárányt.

Más ortodoxokat a halottak túlvilági élete aggaszt. Gyertyafény nélkül meghalni vagy egy időközbeni kikeresztelkedés miatt egy pománát meg nem tartani veszélyes lehet a halott számára. Ugyancsak ortodox érv, hogy azok menekülnek a pünkösdistá válásosságba, akiknek takargatnivalójuk van a múltjukban és így remélnék megbocsátást. Néhányan azt gondolják, hogy a pünkösdisták más istent imádnak, mint ők. Ami a megélhetést illeti, a pünkösdisták rendszeres ételmisszer- és ruhaneműsegélyei láttán az ortodoxok sérelmezik, hogy azokat csak egymás között osztják el és a felesleget eladják.

Többen is vannak, akik vágynak a pünkösdisták közé, de nem tudnak lemondani a dohányzásról vagy az alkoholfogyasztásról. A fiatalok a táncra, szórakozásra hivatkoznak. Két fiatalasszonyt is hallottam, aki úgy vágott vissza az anyja térítő szavaira, hogy majd ha megöregszik, ő is pünkösdistá lesz, mert akkor már nem lesz kedve szórakozni.

A pünkösdisták az ellenvéleményekkel szemben azzal érvelnek, hogy vallásuk nem korlátozódik az ünnepekre és az életfordulókra, hanem életformát kínál. A prédikátor szerint az új vallás mindig rombolja a régi értékeket, és ezt el kell fogadni. A pünkösdistá vezetők kapcsolataik révén anyagi szolgáltatást tudnak nyújtani a hívőknek, míg az ortodoxok fizetnek papjaiknak a szolgáltatásért. A kevésbé tájékozott emberek mitikus jeleket keresnek a vallások versenyében. Betegségeket tulajdonítanak annak, hogy valaki áttért-e az új vallásra vagy sem, illetve a kutatás harmadik évében, amikor rendkívüli szárazság sújtotta a térséget, kölcsönösen azt gondolták, hogy a másik vallás jelenléte miatt nem esik az eső.

Pünkösdistától hallottam a gurbane egy másik magyarázatát, amely szerint a szokás a zsidóknak az egyiptomi fogságból való szabadulására vezethető vissza. Isten a kiszabadulás után kérte Mózeszt, hogy áldozzanak állatot, és ők feláldoztak egy bárányt. Ezt a magyarázatot a fiatal ortodox pap is hallotta rudároktól, de mint mondta, számára mindkét magyarázat megfelelő, mivel vallásos érzelmet mutat. A pünkösdistá fiatalember azonban abban a reményben közölte ezt az információt, hogy talán ezzel megmenthető lesz a gurbane.

A rudárok hagyományos diskurzusát, amely történeti kulturális elemeket helyez az előtérbe, illetve azokat a jelenhez alkalmazva próbál előnyöket szerezni Jane Hill és Eagleton nyomán, a reprezentáció azon fajtái közé lehet sorolni, amelyek döntő kapcsolatukat a dialógus-cselekvés és a társadalmi rend közé helyezik, szemben a referencia és a realitás közé helyezett kapcsolattal (Hill im. 264). A rudárok történelmi érveit azonban környezetük alig fogadja el (továbbra is cigányoknak tartja őket), és igyekezetükkel (jó munkájukkal és sikeres gurbanéikkal) is éppen csak megélnék, mivel kapcsolati tőkékük

szegényes. Hagyományosan, a román parasztokhoz hasonlóan, ők is ellenérzéssel viselkednek a termelőmunkát nem végző cigányokkal szemben. Ennek ellenére szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy egyrészt a cigányok egy része – egy masszív kereskedői és zenészréteg – náluk sokkal jobban él, sőt, egyesek magas társadalmi pozíciókat szereztek. Másrészt, mint láttuk, vannak olyan jobb módú cigányok, akik még pártfogóként is fellépnek egy-egy rudár család érdekében mint keresztszülők vagy munkaadók. A „cigánybarátság” legfelhőtlenebb terepe a zene, mivel a rudárok nagyon kedvelik mind a hagyományos cigányzenét (*muzică lăutărească*), mind az új, cigány eredetűnek tartott populáris műfajt, a *manelét* (Garfias 1981, 1984, Beissinger 2003).

A pünkösdisták diskurzusa jobban közelít a második típushoz, mivel megalakulásuk és kapcsolataik bővítése állandó bizonyításra és aktivitásra készíti őket. Az Isten előtti egyenlőség jegyében az ő horizontjukon már megjelenik egy pozitív cigánykép, amely szerint a cigányok közé tartozni nem szegény. Ezzel egyben azon a frusztráción is megpróbálnak felülemelkedni, ami egyes cigányok gazdagságát látva a rudárok többségében él. Ők is elfogadják a cigányok elleni előítéleteket, sőt a rudárok ellenieket is, de kiutat mutatnak a vallásban, ahol mindenki egyenlő, mert „megjavulhat”, természetesen a pünkösdista értékrendhez alkalmazkodva. Ezt a nézetet példázza az az ének, amely pünkösdista rudár himnuszaként értelmezhető, vallási reprezentáció. A régi élet mindkét csoportnál „rossz”, elvetendő volt, és a „jó” rudárok és cigányok a hívő életben találnak egymásra¹⁶ (2. kotta.). Ugyanakkor az ortodox–pünkösdista kérdés nyitott marad, hiszen a többségi társadalom is mutat közeledést a rudárokhoz, amit az ortodox pap szimpatizáló viselkedése és a rudárok önkormányzati képviselőinek megszervezése is példáz. A változások a kutatás idején még alig voltak érzékelhetőek, de a rudároknak egyértelműen hasznuk származik belőlük.

Tempo giusto ♩ = 102

Dum - ne - zeu a ho - tă - răt, A - le - lu - ia, La ru - darî s - a co - bo - răt.

La ru - darî s - a co - bo - răt. A - le - lu - ia, a - le - lu - ia,

Toți ru - da - rii să - ji căn - tăm, Ți - e Doam - ne, Sla - vă Dom - nu - lui să - i dăm.

T.f.

2. kotta. A „pünkösdista rudár himnusz”. (2000. május 4. 5. kazetta, B-3.)

¹⁶ A 3. versszaktól kezdve a hívők segítségével leírt szövegváltozatot közlöm, mivel az istentiszteleten, a prédikátor vezetésével elhangzott ének felvételén sok az ismétlés, és nem szerepel benne a szöveg valamennyi eleme.

1. /: Dumnezeu a hotărât, Aleluia, La rudari s-a coborât. :/ <i>Refrén:</i> Aleluia, aleluia, Toți rudarii să-ți cântăm Ție Doamne, Aleluia, aleluia, Slavă Domnului să-i dăm.	Isten úgy határozott, Alleluja, Leszállt a rudárokhoz. <i>Refrén:</i> Alleluja, alleluja, Mi rudárok mindannyian neked éneklünk, Neked, Uram, Alleluja, alleluja, Az Istennek tiszteletet adunk.
2. /: Din rudarii cei mai răi, Aleluia, Ai făcut copii ai tăi. :/ <i>Refrén.</i>	A legrosszabb rudárokból, Alleluja, Lettek a gyermekeid. <i>Refrén.</i>
3. /: Din rudarii lingurari, Aleluia, I-ai făcut penticostali. :/ <i>Refrén.</i>	A kanálkészítő rudárokból, Alleluja, Pünkösdistákat csináltál. <i>Refrén.</i>
4. /: Și în loc de băutură, Aleluia, Noi avem Sfântă Scriptură. :/ <i>Refrén.</i>	S az ital helyében, Alleluja, Nekünk a Szentírás van. <i>Refrén.</i>
5. /: Și în loc de cărți de joc (!), Aleluia, Toate am băgat pe foc. :/ <i>Refrén.</i>	S a játékkártyákat, Alleluja, Mindet bedobtuk a tűzbe. <i>Refrén.</i>
6. /: Din țiganca cerșetoare, Aleluia, Ai făcut o văzătoare. :/ <i>Refrén.</i>	A kéregető cigányasszonyból, Alleluja, Látnokot csináltál. <i>Refrén.</i>
7. /: Din țiganii cuțitori, Aleluia, Ai făcut misionari. :/ <i>Refrén.</i>	A késelő cigányokból, Alleluja, Misszionáriusokat csináltál. <i>Refrén.</i>

Orsókészítés esztergapadon. Olténia, Románia, 1999. (Kiemelt kép videofilmről, videó: Kovalcsik Katalin, kiemelés: Fügedi János)

Keresztek a helyi temetőben. Olténia, Románia, 2002. (NZ 18338)

Kosárfonó rudár asszony. Munténia, Románia, 2001. (NZ 17713)

Idős rudár kanálkészítő mester. Olténia, Románia, 2000.(NZ 16142)

Szórakozásból tartott gurbane magas asztalnál. Olténia, Románia, 2002. (NZ 18581)

A puliszka kiöntése a gurbane asztalra. Olténia, Románia, 2002. (NZ 18565)

A szerző felvételei.

IRODALOM

- Beissinger, Margaret H. 2003. The Performance of „Oriental Music” in Contemporary Romania. In: Sheila Salo – Csaba Prónai eds. *Ethnic Identities in Dynamic Perspective. Proceedings of the 2002 Annual Meeting of the Gypsy Lore Society*. Budapest: Gondolat – Ethnic and National Minority Studies Institute, Hungarian Academy of Sciences. 229–236.
- Borbély Anna 2001. A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor szerk. *Cigány Nyelvek Nemzetközi Szemináriuma*. Konferenciakötet. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Romológiai Tanszék. 75–84.
- Calotă, Ion 1971. Observații asupra graiului unei familii de Rudari. *Actele celui de-al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică*. București: Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie. 343–350.
1995. *Rudarii din Oltenia. Studiu de dialectologie și de geografie lingvistică românească*. Craiova: Editura Sibila.
- Chelcea, Ion 1943. Les „rudari” de Muscel. *Étude ethnographique*. Extraits des *Archives* 16 (1–4): 3–52.
- Chelcea, Ion 1944. *Rudarii. Contribuție la o „enigmă” etnografică*. București: Casa Școalelor.
- Dunin, Elsie [Ivančić] 1998. *Gypsy St. George's Day – Coming of Summer. Romszki Gjurjovden. Romano Gjurjovdani – Erdelezi, Skopje, Macedonia 1967–1997*. Skopje: Association of admirers of Rom Folklore Art „Gypsy Heart”.
- Eperjessy Ernő 1991. *A három sorsmadár. Őrtilosí beás népmesék*. Ciganisztikai tanulmányok 8. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- Eperjessy Ernő 1993. Moirák – Párkák – Uringyék. A mitikus sorsasszonyok szerepe a beás cigány néphitben, és interetnikus vonatkozásai. In: Barna Gábor szerk. (Bódi Zsuzsanna közreműködésével) *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 1. Salgótarján: Mikszáth Kiadó. 81–90.
- Evseev, Ivan 1998. *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*. Timișoara: Editura Amarcord.
- Flora, Radu 1969. *Rumunski banatski govori u svetlu lingvističke geografije*. Monografie. Knjiga XXIV. Beograd: Filološki Fakultet Beogradskog Universiteta.
- Fosztó László 1997. A formalizáció folyamata az interetnikus kapcsolatokban: esetelemzés egy cigány-magyar egymás mellett élés példáján. *Antropológiai Műhely* 9 (1): 65–81. Csikszereida: Pro Print Könyvkiadó.
- Garfias, Robert 1981. Survivals of Turkish Characteristics in Romanian Musica Lautereasca. *1981 Yearbook for Traditional Music*. 97–107.
1984. Dance among the Urban Gypsies of Romania. *International Folk Music Council, Yearbook* 16: 84–96.
- Hill, Jane H. 1992. „Today there is no Respect”: Nostalgia, „Respect” and Oppositional Discourse in Mexicano (Nahuatl) Language Ideology. *Pragmatics* 2 (3): 235–249.
- Kovalcsik Katalin – Boros Lóránd 2000. Rudárnak lenni: Egy romániai etnikai csoport identitásának megközelítései. *Pro minoritate (Ősz-Tél)*: 151–156.
- Maluckov, Mirjana ed. 1979. *Etnološka građa a Romima-Ciganima u Vojvodini*. Novi Sad: Vojvodanski muzej.
- Nicolăescu-Plopșor, Constantin S. 1922. Gurbanele. *Arhivele Olteniei* 1 (1): 35–40.
- Nicolăescu-Plopșor, Constantin S. 1922a. Vorbe oltenești. *Convorbiri Literare* 4 (2): 163–164, (4): 363–372.
- Orsós Anna 1997. *Beás–magyar kéziszótár. Vörbő dá hájás*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke.

- Orsós Anna 1998. *Fátá ku páru dā ar. Az aranyhajú lány. Beás cigány iskolai népmese gyűjtemény. II. kötet.* Pécs: Gandhi Alapítványi Gimnázium.
- Orsós Anna 1999. *Magyar–beás kéziszótár. Vorbè dā ungur.* Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója.
- Papp Gyula 1982. *Beás–magyar szótár.* In: Várnagy Elemér szerk. *Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból VI.* Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar.
- Petrovici, Emil et al. szerk. 1964. *Román–magyar szótár I–II. Dicționar romîn–maghiar I–II.* București: A Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója.
- Pettan, Svanibor 2002. *Roma muzikusok Koszovóban: kölcsönhatás és kreativitás. Rom Musicians in Kosovo: Interaction and Creativity.* Európai Cigány Népzene 5. Gypsy Folk Music of Europe 5. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet. (CD-melléklettel)
- Radulovački, Ljiljana 2004. *Romi u Sremu. Neki vidovi usmenog folklora Roma u Sremu.* Beograd: Nova.
- Saramandu, Nicolae 1997. *Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: Băiașii din nordul Croației. Fonetică și dialectologie* 16. 97–130.
- Sikimić, Biljana 2003. *Banyash Culture in North Serbia: Baer.* In: Dragoljub Đorđević B. ed. *Roma Religious Culture.* Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion – Yuroma Center – Punta. 760–83.
- Vukanovics, Tatomir 1983. *Romi (cigani) u Jugoslaviji.* Vranje: Izdavačs Stamjarija „Nova Jugoslavija”.

11. „MIRE TESZED MAGAD?”

A „cigány” mint különbség diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban

Horváth Kata

Tanulmányom egy borsod megyei falu („Gömbalja”) cigánytelepén hét éve folyó kulturális antropológiai kutatásra támaszkodik, amelynek alapja egy még 2000-ben végzett résztvevő megfigyeléses terepmunka¹. E kutatás tapasztalatai alapján² arra a kérdésre kísérek meg választ találni, hogy miként, milyen diszkurzív gyakorlatokban konstruálódik meg a „cigány” mint különbség olyan helyzetekben, amikor emberek saját magukat jelenítik meg cigányként. A hétköznapi interakciókat a különbségekről folyó diszkurzív egyeztetéseknek tekintem, és azt állítom, hogy ezek az egyeztetések bizonyos sajátos diszkurzív alakzatokban: jellegzetes témák kapcsán, jellegzetes szerveződési módok szerint működnek. Szövegem kísérlet arra, hogy ne a cigányokra, egy adott cigány közösségre, esetleg általában a cigány kultúra(k)ra sajátosan jellemző nyelvhasználati sajátosságokat gyűjtsük össze³, ezzel „nyelvi oldalról” is megerősítve és létrehozva valamiféle esszenciális különbségét ezeknek a kultúráknak, hanem arra kérdezzünk rá, hogyan működnek azok a diszkurzív gyakorlatok, amelyek adott helyzetekben cigányokat hoznak létre⁴.

¹ A kutatást Kovai Cecíliával végezzük, és már korábbi publikációkban is beszámoltunk róla: pl. Horváth 2001, 2002a, 2002b, 2006a; Horváth-Prónai 2000; Kovai 2002; 2004; 2006.

² Elemzésem kiindulópontjai azok a mindennapi helyzetek, amelyeket résztvevőként átélhettem, lejegyeztem, időnként rögzítettem. Ezek a mindennapi helyzetek általában olyan két vagy sokszereplős interakciók, amelyekben aktívan részt vettem, vagy amelyeket kívülről figyeltem, illetve olyanok, amelyekről más interakciókból értesültem.

³ Amennyiben azonban nem közösségtanulmányt írok, hanem kulturális jelenségeket kívánok magyarázni, el kell rugaszkodnom alapvető módszerem, a terepmunka klasszikus, a kulturális közösségeket adottnak tekintő antropológiai ideológiáitól, és egy más terepelgondolást kell megfogalmaznom. Eszerint az interakciók – melyeknek különböző módokon részese voltam – hozzák létre azt a „teret”, amelyben értelmezésem mozoghat. Vagyis az interakciók maguk jelölik ki azt a – sosem teljesen zárt, újabb és újabb helyzetekkel bármikor módosuló – teret, amit saját terepemnek tekintek. Ez, az interakciók határait és e határokon belül való megvalósulásának módjait használó terepfelfogás, elszakítva a teret a különböző lokalizáló, esszencializáló stb. ideológiáktól, egyben lehetővé teszi a klasszikus kulturális antropológiai terepmunkának mint sajátos tudományos tapasztalatnak az újragondolását.

⁴ Az e témában is alkalmazott diszkurzív-történeti megközelítés (erről pl. Oblath 2006) szintén a cigány különbözőség diszkurzív konstrukcióival foglalkozik. Arra kérdez rá, hogy a tudományos hagyományok, esetleg a bürokratikus vagy fegyelműző intézmények milyen diszkurzív stratégiák mentén hozták létre a különböző korokban a cigány diszkurzív kategóriáját. E megközelítéssel kapcsolatban az a kérdés vehető fel, hogy mennyiben speciálisak ezeknek a tudományos és intézményes diskurzusoknak a cigánykonstrukciói, azaz hogy milyen viszonyban állnak ezek a mindennapok cigányteremtő gyakorlataival? A mindennapi helyzetek előtérbe helyezésén kívül saját kérdésfeltevéseünk az említett megközelítés alternatívájaként megfogalmaz egy olyan igényt is, hogy az önmagát megjelenítő nézőpontjához közelítő perspektívából vizsgálja a különbségek konstruálódásának és működésének mechanizmusait.

Ez azt jelenti, hogy nem egy kulturális közösség nyelvhasználata lesz az értelmezés témája, hanem azok az interakciós helyzetek, tudások, gyakorlatok és kényszerek, amelyek cigányokat teremtenek.

Mivel a konkrét elemzés a hétköznapi interakciókból indul ki⁵, ugyanakkor szeretné elkerülni azt a veszélyt, hogy ezeket az interakciókat pusztán egymást követő, önmagukban megvalósuló, kreatív performanszoknak lássuk, a szöveg szeretné megmutatni azoknak a diszkurzív kényszereknek a működését, amelyek az említett egyeztetéseket folyamatosan újrajátszatják. Ebből következően a tanulmány – a konkrét értelmezésben megjelenő – elméleti kihívása, hogy megkísérel összeegyeztetni két nagy, eltérő hagyományhoz kapcsolódó diskurzuskonceptiót⁶. A nyelvészeti pragmatika különböző ágaiban (a beszélésnéprajzban, az interakciós szociolingvisztikában, a társalgáselemzésben) megjelenő, a *nyelvhasználati gyakorlatokra* vonatkozó diskurzusterminust, illetve a foucaultianus, a *hatalmi működéseket* leíró diskurzusfogalmat. Úgy gondoljuk (és szövegünk ezt a lehetőséget igyekszik majd kibontani), hogy az említett „diszkurzív egyeztetés” koncepcióban összeérhet ez a két perspektíva, vagyis közös keretben tudunk beszélni hétköznapi interakciókról (kulturális gyakorlatokról), kulturális tudásokról és társadalmi (diszkurzív) kényszerekről⁷.

Ez ráadásul azt is jelentené, hogy a nyelvi (diszkurzív) szintérré történő kimozdítás nem egy lehetséges, akár partikulárisnak is tekinthető aspektus kiemelése (a nyelvhasználat vizsgálata) lenne, hanem valamiféle, az eddigiektől különböző perspektívaválasztás azon a területen, amelyet jobb híján „cigánykutatásnak” szoktak nevezni. Ha ugyanis egy diszkurzív megközelítésben ezt a területet úgy látjuk, mint a társadalmi különbségek konstruálódásainak *specifikus* terepeit, vagyis ha egyszerre és egymáson keresztül vagyunk képesek felismerni, amiket hagyományosan társadalmi kényszereknek és kulturális gyakorlatoknak hívnak, akkor fel tudjuk oldani az ellentétet a témában egymásnak feszülő két domináns elméleti hagyomány (a szociológia és a kulturális antropológia) között.⁸

⁵ Vö: Ahearn 2001.

⁶ A különböző diskurzusfogalmak és -konceptiók összefoglalását lásd pl.: Bucholtz 2003:43–68; Wetherell – Taylor – Yates 2001; magyarul: Géring 2005:130–142.

⁷ Megközelítésünk legközelebb a *queer-nyelvészet* néven ismert elméleti perspektívához és kutatási területhez áll (vö: Bucholtz – Hall 2004; Hall – Livia ed. 1997; Kulick 2002; Livia 2002; Queen 2002). Ez a tudományterület a *queer-elméletek* (vö. magyarul: Butler 2005:211–230; Jagose 2003) és a *nyelvészeti antropológia* tapasztalatait ötvözi (így ezek diskurzusfogalmát kell összeegyeztetnie) főleg gender és szexualitás témában. A következő meghatározó kérdéssíriányok mentén: a heteroszexualitás és a heteronormativitás intézményes diskurzusai (pl: Kiesling 1997, 2002; Morrish 1997); a gender, a szexualitás és „faj” konstrukciójának (racIALIZATION) egymásra hatásai (Bucholtz 1999; Gaudio 2001); a szexuális ugratások, vicek, sértések (Eder 1993; Hall 1997); transz-gender identitások és egyeztetéseik a domináns két-szexualitás alapú diskurzussal (Besnier 2003; Kulick (1997; 1998; 1999).

⁸ A szociológiai diskurzus a cigányokat a strukturális kényszerek (kirekesztettségük) termékeiként hozza létre, az antropológia pedig úgy teremti meg őket, mint akik önmön kulturális különbségüket termelik újra bármilyen társadalmi körülmény között. Míg az előbbiben a „hatalom” (a társadalmi kényszerek), addig az utóbbiban a „kulturális kreativitás” abszolútizált és egyoldalú konstrukciói hozzák létre a „cigány különbözőség” diszkurzív alakzatait.

11.1. INTERPELLÁCIÓ – BESZÓLÍTÁS A DISKURZUSBA

Felébredek, cipőt húzok, fogom a vödröt, megyek le a csaphoz. Fölfele az úton fiatal férfi közeledik: „Szia Katika! Jól aludtál?” Vagyis már ő szólít meg, hál’isten, akkor már túl vagyunk azokon az időkön, amikor mindenkinek buzgón előre köszöngetek vagy próbálom valamilyen banális kérdéssel megszólítani a szembejövőket, akik unottan vagy sehogy sem válaszolnak. Most ő mondja: „Jól aludtál?” Csak az a gúnyos (ilyennek hallom) hangsúly, meg az a vigyor ne lenne az arcán. Meg tudnám, mit lehet erre válaszolni? Elég időtlen lenne annyit mondani „Kösz, jól.” Valami mást kéne, ami felel erre a hangsúlyra, erre a vigyorgásra: erre a kihívásra. „Kösz, jól” – mondom. „Aha” – mondja, és továbbmegy.

Amikor megtanulom, hogy egy olyan típusú válasszal, mint: „Jaj, dehogy aludtam jól, Pisti! Hát egész éjjel téged vártalak, hogy majd beszöksz hozzám!” a beszélgetés a végtelenségig folytatható (hiszen nemcsak az adott szituációban jelent viszontkihívást, amire most már neki kell felelni, hanem később, akár napok múlva is, vissza lehet rá térni mindkettőnk részéről, a különböző helyzetekhez alkalmazva a kihívást), akkor már a beszéden keresztül meg tudom teremteni magam. De nem egy „ki vagyok én?” magam jön ezekben a beszédekben létre, hanem egy létrehozott „hang”, amelynek legfontosabb tulajdonsága, hogy hallatszik, hogy bevonható, kihívható, próbára tehető, hogy nem bizonytalanodik és nem csuklik el, hanem válaszol úgy, „ahogy itt kell”, sohasem csönddel, hanem lehetőség szerint egy újabb kihívással. És folytatódik a kérdések sora, amelyek nehézsége egyre fokozódik: „Szia Kata, basztál már ma?” – kérdik az asszonyok. (A válasz is egyre kidolgozottabb: „Épp most jövök a kisparról az uraddal”). És a tétje is egyre fokozódik: ugyanez a kérdés már nem a cigánytelepen, hanem a falu utcáján átkiabálva. Na lássuk, itt is mered-e? Vagy itt szégyelled ezt a hangot, az otthoni hangunkat, minket?

Ezek a kihívások nemcsak engem tesznek próbára folyamatosan, hanem mindenkit elérnek, akinck jelenlétét meg kell teremteni. Az interakciós játékokban való közös részvétel eleve közösséget teremt azok között, akik bevonhatók ezekbe a játékokba, ugyanakkor a részvételi szándék és képesség állandóan próbára tétetik. Aki belép egy helyzetbe, rögtön interpellálódik valahogy. „Jaj, Rozika, minek jössz ide? Nem látod, még az ég is beborul!”, „Mi van lányom? Kiengedett az urad, oszt nem félsz, hogy az úton megkúrélnak?” „Na megjött a magyarasszony! Hogyhogy még kijársz nálunk?”. Vagy egy igen jellegzetes helyzet a cigánytelepen kívül, a falu utcáin, amikor a figyelmetlenségből nem köszönöket így szólítják meg: „Hé, ezek már nem is köszönnek! Ezek már magyarok lettek! Mire teszitek magatokat?” És egy másik, amikor egy asszony „befele”

⁹ E beszéd „stílusáról” a terepmunkát követő esettanulmányunkban a következő etnográfiai leírást adtuk: „Ha valaki jól beszél (és ez nem csak azt jelenti, hogy érdekesen mond el történeteket; frappánsan válaszol az ugratásokra, és a lehető legügyesebben a visszajára képes fordítani azokat anélkül, hogy amit mond, bárkinek sértő legyen, hanem azt is, hogy jó meggyőző képessége van, és ügyesen bánik pillanatnyi igazságaival), azt elismerik a közösségben. A csend a gyengeség vagy a hibázás beismerésének jele. Tehát ha valaki nem akar gyengének vagy bűnösnek látszani, akkor beszélnie kell, mondania kell valamit, ami az adott szituációban hatásos és igaznak tűnik. És mivel a megvádolás állandó (ez is az ugratás része), a beszéd is folyamatos lesz. A szituáció, amelyben egyre többen beszélnek egyszerre, egyre nagyobb hangzavarhoz vezet, a szavak csúrése-csavarása pedig, annak érdekében, hogy a bizonygatott igazság hihető legyen, sok esetben elveszi a beszéd a súlyát (...) Bármiféle kísérlet a beszéd megállítására lehetetlen, a fenyegetések is, amelyek erre irányulnának („Széthúzom a szádát!” vagy durvábban „Ráülök a szádra!”) beszédfordulatokká válnak.” (Horváth 2002a:243)

menve a cigánytelep¹⁰ végén találkozik a szintén a faluba tartó kamaszokkal: „Na menjetek innen! Egy úton se megyek veletek! Bornyú cigányok vagytok, leszógyenítetek befele!” Az ilyen jellegű interpellációkat már a legkisebbek is gyakorolják: „Menjé ki!” – mondja a házba belépő fiatal férfinak a kisgyerek, amit a „Jól teszed fiam, mondd csak meg a cigányoknak!” anyai biztatás követ. Az összes ilyen megszólítás (és sorolhatnánk őket még tovább) olyan megvádolásnak tekinthető, amelyből a megszólítottnak ki kell keverednie. Ez viszont csak a játékba való belekerülésen keresztül valósulhat meg. Valójában az ilyen típusú folyamatos megszólítottság mindig bele is visz a közös beszédbe, kikényszeríti a folyamatos egyeztetéseket. Ezeknek az interpellációk kikényszerítette egyeztetéseknek megvannak a jellegzetes témái, amelyek újra és újra előkerülnek, és kezelésüknek ez a sajátos formája újra és újra jelentéssel tölti meg őket...

Az interpelláció elmaradásai ebben a kontextusban a beszédbe való meghívástól való elhatárolódást jelzik. „Na, megjöttök a magyarok” – mondja a „pincetorkában”¹¹ üldögélő, szotyizgató, társalgó asszony a többieknek, amikor meglátja faluban lakó sógorának családját jönni „kifele”, és elindul haza. Az egyszerű köszöntés („Csósztök!”) ugyanezt fejezi ki kevésbé radikálisan. Amennyiben az éppen érkező egy ilyen helyzetben (amikor úgymond nem lett meghíva) bele akar kerülni az aktuális beszédbe, neki kell valamilyen módon interpellálni a már ott lévőket. A következő jelenetet olyan helyzetnek tartom, ami parodisztikusan – mivel nem egy valóban kizáró szituációról van szó – megmutatja ezt a lehetőséget, vagyis amikor a „kívül rekedtnek” kell, a közös jelentéseket tematizálva, azok újraegyeztetését kikényszerítve „belebeszélni” magát a helyzetbe:

„– Dik, Savanyú, már bezárkóztok, be se engedtek a fiammal? (Egyéves fiához fordul, akit az ölében tart.) Látnod fiam, milyen ház lett ez, már be sem engedik a cigányokat.

– Várjál már Osz, hogy szarvad nőjön, hadd fürödjék meg a lyány, azt kinyitom.

– Ezt mondom, már egész napra bezárkóztok csak, mert fürdik a lyányod. Nem lesz attól ő se fehérebb, te meg potyára zavarod el a cigányokat.”

Ugyanakkor az interpelláció elmaradásán kívül, a beszéden való kívülrekesztés az olyan interpelláción keresztül is megvalósulhat, amely kifejezetten arra számít, hogy kihívására nem érkezik majd válasz. Az interpelláció itt nem a bevonásra való törekvés, hanem éppen a kizárást hajtja végre. Este a falu főterén üldögélő kamaszok így interpellálják a falu utcáit szelő sportolót: „Hova szaladsz? Dik, né má, ez többet fut, mint eszik!”¹²

¹⁰ Hogy ez a barlanglakásos cigánytelep hogyan konstruálódik meg az itt élők, a faluban élők, a média és a néprajztudomány diskurzusaiban arról lásd. Horváth 2006b:147–158.

¹¹ Az itt élők többsége barlanglakásokban lakik, a „pincetorka” egy, ahonnan a barlanglakások felé induló kis utak kezdődnek. Olyan központi nyilvános tér ez, amely már teljesen a telepen belül van (a faluból már nem látható), amelyen az itt lakók szinte bárhova indulnak, mindenképpen át kell hogy menjenek, illetve amely egyszerre működik foci pályaként (a pince ajtaja a kapu) a kisebb gyerekek számára. lehet (magát a „pincét” használva) díszkó a kamaszoknak, és ahova estefele kiülhetnek beszélgetni (ahogy ők mondják: „cigányolni”) az itt lakók.

¹² A kizárás ebben az interpellációban többféle szinten is megvalósul. Egyrészt („Hova szaladsz?”) a helyzetben képtelenségnek látszik, hogy a fiú megálljon és visszaszóljon valamit. Nemcsak azért, mert a kamaszok erőfölényben vannak (a megszólításban nyilván megidéződik annak lehetősége is, hogy „csak nem előlünk szaladsz?”), hanem amiatt is, mert az interpellációban tevékenységének komolysága van eleve megkérdőjelezve, amit a megállása csak még inkább elhíteltelenítene. Vagyis, ha megáll, ha nem, mindenképp alul marad. Másrészt („...ez többet fut, mint eszik!”) tevékenységének egy olyan értelmezésén keresztül van megszólítva, amely a sportolás szempontjából totálisan értelmezhetetlen. Tehát még ha meg is állna, kérdés, hogy a „sportolás diskurzusából” hogyan tudna megszólalni. Az interpelláció ebben az esetben tehát radikális kizárást hajt végre. Ráadásul egy, a szituációban megvalósuló hatalmi perspektívából, felvetve a „mi futatjuk őt” lehetőségét.

Az interpelláció fogalmát használtuk, hogy megjelenítsük a diszkurzív teret és a benne való megteremtődés lehetőségét. Némi magyarázatot kell fűznünk azonban ahhoz, hogy miként is értjük ezt a terminust. Az interpellációkat tehát olyan eseményeknek (beszédaktusoknak) tartjuk, amelyek megteremtik az egyént az adott helyzet számára, létrehozva azt a teret, ahova megszólalásával beléphet (vagy ahonnan az utolsó példát látva kizárattathatik). Az interpelláció a megszólított számára kötelező érvennyel bír abból a szempontból, hogy kikényszeríti a helyzetbe való belépését, bevonódását, megteremti megszólalásának feltételeit, sőt – ahogy mondtuk – őt magát a helyzet számára, ugyanakkor úgy is láthatjuk, hogy lehetőséget biztosít számára a megszólalásra. Ahogy Butler mondja: az interpelláció „nemcsak erőszakot tesz, hanem fel is hatalmaz” (2005:122), vagy Spivak szavaival az interpelláció a „cselekvőképesse tevő erőszak” (uo.).

Az interpelláció (visszatérve az imént említett konkrét helyzetekhez) a viszontválasz kikényszerítésével megteremti az interakciók helyzeteit és lehetőségeit¹³. És Rozika, aki „*Minek jössz ide? Nem látod, még az ég is behorul!*” megszólítással kapta meg ezt a lehetőséget, válaszol: „*Jaj, mert ti annyira fehérek vagytok, igaz? Már ti tiszta albinók vagytok, nem?*” Vagy egy másik helyzet hasonló interpellációjában:

– *Jaj, Rozika te is itt vagy? Ebbe a sötétbe meg se láttalak!*

– *Hagyjá má' Pepe, nem hozzád jövök! (Kényes mozdulatokat imitálva, nyávogós hangon hozzám fordul). Jössz, Kati? Megyek, csöppet barnulok még a szoliba! (Nevet.)*

A következő kérdés most már az lehet, honnan származik az interpellációknak mint hatékonysággal bíró beszédaktusoknak az az crejc, hogy bevonják az interpelláltakat a beszédbe, és ezáltal létrehozzák, kikényszerítik megteremtődésüket és jelenlétüket a beszéd számára, sőt magukat az interakciós helyzeteket.

Az imént idézett két interpelláció feljegyzését évek választják el egymástól, kapcsolatuk – úgy gondolom – mégis szembetűnő. Úgy mondhatnánk, hogy idézeteinek tekinthetők egymásnak. Judith Butlerre hivatkozva úgy gondoljuk, hogy éppen ez az „idézés” (citationalitás) lehet a kulcsa az aktus abbéli hatékonyságának, hogy a kihívottat megszólalásra bírja. Eszerint ahová az interpellációk behívnak, az nemcsak az aktuális interakció (ilyet nem is igen tudnánk elgondolni önmagában), hanem valamiféle idézési lánc, amelyben a konkrét megszólításnak megvan a saját konstitutív története, amelyet megvalósulásával fölidéz. Azt könnyen beláthatjuk, hogy az interpellációk nem egy „sehonnan jött valakit” szólítanak meg, akinek látható tulajdonságai témaként felvethetők, és létrehozhatók a helyzet számára; Rozika nem sehonnan, nem a semmiből jön. A korábbi interakciókban létrejövő és folyamatosan egyeztetésre kerülő „Rozikára” hivatkoznak a „feketeségen” keresztül. (Ahogy a fiatalasszonyt férje féltékenységének megteremtésében hozzák létre, a „cigányoláson” kívül maradó pedig a vádolásban „magyarasszonnyá” teszik). Ebből következően idézhető be Rozika a feketeségen keresztül a beszédbe. Ugyanakkor az interpelláció sem a semmiből jön. A „feketeség” azért elképzelhető interpelláció, mert korábbi megvalósulásai felidézik mint lehetséges alternatívát. Így a konkrét interpelláció egy olyan idézési láncot idéz meg, és ebbe lép bele, amelyben a feketeség már a korábbi egyeztetések során megteremtődött és magára vett jelentése-

¹³ Konkrét eseteinkben az interpellációt mint cselekvést lehetőségünk van „kihívásként” értelmezni. Ebben az értelemben a „cselekvőképesse” interpellálódik. De felfoghatjuk „behívásként” is, amely kikényszerítve a megszólított bevonódását, előzetesen kijelöli megszólalásának feltételeit.

ket. Ebben az értelemben Rozika „csak egy kontextus”, amelyben (akiben) a feketeség megidéződhet, újra tárgyalásra kerülhet. Számos egyéb ilyen kontextust említhetnénk, bemutatathatnánk jónéhány helyzetet, amelyek e párbeszédnek idézeteinek tekinthetők (tanulmányunk következő részében valóban ezt is tesszük majd). Azonban hogy világos legyen, mire is gondolunk, amikor a feketeség idézési gyakorlatairól beszélünk, az előbb említett interpellációk közül választunk most még egyet. Talán emlékszünk még, hogy a házba belépő férfit a kisgyerek a „Menjél ki!” interpellációval fogadta. „Nem megyek” – válaszol a férfi, belemenne a játékba – „Menjél te, kis négus!” „Négus vagy te!” – feleli a gyerek, akinek innentől legfőbb technikája, hogy elismétli, majd rámondja a férfira ugyanazt a sértegetést. „Hát te mi vagy, fehér?” – folytatja a férfi, „Fehér!” – válaszol a gyerek, ami a figyelő közönségben nagy nevetést vált ki, mert a gyerekek tényleg nagyon sötét a bőre. „Miért, magyar vagy?” – kérdezi a férfi, „Mondjad, cigány vagyok, eredeti oláh cigány” – súgja a választ a gyerek anyja, „Cigány vagyok” – ismétli a gyerekek. „Akkor mulya cigány!”, „Te vagy a mulya!”, „Hát te mi vagy?”, „Dzsuker cigány” – súg ismét az anya, „Dzsuker” – mondja a gyerek. „Akkor gyere, verjél le!”, mondja a férfi, és játékból verekedni kezd a gyerekekkel...

A feketeség ezen megidőzésének helyzetében a beszéd begyakorlása folyik, az anya segít, a férfi adja a labdát, a gyerek örül mondatai kiváltotta sikerének a figyelő közönségben, és mind messzebbre megy. A gyakorlásban az interpelláció sajátos formája, amelyet megszólító kihívásnak lehetne nevezni, összekapcsolódik a feketeség megidőzésével. A „négus” ennyiben biztos nem egy kijelölő konnotációjú, az egyént a sértésen vagy kirekesztésen keresztül életre hívó megnevezés, hanem (ennyit bizonyosan állíthatunk) interakciós kihívás.

Ugyanakkor Rozika „feketeként” való interpellálása nemcsak ezt a helyzetet vagy az ehhez hasonlókat idézi meg, hanem azokat is, amikor ez a feketeség kifejezetten kijelölő jellegű interpelláció és kifejezetten határmegvonásként és kizárásként működik. Adott esetben éppen azoknak az embereknek a különbségen alapuló stigmatizációját és kizárását hajtja végre, akik itt egymást ezen keresztül szólítják meg. Hogyan értelmezhetjük egy ilyen kontextusban a diskurzusba való beszólítás ezen mindennapos aktusait?

Itt vissza kell még térjünk az interpelláció általunk javasolt fogalmához. Ezt ugyanis némiképp más értelemben használjuk, mint kidolgozói; Althusser, illetve az őt kritikusán továbbgondoló Butler¹⁴, akik mindketten a hatalom működésének magyarázatakor hivatkoztak az interpellációra mint ezt a működést jellegzetesen illusztráló aktusra. Előbbi az alávetett szubjektum hatalom általi megkonstruálásának aktusát látja az interpellációban, amikor példájában ez a szubjektum, a „Hé, maga!” rendőri felszólításon, vagyis a rendreutasítás és az elfojtás aktusain keresztül teremődik meg. A szubjektum az uralkodó törvény szaván keresztül életre hívja, a rendreutasítás aktusán keresztül, annak engedelmeskedve és annak behódolva léphet be a diskurzus világába, a társadalomba. Ugyanakkor ezt a hatalmat nemcsak hogy el lehet utasítani, le is lehet leplezni, fel is lehet hasítani, megvalósítható valamiféle reartikulációja – veti fel Butler. A „Hé, maga!” rendőri interpelláció esetében például a „konformitás parodisztikus elfoglalása révén” megjelenhet a törvény elutasítása, szélsőségesen túlzó ismétlése révén a törvényt szélső-

¹⁴ Vö: Althusser 1976:79–137; Butler 2005:21, 121–123;

segesen túlzóként lehet feltüntetni, illetve létrehozható olyan reartikuláció, amely annak hatalmával szemben alkalmazza a törvényt, aki azt kinyilvánítja (vö: Butler 2005:122).

Az interpellációt mindkét elmélet a hatalom működés módjának leírására használja. A mi „Hé, maga!” példánk saját, említett kutatásunkra támaszkodva a következő szituáció. Egy számukra nem mindennapos városi helyzetben az utcákat járom néhány kisgyerekekkel. Hátrapillantva meglátom a buszt, ami hazáig vihetne minket. Előre lemondva a valódi esélyről (hogy ezt összeszedetlen kis csapatunk megvalósíthatja) odaszólok az engem segítő kamasznak: „El kéne érni...”. A kamasz hátranéz és elkiáltja magát: „Rendőr!”. A gyerekek hátra sem nézve rohanni kezdenek. (Elérjük a buszt).

Példámat látva rögtön felmerülhet az ellenvetés, hogy de hát ebből a helyzetből tökéletesen hiányzik maga az interpelláció, a rendőri „Hé, maga!”, illetve a kérdés, hogy mennyiben tekinthető ez egy Althusser–Butler-féle „hé maga helyzetnek”. Szándékosan olyan esetet választottunk, ahol a „rendőri hang” fizikailag teljesen hiányzik, ugyanakkor igen speciális módon mégis megidéződik és belekerül a helyzetbe. Az imaginárius rendőr megteremtése és az előle való elszaladás megmutat valamiféle közös tudást a „hatalomról” (amire a kamasz építhet és ami úgy tűnik, még az ötévesek számára is evidencia), illetve megvalósítja ennek a tudásnak egy sajátos (kreatív, kiszámíthatatlan) mozgásba hozását. Szándékosan olyan helyzetet akartunk találni, amely semmiképpen sem vezethető le önmagában valamiféle hatalmi kényszerből, viszont mégis megmutatja e kényszer bizonyos működését.

Ugyanígy látjuk a fentebb idézett interpellációkat – így például Rozika feketeségen keresztül való megszólítását és diskurzusba való bevezetését is. Vagyis olyanokként, amelyek valamilyen módon megidézik azokat a kényszereket, amelyek feketeségükön keresztül teremtik meg ezeket az embereket, ugyanakkor ezt sajátos tudásokon és gyakorlatokon keresztül teszik.

Ha az interpelláció performatív aktsaiban és az interpelláltság helyzeteiben csak a hatalom (a diszkurzív kényszerek) megvalósulásainak módjait keressük, akkor valóban csak azt látjuk meg, ami a „hatalommal történik” (ismétléseiben újratermeli magát és megerősödik, esetleg aláásódik, kifordítódik stb), ezeken kívül azonban számos kulturális variáció van, ami a kényszerek működésének perspektívájából észrevétlen marad és elsikkad. Ha egy konkrét helyzetben minden szereplő feketeként jelenítődik meg („Jaj, mert ti annyira fehérek vagytok, igaz? Már ti tiszta albinók vagytok, nem?”), akkor ott nem beszélhetünk kizárólag a fehérség általános normájának¹⁵ működéséről, illetve nem állíthatjuk, hogy a fehérség ezen általános normájának működésén keresztül lehet a leginkább megragadni ezt a szituációt. Ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy a fehérség diszkurzív konstrukciója nem jelenik meg ezekben a helyzetekben vagy hogy éppen a feketeség normaként való bevezetéséről van szó.

„Jaj, Rozika minék jössz ide? Nem látod, még az ég is beborul!”, „Mi van lányom? Kiengedett az urad, oszt nem fél, hogy az úton megkürélnak?”, „Na, megjött a magyarasszony! Hogyhogy még kijársz nálunk?”, „Hé, ezek már nem is köszönnek! Ezek már magyarok lettek! Mire teszitek magatokat?” A hétköznapi gyakorlatok perspektívájából (és az antropológusé mindenképpen egy ilyen nézőpont) az interpelláció olyan kulturá-

¹⁵ A fehérség „általános normája” a fehérség természetességét, diszkurzív láthatatlanságát, vagyis említetlenségét jelentené szemben a jelölt feketeséggel.

lis gyakorlatnak látszik, amely jellegzetes stílusán és témáin keresztül kikényszeríti a közös beszédben való részvételt. Az interpelláció egyrészt „kihívás”, amennyiben általa a „cselekvőképesség” interpellálódik. Ugyanakkor „behívás” is, amely kikényszerítve a megszólított bevonódását a közös beszédbé, megteremti megszólalásának feltételeit. Az interpelláció jellegzetes formája a kihívás, az ugratás (a „vérszívóskodás”), amely alapvető különbségeket hoz mozgásba azáltal, hogy kikényszeríti a róluk való újra és újra történő egyeztetéseket. A „Mire teszed magad?” („Mire játszod meg magad?”) kihívás, olyan, az aktuálisan megteremtődő különbségekre rákérdező megszólítás, amely gyakorlatilag minden helyzetben felvethető. Sőt úgy látjuk, hogy a legtöbb interpellációs kihívás tekinthető e „Mire teszed magad?” megszólítás valamilyen változatának. Rozika akkor „feketéződik le” a legnagyobb eséllyel, amikor több órás szépítkezés után, a kontrasztal nem törődve tetőtől talpig fehérben, a szokottnál magabiztosabban vonul végig a cigánytelepen. Mondván: Mire teszed magad *mint nő*? Ne felejtse el, hogy a fekete-ségeddel most is kezdened kell valamit! És Rozika kezd is: megteremti hangsúlyával és gesztusaival a „kényes” (implicite fehér) nőiséget, hogy aztán ebből a szerepből lehessen barna („Megyek csöppet barnulok még a szoliba”), és tehesse közös neveltség tárgyává saját létrejövő bőrszínét. Kis performanszában egyrészt magára veszi a barnaságot, amennyiben részt vesz a róla való egyeztetésben – ezzel kibújva a „mire teszed magad? (azért mert kicsipted magad, azt hiszed már nem is vagy barna?)” vádolás alól. Ugyanakkor azt nem szögeli magára, hanem éppen az általa működtetett nőiség felől játékba hozza. Ehhez „kellékei” a kényes fehérségről (a hozzákapcsolódó hanghordozásról és gesztusokról) élő tudása, illetve egy kéznél lévő „mellékszereplő”, Kati (vagyis én), akit könnyen hasonlónak lehet tenni, mint a szoliba igyekvő fehér paródiálány, Rozika, karon lehet fogni, és nevetve ki lehet sétálni a szituációból¹⁶.

Egy másik példánkban, amelyben a falu bisztrójának teraszáról kiabál ki valaki az útra: „*Hé, ezek már nem is köszönnek! Ezek már magyarok lettek!*”, explicite el is hangzik a megvádolás: „*Mire teszitek magatokat?*” Nyilvánvaló, hogy az egyszerű köszönés („Csöszttök!”) nem kényszerítette volna feltétlenül a közös beszédbé való bevonódásra a kocsmá elöthaladókat. Sőt az előreköszönés éppen annak veszélyét hordozta volna, amit az interpellációs vádolás elhárítani igyekszik: hogy a helyzetben egy olyan különbség jöjjön létre, amelyben az észre nem vetek lenézettként („előre köszönőként”) teremődjenek meg. A felmerülő különbség problematizálása, védként való megfogalmazása mint megszólítás olyan kihívásként működik, amely elől nem lehet kitérni, amely kikényszeríti a megvádoltak részéről az egyezkedést. A kihívásban (azért nem köszönnek, mert „ők már magyarok lettek”, vagyis magyarnak „teszik magukat”, és lenézik őket, akik viszont még mindig cigányok) a megszólítottak cigánysága van kockára téve. Ha válaszolnak – mégpedig a megfelelő módon –, ez áll helyre, vagyis az interpelláció ebben az esetben egy közös cigányságba hív bele, ahol a kívül a magyar lenne. Ebből látjuk, hogy amikor az interpelláció belekényszeríti a beszédbé, egyúttal megteremti a kívül kerülés általában veszélyesnek, fenyegetőnek tűnő lehetőségét. (Ugyanez történik másik idézett példánk esetében, amelyben a „Na, megjött a magyarasszony!” – megszólítással hívja be házába a hozzá régóta be nem tért sógornőjét az egyik asszony.) A bevonódás

¹⁶ Ha karon fogom Rozikát, azzal nemcsak az ő nőiség performanszához járulok hozzá, hanem mivel egy fehérséget gúnyoló performanszba lépek bele a fehérségemen keresztül együtt (az összes jelenlétével) tudunk nevetni az ő barnaságán és az én fehérségemen.

kényszere megköveteli a kívül maradtak területének párhuzamos létrehozását. Tehát a társadalmi lét „nem megélhetőként” és „lakhatatlanként” feltüntetett zónáinak megteremtését, amely ugyanakkor egy, a kívül helyezették által sűrűn lakott tér, amely folyamatos viszonyításként szolgálhat¹⁷.

És szituációnk a következőképpen folytatódik: „*Hát te is itt vagy? Má' tiszta úriak vagytok, hogy kora reggel befele kóláztok!*” Egy férfi a csapatból el is indul a bisztró felé: „*Hát nem szóltál eddig, hogy meghívó! Akkor meg minek köszöngessek potyára, ha még azt a csöpp kólát is sajnálad tőlem!*” És a válasz: „*Gyere Józsi, rohadjál meg, mit iszol!*”¹⁸

11.2. INTERAKCIÓ: EGYEZKEDÉS – EGYEZTETÉS

Az interpellációk azzal, hogy kierőszakolják a szituációban való közös részvételt, a közös hang megtalálását és megteremtését, az *egyezkedések* helyzeteit hozzák létre. A bemutatott *interakciós helyzeteket* olyan *egyezkedéseknek* látjuk, amelyekben az emberek újraalkothatják a közös jelentéseket, újrafogalmazhatják viszonyaikat és a határokat, amelyek másoktól elválasztják őket, illetve újraterezhetik magát a nyelvet, amelyen ez az egyezkedés megvalósítható. Az egyezkedés lényege az „egymással csinálás”, a bármikor újakezdehetőség és a folyamatos mozgásban tartás. Vagyis ezeket a hétköznapi egyezkedési gyakorlatokat értelmezhetjük a közös jelentések tematizálásának aktusai-ként vagy láthatjuk őket sajátos identitás-gyakorlatoknak, esetleg értelmezhetjük őket abból a szempontból, hogy az egyezkedések ritkulása vagy ellehetetlenülése hogyan hoz létre és tesz beazonosíthatóvá bizonyos közösség-határokat.

Ugyanakkor az interpellációk a közös beszédet, az egyezkedések helyzeteit úgy hozzák létre, hogy az aktuálisan felmerülő különbségekre kérdeznek rá. (Legutóbbi példánkban a „Ti már magyarnak teszitek magatokat?” interpellációval). Vagyis a *különbségek egyeztetéseit* követelik meg. Az *interakciós helyzetek* (a közös egyezkedések) tehát egyben a *különbségek egyeztetésének gyakorlatai* is. Az egyeztetések a különbségeket úgy tüntetik fel, mint amelyek megelőzik magát az egyeztetést, sőt amelyek miatt maga az egyeztetés elkerülhetetlen és mozgásba lendül, mondván: a különbségekről egyeztetni kell. Ugyanakkor a különbségek újrajátszódnak és újrafogalmazódnak a folyamatos egyeztetések során/által. Az egyeztetések megidéznek a különbségeket, és idézéseikben újraalkotják őket mint saját hatásaikat. Ebben az értelemben a különbségekről való egyeztetés folyamatosan kötelező gyakorlat és az interakciós egyezkedéseknek valójában ez a témája – ez a tétje.

A folyamatosan zajló interakciók, a mindig újra és újra kezdődő közös egyezkedések ily módon nem tekinthetők egymást követő, önmagukban megvalósuló, kreatív performanszoknak, amelyeket más és más, ötletszerűen felvetődő témákról folytatnak a közös beszéd folyamatos fenntartása érdekében, hanem sokkal inkább úgy látjuk, hogy ezek bizonyos fontos különbségek egyeztetésének kísérletei, aktuális idézései.

¹⁷ Vö: Butler 2005:182.

¹⁸ A szituáció közössé tételét egy, a másokra mondott átok vagy egy frappáns káromkodás megerősíti. „*Ugye mondom, hogy cigán vagy, szopd le az uram faszáját!*” – idézzük majd szövegünk későbbi részében egy történet csattanóját... Úgy működnek ezek a káromkodások, mint a „közös nyelv” megtalálásának hitelesítő aktusai, mint a közössé vált szituáció otthonossá tételének kiteljesítői.

Mielőtt az *egyeztetést* középpontba állító interpretáció módszertanáról – vagyis arról, hogy milyen diszkurzív alakzatokon keresztül milyen különbségek konstruálódnak saját kutatásunk terepén – elkezdenénk beszélni, illetve mielőtt megmutatnánk e lehetőség relevanciáját egy konkrét jelenség (a feketesség-fehérség) értelmezésében, szeretnénk egy rövid elméleti kitérőt tenni azzal kapcsolatban, hogy miként gondoljuk el a különbségek diszkurzív konstruálódásának mechanizmusait.

Azt állítjuk, hogy a különbségek konstruálódásának „helyei” a róluk való egyeztetések, tehát maguk a hétköznapi interakciók. Ezekből az interakciókból, vagyis a minden napok gyakorlataiból tudunk tehát kiindulni. Ugyanakkor nem gondoljuk azt, hogy az aktuálisan egyeztetésre kerülő különbség (amilyen egyik példánkban a „feketesség” volt) az adott helyzetben, a semmiből születik, sokkal inkább már korábbi egyeztetésekben létrejött különbségek idézéseiről van szó. Az aktuális egyeztetés mozgósítja ezeket a korábbi helyzeteket: azokat éppúgy, amikor (például) a „Cigány!” egy, a mozgásteret kijelölő, stigmatizáló és gyakran sértő¹⁹ interpelláció, amelynek hatásaként jelennek meg ekkor ezek az emberek; illetve a „játékos” megszólítások helyzeteit is, amelyek egy sajátos működésben megidézik ezeket az interpellációkat. Ebben az értelemben maguk a gyakorlatok idézik fel és mutatják be saját kényszerfeltételeiket.

Egy olyan megközelítés, amely nem a gyakorlatok felől, hanem (egy konkrét) hatalmi kényszer (diszkurzív norma) működése felől közelítene magukhoz a gyakorlatokhoz, ezekben csak e diskurzusok működésének módjait tudná rekonstruálni. Egy ilyen perspektívából azt mondanánk, hogy bizonyos társadalmi szubjektumok történetileg meghatározott kényszerek hatására életük helyzeteinek nagy részében cigányként válnak felismerhetővé és kezelhetővé, azaz cigánnyá válnak, és ennek a kényszerek engedelmeskednek, ezt idézik meg mindennapi gyakorlataikban (társadalmi–kulturális performanszaikban). Ebben az értelemben a „Cigány!” kívülről érkező, kijelölő természetű, és általában erősen stigmatizáló interpelláció teremti meg a szubjektumot (mint társadalmi létezőt), mégpedig oly módon, hogy az ekképp interpellált szubjektum egy az egyben magára veszi a kijelölő parancsot, és így társadalmi gyakorlatai e kényszerek engedelmeskednek, e kényszer hatásainak tekinthetők. Ez azt jelentené, hogy a „cigány” földrajzi helyenként és koronként változó, a kategorizációt más-más szempontok és metaforák mentén létrehozó, ugyanakkor a „társadalmi kívül” helyeinek megteremtésével mindig kapcsolatos diszkurzív konstrukciói nemcsak a kívül helyezők ön- és normateremtő gyakorlatainak lennének tekinthetőek, hanem olyan kényszereknek is, amelyeknek direkt módon engedelmeskednek a kijelöltek társadalmi gyakorlatai. Vagyis a „cigány” (jelenjen meg az akár a „faj”, az „etnicitás” vagy a „marginalitás” stb. alakzataiban) olyan diszkurzív kényszerek tekinthető, amely kötelezően megteremti az általa kijelölt szubjektumok társadalmi lehetőségeit, illetve cselekvéseik értelmét. Ez pedig azt jelentené, hogy egy ilyen értelmezési keretben bizonyos emberekről és társadalmi gyakorlatokról csak mint „interpelláltakról”, mint diszkurzív kényszerek termékeiről beszélhetnénk, vagyis csak annyiban válnának jelentésselivé (jelentősekké), amennyiben a hatalmi működések rájuk íródnak, és róluk leolvashatóvá (sőt, belőlük kiolvashatóvá) válnak.

Egy ilyen megközelítéssel kapcsolatban fogalmazza meg kritikáját Ortner, eszerint: „Azok a tanulmányok, amelyek szerint bizonyos diskurzusok (...) hoznak létre kategó-

¹⁹ Vö: Butler 2004:21–80.

riákat, identitásokat vagy helyzeteket, valójában befejezetlenek vagy félvezetőek, ha csak meg nem vizsgálják azt is, hogy ezek a szövegek milyen mértékben képesek a valós időben, valódi emberekre (és pontosan kikre) hatással lenni” (1996:2). A kérdés ráadásul az, hogy a mindennapi helyzetekben-foglaltság perspektívájából valóban egyetlen kényszer és valóban ennyire egy irányból hat-e. Vagy például a gyakorlatoknak éppen az eltérően szerveződő diskurzusok elrendezetlenségéből adódó összeegyeztetési feladattal is meg kell küzdeniük. Ez utóbbi miatt a mindenkori gyakorlatot könnyelműség lenne valamely általunk kitüntetett diszkurzív kényszer számlájára írni. Még akkor is, amikor valamely gyakorlat minden jel szerint bizonyos diszkurzív kényszer(ek) uralma alatt áll, számolnunk kell azzal, hogy ez a gyakorlat egyben más (a helyzetből adódható), kényszerítő erejű diskurzusok kezelésének (pl. elkerülésének) is a gyakorlata.

Ortner ezzel párhuzamosan azt is hangsúlyozza: „Hasonlóképpen elégtelenek és félvezetőek azok a tanulmányok is, amelyek szerint az emberek ellenállnak egy bizonyos jelenségnek vagy egyezkednek róla, illetve a maguk céljaira használják, hacsak nem vizsgálják azon *kulturális jelenségek és strukturális elrendeződések* mibenlétét, melyek létrehozzák, illetve korlátozzák cselekvésüket, és behatárolják, hogy az „akaratlagos” tevékenységekben mennyi transzformációs potenciál lehet” (uo. – kiemelés tőlem). Amikor úgy döntünk, hogy a hétköznapi gyakorlatokból, az interakciókból (amelyeket a különbségek diszkurzív egyeztetéseinek tekintünk) szeretnénk kiindulni, nem mondunk le arról, hogy „kulturális és strukturális elrendeződések” működéséről beszéljünk. Mindössze arról van szó, hogy úgy gondoljuk, ezek az „elrendeződések” nem önmagukban vannak, hanem a gyakorlatokon keresztül valósulnak meg és válnak láthatóvá, vagyis a folyamatos egyeztetésekben termelik újra magukat. Az egyeztetések megidézik az „elrendezések” különbségeit és ezek hatásaiként jelenítik meg magukat.

A hétköznapi élet helyzeteiben tehát a strukturális kényszerek (vagy ahogy mi mondtuk, a diskurzus általános hatalma) a diszkurzív egyeztetésekben jelennek meg és válnak láthatóvá. Az általunk említett esetben például ez a kényszer – a borszínen alapuló stigmatizáció – behatárolja azoknak a mozgásterületeit, akiket színük alapján (cigányként) identifkálnak. Ugyanakkor a kényszerek (a kirekesztés változó formái) nem léteznek önmagukban, hanem különféle működéseikben valósulnak meg, alkotják újra magukat és válnak beazonosíthatóvá. Azok, akiket „cigányként” interpellálnak, ezt a megnevezést nem veszik direkt módon és automatikusan, a kimondás szándékolt értelmében magukra, hanem bizonyos egyeztetéseken keresztül kezelik. A kényszerek hatalma (ereje) nem abban áll, hogy egy az egyben megvalósítják önmagukat, hanem hogy kijelöltjei kénytelenek egyeztetéseket folytatni velük kapcsolatban. Ebben az értelmezésben egy adott kontextusban ható kényszerek erejét, illetve működésük módját és hatékonyságát éppen az egyeztetések terepeinek és lehetőségeinek tág vagy szűk volta mutatja meg. A kényszerek működése egyeztetéseikben, azok lehetőségeiben és korlátaiban válik láthatóvá.

Bár az egyeztetésekben eszerint bizonyos strukturális kényszerek valósulnak meg és alkotják újra magukat, az egyeztetések maguk mégsem vezethetőek le kizárólag e kényszerekből, nem tekinthetők csak hatalmi működések hatásainak. Ha csak a kényszerek működését akarnánk beazonosítani bizonyos gyakorlatokban, akkor valójában nem is lenne szükségünk az egyeztetés koncepciójára. Viszont ebben az esetben – ahogy fentebb mondtuk – csak azt látnánk meg, ami a „kényszerekkel történik” (ismétléseiben újratermeli magát és megerősödik, esetleg aláásódik, kifordítódik stb.). De ezeken ki-

vül számos kulturális variációja van a kényszerek megidézésének – emlékezzünk csak a „buszos eset” megoldására! Ezek a kulturális variációk az aktuális egyeztetési gyakorlatokban valósulnak meg, és olyan „elrendezéseket” hoznak mozgásba, amelyeket nem tudunk levezetni az egyeztetéseket kötelezővé tevő kényszerekből. A „Hé, maga!” rendőri felszólításból nem következik automatikusan, hogy egy helyzetben a busz eléréséhez valaki a „Rendőr!” felkiáltást alkalmazza. A gyakorlat a kényszert egy olyan tudás megmozdításával idézi meg, amely nem lehet direkt módon e kényszer hatása, de „amire a kamasz építhet, és ami úgy tűnik, még az ötévesek számára is evidencia”. Egy más típusú „elrendezés”, amelyet valamiféle „kulturális tudásként” lehetne értelmezni, szintén megidéződik ebben a szituációban. Amikor azt mondjuk, hogy az egyeztetési gyakorlat megidézi saját kényszerfeltételeit, azzal hangsúlyozzuk, hogy sosem egyetlen típusú kényszer hatásaként jelenik meg, ugyanakkor azt is állítjuk, hogy az általában egymástól határozottan elválasztott „kényszerek” (mint amilyen például az úgynevezett „strukturális kényszer” és „kulturális tudás”) az egyeztetésben egymást idézik meg és egymáson keresztül valósulnak meg.

Azok a diszkurzív elméletek, amelyek konkrét szövegek értelmezéseiből kiindulva próbálnak magyarázni társadalmi jelenségeket, mind küzdenek ezzel a problémával²⁰, vagyis azzal, hogy az elemzésben miként kapcsolhatóak össze a hétköznapi nyelvi gyakorlatok, illetve a strukturális kényszerek²¹. Szerintünk – és elméleti fejtegetésünk ezt próbálta megmutatni – a diszkurzív egyeztetés mint empirikusan beazonosítható gyakorlat és mint elméleti koncepció egy ilyen „összekötő kapocs” lehet egy konkrét jelenség, a társadalmi különbségek konstruálódásának értelmezésekor.

Mivel az interpellációk úgy működnek, hogy a megszólítottat mindig a felvetett különbségén keresztül hívják be az interakcióba, magukban a hétköznapi társalgásokban részt véve megtanulhattuk, hogy melyek azok a különbségek, amelyeket folyamatosan egyeztetésben kell tartani. A különbségek e „nagy koncepciói” az egyeztetésekben jönnek létre, sajátos diszkurzív alakzatokban: sajátos módokon és sajátos témákban. Ilyen sajátos témák lehetnek például: a „feketesség-fehérség”, a „retkesség-kényesség”, az „éhség” vagy a „szégyen” diszkurzív formációi, narratívái, performanszai. A különbségek ezen alakzatok mentén megteremtődő alapvető diszkurzív konstrukciói a *cigánysággal*, a *szexualitással*, az *anyagijavakkal* és a *rokonsággal* kapcsolatosak.

Az egyes alakzatok nem önmagukban hoznak létre egy-egy különbséget, hanem át-és átjárják egymást. Például a „cigány” különbségről való egyeztetés nem kizárólag a feketesség(barnaság)-fehérség diszkurzív alakzataiban konstruálódik, hanem például a retkesség-kényesség diskurzusokban is. Hogy az előző részben említettekhez közel eső, konkrét példát mondjunk: mind a „*Teszi magát, oszti félreáll a szájuk az éhségtől!*” az

²⁰ A kritikai diskurzus elemzés felől például így fogalmazódik meg ez a problematika: „Jelentős komplikációkat okoz az a tény, hogy azok a makrofogalmak, mint amilyen a csoport- vagy intézményi hatalom és uralom vagy akár a társadalmi egyenlőtlenség, nem kapcsolódnak közvetlenül az olyan mikrofogalmakhoz, mint a szöveg, a beszéd vagy a kommunikációs interakció” (van Dijk 2000:443). Az irányzat e probléma feloldásához azt javasolja, hogy meg kell vizsgálni a „társadalmi aktorok tudatában rejlő társadalmi reprezentációk szerepét”, hiszen szöveg és hatalom között „a társadalmi tudat” lehet a szükséges elméleti (empirikus) »érintkezési felület«, a »hiányzó kapocs« (uo.).

²¹ Ezt a problémát valójában tekinthetjük a diskurzus koncepciók két meghatározó hagyományának (a társadalomnyelvészeti különböző ágainak és a foucaultianus tradíció) összeegyeztethetőségi kérdésének.

éhség diszkurzív alakzatát mozgósító; mind a „*Teszi magát, oszt eleszi a retek a picsáját!*” a retkesség-kényesség diskurzusát megidéző kijelentések, a „*Teszi magát, oszt cigányabb, mint én!*” citációinak tekinthetőek.

Valójában a különbségekről való egyeztetés „nagy koncepcióit” (amelyek tehát a cigánysággal, a szexualitással, az anyagi javakkal és a rokonsággal kapcsolatosak) a hétköznapi interakciós gyakorlatokból kiindulva tudjuk meglátni mint a különféle diszkurzív alakzatok összetalálkozási helyeit, sűrűsödési- vagy csomópontjait.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy egy-egy (általunk kijelölt) diszkurzív alakzat soha nem kizárólag egy „témában” egyeztet. Az egyeztetést sokszor a feketesség, a nőiség és rokonság diskurzusainak összeegyeztetése jelenti.

11.3. FEKETE TEST – FEHÉR TEST: A BŐRSZÍN DISZKURZÍV ALAKZATAI

Kutatásunk alatt egyszer sem kerültünk olyan helyzetbe, sőt egyszer sem hallottunk olyan történetet, amelyben egy különbséget teremtő, stigmatizáló interpelláció „lefekeztette” vagy „lebarnázta” volna azokat az embereket, akik viszont magukat és társaikat számos helyzetben bőrszínük diszkurzív megteremtésén keresztül hozzák létre. Ezzel szemben azonban jónéhány olyan esetet láttunk, amikor ugyanezeket az embereket le-cigányozták. Mivel ezen esetek jórésztében kizárólag *látványuk váltotta ki* a – szándéka szerint hierarchikus különbséget teremtő, sértő és fenyegető – megszólítást, azt kell feltételeznünk, hogy ebben a kontextusban a *bőrszín automatikusan*, minden átvezető nyelvi jelölés nélkül a *cigányt* jelenti. Vagyis ebben a kontextusban a kirekesztés diskurzusában *nem működik olyan diszkurzív alakzat*, amely a látványt a faj konstrukciójával összekötné. Ezzel szemben a stigmatizáció e helyzeteit (akár már a szituációban, de utólagos elbeszéléseikben is) gyakran bőrszínük terminusaiban fogalmazzák meg azok, akik ezekben a helyzetekben cigánnyá váltak. A legjellegzetesebb olyan történetek, amelyekben a bőrszín diskurzusában fogalmazódik meg cigánnyá váló megteremtődésük és ekként való kizárásuk, a sikertelen munkahely-keresési akciók elbeszélései: „*Telefonon beszélünk. Oszt mondta az ember, jöjjenek csak be nyugodtan, van még nálunk hely bőven, elállhatok. De amikor meglátta, hogy barna vagyok, akkor már persze be volt telve mind*”. De vannak olyan helyzetek, amikor a barnaságot maguk választják mint különbségük megfogalmazásának lehetséges verzióját. Amikor az utcán vagy a buszon egyikük úgy érzi, hogy egy gyerek valamiért bámulja őt, a következő kérdéssel hozza azt zavarba: „*Nagyon barna vagyok, igaz-e, fiam?*” vagy „*Mit nézel? Nem láttál még ilyen feketét?*”

A stigmatizáló interpelláció említett kihagyása (a bőrszín diszkurzív alakzatának hiánya) a látvány és a fajiség direkt összekapcsolásának evidenciájáról tanúskodik, és azt teremti meg az egyes helyzetekben. A – „barna”, „fekete” – jelölővel „nem ellátás” létrehozza ezen evidencia stabilitását, amennyiben a barnaság mint nyelvi létező eleve nem is kerül játékba. Az, hogy a látvány megnevezése, nyelvivé tétele direkt módon a „cigány”, a különbséget automatikusan bevezeti, rögzíti, és kevés teret enged a mozgásnak, ami az itt hiányzó jelölő játékában valósulhatna meg.

Azok számára viszont, akik le-cigányozásukat „lefekeztésként” mesélik el, a helyzeteket, amikor különbözőként lettek megteremtve, barnaságtörténetekként mondják el;

söt magukat feketeként interpellálják bizonyos tekintetek láttán, szóval az ő számukra, a börszín diszkurzív alakzatai a mozgás tereit és a mozgás lehetőségeit jelentik. A feketesség-fehérség diszkurzív alakzatai ebben az értelemben olyan mozgó jelölők, amelyek az említett helyzetekben a cigány mint stigmatizált különbség „szinonimái”, ugyanakkor lehetőségük van rá, hogy más jelentéseket kapcsoljanak hozzá, új értelemmel töltsék meg vagy akár elszakadjanak a „cigány” jelöltől.

A feketesség diszkurzív megteremtésén keresztül például játékba hozhatóak még azok a stigmatizáló különbségek is, amelyek egyébként gyakran veszélyesnek tűnnek:

Barátommal jóideje sorban állunk egy sörért, de csak nem akarunk sorra kerülni, söt olyan érzésünk támad, mintha csak minket nem szolgálnának ki, már az utánunk érkezők is mind sörhöz jutottak: „*Kiállok már az árnyékból, hát fekete vagyok, itt nem látszom, azt biztos azért nem vesz észre ez az asszony!*” – mondja ő a pultos számára is jól hallhatóan. Ezzel megidézi a lehetőséget, hogy különbsége (cigánysága) miatt váratják, viszont „beszólásával” sajátos módon teremti meg a helyzetet, egyből játékba is hozva a különbséget a feketesség diszkurzív lehetőségein keresztül. A megszólalás ereje és kimozdítási képessége szerintünk a feketesség implicit felvetésének és explicit megformálásának viszonyában kereshető. A feketesség implicit felvetése: *látszik*, hogy „cigány” vagyok, ezért *nem szolgálnak ki* (ti. ha nem látszana, kiszolgálnának). A feketesség explicit megformálása ennek a kiforgatása: *nem látszom*, ezért *nem szolgálnak ki* (ti. ha majd meglát az asszony, biztos kiszolgál). A megszólalás parodisztikussága (vagyis kimozdítási képessége) abban rejlik, hogy míg az implicite megjelenő viszony megváltoztathatatlan (a börszín mindig látszani fog), addig a megfogalmazott reláció nagyon is megváltoztatható – csak ki kell állni az árnyékból! Az asszony ezek után bármilyen lekezelően kérdezze is meg: „*Na, mit kértek?*”, hangsúlyával nem csak a „megváltoztathatatlan börszín” diskurzusát írja újra, hanem kénytelen belelépni a megváltoztathatóba is, amelyben csak ki kell állni az árnyékból, és máris észrevesznek, csak egy ügyes fordulattal ki kell billenteni a diskurzust, és a szituáció máris sajátáá tehető... Néhány perccel később csapatunk egy másik tagja szintén sörért indul. Barátom (rám kacintva) odaszól neki: „*Ne oda menjé, ott cigányokat nem szolgálnak ki!*”, és sörösüvegével az általunk már megjárt helyszín felé mutat. Vagyis egyrészt utal az általános diskurzusra, másrészt (a nyilvánvalóan onnan származó sörösüveg magasra emelésével) egyértelművé teszi, hogy ő ki tudott bújni ez alól a diskurzus alól. Tudott nem cigány lenni vagy nem olyan cigány, akit nem szolgálnak ki. A másikat viszont olyan cigányként interpellálja, akit a diskurzus kiszorít, megteremtve ezzel egy olyan helyzetet, amelyben az egyszerű sörvásárlás egy, a cigányságát érő kihívás, amelyben neki ekként kell majd helytállnia.

A feketesség olyan diszkurzív alakzat, amely a „Cigány!” stigmatizáló interpelláció hatásaként jelenik meg (bizonyos helyzetekben), ugyanakkor amelyen keresztül egyeztetés folytatható ezzel kapcsolatban és kimozdíthatók hatásai.

A „cigány” diszkurzív alakzata erre sokkal kevésbé képes. Elképzelhetetlen például, hogy a sörért való sorbanállás szituációjában barátom a „Most azért, mert cigány vagyok?” kérdést fogalmazza meg. Ez a kérdés csak sokkal „ártatlanabb” szituációkban hangozhat el, amikor valójában fel sem merül annak reális esélye, hogy bármi is azért történik, mert valaki cigány. Például egy kocsmái helyzetben, amikor valaki meg akarja hívatni magát („*Na, akkor meghívol?*”), de a másik visszautasítja („*Hívjon meg apád!*”), és ekkor a visszautasított a „*Most azért, mert cigány vagyok?*” – kérdést teszi fel kifor-

gatva a helyzetet, mert nyilván nem azért. Ugyanakkor ezzel megidézi azokat a helyzeteket, amikor ezzel szemben nagyon is azért (például nem vesznek fel egy munkahelyre), de amelyekben viszont ez a kérdés nem hangozhatna el.

Míg a „feketeség” a mozgásteret biztosítja, addig a „cigányság” kijelöl. Míg a feketeséggel történő interpelláció folyamatos (amint azt az előző részben idézett példánk is sejteni engedik), addig a „cigány!” a legritkább esetben jelenik meg mint ilyen, a különbség egyeztetésén keresztül a szituációba bevezető interpelláció. Nem arról van szó, hogy a cigány szó ritkán kerül elő, sőt éppen hogy egyfolytában tematizálódik, kezelődik, de szinte csak az „én, cigány”, vagy a „mi, cigányok” kontextusában, esetleg a „de furcsa cigányok vannak arra” keretben²². Ráadásul minden olyan eset, amelyben nem világos ez az „én, cigány”, „mi, cigányok” a kontextus, lecigányozásnak minősül, és magában hordja a sértés lehetőségét²³.

Az interpellációk megteremtette különbségeket mozgásba kell hozni. Aki ezeket a különbségeket egy adott helyzetben magára veszi, sőt magára szögeli és nem játékba hozza, visszadobja; aki referenciájuknak tekinti magát ezen interpellációknak, és nem egyeztetni kezd róluk, az abban a szituációban elveszett vagy legalábbis alulmaradt²⁴. Az interpellációk felvetette különbség vádjá alól úgy lehet kibújni, hogy valamiféle diszkurzív egyeztetésben mozgásba kell hozni az adott különbséget. A „cigány” mint egy lehetséges különbség diszkurzív formája nagyon nehezen hozható mozgásba, ezért rendkívül kijelölő és stabilizáló, tehát veszélyes. Ugyanakkor (például) a feketeség diszkurzív alakzatán keresztül (ahogy azt sörvásárlós példánk megmutatja) mozgásba hozható és egyeztetésbe vonható ez a különbség is.

De a feketeség diszkurzív alakzata nem csak és főleg nem azért tudja mobilizálni ezt a különbséget, mert magának a feketeségnek a „szemantikai lehetőségei” (a hozzá kapcsolódó asszociációk) számos „csavart” megengednek – mint amilyen az előbb az „ármék” volt. Ilyen lehet még a sötét: „*Ne kapcsold már le a lámpát! Hát nem látod milyen fekete vagyok! A sötétbe még anyám se lát meg!*” – mondja egy kisfiú. Vagy a füst: „*Ne menj közel a tűzhöz lányom!*” – szól egy anya kicsi gyerekére, majd a többiek felé fordulva, nevetve hozzáteszi: „*Elég füstös vagy má' így is!*”. Vagy a sok cigarettázásról beszélve: „*Szerintem mi már belülről is ilyen feketék lehetünk!*” Vagy a kávé ürügyén:

²² Még azok a megszólítások is, amelyek ilyen kihívó interpellációnak tűnnek, gyakran kioltódnak egy olyan gesztussal, ami a „Te, cigány!”, „Ti, cigányok!” kihívást „mi, cigányokká!” változtatja. A pincetorkához érő asszony például így szólítja meg a többieket: „*De kiültek a cigányok!*”, viszont rögtön közéjük guggol, ezzel magára is véve az elhangzott megszólítást – ez valójában saját interpellációja a helyzetbe.

Az olyan jellegű megszólítások esetében, mint a „*Te aztán dzsuker cigány vagy!*” (ti. hogy ezt vagy azt meg mered csinálni); vagy a fentebb említett: „*Na, menjetek innen! Egy úton se megyek veletek! Bornyú cigányok vagytok, leszégyenítetek beféle!*”, a megszólítottaknak valójában nem cigányságuk, hanem „valamilyen-cigányságuk” interpellálódik.

²³ Ebben az értelemben az én szövegem is cigányozás, és létezését nem is igen tudom képviselni abban a kontextusban.

²⁴ Az az ember, aki nemcsak egy-egy helyzetben szögeli magára az interpellációk jelölőit, hanem azok referenciájaként működve állandóan magára veszi azokat, barnaságával küzd egész életében vagy szétszakad a családi birtoklás (a kinek adod magad?) viszonyaiban. Ezek az emberek úgy kezelik a labdákat, amiket azért dobnak, hogy labdázzanak velük, hogy visszaüssék őket, mint amikkel megdobják és eltalálják őket, nyomot, esetleg sérülést hagyva rajtuk. Ők azok, akiknek ebben a kontextusban a többiekétől eltérően (általában nehezebben) alakul az életük.

„Rita nene, lefőzhetnek a gázodon egy kávé?” Dik ezek még éjszaka is kávéznak! Hát nem vagytok még elég feketék!”

Ennél sokkal lényegesebb, hogy a feketeség diszkurzív alakzatában létrejövő cigány különbség összekapcsolódik más különbségkonstrukciókkal, így a szexualitáshoz és a rokonsághoz kapcsolódó különbségekkel.

„Hogy szopjam le azt a fekete faszodat!”, „Hogy egyem azt a fekete lyukát!” – így szólítják meg a szülők és a testvérek, illetve a szobába belépő minden rokon és látogató az újszülöttet. Vagyis nemcsak nemiszervének becézgetésével – nemén keresztül –, hanem (annak) színén keresztül is megteremtődik és bevonódik a közös diskurzusba. Szexualitása színén, színe pedig szexualitásán keresztül lesz megteremtve, ő maga (a világba belépő pici test) pedig ott, ahol ezek átjárják egymást. De ezek az interpellációk nem rögzítenek rá valamilyen fiúságot/lányságot, valamilyen bőrszínt, hanem bevezetik a különbségtételek szempontjait, amelyek egyeztetése valójában már akkor elkezdődött, amikor anyja hasának formájából nemét akarták kitalálni vagy amikor a terhes asszonyt viccelődve arra figyelmeztették, hogy a gyerek bőrszíne érdekében ne igyon annyi fekete-kávé. Esetleg amikor e kettőt együtt vetik fel: „Fiú lesz, mondom! Az én uram csak fiút tud csinálni, és abból is csak (és a szoknyáját fogó gyerekére mutat) ilyen feketét!”

A későbbi interpellációk a bőrszínt és a szexualitást ugyanúgy összekapcsolják, mint ezek a kezdeti, a fekete nemi szervek becézgetésén keresztül történő diskurzusba hívó megszólítások. Emlékezzünk csak Rozika esetére, akinek előadott nőiségét a feketeségén keresztül hívták ki a megszólításban, és aki ezt követően a fehér nőiség parodisztikus előadása felől kezelte a helyzetben megteremtődő különbséget.

Rozika egy kudarcos egri randevújáról mesél. Szerinte a fiú „gizdasága” (azaz pökhendisége, vagyis hogy „tette magát” és „gizdálkodott”) volt az oka, hogy rosszul sikerült a dolog. Egy köztük Egerben lezajlott párbeszéd felidézése hivatott megmagyarázni mindent: „Oszt úgy kérdi, hogy hát nem eszünk-e egy fagyit. Hát ha meghívol! Millyent kérsz? Hát millyent teszerinted? Mit tudjam én, csokit? Na látod, hogy egyből kitalálad, csokit!”

Míg a fentebbi helyzetekben a „cigánysággal”, itt a nőiséggel kapcsolatos különbségek jönnek létre és kerülnek egyeztetésre a feketeség diszkurzív alakzatán keresztül. („Jaj, de teszi magát a Rozika! Mire játssza meg magát a kis fekete kurva?” – mondják az asszonyok látva a lányt kicsinosítva a telepen átvonulni.) Ugyanakkor a feketeség alakzatában összeér ez a két különbség. Ennyiben a feketeség diszkurzív alakzata nőiség és cigányság egyeztetésén keresztül létrehozza a fekete nőiségek konstrukcióit. Mivel viszont a feketeség (ahogy láttuk) a cigánysággal kapcsolatos jelentésekkel rendkívül terhelt, ez igen erős kényszert jelent a nőiség megteremtéseinek. Olyan helyzeteket állít elő, hogy a „nőiség(ek)et” a „cigánysággal” való egyeztetésben lehet csak megvalósítani. Ugyanakkor (és ez rendkívül lényeges) a feketeség diszkurzív mozgáslehetőségei a nőiség konstrukciójában is játéklehetőséget teremtenek.

„Kié az a fekete facod?” – folytatódik az újszülött interpellációja, mint egy újabb megszólítás, amely bevezeti őt a különbségtételek azon világába, amelyeken keresztül ő mint szubjektum az e különbségekkel kapcsolatos egyeztetések nyomán létrejön. És érkeznek a gyerek helyett adott válaszok: „Anyáé, igaz, anyáé!”, „Bátyjáé, mondjad!”.

Nenéjé, hát nenéjé!²⁵; mint korai megteremtői a kihez tartozás állandóan tematizálódó és alapvető különbségeket létrehozó kérdéseinek. A „*Kié az a fekete facod?*” korai idézete lehet a „*Ki mellett fogsz?*”, „*Kinek adol?*”, „*Kit mibe nézel?*”, „*Kihez húzódszkodol?*” folyamatosan jelenlévő és különbségeket konstruáló interpellációs témáknak, amelyek a legmindennapibb kérés-adás akciókban éppúgy létrejönnek, mint a verekedések helyzeteiben vagy például azon esetek nyomán, hogy hova (melyik családdhoz) költözik a fiatal pár újszülött gyerekeivel. Ezek a kérdések ráadásul mindig a „kinek ellenében teszel így” kontextusban fogalmazódnak meg, és alakítják folyamatosan a viszonyokat.

A „*Kié az a fekete facod?*” interpelláció a testet, illetve a szexualitást az adható és birtokolható dolgok körébe vonja, amelyre igényt tarthatnak, és amelynek odaadása az adott helyzetekben a legalapvetőbb viszonyokat hozza létre és erősíti meg²⁶ ugyanakkor (épp emiatt) alapvető különbségeket hoz mozgásba. A „kié” kérdés ismételtetése a viszonyok állandó újrafogalmazását és mozgásba hozását valósítja meg²⁷.

A borszín diszkurzív konstrukciója az egyes helyzetekben a „kihez tartozás” viszonyait hozza létre és alakítja folyamatosan. A feketeség–fehérség („szőkeség”) diskurzusában tehát a „*Ki mellett fogsz?*”, „*Kinek adol?*”, „*Kit mibe nézel?*”, „*Kihez húzódszkodol?*” viszonyok jönnek létre és problematizálódnak szituációról szituációra.

Ugyanakkor a „*Kié az a fekete facod?*” kérdés illeszkedik az interpellációknak azon sorába, amely borszínük diszkurzív megteremtésén keresztül a gyerekeket folyamatosan reakcióra készíti²⁸.

A „világos bőrt” mozgósító interpelláció, amely „szőkeként”, „magyar lányként”, „kényesként” teremt meg megszólítottjait, az esetek nagy részében olyan kihívásnak tekinthető, amely az említett hovatarozást problematizálja és teszi feladattá. Az így interpellált kisgyerekeknek, akiknek egyébként folyamatosan szépségüket hangsúlyozzák

²⁵ Vö: Kovai 2006.

²⁶ „Amíg a gyerek kicsi, és még nem tud beszélni, az anya számtalanszor elmondja, hogy »anyáé a facod«, így mire beszél, a »Kié a facod?« kérdésre biztosan nem fog mást válaszolni, mint hogy »anyáé« (Horváth 2002a:321).

²⁷ Erről még Kovai uo.

²⁸ Már egy korábbi helyen idéztük a házba belépő férfi és a kisgyerek feleselgetését: „*Menjél ki te, kis négus!*” – mondta a férfi, amikor a gyerek kiküldte a házból. A gyerek erre megfelelt: „*Négus vagy te!*” Majd jött a következő kérdés: *Hát te mi vagy, fehér?*” „*Fehér!*” – jött a válasz. „*Miért, magyar vagy?*”, „*Cigány vagyok!*”. Ebben a helyzetben a „négusság” mint sértést imitáló interpelláció úgy működik, hogy arra számít, a gyerek valódi sértésnek veszi majd elhangzását, és (ismerve a „játékszabályt”, amelyet éppen gyakorol) meg akar szabadulni tőle, tovább akarja mozgatni a megszólítást. Ez is történik, a másikat vádolja meg ugyanazzal. Ám a következő kérdések során az „álsértés” leleplezi magát, kiderül, hogy a feketeségtől való megszabadulás, a határozott (és a közönségben nagy mulatságot kiváltó) „*Fehér!*” újabb vádolást szül („*Miért, magyar vagy?*”), amelyből ki kell keveredni. A feketeként való interpelláltság alól éppúgy ki kell bújni, mint a magyarsággal való megvádolás alól. De a helyzet azt is gyakoroltatja, hogy a feketeséggel való játék (elmehetsz odáig is, hogy férhemek mondd magad) a cigánysággal kapcsolatban fog felvetni kérdéseket. A feketeként interpellált gyerekekkel folyamatosan azt gyakoroltatják, hogy feketeségük nem stigma, hogy játékba hozható, illetve rajta keresztül cigányságukkal lépnek viszonyba. Ez történik akkor, amikor keresztnevük elé a „fekete” előtagot kapják, amikor „kiségnusnak”, vagy „feketenégnek” szólítják őket. És ők ezt a megszólítást magukra veszik, és használni kezdik: „*Ne kapsold már te a lámpát! Hát nem látod milyen fekete vagyok! A sötétbe még anyám se lát meg!*” – mondja a kishű, akit „Néger Illésnek” szoktak becézni. De ugyanez a helyzet, amikor Pesten járva „valódi feketékkel” találkozáva a gyerekek a többiek azt mondogatják, itt vannak a testvérei, és nehogy már ne köszönjön nekik. Míg egy adott pillanatban a szembejövő feketéket az valóban megszólítja: „Cső tesó!”.

(különösen ha lányok), e különbséget kell kezelniük. Szőkeségük a „nem hozzánk húzol” vádját teremti újra szituációról szituációra, és mintha cselekedeteik folyamatosan ebben a kontextusban méretnének le. Egy adott helyzetben tanúsított irigység („fősvényesség”), esetleg kényeskedés (ha nyávogva beszélnek, ha zavarja őket, hogy piszkosak lesznek, ha nem fogadják el, amivel megkínálják őket stb.) rögtön a szőkeségükből adódó távolságtartás jeleként értelmeződik. Sőt valójában, viselkedjenek szinte bárhogya, ez a legtöbb helyzetben számon kérhető azokon, akik szőkékké válnak ebben a diskurzusban. A folyamatos interpelláltság olyan gesztusokkal háritódik el, mint amikor a gyerek végigmezítlábazik a cigánytelepen, kenyér helyett inkább bodakot kér, valamelyik háznál jóízűen eszik, netán „nyilvánosan” nézeti át a fejét tetűügyben. Az ilyen gesztusok elégedett megjegyzéseket és pillantásokat szülnek.

Teri (Rozika nővére), aki egy nem messzi kisvárosba ment férjhez, már ott született lányaival ritkán jár haza anyja családjához Gömbaljára. Lányaíróról így beszélnek: *„Látnád azt a lányt! Kis szépség. Szőke, kékszemű. Az apja fajtája, az egri banda. Meg hát úgy is van nevelve... Vihat neki a mamája akármít, akkor is csak amazokhoz húz. A csöpp, a Viola az már más! Kis feketelyány, az már tiszta Horváth család, az már másabb, az már jobban mifelénk is húzodszkodik. Úgy szólunk neki: »Rozika!«, »Fekete Rozi!«, mert kiköpött, mint a Rozika volt csöppen, oszt még neveti...”*

A következő történetben (amelyben egy, a faluba újabban beköltözött – „bevándorló” – családról beszélnek, amelynek tagjai közül néhányan a gömbaljai családokból választottak párt maguknak) a gyerek feketeségén keresztül a családok különbsége tematizálódik, illetve azon keresztül, hogy ezt a gyereket ütik, ez a különbség kap sajátos jelentéseket. *„Egyedül azt a kis Kukó gyereket ütik mindenért. Azt mondják, mert bornyú. De bornyú az egész, attól az egészet üthetné. De azt az egy csöpp gyereket rendesen ütálják, mert az kis fekete, az már a Kukár banda, az nem olyan, mint ők!”*

A feketeség olyan diszkurzív alakzat, amelyen keresztül a családi viszonyok elbeszélhetőek, át- és újrafogalmazhatóak.

Családja jelenlétében „Savanyú” magzatként vagy csecsemőként elvesztett gyerekeiről mesél²⁹. Arról, hogy amikor fiatal volt, a fiúgyerekek „nem maradtak meg nála”, négy fiút is elvesztett. Bár a történetet monológyszerűen le lehet írni, a helyzetben folyamatosak a közbeszólások. A jelenlévő többi asszony saját eseteinek egy-egy mondatával támasztja alá az elhangzottakat. A férj egy megjegyzéssel („Milyen nagy, 22 éves fiam lenne már most!”) az első, még nem tőle lévő gyereket is bevonja a történetbe ezáltal is megerősítve szövetségüket. Három kislányt azt számolgatja, hogy hányan lennének testvérek, hány évesek lennének most bátyjaik, illetve mivel – ahogy a történetből kiderül – apjuk után „mindegyik elsőszülött” a Robi nevet kapta, hogy akkor most hány Robika is van tulajdonképpen, és az anyjukat kérdezzetük, hogy az aktuális történet hányadik Robikáról is szól. Savanyú mindig igazítja a kérdésekhez és megjegyzésekhez a történetet, annak „linearitása” ezeken a reakciókon keresztül alakul. Az ebben a helyzetben elhangzottakból egy történetet emelnénk most ki, egy néhány hetesen elvesztett kisgyerek történetét. A csecsemő két dolgon keresztül teremődik meg az elbeszélésben: egyrészt „fiú” – a történetben ez a halált jelenti; másrészt „fekete” – lássuk ez mit jelent, és ezen keresztül mi mondható el.

²⁹ Vö: Horváth 2002b.

A történet bevezetésében Savanyú vizsgálatra megy be a miskolci kórházba, ahol bent tartják, mert „baj volt bennem a gyerekekkel”, és gyorsan kiderül az is, hogy meg kell szülnie a csecsemőt. Innentől viszont a kislány története már nem elsődlegesen a bekövetkező tragédia kontextusában jelenik meg a helyzetben (a jelenlévő fiúgyerekek, ahogy kérdezetnek és bevonódnak anyjuk történetébe, a szituációban behelyettesíteni látszanak ezeket az elveszített gyerekeket), hanem valamiféle feketeségtörténetté alakul³⁰. „Nagyon fekete volt. Nem az, mert hát az Illés is nagyon barna... (és összevet mellette álló, „fekete Illésnek”, „négusnak” vagy „fekete pákónak” becézett kislával) ...De az nem így, az rendesen fekete volt. A kis fasza meg, láttatok volna, hogy szopjam le, picit csöpp volt, hát hat hónapra lett, az is sötét fekete. Kérdi tőlem az orvos, hogy azt mondja, már ne haragudjon meg anyuka, hogy így megkérdezem, de hát néger a maga férje, hogy ez a gyerek ennyire fekete? Én meg rendesen a szemébe nevettem, pedig nagy fájdalmaim volt gondolhatod, hogy még el is szégyellte magát, oszt mondtam neki, doktorúr, mondom, ha maga meglátná az anyósomat, akkor mindent értene”. Az újszülött tehát a feketeségén keresztül teremtődik meg a történetben. Még neve is, amely eredetileg „halála jelölője” (hiszen Savanyú fiúgyerekei a történetmesélés kontextusában ebben a sorsban jelennek meg) átíródik ezzel a feketeséggel: „a kis fasza...az is sötét fekete”. Az „első Robika” a feketeségen keresztül jön létre. Feketesége Savanyú (a más faluból beházasodott meny, sógornő) „ehhez” a családhoz tartozását teremti meg, akik körében most a történet elhangzik. Anyósa színére hivatkozni ebben a kontextusban létrehozása, felvállalása és megerősítése ennek az odatartozásnak.

Savanyú egy másik helyzetben tréfálkozva azt mondja: „Én ám gyereknek nem voltam ilyen fekete. Csak amióta ebbe a családba kerültem, azóta lettem ilyen fekete.” Férjéhez fordul, aki közben félhangosan olyan megjegyzéseket tesz, hogy „Persze Sályban (innen való Savanyú) már fehérek a cigányok”, meg hogy csak meg kell nézni felesége testvéreit, hogy azok milyen szép fchérek: „Igaz, rohadjál meg, tisztára befeketedtem itt közöttetek!”

„Akkor igaz-e, az első Robika volt az egészünk közt a legfeketebb, még az Illésnél is feketebb” – halljuk a történetmesélés közben a gyerekek szólását. „Még nálam is feketebb, anyu?”

³⁰ Az hogy ebben a helyzetben a kislány feketeségén keresztül lesz megteremtve, hogy története valamiféle feketeségtörténetté alakul, egyáltalán nem törvényszerű. Egy másik helyzetben az újszülött halála más narratívában épül föl. „Megyek be egyszer, viszem a tejet, ahogy rendesen... akkor elém áll a nővér és kérdezi, maga meg hova megy anyuka? Emlékszem nagy gúnyosan mondta... hát mondom neki, hogy megbolondult vagy mi van, a gyerekemnek hozam a tejet. Akkor ő meg úgy tett, hogy hát pedig ők kiküldték nekem a táviratot, hogy már most nem kell, hogy jöjjenek, mert a gyerekem már meghalt. Nekiestem én a nővérnek, hogy ilyen nagy szívtelenül csak úgy a szemembe megmondja. Nem az, ha egy doktornő, vagy maga az Úristen áll előttem, annak is nekimentem volna akkor... Emlékszem, ilyen apró üvegablakok voltak ott a folyosón, abból is kiürtem vagy tízet, de a szívem akkor is jobban fájt, mint az össze-vissza vágott kezeim” (vö: Horváth uo.). A kérdés, hogy a feketeség diszkurzív alakzatán keresztül létrehozni ezt a történetet mennyiben különbözik a megvalósuló egyéb narratíváktól, miket teremt meg azokhoz képest; vagyis egyáltalán hogyan értelmezhetünk egy olyan diszkurzív stratégiát, amely a halál és az anyai fájdalom létrehozása helyett a borszín alakzatát hozza mozgásba.

11.4. „NE TEGYED MAGAD, TE KIS FEKETE NŐ!” – ÖSSZEGZÉS HELYETT

Az előző részben arról beszéltünk, hogy a börszín diszkurzív alakzatán keresztül miképp konstruálódnak és működnek egymástól elválaszthatatlanul a cigánysággal, a szexualitással és a rokonsággal kapcsolatos különbségek. A különbségek azonban egyéb diszkurzív alakzatokban (diskurzust szervező jellegzetes „témákban”) is konstruálódnak, működnek és kezelődnek (ilyeneként említettük a „retkesség-kényesség”, az „éhség” és a „szégyen” diskurzusokat), újra- és átfogalmazva a börszín diskurzusában megteremtődő különbségkonstrukciókat. A „börszín” ebből a szempontból csak példa, egy átfogóbb és összetettebb működésmód egy lehetséges aspektusa. (Feladatunk a jövőben nyilván az lehet, hogy a többi diszkurzív alakzat működésén – illetve ezek „találkozásain” – keresztül a különbségek egyéb konstruálódási módjait is értelmezni próbáljuk.)

Most viszont lezárásként (összegzés helyett) egy ehhez képest fordított stratégiát választunk. Egy konkrét beszélgetésrészletet fogunk idézni, amelyről úgy gondoljuk, hogy kifejezetten egy különbség – a cigány mint különbség – létrehozásának diszkurzív eseménye. Azt láthatjuk meg belőle, hogy azok a nagy diskurzustémák, amelyeket mi diszkurzív alakzatoknak neveztünk és az elemzés céljait szolgálva elválasztottunk egymástól, hogyan érnek össze egy olyan gyakorlatban, amely kifejezetten a cigány különbözőség megteremtésének aktusa. Ugyanakkor sietve hozzá is tesszük, hogy ez a „fordított stratégia”, amely a különbségek alakzatait mutatja meg és nem az alakzatok mentén konstruálódó különbséget (amellett, hogy elméletileg rendkívül problematikus, mert megelőlegezi és fixálja magát a különbséget), a legtöbb helyzetben éppen a különbségek bemutatott működésmódja miatt kivitelezhetetlen. Hiszen, amint láttuk, a különbségek működtetésének célja (lényege) éppen a mozgásban tartás és nem a fixálás. Az alakzatok éppen „arra jök”, hogy bennük van a mozgás lehetőség. (Emlékezzünk csak: amit a „cigány” fixál, azt a „feketeség” ki tudja mozdítani).

A következőzben idézett elbeszélés esetében azonban a különbség fixálása a fontos. A történet elbeszélője („Savanyú”) e helyzet erejéig valamiféle cigány különbséget szeretne fixálni, és ezzel egyidejűleg saját cigányságát valamihez képest rögzíteni. Ezt egy alapvetően monologikus, négyszemközti interjúhelyzetben (amilyenben ez az elbeszélés elhangzik) jóval nagyobb eséllyel teszi meg, mint a hétköznapi „beszólógatós” interakciós szituációkban. De az elbeszélésnek még így is egy olyan távoli, ismeretlen személyt kell létrehoznia, akit kizárólag a cigány különbözőség diskurzusában lehet megteremtetni, bevetve ehhez minden lehetséges diszkurzív alakzatot.

Előljáróban még annyit, hogy a következő idézet nemcsak azért szerepel itt szövegünk lezárásaként, mert egy nagyon radikális „cigány különbözőség” narratívát, egy „*Mire teszed magad?*” történetet látunk benne, amely ráadásul az általunk említett diszkurzív témákon („kényesség”, „szégyen”, „barnaság”) keresztül bontja ki magát; hanem azért is, mert továbbvisz minket egy következő problematika felé. Látni fogjuk, hogy „Savanyú” *beszédmódján* keresztül teremti meg az elbeszélésben szereplő asszonyt azt állítva róla, hogy „*Úgy beszélt, mint egy magyar*”. Pedig – folytatja „Savanyú” – „*mozdulatjáról, beszédéről, akármilyen fehér legyen, kékszemű legyen, észreveszed a beszédéből, hogy nem az, mint egy magyar*”. Mondja is neki (még az elbeszélt események idejében): „*Hát a szólásodról észre veszem, hogy cigány vagy! Hiába úriasan beszélsz,*

meg kényeskedel". És a figyelmeztetés hatására az asszony meg is változik: „Utána már átfordította a szót, tudod cigánra”.

Savanyú ezzel egy fontos dologra figyelmeztet bennünket. Míg mi eddig „nagy témákról” beszélünk a diszkurzív alakzatok kapcsán, valószínűleg fontos egy „hogyan” is, ami ezeket a diskurzusokat szervezi (amelyeken keresztül ezek a diskurzusok szerveződnek). Nem feltétlenül csak abban az értelemben, ahogy „ő felveti”: nála a „beszéd” mint a különbséget létrehozó lehetséges egyeztetési alakzat jelenik meg (ez az, amit az irodalom leginkább *explicit nyelvi ideológiáknak* nevezne). Hanem mint magának a diskurzusnak a szerveződési módja, az alakzatok működésének logikája, taktikája: *hogyanja*³¹.

Amikor szövegünkben a borszín diszkurzív alakzatának működését próbáltuk kibontani, már utaltunk erre a gyakorlatokban megvalósuló mögöttes működési elvre. Azt mondtuk, az interpelláció nem visszautal és hivatkozik a testekre mint saját referenciáira, amelyekről a különbségek bármikor leolvashatóak (ahogy például a „Jecigányozás” egy ilyen szemléletmódban működik). Ehelyett a különbségek megidézésével egyeztetésbe, vagyis mozgásba hozza a testeket. Meg kell vizsgálnunk, hogy a referencialitás ezen kerülése, a nyelv elmozdító erejének felértékelése még milyen „területeken” jelenik meg, milyen összefüggésekbe illeszkedik és ez mit jelent a diskurzus működése, például a különbségek konstruálódásának működése szempontjából. Ez lehet az a másik irány, amerre szövegünk a jövőben szintén továbbgondolható.

Álljon most végezetül itt az eddig elmondotknál bővebb kommentár nélkül ez az idézet, amely tehát egy narratív lehetősége a cigány különbözőség diszkurzív megkonstruálásának:

„Mondom egyszer voltam a kórházba, oszt egy kis cigánycsaj volt. De barnább volt mind én, meg úrias volt, tudod kényes volt, tetette magát magyarnak. Úgy beszélt, mint egy magyar. Hát. Oszt olyan csúnya anyja volt, hogy ki se lehetett csúfolni mikor gyött hozzá. Oszt, tudod, kimentünk úgy cigizni, oszt kér tüllem tüzet, mejd gyütöt nem hagyott nála az ura ottan, vizatartáson voltam valamelyik gyerekkel. Cukor miatt a Danival. Aszondja, jaj aszondja (afféktálva) „Kérhetnék egy kis tüzet?” De a mozgásáról én, még ha fehér lett volna is, Kati, a mozgásáról észreveszem, hogy cigán, mozdulatjáról, beszédéről, akármilyen fehér legyen, kékszemű legyen, észreveszed a beszédiből, hogy nem az, mint egy, mint egy magyar. Komolyan, észre lehet venni. Ej mondtam, te nagy magyarnak tettetted magad oszt oláh cigányabb vagy, cigányabb vagy mint én, te kis szarházi nő, ne tegyed magad, te kis fekete nő. Elöttem teszed magad? Hát a szólásodriul észre veszem hogy cigány vagy! Hiába úriasan beszélsz, meg kényeskedel. Na, nem jól bántak vele a nővérek, hogy olyan csintalan volt, meg kényes volt. Utána jött oda cigit kérni. Mondom, menjél kérj a magyaroktúl. Ne tölünk. Ja nem akarta ő, aszondja, ő aszondja, utána már átfordította a szót tudod cigánra. Ugye mondom, hogy cigán vagy, szopd le az uram faszát! Nem magyar vagy, nem kell tenni. Há szégyelled magad? Há ne szégyeld, hogy anag születé!”

³¹ „(...) az, amiről a felek beszéltek, nem különböztethető meg attól, ahogyan beszéltek. (...) Annak magyarázata, hogy a felek miről beszéltek, teljes egészében annak leírásából állna, ahogyan beszéltek. (...) Ebben az esetben annak felismert értelme, amit egy ember mond, egyes-egyedül és kizárólag beszélése módszerének a megismerése, annak belátása, ahogyan beszél (...) Felismerni, mit mondtak, annyi, mint felismerni, hogyan beszél egy ember” (Garfinkel 2000:373)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ahearn, Laura M. 2001. Language and Agency. *Annual Review of Anthropology* 30:109–37.
- Althusser, Louis 1976. Idéologie et appareils idéologique d'État. In: *Positions*. Paris: Éditions Sociales.
- Besnier, Niko 2003. Crossing Gender, Mixing Language: The Linguistic Construction of Transgenderism in Tonga. In: Holmes Janet – Meyerhoff Miriam szerk., *The Handbook of Language and Gender*. Oxford: Blackwell. 279–301.
- Bucholtz, Mary 1999. You Da Man: Narrating the Racial Other in the Linguistic Production of White Masculinity. *Journal of Sociolinguistics* 3:443–460.
- Bucholtz, Mary 2003. Theories of Discourse as Theories of Gender: Discourse Analysis in Language and Gender Studies. In: Janet Holmes – Miriam Meyerhoff, *The Handbook of Language and Gender*. Blackwell Publishing. 43–68.
- Bucholtz, Mary – Hall, Kira szerk., 2004. Theorizing Identity in Language and Sexuality Research. *Language in Society* 33:468–515.
- Butler, Judith 1997. On Linguistic Vulnerability. In: *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. London: Routledge.
- Butler, Judith 2005. *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Budapest: Új Mandátum.
- Eder, Donna 1993. „Go get ya a French!”: Romantic and Sexual Teasing among Adolescent Girls. In: Deborah Tannen szerk., *Gender and Conversational Interaction*. New York: Oxford University Press. 17–31.
- Garfinkel, Harold 2000. Mi az etnometodológia? In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter szerk., *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum. 352–379.
- Gaudio, Rudolf P. 2001. White Man Do it too: Racialized (Homo)sexualities in Postcolonial Hausaland. *Journal of Linguistic Anthropology* 11:36–51.
- Géring Zsuzsanna 2005. 3-6-12: Avagy összefoglaló művek a diskurzuselmélet területéről. *Szociológiai Szemle* 2:130–142.
- Hall, Kira 1997. „Go suck your housband’s sugarcane!”: Hijras and the Use of Social Insults. In: Hall, Kira – Livia Anna (eds.), *Queerly Phrased: Language, Gender and Sexuality*, New York: Oxford University Press. 430–460.
- Hall Kira- Livia Anna (eds.) 1997. *Queerly Phrased: Language, Gender and Sexuality*. New York: Oxford University Press.
- Horváth Kata 2001. „Cigány munka” – „gádzsó munka”. In: Ando – Eperjessy – Grin – Krupa szerk., *A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón*. Békésesaba – Budapest. 401–413.
- Horváth Kata 2002a. „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epizódok egy falusi magyar cigány közösség életéből. (Antropológiai esettanulmány). In: Kovács Nóra – Szarka László szerk., *Tér és terep*. Budapest: Akadémiai. 241–327.
- Horváth Kata 2002b Savanyú mondja. *Beszélő* (7)4:70–82.
- Horváth Kata 2006a Éhség-szövegek. A szociológia, a média és egy cigány közösség éhség-interpretációi. In: Prónai Csaba szerk., *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 103–124.
- Horváth Kata 2006b A „barlanglakás” mint elbeszél hely. In: A. Gergely András – Papp Richard – Prónai Csaba szerk., *Kultúrák között*. Hommage à Boglár Lajos. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 147–158.
- Horváth Kata – Prónai Csaba 2000. „Retkesek” és „kényesek” között. (Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásairól.) *Café Babel* (38)4:33–45.
- Jagose, Annamarie 2003. *Bevezetés a queer-elméletbe*. Budapest: Új Mandátum.

- Kiesling, Scott 1997. Power and Language of Men. In Sally Johnson – Ulrike Hanna Meinhof szerk., *Language and Masculinity*. Oxford : Basil Blackwell. 65–68.
- Kiesling, Scott 2002 Playing the Straight Man : Displaying and Maintaining Male Heterosexuality in Discourse. In Kathryn Campbell-Kibler et al szerk., *Language and Sexuality: Contesting Meaning in Theory and Practice*, Stanford: CSLI Publications. 249–266.
- Kovai Cecília 2002. Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között. *Tabula* 5(2):272–289.
- Kovai Cecília 2004 Miért lett Rudi munkanélküli? In: Kemény Márton – A. Gergely András szerk., *Motogoria*. Budapest: MTA PTI – ELTE Társadalomtudományi Kar. 354–367.
- Kovai Cecília 2006. Nemek határain In: Prónai Csaba szerk., *Cigány világok Európában*, Budapest: Nyitott Könyvműhely, 196–211.
- Kulick, Don 1997. The Gender of Brazilian Transgendered Prostitutes. *American Anthropologist* 99:574–585.
- Kulick, Don 1998. *Travesti*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kulick, Don 1999. *Transgender and Language*. A Review of Literature and Suggestions for the Future. *GLQ* 5:605–622.
- Kulick, Don 2002. Queer Linguistics? In Kathryn Campbell-Kibler et al szerk., *Language and Sexuality: Contesting Meaning in Theory and Practice*, Stanford: CSLI Publications. 65–68.
- Livia Anna 2002. The Future of Queer Linguistics. In Kathryn Campbell-Kibler et al szerk., *Language and Sexuality: Contesting Meaning in Theory and Practice*, Stanford: CSLI Publications. 85–97.
- Morrish, Elizabeth 1997. „Falling Short of God’s Ideal”: Public Discourse about Lesbians and Gays. In: Hall Kira- Livia Anna szerk., *Queerly Phrased: Language, Gender and Sexuality*, New York: Oxford University Press. 35–57.
- Oblath Márton 2006. A „cigány” kategória diszkurzív és történeti rekonstrukciója. *Anthropolis* (3)1:51–62.
- Ortner, Sherry B. 1996. Toward a Feminist, Minority, Postcolonial, Subaltern, etc., Theory of Practice. In: *Making Gender: The Politics and Erotics of Culture*, Boston, MA: Beacon Press. 1–20.
- Queen, Robin M. 2002. A matter of Interpretation: The „Future” of „Queer Linguistics”. In Kathryn Campbell-Kibler et al szerk., *Language and Sexuality: Contesting Meaning in Theory and Practice*, Stanford: CSLI Publications. 69–86.
- Van Dijk, Teun A. 2000. A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk., *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas.
- Wetherell, Margaret – Taylor, Stephanie – Yates, Simeon szerk. 2001. *Discourse Theory and Practice*. London: Sage Publication.

V. NYELVMEGŐRZÉS VAGY NYELVCSERE?
– SZOCIOLINGVISZTIKAI VIZSGÁLATOK
CIGÁNY KÖZÖSSÉGEKBEN

---

12. Bartha Csilla: Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány
közösségben – „A régiek a régi cigányt beszélék, mi már kavarjuk” 244
13. Pálmainé Orsós Anna: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei..... 266
14. Menyhárt József–M. Pintér Tibor: Nyelvek és lehetőségeik
Malomhelyen..... 293
-

12. NYELVCSERE KÉT MAGYARORSZÁGI OLÁH CIGÁNY KÖZÖSSÉGBEN „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk”*

Bartha Csilla

12.1. A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI

A *cigányság* összefoglaló névvel illetett, romani, beás és magyar nyelvű közösségek jelentik Magyarország legnagyobb nyelvi-etnikai kisebbségét. Miközben a velük kapcsolatos kérdések, leggyakrabban mint társadalmi problémák, hosszú idő óta jelen vannak a társadalomtudományi, illetőleg a mindennapi diskurzusokban, a cigánykutatások pedig több mint egy évszados múltra tekintenek vissza, e közösségek voltaképpen csak 1993-ban, a *nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvény* megszületésével vívhattak ki maguknak a többi nemzeti kisebbséggel – elvben – azonos státuszt.

A cigányközösségek számára azonban ez és a később megszületett jogi dokumentumok nem bizonyulnak elegendőnek ahhoz, hogy a többségi társadalom részéről megnyilvánuló tannyelvi és társadalmi diszkriminációt (vö. Kontra 1997 [1999]; 2003) megszüntessék, s a gyakorlatban is biztosítsák azokat az intézményes és szimbolikus lehetőségeket, amelyek a többi kisebbség számára mára valamelyest megteremtődtek. Elsőként Réger Zita kutatásai (1974; 1978; 1990; 2001), majd az ő nyomdokain tanulmányok egész sora (pl Szalai 1999; Gúti 2001; Bartha 2002) hiába hívták fel a figyelmet, hogy a cigány gyermekek iskolai nehézségeinek jelentős része nyelvi gyökerű, s hogy e nyelvi hátrány más területekre is átvevődő hátrányokként társadalmi esélytelenséggé válik¹. A cigány

* A tanulmány korábbi változata „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk” – Nyelvcserre két magyarországi oláh cigány közösségben címmel jelent meg 2006-ban. Forráshelye: Kálmán László szerk., *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó. 411–440.

¹ A felhalmozódott külföldi és hazai kutatási anyag valójában azt jelzi, hogy az iskolai (nyelvi) nehézségek jó részének okait a nyelvi szocializációs különbségekben kell keresnünk. Ha az otthonról hozott szocializációs mintákat az iskola nem támogatja, sőt kerülendőnek tartja, a különbség deficité válik. „Eltérő társadalmi réteghez vagy etnikai közösségekhez tartozó gyerekek szocializációjának és iskolai esélyeinek a vizsgálata azt mutatta: az otthon elsajátított nyelvhasználati módok előny vagy hátrány forrásai lehetnek az iskolában [...] Az otthon elvárt és az oktatás által megkívánt nyelvhasználati módok szélsőségesen különböző mivolta súlyos nehézségek, kudarcok forrása a gyermekek számára az iskolában. Ez a tényező valószínűleg már önmagában is mintegy „garantálja” az iskolai eredménytelenséget” (Réger 2001:86, 89). Ez más szóval azt jelenti, hogy bekerülve az iskolába, sok gyermek számára feszültség keletkezik a saját környezetben megtapasztalt nyelvi valóság, a helyi csoportnormák és az iskola által (is) közvetített nyelvi elvárások között. Bár a magyar anyanyelvű cigány gyerekek iskolai teljesítménye kissé kedvezőbb képet mutat, mint a romani/beás egynyelvűeké vagy kétnyelvű gyerekeké, gyakran ők is a romani, illetve beás anyanyelvűekéhez hasonló nehézségekkel küszködnek. Réger Zita kutatásából nyilvánvalóvá válik, hogy a „cigány gyermekek nyelvi hátránya nagyrészt abból ered, hogy a gyerekek számára elérhető, otthon elsajátított nyelvi mintából az írott nyelvvél, az írásbeliséggel való kapcsolat rendszerint hiányzik. [...] Ugyanakkor azok a sajátos nyelvhasználati módok,

gyermeket integrálni akaró programok nagy részében még mindig nincs helye a cigány (romani/beás) nyelveknek és az otthonról hozott eltérő nyelvi szocializációs minták értékelésének.

Ma Magyarországon a legtöbb kisebbségi közösség a nyelvcsere, a magyar nyelvi egynyelvűségben végződő folyamat különböző fázisait éli át. Különösen a nyelvi folyamatokat illetően a rendszerváltás óta nemcsak a mindennapi vagy a politikai, de a tudományos diskurzusban, valamint az intézményesült tudománypolitikai gyakorlatokban is jól érzékelhető az etnikai-kulturális nemzetfelfogás elsőbbségéből magyarázható kettős mérce, mely nem ritkán eltérő módon közelít a magyarországi kisebbségekhez és a Kárpát-medencei magyarsághoz, az előbbi csoportok nyelvi asszimilációját a társadalmi-gazdasági változások természetes velejárójának tartva. E kettős mérce legalább annyira látványosan van jelen a magyarországi kisebbségek belső kategorizációjában, melyre a *nemzeti és etnikai kisebbség* terminológiai distinkció is utal². A cigánysággal foglalkozó politikai és társadalomtudományi diskurzusban a nyelvi kérdés (nyelvmegőrzés, a nyelvek fejlesztése, anyanyelvi oktatás, nyelvhasználati jogok stb.) szerepe periférikus. Még meglepőbb, sőt nyelvi emberi jogi szempontból aggályos, hogy kormányoldalról is megjelennek olyan érvek, melyek mindezt az érintett kisebbségi csoport „elenyésző számával” magyarázzák³. A nemzetközi kritika ellenére ma is eltérő társadalmi és politikai gyakorlatok működnek a tekintetben, hogy a cigánysággal összefüggő kérdések szociális vagy etnikai-kulturális-nyelvi alapon kezelendők-e (lásd például Commission Report 2002).

Ebben a helyzetben milyen esélye lehet a nyelvmegőrzésnek, a nyelvi revitalizációnak ott, ahol a szülők még természetes módon adják át első nyelvüket gyermekeiknek, így majd mindenki beszéli a romani nyelvet? Bánréti Zoltán vezetésével zajlott az *Cigány nyelvek, cigány közösségek: a romani és beás nyelvek komplex nyelvészeti vizsgálata* című kutatás, melynek egyik alprogramja keretében folytak azok az elméleti kutatások a nyelvcsere-nyelvmegtartás és a cigány nyelvek revitalizációs lehetőségeinek összefüggéseiről, amelyek a jelen tanulmány alapját jelentő nyelvcserevizsgálatot előkészítették⁴.

---

amelyekre például egy hagyományos cigány kultúrában felnövekvő gyereket anyanyelvi közössége megtanít, az iskolai követelmények szempontjából teljesen irrelevánsak. (Tapasztalataink szerint a hagyományos cigány orális kultúrát még őrző családok gyerekeinek kulturális-nyelvi tudásáról az iskola általában nem is tud – illetve nem vesz róla tudomást.) (Réger 2001: 89; 1974; 1978)”. A magyar nyelvű cigány gyermekek diskurzusmintái sok tekintetben eltérnek a magyar nyelvű nem cigány beszélőektől: más szabályokat követ például a beszélők közötti szóátadás módja, a párhuzamos, átfedő beszéd mennyisége vagy mások a történetmondásra vonatkozó szerkezeti és tartalmi elvárások stb. Az iskola, a tanár mindezt igen gyakran differenciálatlanul képességhiányként, deficitként, nem pedig különbségként kezeli és azonnal megbélyegzi a kulturális, szocializációs (valamint regionális, társadalmi, gazdasági) különbözőségekből adódó rendszerszerű nyelvi-nyelvhasználati eltéréseket (vö. Bartha 2002).

² Érdemes megemlíteni, hogy az „anyaországgal nem rendelkező” cigány kisebbség a kisebbségi törvény alapváltozatában nem is szerepelt (Vermeersch 2004).

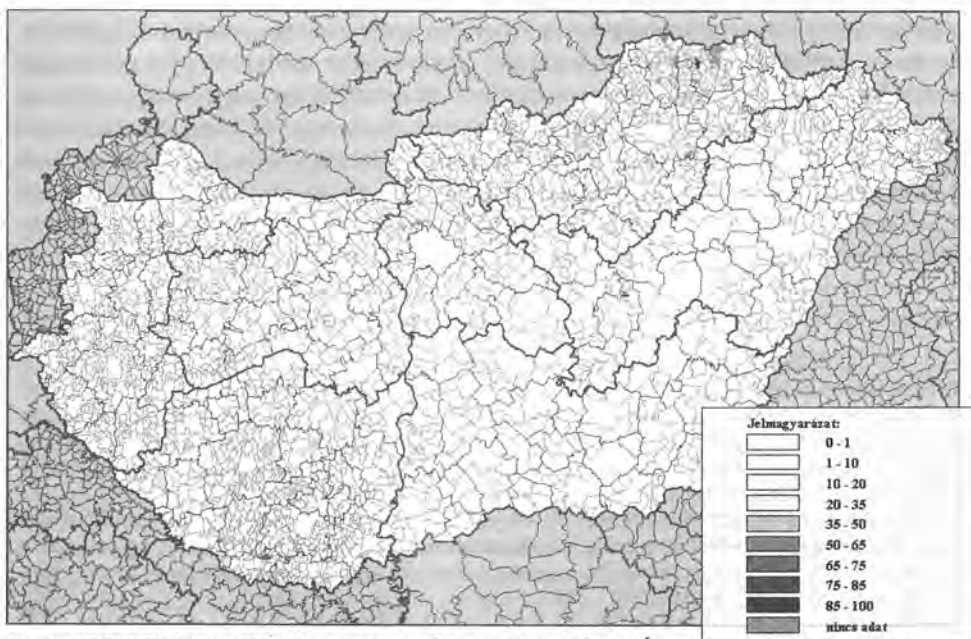
³ „A második csoportot a roma kisebbség alkotja. Itt a fő probléma nem az anyanyelvi oktatás támogatása, hiszen a roma népesség 85%-a századokkal korábban elvesztette eredeti nyelvét és csak magyarul beszél. Az Oktatási Minisztérium a szegregáció problémája ellen elsősorban az integrált oktatás elősegítésével és természetesen pénzügyi támogatásával kíván harcolni.” (Solymosi 2006:44; saját fordítás, kiemelés BCS).

⁴ *Cigány nyelvek, cigány közösségek: a romani és beás nyelvek komplex nyelvészeti vizsgálata* (OKTK 0216); A terepmunkát és az elemzést az MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézetben Kemény István által koordinált, 5/017/2001 számú NKFP-kutatás tette lehetővé, melynek témafelelőse Vajda Imre volt.

Az utóbbi időben egyre több fiatal nyelvész foglalkozik a Magyarországon beszélt két cigány nyelv, a romani és a beás strukturális nyelvészeti, szociolingvisztikai, antropológiai leírásával (lásd például Orsós 2000; Orsós és Varga 2001; Orsós et al. 2002; Szalai 1997; 1999a; 1999b; 2000; Horváth 2002), mind több alkalmazott nyelvészeti, pedagógiai megközelítés lát napvilágot, elsősorban a cigány gyermekek oktatásával kapcsolatban. Mindazonáltal a mai napig hiányoztak azok a kutatások Magyarországon, amelyek egy adott hagyományos cigány közösség nyelvi asszimilációjának mikéntjét és mértékét szisztematikus módon, szociolingvisztikai eszközökkel tárták volna fel.

12.2. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG

A helyzet rendkívül összetett, hiszen a magyarországi cigány népesség (1. ábra) nyelvi-
leg legalább három, egymástól elkülönülő főbb csoportra oszlik, amelyek közül az egyik már nem beszéli a romani nyelvet, a másik kettő pedig egymás számára kölcsönösen nem érthető, különböző dialektusokból álló nyelveket, a romanit és a beást használja mindennapi érintkezéseiben (Réger 1988; Tólos 2001; Matras 2005a;). Fontos kiemelni továbbá, hogy a romani vagy beás anyanyelvű/első nyelvű beszélők nagyobb része ma

Forrás: KMKA Térképtár, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet⁵

1. ábra. A cigány nemzetiségű népesség aránya [%] Magyarország településein, 2002.

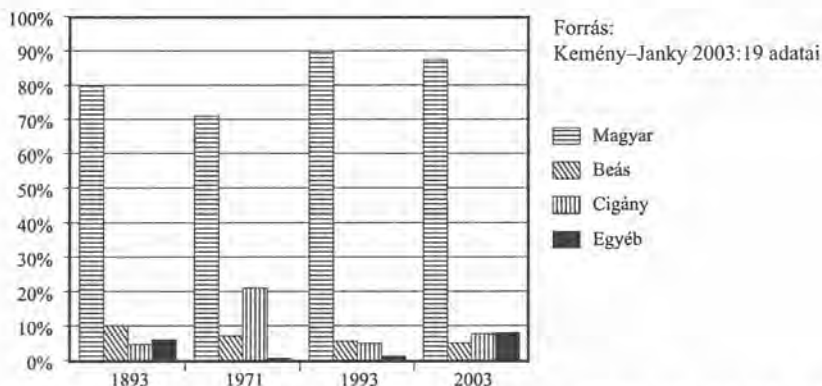
⁵ A térkép a Kárpát-medencei kisebbségi magyar lakta települések és régiók a 20. században. Etnikai térszerkezeti, közigazgatási és nyelvi folyamatok. A magyar kisebbségek településszintű integrált adatbázisa'' (KMKA) című és 5/44/2002. számú NKFP kutatási program adatbázisából származik.

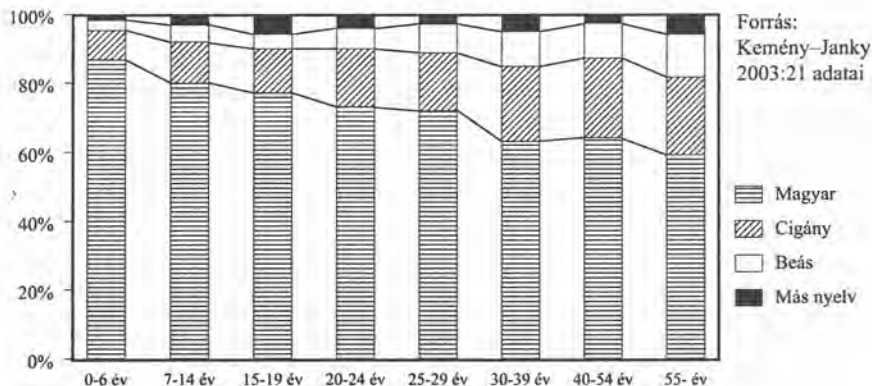
kétnyelvű (vö. Matras 2005b: 4), sőt, a számarányában legnépesebb magyar egynyelvű cigány közösség is nyelvileg legalább annyira változatos, mint társadalmi hovatartozását tekintve. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy e sematikusan három nyelvi közösségként értelmezett csoportban a cigány és a magyar nyelvnek egészen eltérő szimbolikus jelentései és funkciói vannak, mint ahogy eltérő szerepeik lesznek a „cigány identitás” konstruálásában is (a romanira általában lásd Matras 2004).

Az 1971-es, Kemény István által vezetett országos reprezentatív cigánykutatás (Kemény 1976) arra a következtetésre jutott, hogy a magyarországi cigányok 21,2%-a beszélt a romani nyelv valamelyik dialektusát. Egy újabb keletű, 1993-94-es kutatásuk adatai szerint ez a szám tovább csökkent, most 4,4%, ami a nyelvcsere igen előrehaladott mértékére enged következtetni (Kemény 1999).

Tény azonban, hogy sem az 1971-es, sem az 1993-94-es kutatás nem tűzte ki célul a nyelvcsere (nyelvi asszimiláció) okainak és a folyamat mikéntjének a feltárását. Kemény István legújabb, 2003-as vizsgálata (Kemény és Janky 2003), valamint etnográfiai esettanulmányok mégis azt sugallják, hogy az 1989 utáni politikai-társadalmi változások, az 1993-as kisebbségi törvény, a ratifikált nemzetközi jogi instrumentumok stb. hatására számos településen a nyelvcsere üteme lassulni látszik, helyenként pedig a nyelvi

2. ábra. A cigány népesség anyanyelv szerinti megoszlása 1893 és 2003 között

3. ábra. A beszélt nyelvek százalékaránya korcsoportonként

revitalizációnak érzékelhető eredményei vannak. A legutóbbi, 2003. évi országos vizsgálat tehát bizonyos elmozdulást sejtet. Kemény adatai azt mutatják (Kemény István és Janky Béla 2003; lásd még Kemény et al 2004: 37–50), hogy az elmúlt tíz évben enyhén csökkent a magyar anyanyelvi önbevallás, miközben a romani enyhe emelkedést mutat (2. ábra). Ha azonban korcsoportok szerint nézzük meg a nyelvek eloszlását (3. ábra), a fokozatos nyelvcsere folyamata rajzolódik ki.

12.3. VIZSGÁLATI KÉRDÉSEK

Az olyan kérdésekre, hogy milyen esélye van a nyelvmegőrzésnek, a nyelvi revitalizációnak a romani és a beás esetében, milyen nyelvpolitikai, nyelvtervezési döntések és gyakorlatok tehetik ezt lehetségessé, árnyalt válaszokra lenne szükség. Ehhez azonban – úgy tűnik – nem elegendők a nagy ivű, országos reprezentatív felmérések⁶ vagy a népszámlálások anyanyelvi adatai, melyeket a nyelvi kisebbségekkel foglalkozó szociolingvisták – nyelvészeti megfontolások alapján – igen nagy fenntartásokkal kezelnek. Kemény István és Janky Béla Kontra Miklós 2003-as cikkét idézve ugyancsak megemlíti ezt a problémát (Kemény–Janky 2003: 19–20; Kontra 2003, Kontra jelen kötet), ugyanakkor az általuk használt szociológiai felmérések nyelvre vonatkozó adatai is kevésbé alkalmasak arra, hogy általuk a cigányság körében zajló nyelvcsereéről valóságos képet kapjunk. (A censusok és kérdőívek anyanyelvi válaszainak a nyelvcserefolyamat vizsgálatára való alkalmatlanságáról részletesebben lásd Bartha 1999: 150–159).

Mivel a cigányság nyelvileg, dialektálisan, földrajzilag, társadalmilag, gazdaságilag, vallásilag is rendkívül tagolt (e változatosság akár egy településen belül is jelen van), s minthogy nem rendelkezünk még hozzávetőleges adatokkal sem arról, hogy a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók körében ténylegesen mekkora a romani-magyar, illetve beás-magyar kétnyelvűek aránya, jóval nagyobb hangsúlyt kell fektetni a helyi közösségekben zajló folyamatok értelmezésére. A különféle témájú etnográfiai, antropológiai kutatási beszámolókból, amelyek ugyan elsődlegesen nem nyelvi kérdésekre helyezik a hangsúlyt, a kutatók azonban jelentős tereptapasztalatokkal rendelkeznek, valóságos élethelyzetekben, valóságos kommunikáló felek interakcióinak tanúi vagy részesei, az a feltételezésünk látszik igazolódni, miszerint a „magyar anyanyelvű” cigány csoportban nem elhanyagolható azoknak az aránya, akik ténylegesen kétnyelvűek, napi érintkezéseikben a magyar mellett a romani vagy beás valamelyik változatát használják. Az anyanyelv be nem vallásának nyelvcsereológiai okai közé tartozik, hogy a kisebbségi beszélők gyakran érzékelik, miszerint az etnikai előítéletek egy része nyíltan vagy burkoltan nyelvi természetű⁷. A nem sztenderd, az akcentusos vagy a kétnyelvű beszéd a többségi előítéletek és sztereotípiák nyilvánvaló indexei, amelyek hatással vannak a kisebbségi beszélők

⁶ Kemény István vizsgálatai igen sok elméleti és kutatómódszertani problémát vetnek fel (különösen lásd Kemény és Janky 2003: 8; 19, 22), másrészt a tudományos, a politikai és a mindennapi diskurzusok ugyancsak naponta tükrözik azt a dilemmát, hogy kit lehet (milyen szempontok alapján) a cigány/roma kategóriába sorolni és kinek. E régóta folyó társadalomtudományi vitát most nincs módom részletezni.

⁷ Egy roma asszony életút-interjújából származik az alábbi, a fentiekre jól reflektáló részlet: „A kicsi kérdezte a napokban (...) Anya, te cigány vagy? Hát. Erre én azt mondtam, hogy ide figyelj, mindenki magyar, mert magyarul beszél. Ennyi. Aki cigánynak mondja magát, az cigány. De végül is mondtam neki, hogy én cigány vagyok. Anyukám magyar, apukám cigány. Ez ilyen fél dolog. Nagyon vegyes.” (Németh é.n.)

nyelvi önértékelésére, etnikai identitásuk formálódására, az etnikus tudás és viselkedés tartalmára. Mindezek a folyamatok nyelvi oldalról a saját kisebbségi nyelv fel-, ám gyakrabban leértékelésében öltenek testet, s mindez hosszabb távon a nyelvmegőrzés vagy sokkal inkább a nyelvcsere folyamat egyik kiváltó, majd gyorsító tényezője lehet.

A nyelvcserevel foglalkozó szociolingvista olyan kérdésekre keresi a választ, mint

1. A romani nyelvet beszélő közösségek mennyire képesek megőrizni etnokulturális-nyelvi sajátosságait viszonylag zárt, illetve nem zárt közösségekben?
2. Melyek azok a faktorok, amelyek a nyelvcsere t s melyek azok, amelyek a nyelv-megtartást erősítik?
3. Egy-egy lokális közösségben hol tart, milyen stádiumban van a nyelvcsere, s ebből milyen következtetések vonhatók le?

12.4. A TEREPMUNKA

A fenti kérdések megválaszolására az elsők között tettünk kísérletet a *Nyelvi asszimiláció oláh cigány közösségekben* című NKFP-projektum keretében. A Hodászon és Kántorjánosiban folyó vizsgálat főbb adatait az 1. számú táblázat foglalja össze.

12.4.1. A kérdőív tartalmáról

Mivel oláh cigány közösségekben a nyelvcsere és a nyelvi attitűdökre vonatkozó irányított vizsgálat Magyarországon korábban még egyáltalán nem készült, az összehasonlítást segítő részadatok és kutatási eredmények sincsenek a témában, a kérdőív megszerkesztésénél három dolgot vettünk figyelembe: 1) a nyelvcsere vizsgálatára vonatkozó elméleti-módszertani elveket; 2) a más magyarországi, illetve kisebbségi magyar közösségekben zajló nyelvcsere vizsgálatok szakmai tapasztalatait; 3) a közösségspecifikus jegyeket.

Az igen részletes romani nyelvű kérdőív három nagy egységből áll. Az első rész (*I. Általános rész*) az adatközlőkre és családjukra vonatkozó szociológiai és szociolingvisztikai háttérinformációkat tudakolja (anyanyelv, cigány identitás, iskolai végzettség, foglalkozás, vallás, vallásgyakorlás, családi állapot, családi viszonyok, munka, barátság, szomszédság, intraetnikus kapcsolatok, interetnikus kapcsolatok stb.).

A második, legterjedelmesebb rész a voltaképpeni nyelvhasználati kérdőív, amely a *II. Nyelvhasználat, nyelvválasztás* címet viseli. Ebben a romani és a magyar nyelv használatának eloszlását vizsgáltuk informális és formális nyelvhasználati szintereken, különböző beszéd témák szerint, eltérő beszédpartnerekkel. Külön kérdéssor vonatkozott a gyermekkori és a jelenlegi nyelvválasztási szokások megismerésére. Ugyancsak ez a rész tartalmaz olyan kérdéseket, ahol az adatközlőnek szubjektíve értékelni kellett saját és mások, a fiatalok és az idősek romani (cigány)- és maganyelvtudását a beszéd, az értés, az írás és olvasás nyelvi készségeiben. A kérdőív ezen egysége egyaránt tartalmazott zárt és nyitott kérdéseket, továbbá többféle feleletválasztásos feladatot.

Minden kérdőíves vizsgálatnál dolgozó társadalomkutató számol azzal, hogy a válaszok igen kontextusfüggők, sokszor ad hoc jellegűek, megbízhatóságuk gyakran nem

1. táblázat

Ideje:	2002–2004		
Helyszíne:	Hodász, Kántorjánosi (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)		
Témavezető:	Vajda Imre		
A kutatásban részt vevők:	Terepmunka: Vajda Imre, Pálos Dóra, Prónai Csaba Kérdőív és elemzés: Bartha Csilla Statisztikai elemzés: Vargha András ⁸		
Módszerek⁹:	Kérdőív:		
	262 kérdés, három tematikus fejezet:		
	I. Általános rész		
	II. Nyelvhasználat, nyelvválasztás		
	III. Cigány nyelvű attitűdkérdőív Életútinterjú		
	Résztevő megfigyelés		
	Videointerjúk, egyéb videofelvételek		
	Követő tematikus interjúk		
Adatközlők:	100 fő (romani nyelven beszélő személyek); elemzésre 81 fő adatai		
	Életkori megoszlás (N):	15–30 év: 24 31–50 év: 35 51–81 év: 22	
	Nemek szerinti megoszlás (N):	Nő: 37 Férfi: 44	
	Iskolázottság (N):	0 osztály: 1 1–4. osztály: 7 5–8. osztály: 50	Szaktanárképző: 7 Szakközépiskola: 5 Nem válaszolt: 11
	Felekezeti megoszlás (%)	Görög katolikus: 40 Római katolikus: 7	Evangelikus: 1 Egyéb (Hit gyülekezete): 33
Mintavétel:	Hagyományos kvótaminta helyett a család három nemzedéke (két nagyszülő, szülők, két gyermek)		
Vizsgálat nyelve:	Cserhar, néha lovári változat (olykor magyar)		

⁸ A statisztikai elemzést Vargha András végezte a MINISTAT statisztikai programcsomag segítségével. (Vargha és Czigler 1999).

⁹ Nyilvánvaló volt számunkra, milyen előnyei és milyen hátrányai lehetnek egy ilyen típusú vizsgálat esetén a kérdőíves módszernek. A hagyományosan orális kultúrával rendelkező cigány közösségek esetében még inkább nyilvánvaló ez a probléma. Ahhoz azonban, hogy több település nyelvhasználati szokásaira vonatkozó adatait összemérhessük és statisztikailag is értelmezhesük, elkerülhetetlen volt a kérdőíves megoldás. Vizsgálatunkban ugyanakkor – a szociolingvisztikából is jól ismert kumulatív elv értelmében – egyidejűleg több módszert is alkalmaztunk remélve, hogy az így kapott részeredmények egymásra vetítéséből jóval valóságosabb kép rajzolódhat ki a szóban forgó közösségekről, s ezáltal a kérdőíves módszerrel szemben felmerülő problémákat valamiképpen ellensúlyozhatjuk. A kérdőíves adatfelvétel mellett így magnetofonos

ellenőrizhető, jelen van a megfigyelői effektus stb. A válaszok megbízhatóságát oly módon is növelni próbáltuk, hogy adott vizsgálati kérdéskört több, egymástól távol eső ponton, eltérő típusú kérdésekben jelenítettünk meg.

A másik, eddig nem vizsgált közösségspecifikus kutatási kérdésünk az volt, milyen szerepe van a romani nyelvnek a cigány identitás szerkezeti elemei között. Szükségesnek látszott a romani és a magyar nyelv, valamint az általuk szimbolizált közösségek iránti attitűdök feltérképezése (III. *Cigány nyelvű attitűdkérdőív*). S minthogy a cigány közösségek önszerveződése, az etnikai öntudat, a jogérvényesítés az utóbbi időben növekedni látszik, megindult a cigány nyelvek státusz- és korpusztervezési folyamata stb., az attitűdkérdéseken keresztül arra is fokozottan kíváncsiak voltunk, vajon olyan közösségekben, ahol a romani nyelv a mindennapi érintkezésekben még fontos szerepet játszik, milyen esélyei vannak egy esetleges cigány nyelvi revitalizációs programnak.

12.4.2. A kutatópontok

Hodász és Kántorjánosi községek Szabolcs-Szatmár-Bereg-megyében az Északkelet-Nyírségben, Nyíregyházától kb. 50 km-re, Mátészalka vonzáskörzetében helyezkednek el. Képzett úthálózattal kapcsolódnak egymáshoz, valamint Baktalórántháza, Nyírdersz, Ör és Vaja településekhez. Vasútvonallal nem rendelkeznek. Hodászon 2002, Kántorjánosiban pedig 1994 óta működik cigány kisebbségi önkormányzat.

A 2001-es népszámlálás adatai szerint Kántorjánosiban a 2230 főből 205 vallotta magát cigány nemzetiségűnek, 220 fő azonosult a cigány kulturális értékekkel (vö. Népszámlálás 2001. KSH 2001: 70). Ennél 21%-kal kevesebb, 174 fő a magukat cigány anyanyelvűeknek vallók száma, s 180-an használják a nyelvet családban, baráti körben (vö. Népszámlálás 2001. KSH 2002: 118).

Hodász 3503 főnyi lakosságából 491 főt regisztráltak cigány nemzetiségűnek, 473 lakos azonosult a cigány kulturális értékekkel, 489 a cigány anyanyelvűek száma, s ennél kicsivel többen, 496-an használják a cigány nyelvet családi, baráti körben (vö. Népszámlálás 2001. KSH 2002: 118). Itt a nemzetiségi kötődés négy mért kategóriája kiemeltenéltebb képet mutat.

Mindkét településre jellemző, hogy az itt lakók többsége – az 1970-es évek közepéig – a falutól elzártan cigány telepen lakott. Ugyancsak jellemző, hogy a népességének közel 40%-át a cigány lakosság alkotja. A magyar lakossághoz viszonyítva a létszámuk lényegesen nem változott. A cigány népességben belül két csoport található mindkét helyen: magyar cigányok és oláh cigányok (cerharok). A két cigány csoport kapcsolata felszínesnek, elítélletesnek mondható: baráti, vallási összefüggéseket ritkán tartanak közösen.

és videointerjúk is készültek, s a romani anyanyelvű terepmunkás segítőivel résztvevő megfigyelőként rendszeresen jelen volt azokon a családi, közösségi eseményeken (virrasztás, esküvő, istentisztelet stb.) is, amelyek a nyelvcsere irányuló vizsgálatunk szempontjából fontosak lehetnek. Antropológusok ugyancsak segítettek a terepmunkában: résztvevő megfigyeléseikről terepjegyzeteket készítettek, valamint követő interjúkat vettek fel a közösségek nagyobb hálózataiban kulcsszerepet játszó személyekkel. Fontos módszertani elvnek tekintettük, hogy a terepvizsgálatok – ahol és amelyek adatközlőnél lehetséges – romani nyelven folyjanak.

A munkanélküliek többsége a cigány lakosságból kerül ki. Állandó jellegű munkaviszonnyal korábban csak a magyar cigányok rendelkeztek, az oláh cigányokat csupán alkalmi munkákra alkalmazták. Igen nagy méreteket öltött és ölt a férfiak körében az ingázás¹⁰. A legtöbb munkavállalót helyben az önkormányzat foglalkoztatja (köztisztviselők, közalkalmazottak az oktatás, az egészségügy, a szociális szférában). Az aktív foglalkoztatáspolitikai módok közül az önkormányzat főként a közmunkát, a közhasznú programokat alkalmazza.

A rendszerváltás után kezdetben a magyar cigányok közül váltottak ki néhányan vállalkozói igazolványt, elsősorban szakképzettséget nem igénylő tevékenységek végzésére. A későbbiekben – a jobb megélhetés reményében – az oláh cigányok is beindították vállalkozói tevékenységüket. A vállalkozás, valamint a gépjárművezetői engedély megszerzése egyre több személyt indított arra, hogy megszerezze az általános iskolai végzettséget. Napjainkban már az oláh cigányok nagyobb része is óvodába, iskolába járattja gyermekét. (Vajda Imre terepjegyzetei alapján).

A két falu cigány lakossága közötti kapcsolat mindig szoros volt, melyet részben a rokoni (házasságok), másrészt a vallási szálak tartottak, illetve tartanak fenn. A telepí élet felszámolásával azonban távolabb kerültek egymástól a családok¹¹, megindult az elszigetelődés folyamata.

A két település magyar ajkú lakosságának többsége a görög katolikus felekezethez, kisebb részük a római katolikus, illetve a református felekezethez tartozik. A cigányok a görög katolikusokhoz tartoznak. Ma mindkét településen van cigány nyelvű mise, bár Hodászon ennek kezdetei jóval korábbra, 1942-re, a hodászi görög katolikus cigány egyházközség Sója Miklós általi alapításáig nyúlik vissza.

¹⁰ Egy Gelsei Gáborral, Hodász görög katolikus lelképásztorával készült interjúban az alábbiakat olvashatjuk: „A faluban csaknem harminc százalékos a munkanélküliség; ez az arány az idénymunkáktól függően változik. A férfiak hagyományosan az építőiparban dolgoznak, s a környező régió szűkös lehetőségei miatt főleg a fővárosban kapnak munkát. A Pestre felkerülők egy része nem tér vissza, hanem ott talál magának társat vagy alkalmi partnert, s a család ember nélkül, kenyér nélkül marad odahaza – ime, a CSAO [bentlakásos otthon, ahol az egyedül maradt anyák lakhatnak gyermekeikkel] megszületését magyarázó okok. A férfiak jelenleg is Pesten tartózkodnak: a hét végére több autóbuszra való ember érkezését várjuk...”

¹¹ A hagyományos oláh cigány családokban a társadalmi kirekesztettség érzése a családtagokat egymás iránt szolidaritássá teszi. Az időseket messzemenően tiszteletben tartják: korábban elképzelhetetlen volt, hogy a magára maradt idős embert idősek otthonában helyezték el. A beteget nem hagyják magára, mint ahogy halottaikat sem hagyják egyedül egészen a temetésig. E családokban az egyént rendkívül erős érzelmi szálak kötik a családhoz, a közösséghez. A közösségen kívül azonban jóval nehezebben tudnak tartós, maradandó kapcsolatokat létesíteni.

A családtagok egymás iránti szolidaritását jelzi a házassági kapcsolatok „stabilitása” is, különösen a külvilág felé. A férfi és női nemi szerepek jól definiáltak, határozottan elkülönülve egymástól. A nőnek fontos gazdasági szerepe volt és van ma is: feladata biztosítani a napi megélhetést. Korábban ez házalást, a férj által elkészített vagy vásárolt termékek értékesítését jelentette. Mára azonban e tevékenység a családok egy részénél közös. Nők végezték és általában végzik a hivatalos ügyek intézését, valamint rájuk hárul a gyermekevelés, különösen a lányok nevelése, a cigány női szerepek átadása. (Vajda Imre és Pálos Dóra terepjegyzetei alapján).

12.5. HIPOTÉZISEK

A nyelvcsere nemzetközi és hazai szakirodalma (lásd például Gal 1979; Fishman 1991; Hyltenstam és Stroud 1996; Borbély 2001a; Bartha 1999), valamint a vizsgálatot megelőző tereptapasztalatok és megfigyelések alapján jó néhány hipotézist fogalmaztunk meg, amelyek többsége az elemzés során igazolódott:

- Az oláh cigány közösségek kétnyelvű közösségek, ahol a kétnyelvűség – a magyar és a romani nyelv szinterei közötti munkamegosztásból adódóan – viszonylagos stabilitást mutathat;
- A földrajzilag is jól körülhatárolható (általában falusi), szoros, sűrű kapcsolat-hálózattal jellemezhető lokális beszélőközösségekben a nyelvcsere üteme jóval lassabb, mint a földrajzilag szétszórta, lazább kapcsolathálózatot mutató beszélőközösségekben;
- Az életkor növekedésével pozitív összefüggést mutatnak a romani nyelv használatának mértéke, a nyelv tudása és a romani nyelv iránti attitűdök;
- Az iskolai végzettség emelkedésével, elsősorban a magyar nyelvhez kötődő formális nyelvhasználati szinterek számának megnövekedése miatt csökkennek a romani nyelv használati lehetőségei, így csökkenhet a nyelvtudás foka, ezzel párhuzamosan nő a magyaré;
- A kétnyelvű oláh cigány közösségek iskolai végzettségének mutatói eltérnek az egynyelvűektől, így az iskolázottság és a nyelvcseret mérő függő változók (pl. nyelvválasztás, nyelvtudás, funkciók, attitűdök stb.) között szoros összefüggés van;
- Az egyéni nyelvvesztés mértéke növekedhet, a családon belüli generációk közötti nyelvtáadásra való hajlandóság csökkenhet a társadalmi-gazdasági státusz növekedésével;
- A szociálisan hátrányos, romanit beszélő csoportok tagjai nyelvmegettartóbbak; közöttük a magyardomináns kétnyelvűeknél is megfigyelhető a nyelv és a szokások visszatartása;
- A hagyományos oláh cigány közösségekben a férfi és a női szerepek erősen elkülönült/nek egymástól: feltételezzük, hogy ez a különbség a nyelvcsere folyamatában is tükröződik;
- Ott, ahol a vallás gyakorlása lehetséges a kisebbségi nyelven, a közösség tagjai nyelvmegettartóbbak;
- A belső vallási megosztottság befolyásolhatja mind a nyelvcsere ütemét, mind kimenetelét;
- Ott, ahol a romani nyelv intézményes szintereken – akár korlátozott mértékben is – megjelenhet, az pozitív hatással van a nyelvmegettartásra;

A tanulmány a Kántorjánosiban és Hodászon lekérdezett kérdőívek, életútinterjúk, tematikus interjúk, valamint résztvevő megfigyeléses adatok eredményeire alapoz, vázlatosan ismertette a vizsgálat néhány eredményét hat kérdéscsoport mentén. Leíró jelleggel bemutat gyakorisági mutatókat, utalva a valószínűségi statisztikai elemzés szignifikáns összefüggéseire.

12.6. AZ EREDMÉNYEKBŐL

12.6.1. A nyelvhasználat funkcionális jellemzése

A nyelvcsere/nyelvi revitalizáció kutatásában az 1990-es évek eleje óta az intézményes, felülről jövő revitalizációs stratégiák, támogató politikai-jogi keretek eredménytelenségét hangsúlyozzák, ha a család nemzedékek közötti természetes nyelvátörökítő szerepe nincs jelen.

A magyarországi cigány nyelvek hosszú időn keresztül semmiféle intézményes támogatottságot nem élveztek, így e nyelvek oktatási, szakmai, közigazgatási, jogi stb. rendszerei ki sem épülhettek, a mindenkori állam nem teremtette meg a feltételeket a beás és a romani nyelv kodifikációjához, következésképpen a formális írásbeliség megteremtéséhez és elsajátításához sem. Így amikor a cigány nyelvek funkcionális visszaszorulását vizsgáljuk, a formális szinterek közül főként a vallás és a közösségi rituálizált alkalmak elemzésére szorítkozhatunk. Fishman revitalizációs modellje értelmében (Fishman 1991) pedig kiemelten fontos a családon belüli nyelvhasználati szokások változásának elemzése.

A résztvevő megfigyeléssel gyűjtött tapasztalatokat a kérdőívek értékelése megerősítette: a vizsgált közösségekben a romani nyelv funkcionális visszaszorulása kisebb mérvű, mint azt a reprezentatív vizsgálatok adatai mutatják. A romani nyelvnek jól körülhatárolható szerepei vannak a családi, közösségi szintereken. Használata informális helyzetekben elsődleges. A kommunikáció alapvető nyelve a család minden nemzedékében a romani (cerhár változat). A gyermekek szocializációja is a családok többségében ezen a nyelven folyik. Kis mértékű különbség van a két település között is Hodász javára.

A kérdőív nyelvválasztási kérdéseire adott válaszok összhangban vannak a résztvevő megfigyelés eredményeivel: az adatközlők többsége mindennapi érintkezései során – beszédpartnertől, témától, helyzettől stb. nem függetlenül – gyakrabban választja a romanit a társalgás alapködjául. A megkérdezettek 84,9% -a ezt használja leggyakrabban informális érintkezésekben.

12.6.2. A romani és a magyar elsajátításáról

A kérdőív azzal kapcsolatban is kérdéseket tartalmazott, hogy a megkérdezettek milyen helyzetben és kitől melyik nyelvet tanulták. E kérdések valójában burkolt nyelvválasztási kérdések, hiszen a válaszokból voltaképpen az körvonalazódik, hogy beszédpartnerek szerint, illetve adott prototipikus elrendezésben, nyelvhasználati szintéren milyen nyelven/nyelveken beszéltek az adatközlőhöz. Mivel az 56. kérdéscsoport – szemben a romani nyelv használati gyakoriságát közvetlenül tudakoló 53. és 54. kérdésekkel – felkínálja a cigány, a magyar, esetleg más nyelvet, s célzottan a nyelvtanulást állítja középpontba („*Hol [kitől] tanulta meg a cigány és a magyar [esetleg] más nyelvet?*”), a válaszok az előzőekhez képest jóval nagyobb szórást mutatnak, s néhol közelebb állnak a résztvevő megfigyelés tapasztalataihoz.

A megkérdezettek többsége a szüleit és nagyszüleit jelölte meg a romani nyelv elsajátításának elsődleges forrásaként. Ugyanakkor csak 26,9%-uk szülei, 50,8%-uk nagyszülei használták velük kizárólag e nyelvet.

A magyar nyelv elsajátításának főbb színterei az iskola, az óvoda, a munkahely, a gyerekkori játszótársak, valamint a szomszédok, ismerősök.

12.6.3. Nyelvválasztás

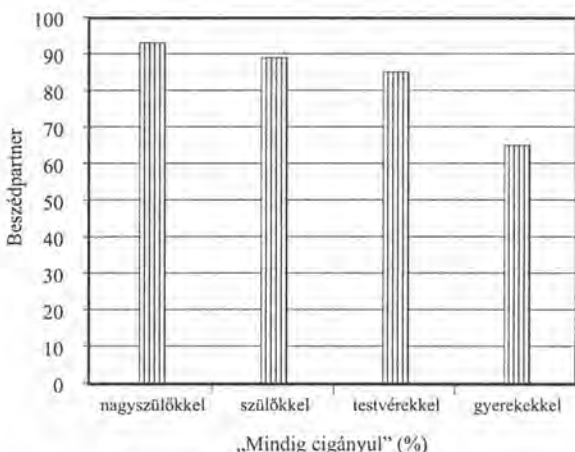
A nyelvválasztásra vonatkozó kérdéscsoportokat különböző pontokon helyeztük el, s eltérő hangsúlyokkal fogalmaztuk meg: egyszer a beszédpartner személyét, máskor a situációt, a témát vagy éppen magát az interakciós aktivitást állítva a középpontba.

A kérdőívekben külön kérdéssorok vonatkoztak a gyermekkori nyelvhasználatra, ezt követően tudakoltuk, milyen gyakorisággal választja a romani nyelvet a megkérdezett különböző beszédpartnerekkel. A romani használati lehetőségei néhány nyelvhasználati szinterre korlátozódnak (család, rokonság, szomszédság, közösség, templom, iskola, munka), melyek közül az informális nyelvhasználati elrendezések elsődlegeseek. A közösségi összejövetele és a család színterei emelkednek ki: a közösségi összejövetelekre vonatkozó kérdések válaszainak összesítése alapján átlagosan 83,5% mindig a romani nyelvet használja, a családban (az összes családtagra vonatkozó válaszok összegzéséből: 54a, b, c, d, e, f, g, h, i) az adatközlők 81,2 %-a.

Minimális különbség mutatkozik a nyelvválasztási mintákban annak függvényében, hogy csak helyi cigányok vagy más településről érkező cigányok is jelen vannak-e egy közösségi rendezvényen (86,1% versus 81%). A faluján kívül ugyanakkor az adatközlőknek már csak 56,3%-a beszél cigány emberekkel mindig romani nyelven.

Látványosabbak a különbségek a család különböző nemzedékeihez tartozó beszédpartnerekkel való nyelvválasztási szokások tekintetében (részletesebben lásd alább). Bár mindhárom nemzedék esetében domináns a romani nyelv választása, a „mindig cigányul” válaszok aránya a beszédpartner életkorának csökkenésével csökken (4. ábra).

A fokozatos nyelvcsere vizsgálatában mind a látszólagosidő-, mind pedig a valósgosidő-vizsgálatokban az életkor és a nyelvválasztás összefüggésének elemzése kiemelt szerepet kap (vö. Borbély 2001b). A nyelvi asszimiláció folyamatában igen sok nyelvcsereát átélő közösségre igaz, hogy a kisebbségi anyanyelvről a többségi nyelvre

4. ábra. Nyelvválasztás a családban

való áttérés fokozatosságot mutat: az ilyen beszélőközösségekben az idős nemzedékben jóval több a kisebbségi nyelven egynyelvű vagy az azon domináns beszélők száma, a középső nemzedékben megnövekszik azoknak a különféle kétnyelvű kompetenciát mutató bilingviseknek az aránya, akik a mindennapi érintkezéseik során mindkét nyelvet használják, s az egyre fiatalabb nemzedékekben az egykor elsődleges kisebbségi nyelvet/anyanyelvet egyre inkább felváltja a többségi nyelv használata (vö. Borbély 2001a; Bartha 1999). Ezzel együtt a beszélők e környezeti nyelvi kompetenciájukat is jóval magasabbra értékelik.

Természetesen a fokozatos nyelvcsere folyamatának mindez csak sematikus jellemzése lehet, hiszen éppen a kisközösségekben végzett vizsgálatok mutatnak rá, hogy 1) egy-egy lokális beszélőközösségben számos tényező felülírhatja a bemutatott tendenciát; 2) minthogy egy-egy közösség belülről rendkívül tagolt, kisebb csoportjaiban, hályzataiban egyszerre olykor ellentétes tendenciák is érvényesülhetnek: míg a közösség egyik csoportjában erős nyelvcsere zajlik, addig egy másik erősen nyelvmegtartó lehet.

Az általunk vizsgált településeken az életkor és a nyelvválasztás közötti fenti kapcsolat nem minden esetben szignifikáns, ám tendenciaszinten mindenkor érvényesül (5. ábra). Az *y* tengelyen az *1* jelzi a romani nyelv kizárólagos választását, a *3* körüli és az a feletti értékek pedig a magyarét.

A 15–30 évesek esetében a nagyszülők-szülők-gyermekek mint beszédpartnerek esetében az életkor csökkenésével együtt fokozatosan csökken a romani nyelv használatának mennyisége. Jól látszik ugyanakkor, hogy a család nyelvhasználati színterén a beszédpartnerektől függő változatosság ellenére a romani nyelv még mindig dominánsnak tekinthető, hiszen a fiatal nemzedék válaszainak átlaga is nagyon messze esik a *néha* (3) és *ritka* (4) értékeitől.

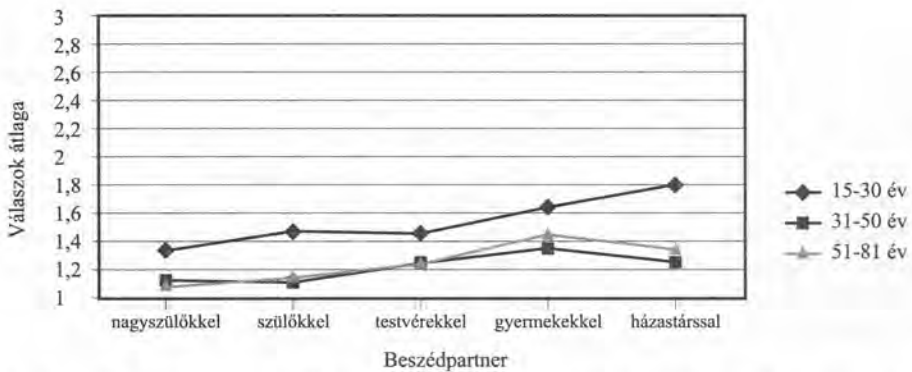
A vizsgált mintában az iskolázottság és a nyelvválasztás a legtöbb esetben szoros összefüggést mutat (6. ábra). A különböző beszédpartnerekkel folyó kommunikációban az érvényesül, hogy minél iskolázottabb valaki, annál kevésbé marad az egymás közötti társalgásokban a romani nyelv kizárólagos. Az iskolázottság emelkedésével minden esetben szignifikánsan nő a magyart is magában foglaló nyelvválasztások átlaga.

A mintában szereplő nők és férfiak családon belüli nyelvválasztási szokásai nem térnek el markánsan egymástól (7. ábra). A nyelvválasztás és a nem kapcsolata egyetlen esetben sem volt szignifikáns. Úgy tűnik, szüleikkel, nagyszülőkkel a férfiak beszélnek többször cigányul. A házastársakkal, a testvérekkel és a gyermekekkel való kommunikációban a nők azok, akik a romani nyelvet gyakrabban választják.

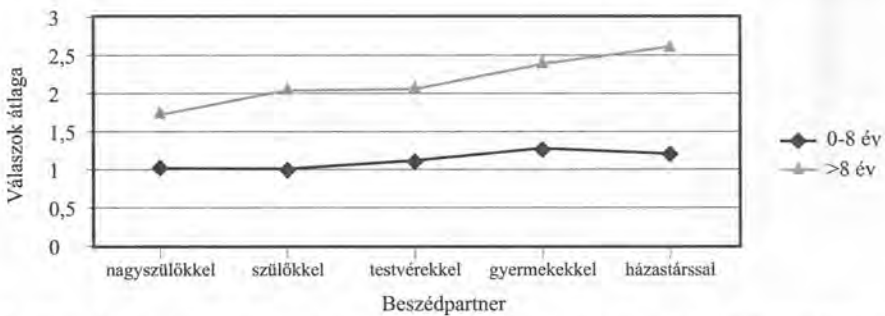
A téma és a nyelvválasztás összefüggésére vonatkozó válaszok azt mutatják, hogy a család anyagi helyzete, a betegségek, a közösséget érintő, valamint a vallási kérdésekről szóló társalgásokban egymás között a romani nyelv dominál, de a belső érintkezésekben más témák esetében is túlsúlyban van használata.

Nagyon sok kisebbségi közösségben megfigyelhető jelenség, hogy amikor a többségi nyelv beszélője belép a társaságba, az emberek „automatikusan” erre a nyelvre térnek át. Ez a közelítő alkalmazkodásként vagy udvariassági stratégiaként is felfogható gyakorlat azonban kisebbségi helyzetben mindenkor egyoldalú, kikényszerített alkalmazkodás, az érintkező csoportok közötti hatalmi egyenlőtlenség következménye. A kérdőív 88. és az ezt követő 89. nyitott kérdésre adott válaszai (88. kérdés: *Előfordult-e, hogy valaki rászólt önre, hogy ne beszéljen cigányul?*; 89. kérdés: *Ha igennel válaszolt: hol és milyen helyzetben fordult elő?*) igen szemléletesek:

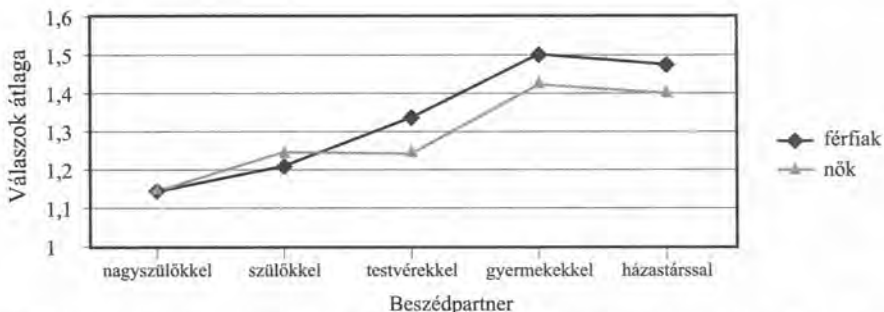
orvosnál; tanácsnál/tanács házán; a titkárnők az önkormányzatnál; mikor magyarok közt vagyunk/vagyok; munkahelyen; Pesten; üzletben; iskolában, óvodában; buszon, vonaton; hivatalokban; nem értette a cigány nyelvet, akkor átváltunk; gyűlésen; szakmai gyakorlaton; szórakozóhelyen; a munkánélküli központban; tanár; üzleti tárgyalás; magyarok szóltak rám a kocsmába, az utcán; Pesten szólt rám egy ismerős; volt a társaságban nem cigány származású és ő szólt rám.; a volt munkahelyemen a magyar barátaim; a lovat akartam eladni egy magyar embernek és ő szólt rám, hogy ne beszéljek

5. ábra. Nyelvválasztás és életkor összefüggése a család nyelvhasználati színterén

6. ábra. Nyelvválasztás és iskolázottság összefüggése a család nyelvhasználati színterén

7. ábra. Nyelvválasztás és nem összefüggése a család nyelvhasználati színterén

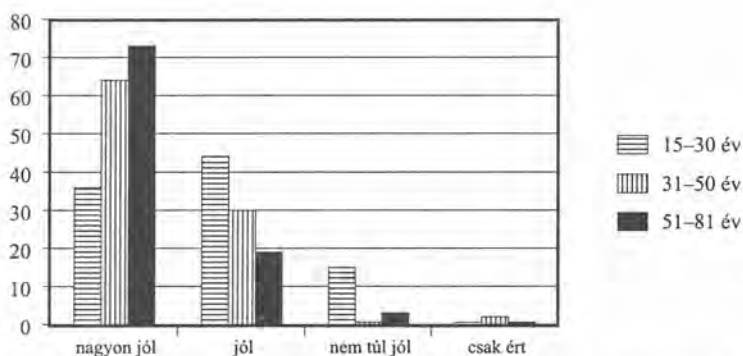
cigányul, mert ki tudja, hogy mit mondok róla.; mikor voltunk valahol egyben; ahol nekik nem tetszett, az utcán is megszóltak; magyarok közti rendezvényen stb.

Mindezek alapján érthető, hogy az adatközlők 82,3%-a mindig/gyakran áttér magyarra, ha a társaságban olyanok is vannak (függetlenül a számuktól), akik a romani nyelvet nem beszélik.

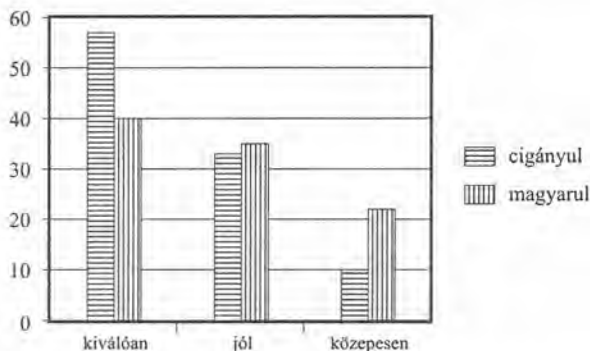
12.6.4. Nyelvtudás

Az 51–81 éves korosztályból kétszer annyi azoknak a száma, akik csak értenek vagy egyáltalán nem beszélnek magyarul. Az adatközlők kompetenciájáról a szóban forgó nyelveken az önbevallás adatai alapján természetesen nem általánosíthatunk. Nyilvánvalóan vannak olyan beszélők, akik romanitódusukat fel-, magyartudásukat pedig alulértékelik vagy fordítva (8., 9. ábra).

Számolnunk kell azzal, hogy 1) e kérdéseket korábban az adatközlők valószínűleg soha nem tematizálták; 2) bármennyire próbáltunk minél természetesebb körülményeket teremteni, a vizsgálati helyzet (kísérleti effektus) erősen befolyásolja a válaszokat: más szituációban, más beszédpartnerrel ezek az arányok némiképpen módosulhatnak. Mind-

8. ábra. A cigány és a magyar nyelv ismerete életkori csoportonként

9. ábra. A cigány és a magyar nyelv ismeretének közösségi megítélése

ezek ellenére az adatok alapján kirajzolódó tendenciákból néhány fontos következtetés mégis levonható:

- 1) A vizsgált minta egésze kétnyelvűnek tekinthető: a romani és a magyar nyelv valamilyen fokú ismerete (és használata a nyelvválasztási válaszok tükrében) minden adatközlőnél jelen van, hiszen egyetlen beszélő sem választotta azt a lehetőséget, hogy valamelyik nyelvet egyáltalán nem ismeri;
- 2) A beszélők az egyéni kétnyelvűség különböző típusait és fokozatait képviselik a romanidomináns kétnyelvűtől a magyardominánsig;
- 3) Az a tény, hogy az adatközlők nagy többsége (92,4%-a) romanitudását *nagyon jóra/jóra* értékelte, valamint, hogy a 15–31 éves korosztályban olyanok is vannak, akik erősen romani-domináns kétnyelvűek, azt támasztja alá, hogy a generációk közötti nyelvtadás természetes folyamata nem szakadt meg (vö. Fishman 1991), a megindult, kezdeti szakaszában lévő nyelvcsera a vizsgált közösségekben – elvben – lassítható;
- 4) A számok egyben azt is sugallják, az interjúadatok pedig megerősítik, miszerint a vizsgált csoport is azokhoz a cigány közösségekhez tartozik, ahol még szép számmal vannak olyan gyerekek, akik egynyelvűként kerülnek az iskolába, s a nem megfelelő, a romani nyelvre nem építő oktatási program következtében több éves tanulás után is csak rendkívül korlátozott magyar nyelvi kompetenciát tudnak kiépíteni.

12.6.5. Attitűdök

Az adatközlőknek nemcsak saját nyelvtudásukat kellett megítélniük. Arra is kíváncsiak voltunk, hogyan érzékelik a körülöttük zajló nyelvi változásokat, különösen ami a fiatalok és az idősek nyelvhasználata közötti különbségeket illeti. A helyi közösség romani nyelvűségét egyértelműen magasabbra értékelték, mint magyartudásukat.

Az öregek és fiatalok nyelvhasználatára vonatkozó megjegyzések a romani tekintetében azt mutatják, hogy minden korosztály az idősebb nemzedéket jelöli meg az „autentikus cigány nyelv” beszélőiként:

„Beszélünk folyékonyan, de nem úgy, ahogy ők, ahogy hivatalosan volt ez a nyelv.”

„Az öregebbek használják a régi szavakat.”

„A régi cigányok jobban beszélnek.”

„A fiatalok átfordítják már.”

„A fiatalok már nem beszélnek cigányul.”

„Mindenki folyékonyan beszél, de a fiatalok néhány szónak nem ismerik a cigány megfelelőjét (pl. kulcs).”

„A régiek a régi cigányt beszélnek, mi már kavarjuk.”

„A mi korosztályunk már keveri a magyarral, a gyerekek már nagyon.”

„Ha Z idős asszony beszélget, cigányul beszélgetnek, de ha Z fiatal, akkor nyilvánvaló az, hogy magyarul vagy cigányul.”

Az interjúkból az is kiderül, hogy a közösség nyelvideológiáiban megjelenik ugyan a purizmus, ám a romaniba történő kölcsönzést, a tükörfordításokat, a kódváltást és

kódkeveredést a változások „természetes” velejárójának tartják, s nem szankcionálják olyan erősen, mint egyes nem cigány kisebbségi közösségekben. A nyelvcsere folyamata szempontjából különösen fontos, hogy a magyar nyelv az iskolázottság, a felfelé való társadalmi mobilitás egyértelmű szimbólumaként van jelen. A fiatalabb nemzedék magyarnyelv-használatához rendelt pozitív értékek mindenkor összekapcsolódnak az iskolázottsággal:

„Iskolázottabbak, tanultabbak.”

„Úriasan beszélnek.”

„Műveltebbek, kulturáltabbak.”

„A fiatalok iskolázottabbak - szaknyelvet beszélnek.”

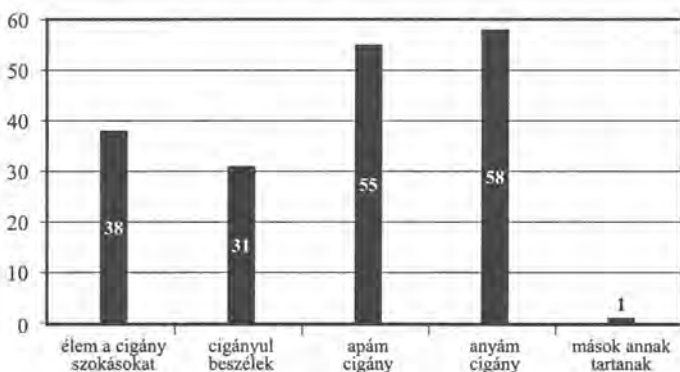
„A fiatalok modernekek, iskolázottak.”

12.6.6. Identitás és nyelv

Kérdőívünk jó pár kérdést tartalmaz a „cigány identitáshoz” való kötődés mértékének, összetevőinek vizsgálatára. A harmadik részben direkt és indirekt attitűdkérdések segítségével próbáltunk képet kapni arról is, hogyan viszonyulnak az adatközlők a nyelv megőrzéséhez és fejlesztéséhez, egyszersmind ebben a blokkban is választ kerestünk arra, milyen szerepet tulajdonítanak a közösség tagjai a romani nyelvnek a „cigánynak lenni” értékrend konstruálása közben. Más szóval: kitétetett vizsgálati kérdéseink közé tartozott, vajon hol helyezkedik el az anyanyelv az etnikai identitás összetevői között.

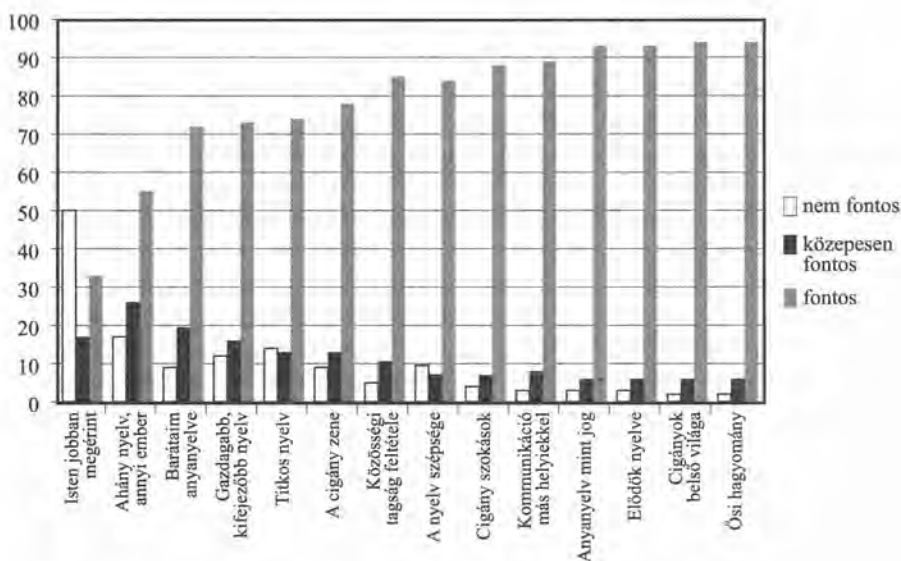
A válaszokból és a magnetofonra rögzített személyes narratívákból is úgy tűnik, a romani fontos, ám nem elsődleges az identitáskomponensek között (10., 11. ábra). A nyelvénél fontosabbnak ítélik a származás és a cigány szokások szerepét (lásd még Bartha 2006).

Kontextusmentesen az anyanyelvhez, valamint a nyelv fejlesztéséhez a megkérdezettek többsége igen pozitívan viszonyult.

10. ábra. Mitől érzi magát cigánynak?¹²

¹² Ennél a kérdésnél (k48) a megkérdezett személyeknek öt lehetőség közül kellett kiválasztaniuk az általuk legfontosabbnak ítélt szempontokat.

11. ábra. A cigánynyelv-ismeret fontossága és okai

12.7. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Kizárólag a kérdőíves adatok elemzése alapján elhamarkodottan arra a következtetésre juthatunk, hogy a romani nyelv a vizsgált közösségekben csupán enyhén veszélyeztetett, s a nyelvcsere kezdeti stádiumáról beszélhetünk. A magyar nyelv fokozatos térnyerése a legszorosabb kapcsolatot az iskolázottsággal mutatja¹³, kissé gyengébb ez az összefüggés az életkorral. A kérdőívre adott válaszok alapján a felekezeti hovatartozás és a

¹³ Számptalan, különféle kontaktushelyzeteket leíró, nyelvcsere-t vizsgáló esettanulmányból tudjuk, hogy az iskolázottság és a nyelvcsere ilyen összefüggése rendkívül gyakori, ám nem szükségszerű. Van, amikor éppen a magasabb iskolázottság jár együtt erős nyelvmegtartó törekvésekkel. Azt is látunk kell, hogy a nyelvcsere-t befolyásoló tényezők, így az iskolázottság sohasem önállóan szabják meg a társadalmi és nyelvi változások irányát, annál is inkább, mert többségük elválaszthatatlan a másiktól. Ha csak magát e folyamatot kívánjuk látszólag semleges kutatói nézőpontból leírni, akkor azt mondhatjuk, hogy a magasabb iskolai végzettség és az azt feltételező foglalkozások egy jó része például lehetővé teszi, hogy az egyén társadalmi kapcsolatai kiterjedtebbek és többirányúak legyenek, beleértve az interetnikus kapcsolatok nagyobb számát is, ami jelentősen megnöveli a mobilitási esélyeket. Így az illetőnek jobb lehetőségei lesznek arra is, hogy a végzettsége és anyagi érvényesülése szempontjából legmegfelelőbb állást válassza, mégha ennek következtében ideiglenesen vagy véglegesen ki is kell lépnie a szóban forgó közösségből. (A társadalmi kapcsolathálók, az etnikumok közötti érintkezés, a foglalkozási mobilitás és az ezzel gyakran együttjáró belső migráció máris négy további szempontot jelent az iskolázottság mellett.) Ha azonban az érintett közösség perspektívájából magyarázzuk az iskolázottság és a nyelvcsere kapcsolatát, akkor azok a nyelvi emberi jogi szempontok kerülnek előtérbe, melyek alapján a (minőségi) anyanyelvi oktatás lehetőségének meg nem teremtése az állam részéről súlyos, ugyanakkor nem önmagáért való, hanem pszichológiai és nyelvészeti érvek sorával alátámasztott jogsértésnek minősül. Ezt a magyarországi cigányságot rendkívüli módon sújtó lingvicitista gyakorlatot Kontra Miklós tannyelvi diszkriminációnak nevezi: „a nem magyar anyanyelvű cigánygyerekeket erő tannyelvi diszkrimináció, tehát az, hogy iskoláikat el sem kezdtetik anyanyelvükön, összefügg iskolázatlanságukkal, ami aztán meghatározza helyüket a munkaerőpiacon” (Kontra 1997: 139).

nyelvválasztás a beszédpartnerek, a szituációk, valamint az aktivitások tekintetében csak néhány esetben mutat szignifikáns összefüggést.

A családhoz, rokonsághoz, szomszédsághoz kötődő informális szintereken, sőt akár a közösségi ritualizált, formálisabb helyzetekben is a romani nyelv használata domináns. Figyelemre méltó, hogy a fiatalok között is számos olyan beszélő van, aki iskolába kerülése előtt romani egynyelvű volt vagy olyan kétnyelvű, aki erősen romanidomináns.

Önálló működő görög katolikus templom romani nyelvű szertartással, önálló óvoda, szociális otthon Hodászon, a cigány közösség nyelve és kultúrája iránti igen pozitív attitűdök stb. látszólag mind a nyelvmegtartást erősítő tényezők. Ha azonban a kvantitatív adatokból kirajzolódó tendenciákat szembeesítjük a kvalitatív módszerekkel nyert adatokkal, ellentmondásosabb kép rajzolódik ki, s a nyelvcsere mértékére és mikéntjére vonatkozó következtetéseink is kevésbé pozitívak lesznek. A házassági szokásokban, valamint a hitéletben az elmúlt években bekövetkezett változások jól érzékeltetik mindezt.

Egy kisebbségi közösségben zajló nyelvi és társadalmi változások kimenetele szempontjából valóban központi kérdésnek számít, mennyire stabil, illetve hogyan változik az endogám házasságok aránya. Az erre vonatkozó szociodemográfiai adatok azonban nemcsak a fentebb bemutatott tényezők miatt torzíthatnak, hanem azért is, mert nem szükségképpen tükrözik a tényleges közösségi gyakorlatot. Ez a helyzet az általunk vizsgált két település esetében is. Ha csak a hivatalos adatokat vagy akár a kérdőívek adatait vennénk figyelembe, azt mondhatnánk, hogy az exogám házasságok aránya ebben a pillanatban nem tekinthető a nyelvcsere erősítő faktornak, hiszen számuk – más magyarországi kisebbségi közösségekhez viszonyítva – elenyésző. Ha azonban a résztvevő megfigyeléssel gyűjtött információkat, valamint a magnetofonra rögzített beszélgetéseket elemezzük, s nem a törvényes (ti. templomban és/vagy az anyakönyvvezető előtt kötött) házasságokból, hanem a valóságos párkapcsolatokból indulunk ki, nyilvánvalóvá válik, hogy a helyzet jóval összetettebb.

Mindkét településen igen magas a gyermekeiket egyedül nevelő anyák aránya. Gyakran előfordul, hogy – törvényes házassága mellett – a férj a falu másik részén nem cigány származású nővel új családot alapít, miközben az elhagyott törvényes feleségek apa nélkül nevelik gyermekeiket. Mindebből egy olyan aszimmetrikus elrendezés körvonalazódik, amely 1.) szigorúan mást engedélyez a cigány férfiak és nők számára; 2.) gyorsítja a nyelvcsere folyamatát, hiszen a férfiak új kapcsolatában az otthon és a gyermeknevelés nyelve már nem a romani, hanem a magyar.

A fentiek összegzéseként elmondható, hogy bár az adatközlők nagy többsége a romani nyelv iránti pozitívabb beállítódásról vallott, a vizsgálat egésze azt mutatja, hogy a magyar nyelv presztízse igen magas azoknak a – főként idősebb – beszélőknek a körében is, akik azt egyáltalán nem vagy folyékonyan nem beszélik. A nyelvcsere zajlik mind Hodászon, mind pedig Kántorjánosiban, a folyamat intenzitásában azonban érzékelhető különbség. Míg Hodászon a különböző nemzedékek egymás között többnyire romani nyelven beszélnek, s nem cigányok jelenlétében is ritkábban váltanak át magyarra, addig Kántorjánosiban egyre nagyobb teret nyer a magyar. Ugyanakkor mindkét településen fellelhetők erős egyéni és közösségi törekvések a romani nyelv megtartására. A nyelvcsere visszafordításának/lassításának fő faktora, a család nyelvtörökítő szerepe mindkét helyen erős. A nagy gazdasági differenciálódás (vállalkozói réteg megjelenése, a magyarpárú élettársi kapcsolatok számának növekedése, különösen pedig a növekvő

vallási megosztottság, a Hit Gyülekezetének az új értékrendet magyarul közvetítő gyakorlata ugyanakkor a nyelvi asszimilációt gyorsító tényezők.

Miközben Magyarországon az elmúlt évtizedekben a magukat cigány nemzetiségűnek vallók száma és aránya jelentős növekedést mutat, a censusok és kérdőívek adataiból lehetetlen magyarázatot adni arra a kérdésre, voltaképpen mennyi a magyarországi cigányok/romák lélekszáma, ebből hány fő beszél anyanyelvként, illetve használja rendszeresen a romani vagy beás nyelvet, főként pedig hogyan és miért változott ez a folyamat az elmúlt évtizedekben. E modellvizsgálatból annyi mindenképpen nyilvánvaló, hogy a különböző módszerekkel gyűjtött adatok egymásra vetítésével, további antropológiai nyelvészeti elemzésekkel lehetséges árnyaltan leírni azokat a tényezőket, amelyek a nyelvcsere folyamatát beindították és gyorsítják. Ily módon a kérdőíves eredmények, a nyelvkörnyezeti elemzés, az attitűdökre és nyelvideológiákra vonatkozó adatok együttesen alkalmasak arra, hogy segítségükkel hosszabb távon meghatározzuk, mely lépések lehetnek hatékonyak lokálisan a romani nyelv megőrzésében és fejlesztésében.

HIVATKOZÁSOK

- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései: Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2002. Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra* 6–7:84–93.
- Bartha Csilla 2006. Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti identitás fogalmának értelmezései egy országos kutatás tükrében. In: Tóth Ágnes és Vékás János (szerk.), *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. 57–84.
- Borbély Anna 2001a. *Nyelvcsere*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Borbély Anna 2001b. Egy tíz év után megismételt szociolingvisztikai kutatás módszerei és a terepmunka tapasztalatai. In: Papp György (szerk.), *11. Élőnyelvi Konferencia. Tanulmányok* (különszám). Újvidék: Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve. 175–183.
- Commission Report 2002. Regular Report on Hungary's Progress towards Accession COM (2002) 700 Final Date: Brussels, 9.10.2002 SEC(2002) 1404 http://www.fifoost.org/ungarn/EU_Hungary_2002/EU_Hungary_2002.php
- Fishman, J. A. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Gal, S. 1979. *Language shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York – San Francisco – London: Academic Press.
- Gúti Erika 2001. Romák az oktatásban. In: Andor Mihály (szerk.), *Romák és oktatás*. (Iskolakultúra könyvek 8) Pécs: Iskolakultúra. 54–64.
- Hegyesiné Orsós Éva – Bohn Katalin – Fleck Gábor – Imre Anna (é.n.) *Modellprogramok hatékonysága a középiskolás roma fiatalok körében*. Világbank Magyarországi Regionális Képviselőlet NGO tanulmányok 3. szám. <http://siteresources.worldbank.org/INTROMA/Resources/romaalternativehun.doc>
- Horváth Kata 2002. „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást” In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 241–325.
- Hyltenstam, Kenneth and Stroud, Christopher 1996. Language maintenance. In: Goebel, H., Nelde, P. H., Starý, Z. és Wölck, W. szerk. 1996. *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/Linguistique de Contact: Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung/An International Handbook*

- of Contemporary research/ Manuel international des recherches contemporaines*. I. köt. Berlin-New York: Walter de Gruyter. 567-579.
- Kállai Ernő 2003. Népszámlálási nemzetiségi adatok – romák, In: Kovács Nóra, Szarka László (szerk.), *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 293–298.
- Kemény István 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kemény István 1999. A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 10.1: 3–14.
- Kemény István – Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. In: Kállai Ernő (szerk.), *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. Kutatási gyorsjelentés*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 7–26.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest: Gondolat Kiadó-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kontra Miklós 1997. Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség. *Fundamentum*: 1997.2.: 139–140. (lásd még: Kontra 1999. *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó. 84–88.)
- Kontra Miklós 2003. Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* 1: 24–26.
- KSH 2002. Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Matras, Yaron 2004. The role of language in mystifying and de-mystifying Gypsy identity. In: Saul, Nicholas & Tebbutt, Susan, (szerk.), *The Role of the Romanies*. Liverpool: Liverpool University Press. 53–78.
- Matras, Yaron 2005a. The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Halwachs, D. & Schrammel, Barbara, eds. *General and Applied Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 7–26.
- Matras, Yaron 2005b. *The Status of Romani in Europe*. Report submitted to the Council of Europe's Language policy Division, October 2005.
- Németh Szilvia é.n. Az identitás mint narratíva (Életútinterjú-elemzések). Budapest: Országos Közoktatási Intézet. http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=Munka_es-Nemeth-Identitas
- Orsós Anna 2000. *A beás írásbeliségről* 185–207 p In: Forray R. Katalin (szerk.), *Ciganológia-romológia*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Orsós Anna – Varga Aranka 2001. A beás nyelv állapota. *Iskolakultúra*. 1. 12: 58–64.
- Orsós Anna – Varga Aranka – Labodáné Lakatos Szilvia 2002. A magyarországi cigány nyelvek In: László János és Forray R. Katalin (szerk.), *A roma közösség kultúrája és iskolai pszichológiája*. Pécs: PTE BTK Pszichológiai Intézete és PTE BTK Romológiai Tanszéke. 201–230.
- Réger Zita 1974. A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *Nyelvtudományi Közlemények* 76.1–2: 229–55.
- Réger Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság*. 8: 77–89.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez: Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Réger Zita 2001. Cigánygyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. In: Andor Mihály szerk., *Romák és oktatás*. (Iskolakultúra könyvek 8) Pécs: Iskolakultúra. 85–91.
- Réger, Zita 1988. Language groups among Gypsies in Hungary and some aspects of their oral culture. In: Mathúna, L. M., French, N. et al. (szerk.), *Proceedings of the Joint United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization, International Association of Applied Linguistics, and Irish Association of Applied Linguistics Symposium*. (St. Patrick's College, Dublin, Ireland, April 23-25, 1987.) 111–131.

- Solymosi, Judit 2006. Accommodating Linguistic Diversity in Hungary's Education System. In: Dónall Ó Ruagáin (szerk.), *Voces Diversae: Lesser-Used Language Education in Europe*. Belfast: Cló Ollscoil na Banríona. 40–46.
- Szalai Andrea 1997. A „mi” és az „ők” határai. *Regio* 8.1: 104–126.
- Szalai Andrea 1999a. Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with Special Attention to Education. In Kontra, M., Phillipson, R., Skutnabb-Kangas, T., Várady T. (szerk.), *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest: CEU Press. 297–315.
- Szalai Andrea 1999b. Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. *Educatio* 2: 269–285.
- Szalai Andrea 2000. A cigány kisebbségi oktatás: a nyelvhasználat és az oktatási nyelvi jogok. In Böszörményi Jenő – Józsa Márta (szerk.): *A romakérdés az integráció csapdájában. A romák integrációs lehetőségei Magyarországon*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, 116–126.
- Vargha András és Czigler Balázs 1999. *A MINISTAT Statisztikai Programcsomag 3.2 verzió*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Vermeersch, Peter 2004. Minority policy in Central Europe: exploring the impact of the EU's enlargement strategy. *The Global Review of Ethnopolitics*, 3.2, 3–19.

13. A BEÁS NYELV MEGŐRZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

Pálmainé Orsós Anna

BEVEZETÉS

A beás nyelv – mint a magyarországi cigány lakosság legkisebb csoportjának anyanyelve – sokáig nem állt a kutatások előterében.

A tanulmány első része a beás nyelvű közösségben az elmúlt években folytatott vizsgálatokat mutatja be, a második rész egy beás nyelvi közösségben lezajlott komplex szociolingvisztikai vizsgálatot ismertet, amelyből a beás nyelv használatának gyakoriságáról és életkori csoportok szerinti megosztásáról, valamint a nyelvközösség tagjainak a beás, illetve a magyar nyelvhez fűződő attitűdjéről is képet kaphatunk.

13.1. A BEÁS NYELVVEL FOGLALKOZÓ KORÁBBI SZOCIOLINGVISZTIKAI KUTATÁSOKRÓL

13.1.1. Egy ormánsági közösségben megfigyelt nyelvi stratégiák

Bár nem nyelvészeti jellegű, de a nyelvhasználatot illetően mégis fontos megfigyelést végzett 1999-ben Fleck Gábor és Virág Tünde, akik egy ormánsági beás település kapcsolati rendszerére, nyelvhasználatára, a közösségen belüli viszonyokra, az ezekből és a társadalmi, térbeni elhelyezkedésből adódó különbségekre koncentráltak (*Fleck–Virág* 1999). A településen élők között a kutatók három stratégiát figyeltek meg. A „beletörődők”, akiknél „folyamatos, viszonylag lassú, intergenerációs nyelvvelhalást” figyeltek meg, a „stratégiaváltók”, akiket a tudatos intragenerációs nyelvváltás jellemez, míg a „funkcióteremtők” életében a beás nyelv és hagyomány a politikai presztízsteremtés és a megélhetés eszköze.

13.1.2. Kutatás a beás nyelv állapotáról

Bár az elmúlt több mint tíz év eredményei a beás nyelv írásbeliségének megteremtésében igen számottevőek, az eddigi időszak szakmai megalapozásából hiányzott a beás nyelv hazai állapotának vizsgálata, felmérése.

A helyzetfelmérés 2000-ben Varga Aranka és Orsós Anna vezetésével végzett kutatás során történt meg (*Pálmainé Orsós – Varga* 2001). A kutatást több lépcsőben szervezték, különböző módszereket alkalmaztak, és arra törekedtek, hogy a lehető legszélesebb földrajzi és társadalmi lefedettséggel kapjanak képet a beás nyelv állapotáról.

Kutatásuk bizonyította, hogy a nyelvcsere a beás nyelv esetében is elkezdődött, ám közösségenként más-más stádiumban van. Egy közösség életében bekövetkezett, nyelvcsereben végződő társadalmi és nyelvi változások okai sokfélék lehetnek, ezért nem könnyű, sokszor lehetetlen meghatározni azt a pontot, ahonnan a nyelvcsere visszafordíthatatlanná válik (Bartha 1999: 130, 2002). Többnyire csak a végpontját érzékeljük, az odáig vezető útról keveset tudunk.

13.1.3. Egy komplex szociolingvisztikai vizsgálatról

Annak érdekében, hogy a beás nyelv állapotáról, az elkezdődött nyelvcseréről árnyaltabb képet kapjunk, a fent ismertetett kutatások mellett további vizsgálatok váltak indokolttá. Ezt segítette elő az ELTE és az MTA Nyelvtudományi Intézete és *A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* című közös projektuma¹. Ennek keretében lehetőség nyílt a nyelvcsere és a kétnyelvűség megvalósulási formáinak vizsgálatára hat magyarországi kisebbségi közösségben (beás, német, romani, román, szerb, szlovák) azonos elméleti és módszertani keretben.

Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztálya közös munkálatában Bartha Csilla és Borbély Anna vezetésével e közösségek számos kutatója és terepmunkása vett részt a vizsgálatban. A kutatási eredmények összevethetősége, a nyelvi közösségekben zajló folyamatok együttes értékelhetősége érdekében a kutatásvezetők egységes kérdőívet és vizsgálati szempontrendszert dolgoztak ki a projektumban részt vevő kutatók számára. Ennek fontossága abban van, hogy egy-egy nyelvi közösség vizsgálati eredményei összevethetők a kutatásban részt vevő összes nyelvi közösségével. A terepmunkát hat nyelvi közösségben végeztük, az adatokat a kutatók az általuk választott munkatársakkal, terepmunkásokkal dolgozták fel. Az adatok számítógépes kódolását és statisztikai elemzését Vargha András matematikus-statisztikus végezte el. (A kutatásról részletesen lásd Bartha 2003a, 2003b, 2006; Borbély 2006.)

13.1.3.1. A terepválasztás indokai

A projekt keretében megvalósult kutatás beás nyelvi közössége egy Baranya megyei községben, a Pécshez közeli Mánfán él. Választásom azért esett erre a településre, mert bár a beások aránya a falu lakosságához képest csak 15%, ám előzetes ismereteim voltak arról, hogy e nyelvi közösségben még nem zárult le a nyelvcsere. A mánfai beások ugyan már nem zárt telepí viszonyok között élnek, de könnyen meghatározható utcákban laknak – a falu nem cigány lakossága között elvegyülve. Nem ritka az sem, hogy két-három beás család egymás szomszédságában él.

Az 1990-es évek elején végeztem e településen először néprajzi gyűjtőmunkát Kovácsik Katalinnal, az MTA Zenetudományi Intézetének munkatársával, így pontos ismereteim voltak arról, hogy a faluban élő beások még beszélik anyanyelvüket, feltételeztem, a szülőképes generáció körében is megfigyelhető e nyelv átörökítése.

¹ A projekt az NKFP5/126/2001. számú pályázatának keretében valósult meg.

Terepválasztásomban motivált Pécs közelsége is, valamint Egregyi Borbála, egy számmra régóta ismert, anyanyelvét jól beszélő beás származású helyi lakos, aki kiváló nyelvtudásával, jó kapcsolatteremtő készségével nagyon sokat segített a kérdőívek kitöltésében és az adatközlők megtalálásában.

A kutatást minden közösségben 70 adatközlővel végeztük, és úgy ítélem meg, Mánfán megtalálom az összes – a közös projektum számára kidolgozott mintában meghatározott – személyt, akikkel elvégezhetem a kérdőíves és magnetofonos vizsgálatot.

A terepmunka 2003 szeptembere és decembere között zajlott.

13.1.3.2. A vizsgálat helyszínéről: Mánfa bemutatása

Mánfa dél-magyarországi kistelepülés, mely Baranya megye központjától, Pécstől 9 kilométerre található. A dél-dunántúli régióban közepes nagyságú falunak számít. A Baranya Megyei Statisztikai Évkönyv 2002. évi adatai alapján a falu lakossága 896 fő. A viszonylag kevés lakója ellenére nagy bel- és külterület tartozik hozzá, ami szellőssé és kissé különös szerkezetűvé teszi Mánfát. Dimbes-dombos, délről és keletről erdővel körülcloelt völgyben terül el, dombnak felfutó utcáscskákkal, szétszórta elhelyezkedő házakkal, lépcsősorokkal, kanyargó ösvényekkel.

1. ábra. Mánfa

2. ábra. A mánfai hagyományörző együttes. (A fotókat készítette Pálmainé Orsós Anna)

A falu könnyen megközelíthető: a 66-os számú úton, pontosan Pécs és Komló között található.

Mánfa már az Árpád-korban is önálló település volt. A történeti Mánfa és a volt Budafa, majd Pécsbudafa a közelmúltig (egészen 1949. január 1-jei egyesülésükig) önálló települések voltak. Későbbi változás 1958-ban történt amikor Mánfát Komló városhoz csatolták. E kapcsolat 1991-ig tartott, amikor a község népszavazás útján ismét önállóvá lett (Erdődy 1993).

Az iparosodás előtt a mezőgazdaság mellett a fakitermelés és a homokkőbányászat szolgálta az itteniek megélhetését. A budafai homokkőbányából származnak például a pécsi Bazilika sarokkövei. Még a 20. század ötvenes éveiben is parasztszekereken hordták a fát Pécsre a mánfaiak, valamint néhány jelentős malom is működött a településen.

1881-ben Engel Adolf megnyitotta az első komlói feketeszéntárnát. Komlón és környékén egyre többen kerestek munkát a bányában. A 20. század első évtizedeiben a mánfai parasztok gyermekei is egyre inkább a veszélyes földalatti munkát választották a „földtúrás” helyett – meghagyták azt az asszonyoknak.

Az 1950-es években politikai döntés volt Komló „szocialista bányavárossá” fejlesztése. Ez a döntés évtizedekre meghatározta e kistérség életét. A bányavállalat és kiszolgáló üzemei mágnesként vonzották az ország minden részéből az embereket.

A Komlóhoz való csatolás az önálló települési lét ideiglenes megszűnését jelentette, egyúttal teljes kiszolgáltatottságot a közeli városnak. Elmaradt fejlesztések (út, bolthálózat, telefon stb.), gazdátlanság jellemezte hosszú évtizedekig a települést. Nem jelentette azonban a hagyományos falusi közösségi létformák, a „szabadság kis köreinek” megszűnését – tűzoltóegylet, színjátszókör, gondosan ápolt hagyományok, a gyakori társadalmi munkák tartották egyben a faluközösséget.

A falu társadalmában még egy jelentős változás történt: Komlóról a környező településekre – így Mánfára is – kitelepítették a cigányokat. Ekkortól a Mánfán élő cigányok aránya folyamatosan 10-15% körül mozgott. Ők belenőttek a falu életébe, tréfás anekdoták, ragadványnevek² fűződnek hozzájuk, melyek hozzátartoznak Mánfa folklórkincséhez. Sohasem voltak ellentétek a magyarok és a helyi cigányság közt – az itteni beások a falu társadalmának szerves részeivé váltak. A „rég mánfai cigányokat” még ma is sokan emlegetik szeretettel.

Napjainkban 35 beás család él a faluban. Valamikor a település mellett, a Vöröshegyen volt a cigánytelep, ott most mindössze három család él. Ma a beások főleg az Óvoda, Fábián Béla, Budafa és Németh utcában laknak. A falu beás lakosságából csak nagyon keveseknek van állandó munkája. Korábban sokan dolgoztak a környék bányáiban, ám a bányák bezárása óta legtöbbször munkanélküli vagy alkalmi munkákból él.

A településen nincs iskola, az iskoláskorú diákok a közeli Komló vagy Pécs város általános iskoláiba járnak.

² Mivel a falu beás lakossága körében a vezetéknevek gyakran ismétlődtek (Orsós, Bogdán, Kálányos, Ignác stb.), szükség volt ezekre a ragadványnevekre. Ezek kialakulásában több tényező játszott szerepet: gyakran a család anyagi helyzete vagy a családfő valamely személyiségjegye szolgáltatott ehhez alapot. Ilyenek pl. „Styopu” – a sánta, Aná szárák, – a szegény Anna, Unturosu – a zsíros, a „gazdag”.

Az 1996/97-es tanév óta Mánfán működik a Collegium Martineum Középiskolai Tehetséggondozó Kollégium, mely kb. 60 cigány fiatalnak jelent hétközi otthont, akik Pécs és más környékbeli városok érettségét adó középiskoláiban tanulnak. Az intézmény léte önmagában modellértékű, nemcsak a faluban élő cigányok, de a régió számára is presztízsemelő e kollégium és tevékenysége.

Az elmúlt évek során további kedvező fordulat is bekövetkezett, egyre többen költöznek ki Mánfára a közeli városokból – fiatalodik a falu.

A foglalkozási s ezzel párhuzamosan a társadalmi szerkezet differenciáltabbá, sokszínűbbé vált. Az építési vállalkozástól a csiga- és makkgyűjtésen keresztül a talpmasz-százsig sok mindennel foglalkoznak az emberek.

1997 májusában komplex falufejlesztő célokkal (mely célok a korábbi ötletek alapján fogalmazódtak meg) megalakult a Mánfáért Egyesület. A Cigány Kulturális Egyesülettel közösen ez a csoport vált az Önszolgáltató Mezőgazdasági Csoport befogadó, segítő keretévé. A Kovács János vezette mánfai Cigány Kulturális Egyesület ugyancsak kiemelkedően működő közösség. A közel 30 (köztük több nem cigány származású) tagú hagyományörző együttes a népzenei együttesek országos minősítő rendezvényén először 2003-ban, majd 2005-ben második alkalommal kapott aranyfokozatú minősítést.

Kéthavonta jelenik meg a Mánfai Újság, alkalmanként pedig a falutévé. Mindkettő magyar nyelvű. Évente rendszeres program a településen a szüreti bál és a falunap.

13.1.3.3. A kutatás tárgya és céljai

E kutatás során arra vállalkoztam, hogy – a beás nyelvi közösség tagjaként – összefoglaló leírást készítek – a terepmunka elvégzése után – a mánfai beások nyelvi helyzetéről, nyelvhasználatról, különös tekintettel a közösség nyelvi és társadalmi attitűdjeire, sztereotípiáira. Ez a vizsgálat folytatása az előzőekben bemutatott, 2000-ben elkezdett, – hat településre kiterjedő – beás szociolingvisztikai kutatásnak. Segítségével a beás nyelv állapotának és helyzetének felmérésén túl a nyelvmegőrzés lehetőségeire is rá kíván világítani. A kutatás eredményei remélhetőleg alapjául szolgálhatnak további segédanyagok kidolgozásának, amelyek segítségével a kutatás eredményei a gyakorlatban, legfőképpen a kisebbségi oktatásban és a kisebbségi közösségépítésben használhatók (Bartha 2003a, 2003b).

A beások nyelvhasználatáról szóló összegzés készítése nagyon időszerűnek mutatkozott, hiszen keveset tudunk a magyarországi beások nyelvi közösségeinek helyzetéről. Mivel e kutatás része az előzőekben említett közös – hat nyelvi közösséget vizsgáló – projektnek, a beások nyelvi helyzete összehasonlíthatóvá válik Magyarország más nemzeti és etnikai kisebbségeinek nyelvi helyzetével. A különbségek és hasonlóságok feltárása pedig, feltételezésem szerint, hozzásegíthetnek a beás nyelvet is érintő, máig hiányzó, átgondolt nyelvi tervezési koncepció kidolgozásához.

Terepmunkám során a magyarországi beás-magyar kétnyelvű közösségben élőek nyelvi helyzetét elemeztem. A közös kutatási szempontrendszer alapján vizsgáltam a szóban forgó kategóriák variabilitását két szociolingvisztikai változó – az adatközlők életkora és neme – alapján; közösségi csoportokként, életkoronként, valamint nemenként összehasonlítottam a kapott adatokat.

A nyelvcseré-nyelvmegőrzés kontinuumában dimenziójában képet kívántam alkotni a mánfai beás nyelvi kisebbségekben zajló nyelvi-társadalmi változásokról, a kétnyelvű

beszélők nyelveinek funkcionális munkamegoszlásáról, a verbális repertoár átrendeződéséről, valamint az interetnikus kommunikáció mikéntjéről (a közös vizsgálati szempontrendszer leírását lásd Bartha 2003b).

13.1.3.4. A kutatás módszerei

A kutatási célok vizsgálatához a fent bemutatott települést választottam ki, ám hat adatközlőt egy másik vizsgálati helyszínen kérdeztem meg, aminek okairól később tesztek említést.

A vizsgálat során értelmezett minta alapján – előre meghatározott kritériumok: nem, életkor, iskolai végzettség – szerint választottam ki az adatközlőket. Az adatgyűjtés módja kérdőíves vizsgálat, ám a kérdőívet a közösség nyelvén – jelen esetben beás nyelven – kérdeztük le. A kérdőív kitöltését hangszalagon rögzítettük. (A terepmunka egységes módszereinek leírását lásd Borbély 2003a.)

A kérdőívek lekérdezése során – résztvevő megfigyelőként – további információkat gyűjtöttünk a közösségek, családok nyelvi szokásairól.

Amennyiben adatközlőink nem fáradtak el a majdnem egyórás irányított beszélgetés után, kötetlenebb témákról is eszmecsere-t folytattunk, amit a magnószalagokon szintén rögzítettünk. Ezek a beszélgetések gyakran valósabb adatokat szolgáltatnak egy-egy beszélő nyelvi szokásairól, nyelv iránti attitűdjéről, mint a konkrét kérdésekre adott válaszok.

E módszereken kívül megfigyelést végeztünk a családokon kívül a település különböző intézményeiben (a boltban, a kultúrházban, a buszmegállóban, a templomban).

Fotókat készítettünk a település falunévtáblájáról, a diplomáról, régi épületekről, hagyományos mesterségeket folytató emberekről, megélhetést biztosító tevékenységekről stb. A temetőben beás nyelven írott sírfeliratok után is kutattam, ám nem sok eredménnyel: beás nyelvű sírfelirat nincs a mánfai temetőben.

13.1.3.5. A minta

Az adatközlők száma összesen 70 fő, 35 férfi, 35 nő. Mivel számos szociolingvisztikai kutatás eredménye bizonyítja, hogy a férfiak és nők eltérő nyelvi viselkedést mutatnak, ezért fontosnak tartottuk a nemek figyelembevételét. A legidősebb életkori csoportban (61–80 év) a populációra jellemzően nagyon kevés beás lakost találtam, így e paramétereket a kutatás folyamán – ahogy erre már utaltam is –, módosítani kényszerültem, mivel az előzetesen meghatározott életkorra és iskolai végzettségre vonatkozó előírásokat betartva nem tudtam volna a mintához elegendő adatközlőt találni. A település teljes beás lakossága körében nem találtam a 61–85 év között elegendő férfit még az iskolai végzettség figyelmen kívül hagyásával sem, így ahhoz, hogy a vizsgálati minta e korcsoportra is értelmezhető legyen, 5 férfit és egy nőt kellett egy hasonló szerkezetű településről (Bogyiszló) megkérdezni.

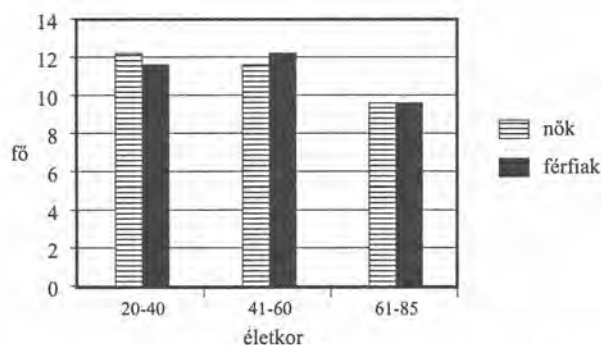
Az iskolai végzettségre vonatkozó kiinduló kategóriák (alapfokú, középfokú, felsőfokú végzettség) teljes átalakításra szorultak, mivel a település beás lakossága körében felsőfokú végzettségű egyáltalán nincs, érettségivel mindössze ketten rendelkeznek, s az idősebb korcsoportban viszonylag sokan vannak, akiknek semmiféle iskolai végzettségük nincsen, írni-olvasni nem tudnak. Ezért az iskolai végzettség

3 kategóriája a beások esetében az alábbiak szerint módosult: az adatközlő iskolai végzettsége 8 általánosnál kevesebb; rendelkezik 8 általánossal; szakmunkás, azaz 8 általánosnál magasabb végzettséggel rendelkezik.

A statisztikai feldolgozás során a varianciaanalízis eredményeinek megbízhatósága és érvényessége miatt a tervezetthez képest az alábbiak szerint módosult a vizsgálati minta.

Életkori csoportok	8 általánosnál kevesebb				8 általános				szakmunkás			
	Tervezett		Megvalósult		Tervezett		Megvalósult		Tervezett		Megvalósult	
	FÉRFI	NŐ	FÉRFI	NŐ	FÉRFI	NŐ	FÉRFI	NŐ	FÉRFI	NŐ	FÉRFI	NŐ
20–40	—	—	—	—	5	5	6	6	5	5	7	7
41–60	5	5	4	4	5	5	5	5	5	5	3	3
61–80	5	5	4	8	5	5	6	2	—	—	—	—
Összesen	10	10	8	12	15	15	17	13	10	10	10	10

3. ábra. Az adatközlők megoszlása életkor, nem és iskolázottság szerint

4. ábra. Az adatközlők életkori csoportjai (N = 70)

13.2. A KUTATÁS EMPIRIKUS ADATAINAK ELEMZÉSE

13.2.1. Nyelvválasztás

13.2.1.1. Az életkor és a nem hatása a nyelvválasztásra

Az életkor és a nyelvválasztás változói közti kapcsolat vizsgálata kétféle statisztikai módszerrel történt. Egyrészt az életkor és a nyelvválasztás összefüggését elemeztük több változó függvényében a statisztikai szignifikanciaszint vizsgálatával, másrészt a kétszemponos, független mintás varianciaanalízis statisztikai módszerével azt néztük meg, hogy a nyelvválasztás hogyan függ össze a nemmel és korrrel a vizsgált mintában. A vizsgált kérdések számát zárójelben közlöm (k32 – k55).

A beás nők életkora és nyelvválasztási szokásai között – az édesanyjával folytatott kommunikáció nyelvére (k32) kérdezve – igen szoros és erősen szignifikáns negatív kapcsolat figyelhető meg ($n = 35$, $\tau\text{-}b = -0,728$, $p < 0,01$): az idősebbek általában többet beszélnek édesanyjukkal saját kisebbségi nyelvükön, mint a fiatalabbak.

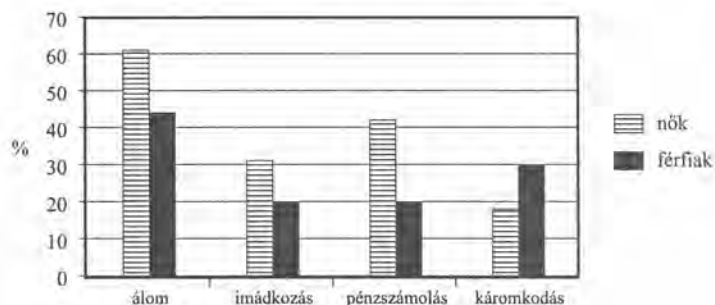
A beás férfiak esetében ugyanezt a kérdést (k32) vizsgálva a kapcsolat az életkor és a nyelvválasztás között hasonló, mint a nőknél ($n = 35$, $\tau\text{-}b = -0,512$, $p < 0,01$).

Ha a nyelvválasztást a különböző beszélgetőtársak vonatkozásában is vizsgáljuk, az állapítható meg, hogy míg a nőknek a szüleikkel, nagyszüleikkel, testvéreikkel, házastársukkal folytatott kommunikációjára ugyanez a szignifikáns negatív kapcsolat jellemző ($p < 0,01$), addig a gyerekekkel történő kommunikáció során különbség tapasztalható a nyelvválasztásban attól függően, hogy a gyerek még az óvodás-, illetve iskoláskor előtt áll-e vagy sem. Amíg a gyerekek nem járnak iskolába, az életkor és a nyelvválasztás kapcsolata ugyanilyen szignifikáns, ám iskoláskor után a szignifikancia megszűnik. A mánfai beás szülők addig, míg gyermekük az elsődleges szocializáció színteréről nem lép ki, beás nyelven beszélnek, ám ha gyermekük a másodlagos szocializáció színterével kerül napi kapcsolatba, kódváltás történik, s a nyelvhasználatban az intézményi szocializáció nyelve – a magyar nyelv – dominál a kommunikációban megkönnyítendő a gyermek beilleszkedését.

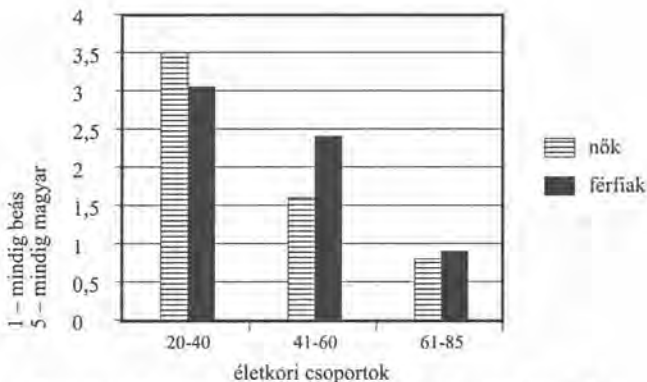
A továbbiakban e negatív kapcsolat lassú változása azt mutatja, hogy a fiatalabbak már kevésbé választják a beás nyelvet. A nők az édesanyjukkal ($p=63,0$) főként beásul beszélnek, az iskoláskor előtt gyermekeikkel ($p=55,19$) is inkább beásul beszélnek, iskolába járásuk idején azonban ez a tendencia megváltozik ($p=36,6$; $p=32,2$). A kommunikációban már nem a beás nyelv dominál: hasonló arányban beszélnek mindkét nyelven – magyarul és beásul egyaránt.

Az adatok vizsgálata során jól látható, hogy a beás nők gyerekükkel már kevésbé, az unokáikkal nagyszülőként jóval többet beszélnek beásul. A beás férfiak esetében a nyelvválasztás kiegyenlítettebb. A házastársal való nyelvválasztásnál is csak tendenciaszerűen érvényes, hogy a férj-feleség inkább beásul beszél egymással. A férfiak esetében szintén igazolást nyer, hogy gyermekükkel iskolába, óvodába járás előtt gyakrabban beszélnek beásul, ám náluk az unokákkal való beszélgetés során a beás nyelv használata nem lesz gyakoribb, ahogy ezt a nőknél megfigyelhettük.

A beás nők nyelvválasztása és életkora közötti szignifikancia azt mutatja, hogy minél idősebb egy nő, annál inkább beás nyelven szólal meg, ha (k44) barátaival, ismerőseivel vagy falujában élő beásokkal találkozik a városban (k50).

5. ábra. Az ún. „intim” nyelvhasználat

6. ábra. Nyelvválasztás életkor és nem alapján ($N = 70$)

A beás férfiak számára az életkor előre haladtával egyre nagyobb problémát jelent, hogy az orvossal nem tud anyanyelvén (beásul) beszélni (szignifikáns $p < 0,05$).

A nők esetében itt nincs szignifikáns összefüggés.

Ha a pszicholingvisztikai szempontból kiemelt területeken az úgynevezett gondolati vagy belső, „intim” nyelvhasználati szintereken (imádkozás, álom, káromkodás) vizsgáljuk az adatközlők nyelvhasználatát és ennek összefüggését az életkorral, megállapíthatjuk, hogy az álom nyelve esetében nemek közötti különbségek nincsenek, a kapcsolat nők és a férfiak esetében egyaránt szignifikáns negatív kapcsolatban áll az életkorral, azaz minél idősebb adatközlőről van szó, annál inkább a beást jelöli meg álmában használt nyelvnek (nők 0,789; férfiak 0,464).

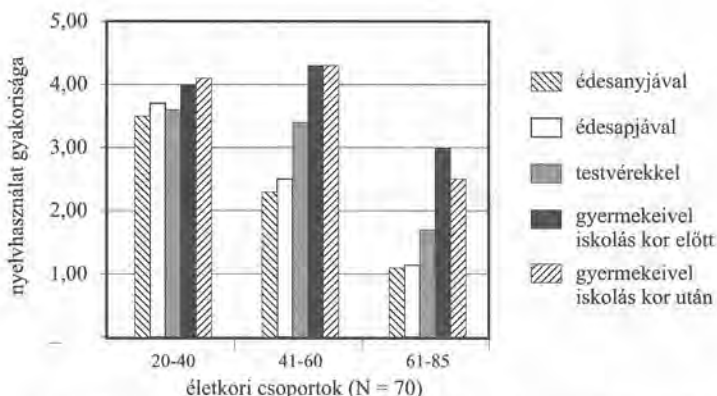
Az imádkozás nyelvének vizsgálata során a nőknél az előzőhöz hasonló eredményt tapasztalhatunk, amely szignifikáns ($p < 0,01$), a férfiak esetében azonban csak a tendenciaszerűség figyelhető meg. A pénzszámolás során történő nyelvválasztás a beás nők esetében ugyanilyen erős szignifikáns kapcsolatot mutat az életkorral, a férfiak esetében ez azonban nem igazolható. Náluk inkább a káromkodás esetében érvényes, hogy a nyelvválasztás során inkább a beásra esik a választás.

Ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy melyik nyelven beszélnek többet adatközlőink (k62), azt láthatjuk, hogy mind a nők, mind a férfiak esetében erősen szignifikáns negatív kapcsolat van az életkorral, tehát az idősebbek egyértelműen többet, a fiatalok pedig egyértelműen kevesebbet beszélnek beásul.

13.2.1.2. Nyelvválasztás a különböző családtagokkal

A kétdimenziós gyakorisági vizsgálat eredményei alapján a továbbiakban azt vizsgáltam meg, hogy adatközlőim családtagjaikkal milyen nyelven beszélnek. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a nem és az életkor változóit összevetve szignifikánsan negatív kapcsolat figyelhető meg: azaz minél fiatalabbak a férfiak is, a nők is, annál kevésbé beszélnek beásul, míg az idősebbek szívesebben választják a beást a kommunikáció nyelvének.

A beás férfiaknak kiegyenlítettebb a kapcsolata a beás nyelvvel, mint a nőké, bár dominánsan náluk is a kor és nyelvválasztás közti negatív kapcsolat érvényesül: míg a fiatalok már inkább magyarul, addig az idősebbek inkább beásul beszélgetnek családtagjaikkal.

7. ábra. A beás nyelv használata a különböző életkori csoportokban

(1) Mindig beásul (2) Általában beásul (3) Beásul és magyarul (4) Általában magyarul (5) Mindig magyarul

A különböző családtagokkal történő nyelvválasztás során a nemek között nincs nagy különbség. A három korcsoportot vizsgálva s a nyelvválasztás átlagai alapján elmondható, hogy a szülőkkel, nagyszülőkkel való kommunikáció során közel hasonlóan választanak nyelvet a férfiak és nők.

A mintaátlagokat tekintve fokozatos elmozdulás figyelhető meg a fiatalok nyelvhasználatában (3,329; 3,667; 3,350; 4,00, 4,087), mely szerint ők már általában a magyar nyelvet használják gyerekeikkel. Az idősek nyelvválasztási átlaga (1,500; 1,700; 2,050; 3,00; 2,50), bár jóval kisebb mértékben, ám mégis mutat a magyar nyelv gyakoribb használatát jelző elmozdulást.

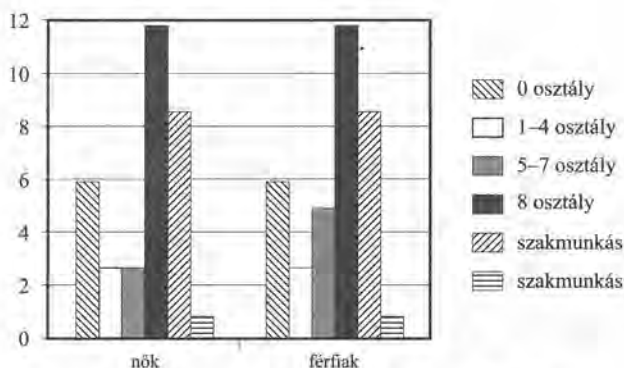
E kérdést vizsgálva egy helyen figyelhető meg látszólagos törés (38b), amikor is a kérdés arra irányult, hogy a gyermekeivel milyen nyelven beszél mindaddig, míg azok nem járnak óvodába, iskolába. A nők válaszai alapján az iskolába járás előtti érték szerint inkább beásul ($n = 31$, $\tau\text{-}b = 0,378$ $p < 0,01$), a gyermek iskolába járása idején pedig többet beszélnek magyarul ($\tau\text{-}b = 0,053$); és ugyanez figyelhető meg a férfiaknál is ($n = 26$, $\tau\text{-}b = 0,252$).

Feltehetően a tudatos nyelvválasztás járult hozzá e tendencia kialakulásához, s az adatközlők szerint az az érzés, hogy a többségi nyelv használata előnyösebb a gyermek számára, annak van piaci értéke, azzal tud csak boldogulni az iskolában, míg az anyanyelv legfeljebb a családon belüli érintkezésben lehet csak fontos. A beás nyelv presztízsének alakulásában fontos szerepet játszik az oktatáspolitikai. A kérdés részletesebb bemutatására lásd e kötet 2. fejezetét.

13.2.1.3. A nyelvválasztást befolyásoló tényezők

Az iskolázottság

Adatközlőim két személy kivételével (3,5%) csak alapfokú végzettséggel rendelkeznek (96,5%), az idősebb korosztályból pedig nagyon sokan nem tudnak írni-olvasni. (12 fő). A mintában tehát felsőfokú végzettséggel rendelkező nincs, az egész településen nem találtunk a két érettségizetten kívül magasabb iskolai végzettséggel rendelkező beás embert.

8. ábra. Az adatközlők iskolai végzettsége (N = 70)

A cigányok ma Magyarországon egy nemzetiségi gimnáziummal rendelkeznek, mely Pécssett működik 1994 óta. Bár Mánfa Pécsztől alig 10 km-re fekszik, a vizsgálati mintában található két, érettségivel rendelkező nem ott szerezte érettségi bizonyítványát.

A mánfai adatközlők iskolázottsági állapota tükrözi a magyarországi cigány népesség iskolázottsági helyzetét is. Az eddigi szociológiai vizsgálatok tükrében elmondható, hogy a cigány gyerekek 31,3%-a fejezi be általános iskolai tanulmányait 14 évesen, míg 77,75%-uk jut el ide 18 éves korára. A cigány és nem cigány tanulók iskolai esélyeiről elmondható, hogy bár a magyarokhoz képest többszörös az általános iskolát el nem végzők vagy a nyolcadik osztály után tovább nem tanulók aránya, a cigány tanulók esélyegyenlőtlenségének kulminációs pontja a középiskolában való továbbtanulás során alakul ki. Kevesen jutnak középiskolába, a középiskolai tanulmányok alatti lemorzsolódás is valószínűbb, mint a magyar tanulók esetében. A szakmunkásképzés nyújtott esélyt a cigányság számára befejezett képzettség elérésére, a szakmunkásképzés rendszere azonban összeomlott a nagyüzemi bázis felszámolásával (Forray 2000:10).

A vallásyakorlás

Az adatközlőim 90,7%-a katolikus és csak nagyon kevés, 9,3% közülük a református. Bár a minta e tekintetben nem reprezentatív, feltételezésem szerint a populáció egészét vizsgálva is hasonló eredményre juthatnánk.

A gyakorisági eloszlás szerint adatközlőim 38,2%-a soha nem jár templomba. Olyan beas embert sem találtam a faluban, aki hetente többször járna oda. A legtöbben (52,9%) félvénté egyszer látogatnak el a templomba. Az adatközlőkkel folytatott beszélgetésekből az is kiderült, hogy ez a két alkalom az év során általában a karácsony és a húsvét.

A Központi Statisztikai Hivatal 2002. évi adatai alapján a mánfai lakosság 63,8%-a római katolikus, 0,9%-a görög katolikus, 6,3%-a református, 0,7%-a evangélikus; más egyházhoz, felekezethez tartozik 1,2%, nem tartozik egyházhoz, felekezethez 19,9%, ismeretlen, a KSH erre vonatkozó kérdésére nem válaszolt 7,3%.

A település rendelkezik egy török időket is megélt, XII. században épült román stílusú kis templommal. Ez a Sárlos Boldogasszony tiszteletére szentelt templom festői völgyben, a településtől nyugatra található. Először a XII. század végén bővíthették. A XIV. században újból átalakították, és közel kétszeresére növelték a belső terét, kívülről támpilléres fallal zárva le. A templom a török hódoltság alatt is épen maradt.

A faluban zártláncú falutévé működik, amely az egyéb közérdekű események mellett az Árpád-kori római katolikus templomban tartott szentmiséket is közvetíti a település lakóinak vasárnap délelőttönként.

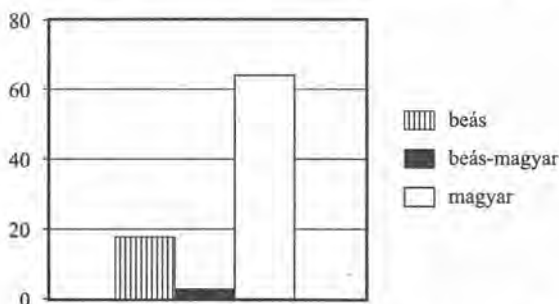
Az Árpád-kori templomban magyar nyelven folynak a misék. A misét gyakran az alsószentmártoni plébános, Lankó József celebrálja. Alsószentmárton Baranya megyében található település, ahol a tisztelendő kivételével mindenki beás származású. Évek óta beás nyelven zajlanak az alsószentmártoni istentiszteletek is. A tisztelendő mellett dolgozó helyi cigány származású templomszolgák aktív részvételével és nyelvfordítói tevékenységüknek köszönhetően az ima, a prédikáció és egyes énekek is a beás nyelv általuk beszélt dialektusában – muncsánul hangzanak el. A katolikus pap maga is beszél és használja a muncsánt nemcsak az istentiszteleteken, de a falu lakóival történő hétköznapi kommunikációban is. Ennek híre a régióban közismert, ezért számos érdeklődő látogatja hétvégi szertartásaikat vagy ott, az alsószentmártoni katolikus templomban tartja gyermekei keresztelőjét.

Mánfai adatközlőim esetében is igazolódtott a beszélgetések során, hogy sokuknál az évi kétszeri templomi szertartáson való részvétel nem a lakóhelyükön történik, hanem az eddig említett Alsószentmártonban. Mára már az is hagyománnyá vált, hogy az alsószentmártoni katolikus pap látogat el a mánfai, műemléki védettségű középkori templomba, és ott is tart beás nyelven istentiszteleteket. A két helyen zajló szertartások nyitottak, és mivel másutt nem folynak beás nyelvű misék az országban, ezért kivételes és nagyon fontos eseménynek számít egy-egy család életében az ezeken a szertartásokon való részvétel.

Ha a kétdimenziós gyakorisági mutatók alapján vizsgáljuk a templomba járás és a nyelvhasználat összefüggését a mánfai adatközlőknél, megállapítható, hogy a templomba járó nők a szülőikkel történő kommunikáció során gyakrabban választják a beás nyelvet ($n = 34$ tau-b = 0,427, $p < 0,01$), a férfiak esetében azonban ez az adat nem mutat sem szignifikáns, sem tendenciaszerű eredményeket.

A házastárs nemzetisége

A kutatás során összefüggéseket kerestünk a házastárs nemzetisége és a kisebbségi nyelvhasználatának gyakorisága között is. E kérdés kapcsán elsőként azt vizsgáltam meg, hogy adatközlőim milyen nemzetiségű házastársat választottak maguknak. A gyakorisági eloszlás e változó szerint a következő: a házastárssal élő beás adatközlőim 86,9%-ának beás származású a társa, 3,3%-ának beás és magyar, 9,8%-nak magyar nemzetiségű

9. ábra. Az adatközlők nyelvhasználata a családban ($N = 70$)

párja van. Bár a házasságok 86,9%-a tisztán beás, a családon belül kizárólag 22,9%-ban használják ezt a nyelvet, 4,3%-ban a beást és a magyart egyaránt, míg 72,9%-uk csak magyarul beszél.

A kétdimenziós gyakorisági vizsgálattal a házastárs nemzetiségét korreláltattam különböző változókkal.

A beás nők nemzetisége és a különböző változók közötti kapcsolatára a dominánsan pozitív összefüggés jellemző ($p < 0,01$). Eszerint még akkor is a beásnál gyakrabban használják a magyar nyelvet a társalgásban, amikor mindkét fél beás. Szignifikáns kapcsolat ez a nők esetében, ha az apával, apai nagyszülőkkel, házastárral, szomszédal, barátal, ismerőssel zajlik a kommunikáció, és ugyanez igaz az álom nyelvére is. Úgy tűnik, a más közösségekben megfigyelt összefüggés a mi beás mintánkra is érvényes: „A nőknek a magasabb presztízsű változathoz való orientálódását jelzi az is, hogy két-nyelvű közösségben a magasabb presztízsű nyelvet részesítik előnyben, a németet a magyarral (Gal 1991), az oroszot az ukránnal szemben (Bilaniuk 2003)” (Huszár 2006:15).

Szintén szignifikáns eredményeket ($p < 0,05$) mutat a vizsgálat, ha az anyával, testvérrel, gyermekkel, beás munkatársakkal, orvossal zajlik a beszélgetés. Nagy valószínűséggel a beás beszélők pénzárszámolásnál is (k54) azért használják többet a magyar nyelvet, mert a boltokban is magyarul adnak nekik vissza a pénzből, ők is magyar forinttal fizetnek (vö. Tálos 2002). A beás nyelv használatának gyakorisága a (k62) *Melyik nyelven beszél a legtöbbit?* kérdés esetében is ($\tau\text{-}b = 0,248$ $p < 0,01$) szignifikáns összefüggést mutat.

A beás férfiak nyelvválasztása és nemzetiségük összefüggése a kétdimenziós gyakorisági vizsgálat során többnyire ugyanolyan összefüggést mutat, mint a nők esetében, ám az eredmények csak egy változóval való korreláció (k50: beás falubeliekkel folytatott beszélgetés) esetében szignifikánsak ($p < 0,05$) és egy esetben (k33: apával való beszélgetés) tendenciaszerűek.

Összességében megállapítható, a beás nyelv használata mindkét nem esetében háttérbe szorul, miközben a magyar nyelv használata még az anyanyelvűek körében is fel erősödik.

A beszélő, ha megfelelően akarja kifejezni magát, egyre gyakrabban kényszerül kódváltásra, magyar szavak és kifejezések kölcsönzésére. Ilyen beszédhelyzetek, szituációhoz kötött kódváltások családon belül és kívül egyaránt előfordulnak. A beás és a magyar nyelv funkciói azonban világosan elkülönülnek. A beás az érzések, az intimitás, az otthonosság és az összetartozás, a magyar a kényszerítő praktikum nyelve; például kizárólag magyarul beszélnek hivatalos ügyekben, az idegenekkel való találkozáskor (a magyarországi németeknél hasonlókra lásd Bindorffer 1997).

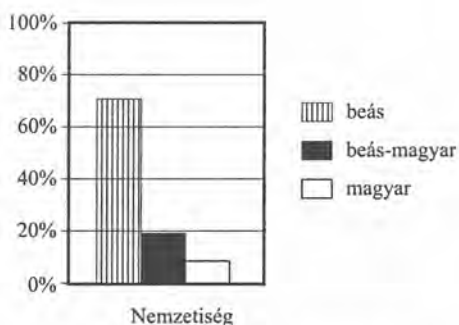
Az etnikai identitás és a nyelvválasztás összefüggései

Adatközlőimet a nemzetiségük szerinti hovatartozásukról is kérdeztem. Eszerint a megkérdezettek közül 67% beásnak, 23% beásnak és magyarnak, 10%-uk pedig magyarnak vallotta magát.

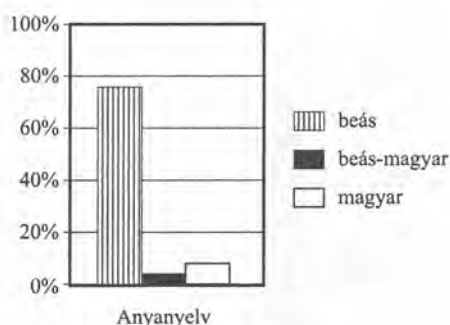
Az anyanyelv meghatározásánál a megkérdezettek 82,9%-a vallotta magát beás anyanyelvűnek, 4,3% beás és magyar, valamint 12,9%-uk magyar anyanyelvűnek.

Nem esik egybe az előző kettővel – csak tendenciájában – a harmadik adatsor, mely a szülők nemzetiségére kérdez rá. Adatközlőim szüleinek 97,1%-a beás származású, 2,9%-uk esetében pedig csak az egyik szülő az. A KSH 2001-es népszámlálási adatai alapján a

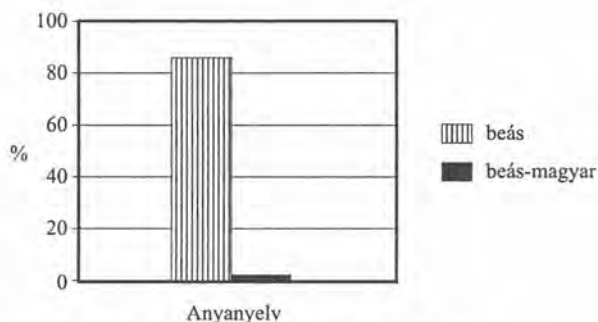

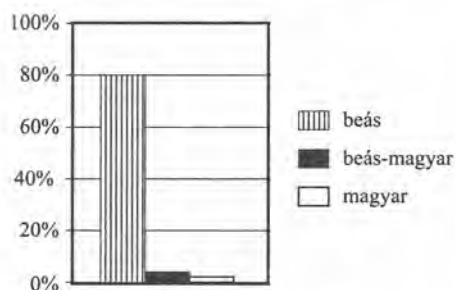
10. ábra. Az adatközlők nemzetisége...

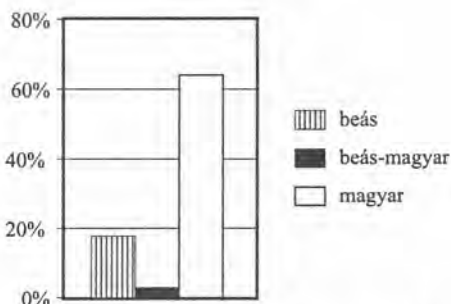
11. ábra. ...és anyanyelve

12. ábra. A szülők nemzetisége /N = 70/

13. ábra. Az adatközlők identitása...

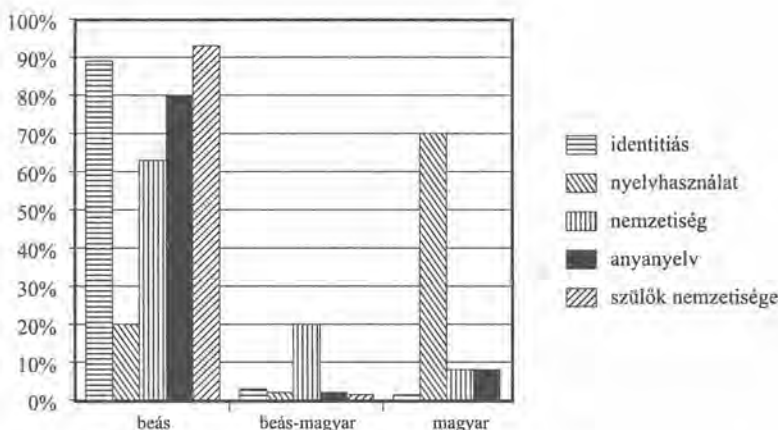

14. ábra. ...és nyelvhasználata (N = 64)

Mánfán élő teljes lakosság 936 fő. A kapott érdemi válaszolók, 875 fő közül azonban 69 fő vallotta magát a kisebbséghez tartozónak, ám a használt nyelv szerint a kisebbség nyelvét a válaszadók 8%-a (75 fő) beszéli a 937 érvényes válasz alapján (KSH 2001.3.3).

Feltételezésem szerint a három adatsor azért nem esik egybe, mert adatközlőim többsége nem tudott különbséget tenni nemzetiség és anyanyelv között, s a kérdések értelmezése sok esetben okozott számukra nehézséget.

Az identitás meghatározására irányuló (k22) kérdésre adott válaszaik szerint a megkérdezettek 91,3%-a beásnak vallotta magát, 5,8% beásnak és magyarnak, és 2,9% magyarnak.

15. ábra. A nyelvhasználat dimenzió

E vizsgálat négy adatsora fordított arányosságban áll a beás nyelv használatával (k62: *Melyik nyelven beszél többet?*), hisz a megkérdezettek közül csak 22,9% azok aránya, akik többet beszélnek beásul, mint magyarul, 4,3%-uk mindkét nyelvet kb. egyformán gyakran használja, és 72,9%-uk inkább a magyar nyelvet beszéli.

Ha a kétdimenziós gyakorisági vizsgálat alapján a nemzetiségre vonatkozó kérdést kapcsolatba hozzuk más változókkal (k32 – k62) azt mondhatjuk, hogy a kapcsolat erőssége változó, a két véglet ($\tau\text{-}b = 0,337$ – $\tau\text{-}b = 0,025$) között van, az összefüggés hol pozitív, hol negatív. A vizsgálat adatai alapján az látható, hogy a beás nők válaszai egy változóval kapcsolatban sem mutatnak semmiféle szignifikanciát, de tendenciaszerűséget sem.

Ugyanezt a kérdést vizsgálva a férfiak esetében a kapcsolat döntően pozitív, három változó esetében erősen szignifikáns a nyelvhasználat és nemzetiség között (*Milyen nyelven beszél testvéreivel?*; *Milyen nyelven beszél a templomban hívótársaival?*; *Melyik nyelven beszél a legtöbbit?*). Eszerint függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségűnek vallják magukat, a férfiak többet beszélnek magyarul, mint a nők.

Az anyanyelv kérdését vizsgálva (k32 – k62) megállapítható, hogy bár a megkérdezettek többségének anyanyelve beás, mégis inkább magyarul beszélnek. Ennek gyakran egyéb „technikai” okai is vannak, ugyanis például a legtöbb településen – így Mánfán is – a beások anyanyelvüktől függetlenül csak magyarul tudó boltosokkal, orvossal, stb. tudnak kommunikálni, mivel beás eladó, orvos stb. a faluban nincsen. Otthonukon kívül tehát gyakrabban használják a magyar nyelvet, így a nyelvnek egyfajta „határkijelölő” funkciója is van az életükben. Nyilvános helyen magyarul, a családban beásul és magyarul egyaránt beszélnek.

Az anyai nagyszülőkkel s a még iskoláskor előtti gyerekekkel, a falubeliekkel városban való találkozáskor, valamint a káromkodáskor használt nyelv is többnyire magyar a vizsgálatban szereplő nők többségénél. Egy esetben figyelhető meg ettől eltérő szignifikáns eredmény az anyanyelv és a *Milyen nyelvet használ munkahelyén beás kollégáival?* kérdés (k47) esetén. Az erre adott válaszok alapján az állapítható meg, hogy a beás anyanyelvű nők beás kollégáikkal többet beszélnek beásul, mint magyarul.

A férfiak esetében az anyanyelv választás vizsgálata azt mutatja, hogy az édesanyjukkal és a nagyszüleikkel folytatott kommunikáció során többet beszélnek beásul, mint más beszélgetőpartnereikkel.

A nemzetiségi kötődéssel kapcsolatos *Őn tehát beásnak érzi magát?* kérdésre (k22) adott válaszok korrelációja a beás nők esetében erősen szignifikáns összefüggést mutat a szülőkkel, testvérekkel, barátokkal, ismerősökkel, falubeliekkel és az álomban használt nyelv esetében.

Noha a kapcsolat mindegyik esetben pozitív, látszik, hogy az identitás összetevői között a beás nyelv szerepe nem elsődleges.

Hasonlóan szignifikáns az összefüggés a nagyszülők, házastárs, az iskoláskor előtti gyermekek, a hívőtársak és az imádkozás nyelvével, valamint a legtöbbször használt nyelvvel – a kapcsolat pozitív, a kommunikáció nyelve tehát többször a magyar, mint a beás.

Összegezve elmondható, hogy a beás nemzetiségi önbevallás és a beás nyelv választásának értékei jelentősen eltérnek egymástól. Bár identitásukat tekintve adatközlőim többsége beásnak vallotta magát, nem tartja az identitás kizárólagos velejárójának a beás nyelvet, és nagyobb részt már nem is ezt használja a hétköznapiak során. Igen szűk és behatárolható az a terület, ahol a beás nyelv használata domináns. A családon belüli kommunikációban erős határvonalat jelent a gyermek iskolába lépése. Ettől kezdve a család tudatosan inkább magyarul beszél, hisz a gyermeknek a magyar iskola követelményrendszerének kell megfelelnie, s az identitás kérdése ehhez képest háttérbe szorul. Különösen a beás férfiak esetében tűnik igen tudatosnak ez a nyelvválasztási stratégia. Ez azt mutatja, hogy a magyar iskolarendszerben a multikulturalizmus ezidáig kevésbé volt fontos, a többnyelvűség nem jelentett feltétlenül előnyt, mivel az iskola a kétnyelvű tanulóknak erről a tudásáról eddig még nem vett tudomást.³

Az az elvárás, hogy a domináns (magyar) nyelv valamely változatát (lehetőség szerint a sztenderdet) mindenki tudja, ezért a beás nyelv a családi színtérre szorul vissza. A beszélő a nap nagyobb részét már ritkán tölti a családban, ezért a többségi nyelvet használja gyakrabban még olyan helyzetekben is, amikor partnerével beásul is beszélhetne. Ennek okaira valószínűleg a beás nyelv szókincsének tesztelése pontosabb választ adhatna. Feltehetően ugyanis a nyelv diglossziás helyzete miatt számos olyan téma került a mindennapi társalgásba, amely a magyar nyelv domináns használatát kívánja. Ahhoz, hogy a gyerekek mindkét nyelvet nagyjából egyforma szinten tudják, a két nyelvnek és kultúrának egyenlő erősséggel kellene hatnia rájuk. Ha az egyik nyelv hatása – jelen esetben a beás nyelv – csak a családra és a legszűkebb környezetre korlátozódik, az élet minden más területén pedig a másik nyelv és kultúra fontossága látszik, az első nyelv elsorvad, helyét az erősebb hatású veszi át (Göncz 2004:58).

Az 1960-as, 1970-es évektől kezdve számos szerzőnél (pl. *Haugen* 1966:922, *Fishman* 1973:23) olvasható, hogy a sztenderd nyelv terjesztése az oktatáson keresztül azért fontos, mert ez teszi demokratikussá a nyelvhasználatot: ez biztosítja a társadalmi mobilitás lehetőségét azoknak is, akik elsődleges szocializációjuk során valamilyen nem sztenderd változatot sajátítottak el. Ösztönösen ehhez alkalmazkodnak a beás szülők is gyermekeikkel folytatott kommunikáció során.

³ A terepmunka során számos beszélgetésből kiderült, hogy adatközlőink sok esetben épp többnyelvűségük miatt kerültek hátrányos helyzetbe, amikor is az idegen nyelv tanulása alól azzal az indokkal mentették fel őket, hogy sem az anyanyelvüket, sem pedig a magyar nyelvet nem beszélik „rendesen”, ezért gyakran matematikakorrepetálásra küldték a cigány gyerekeket, míg osztálytársaik idegen nyelvet tanultak.

A nyelvcseré folyamatának felgyorsulását eredményezheti az egyénnél egyfajta „megfelelési vágy” is, hogy a domináns csoport őt teljes jogú tagként elfogadja. Ez a motiváció hajtja, hogy minden erejével elsajátítsa a többségi csoport által beszélt nyelvet akár még olyan áron is, hogy saját közösségétől eltávolodik.

A helyzet paradoxonja abban rejlik, hogy természetesen a domináns nyelv elsajátítása sem eredményezi minden esetben a feltétel nélküli elfogadást a domináns csoport által, miközben az adott személy a saját közösségétől is eltávolodik.

13.3. NYELVI ATTITÚDOK: AZ ANYANYELVEN BELÜLI VÁLTOZATOK ÉS A TÖBBSÉGI NYELV HASZNÁLATA

13.3.1. Az életkor hatása a nyelvi attitűdökre

A magyarországi cigányok az anyaországot tekintve rendkívül sajátos helyzetben vannak. Bár eddigi ismereteink szerint valószínű Indiából indultak el – különböző feltételezések szerint eltérő időpontokban, más-más útvonalakon jutottak el Európába, így hazánkba is (Fraser 1996, Kállai 2000:16). Az őshazával kapcsolatot nem tartanak fenn. Bonyolítja a helyzetet, hogy a magyarországi cigányok nyelvi szempontból nem alkotnak egységes csoportot, így a beások által beszélt román eredetű nyelv anyaországával, Romániával sincs kapcsolatuk, az ott töltött periódus történéseiről nincsenek megbízható kutatások, leírások.

Az anyaországra ezért rákérdezni e kutatás során nem tudtam, s a Mánfán használt nyelvi változat összehasonlítása nem az anyaországi nyelvvel, hanem a beás nyelv Magyarország dél-dunántúli falvaiban használt másik nyelvjárásával, a muncsánnal történt.

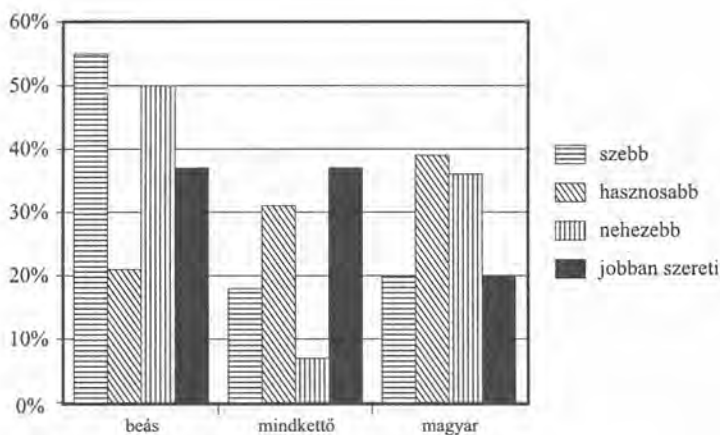
Bár a két nyelvi változat összevetése életkoronként nagyon változatos kapcsolatot mutat, adatközlőim a mánfai helyi változatot tartják szebbnek és hasznosabbnak.

Az idősebbek és a fiatalok egyaránt az általuk beszélt nyelvi változatot tartják nehezebbnek, szebbnek és hasznosabbnak is. Arra a kérdésre, hogy melyik nyelvet szeretik jobban, válaszadóim 97%-a jelölte meg saját nyelvváltozatát.

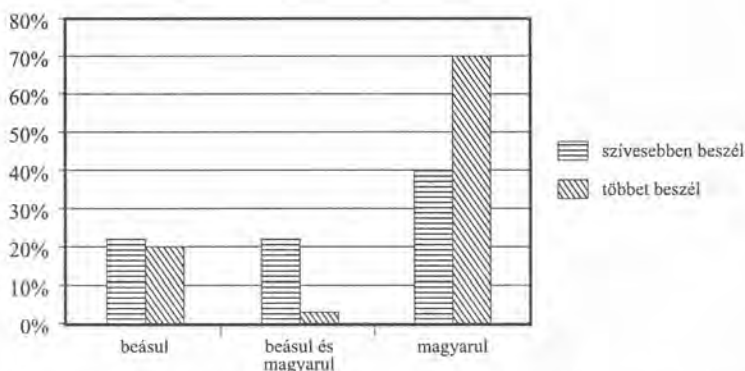
Hasonló az eredmény, ha az összehasonlítás tárgya a beás és a magyar nyelv szépsége (k69), bár itt az arányok differenciáltabbak. Adatközlőink 57%-a egyértelműen a saját nyelv mellett teszi le voksát, 20% azok aránya, akik a beást és a magyart egyformán szépnek tartják, és 23%-uk tartja a magyart szebbnek. Az életkorral a kapcsolat pozitív, azaz a fiatalok közül többen tartják a magyar nyelvet szebbnek, mint a saját nyelvi változatukat.

A beás és a magyar hasznosságát összehasonlítva válaszadóink 41%-a a magyart ítélte hasznosabbnak, 34% mindkettőt egyformán és 24% a beást. Az életkorral való korreláció során kapott eredmények nem szignifikánsak, ám nemenként és életkoronként különbözőek. A beás nők közül a fiatalok a beás nyelvet tartják fontosabbnak, míg a fiatal férfiak a magyart.

A beás és a magyar nyelvek nehézségi fokának megállapításánál a gyakorisági eloszlás mutatói szerint a válaszadók 53%-a a beást ítélte nehezebbnek, 38%-a a magyart, és 9% mindkettőt egyformán nehéznek tartotta.

16. ábra. Az adatközlők nyelvi attitűdje

17. ábra. A nyelvhez való viszony és a nyelvhasználat gyakorisága

Az életkor és a nem összefüggéséből az látszik, hogy a beás nők esetében kapott szignifikáns eredmények pozitív kapcsolatban állnak egymással: tehát a fiatalok és az idősek közül többen vélik a beást nehezebbnek. A férfiak esetében kapott eredmények csak tendenciát jelölnek, mely szerint a fiatalabb férfiak közül is többen gondolják a beást nehezebbnek a magyarnál.

A beás, valamint a magyar nyelvhez fűződő attitűdöt vizsgálva a gyakorisági eloszlási mutatók alapján válaszadóink véleménye megosztott: a beást 38,6%-ban szeretik jobban, a magyart 22,9%-ban és 38,6% azok aránya, akik egyformán szeretik mindkét nyelvet.

Az életkorhoz viszonyítva szignifikáns negatív kapcsolat figyelhető meg a nőknél és nem szignifikáns, de negatív a kapcsolat a férfiak esetében is. Az értékek alapján az állapítható meg, hogy az idősebbek inkább a beást, a fiatalabbak inkább a magyart kedvelik.

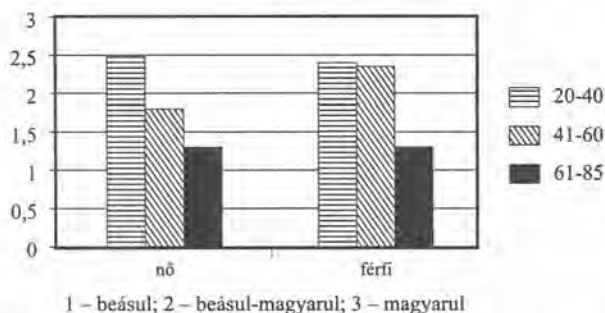
Ha magyar és a beás nyelv használhatóságát vizsgáljuk az életkor függvényében, az látszik, hogy a válaszadók közül 59,4% azok aránya, akik a beást vélik a világon használhatóbbnak, 29% azok aránya, akik a magyart, és 11,6% azok aránya, akik nem tudnak

állást foglalni e kérdésben. Az életkorral való korreláció szerint a nők esetében szignifikánsan pozitív kapcsolat, a férfiak esetében negatív kapcsolat látható, azaz a fiatal férfiak nem tartják a beást hasznosabbnak a magyarnál, míg az idősek mellett a fiatalabb nők többsége épp az ellenkezőjét gondolja.

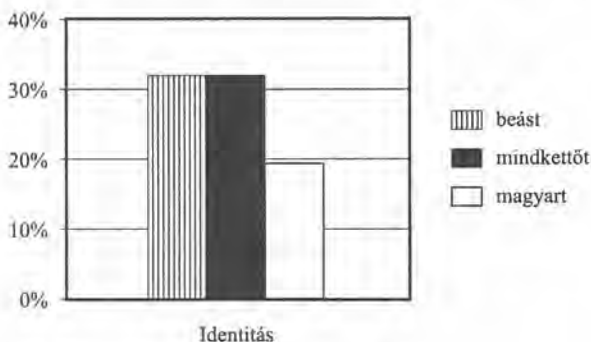
Férfi és női adatközlőink közül a gyakorisági eloszlás adatai szerint beásul 27%-uk beszél szívesebben, magyarul 45,7%-uk, 27%-nyian pedig egyaránt szívesen beszélnek magyarul is, beásul is. Válaszaik az életkorral erősen szignifikáns kapcsolatot mutatnak. Ez a kapcsolat mindkét nem esetében negatív, azaz az idősebbek inkább alacsonyabb, a fiatalabbak magasabb értékeket adtak e kérdésre, tehát minél idősebbek, annál szívesebben beszélnek beásul, mint magyarul, míg a fiatalok a magyar nyelvet részesítik előnyben a beással szemben. A nyelvi attitűdökkel, a beás nyelvvel és változataival, valamint a magyar nyelv használatával és az iránta való attitűdökkel kapcsolatos kérdések nemmel való korrelációja során többször találunk egybeesést a beás nők és férfiak válaszaiban, mint különbözőséget.

A tényleges nyelvhasználat és a nyelvekhez való viszony vizsgálata során a gyakorisági eloszlás mutatói alapján látható, hogy adatközlőink a hétköznapi kommunikációban jóval többen beszélnek magyarul, mint beásul, s a két nyelvhez való viszonyukat összehasonlítva többen beszélnek szívesebben magyarul, mint beásul.

A magyar és a beás nyelv használatának gyakorisága jóval karakteresebb eredményt mutat a két nemnél bármelyik változó alapján. A nők a ritkábban használt beást tartják

18. ábra. A szívesebben használt nyelv mértéke nemenként

19. ábra. A nyelvekhez való attitűd

szebbnek, a férfiaknál fordított a helyzet, ők a gyakrabban használt magyarnak adják a magasabb értéket. A nők szerint a ritkábban használt nyelv – a beás – nehezebb, mint a magyar. A jobban szeretett nyelv és a gyakorisági változó egymással való összevetése a nők és a férfiak esetében azonos minőségű kapcsolatot mutat. Eszerint a ritkábban használt nyelvnek – a beásnak – nagyobb értéket adtak, jobban szeretik a magyarnál.

Érdekes megjegyezni, hogy a beást gyakrabban használók toleránsabbak azokkal, akik a beás beszédben egy-két magyar szót is használnak, ám akik ritkábban beszélnek beásul, ezt kevésbé tartják elfogadhatónak. Az ezt az összefüggést mutató kapcsolat mindkét nemnél közel hasonló értéket mutat (nőknél $p=21,2$, férfiaknál $p=19,2$).

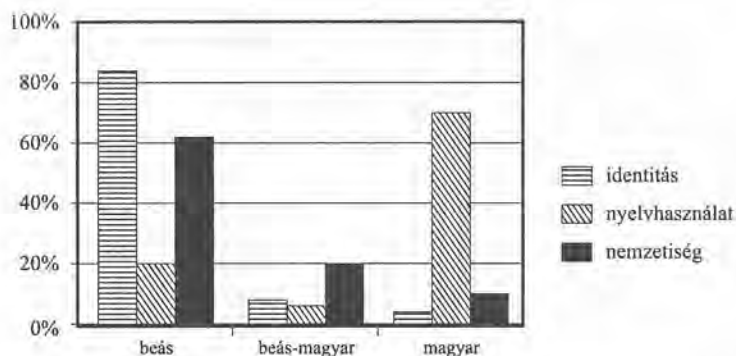
A sok magyar szó használata a beás beszédben a férfiak számára elfogadhatatlan, ahogy a nyelvet ritkábban használó nők számára is, ám a beást gyakrabban használók ezt is elfogadhatónak gondolják.

Nincs egyetértés a két nem esetében a beás nyelv használhatóságával kapcsolatban sem. Míg a beás nyelvet gyakrabban használók azt állítják, hogy a magyarhoz viszonyítva a világon jobb a beás nyelv helyzete, addig a férfiak szerint a magyar nyelv jobban használható a világ többi országában, mint a beás. A két érték között elég nagy a különbség e tekintetben (nők $p=21,9$, férfiak $p=10,6$).

13.3.2. Összefüggés az identitás és a nyelvi attitűdök között

Az identitás és a nyelvi attitűdökre vonatkozó változók korrelációját elemezve az látszik, hogy a megkérdezettek a beás nyelv helyi változatát jóval szebbnek, hasznosabbnak ítélik és könnyebbnek érzik a sokak számára ismeretlen muncsánnál. Ha a beás hasznosságát a magyarral vetik össze, a magyar kerül előbbre még akkor is, ha a mintában szereplők nagyobb része jobban szereti a beást nyelvet, mint a magyart. Mindez megint csak azt erősíti, hogy a beás nyelv használata a magyarral szemben háttérbe szorul.

A magyar és a beás nyelveket összevetve a magyart ugyan hasznosabbnak ítélik mindkét nem képviselői, ám a magyar nyelvnek a világban való használhatóságával kapcsolatban másként vélekednek: a nők a beás nyelvet, a férfiak a magyar nyelvet tartják használhatóbbnak.

20. ábra. Összefüggés identitás, nyelvhasználat és nemzetiség között ($N = 70$)

13.4. KISEBBSÉGI ÉS TÖBBSÉGI SZTEREOTÍPIÁK ÉS ELŐÍTÉLETEK

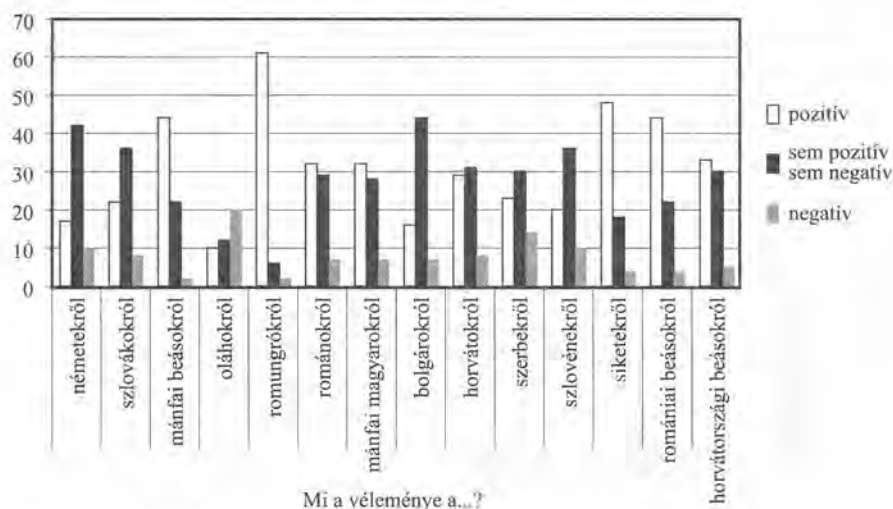
Közös projektcélként fogalmazódott meg, hogy minden nyelvi közösségben, így a beások nyelvi közösségében is leírjuk a saját, valamint a többségi nyelvvel (nyelvváltozatokkal) és nyelvi közösségekkel és beszélőikkel kapcsolatos burkolt és nyílt attitűdöket, előítéleteket és sztereotípiákat.

A Magyarországon élő nyelvi közösségek nagy részét sokan – főleg a faluból ki sem mozduló idősebbek – még hallomásból sem ismerik, ezért a „se pozitív, se negatív véleményem nincs”-típusú válasz nagyon gyakran fordul elő velük kapcsolatban. Az alábbi táblázatból látható, hogy adatközlőinknek a legpozitívabb véleménye a magyarországi zenész cigányokról, a siketekről és saját helyi nyelvi közösségükről van. A legnegatívabb a véleményük az oláh cigányokról, a szerbekről és a szlovénekről.

Ha a sztereotípiák, előítéletek közötti összefüggést az életkor és nemek függvényében vizsgáljuk, látható, hogy a két nem szinte minden korosztálya azonosan gondolkozik a különböző népcsoportokról.

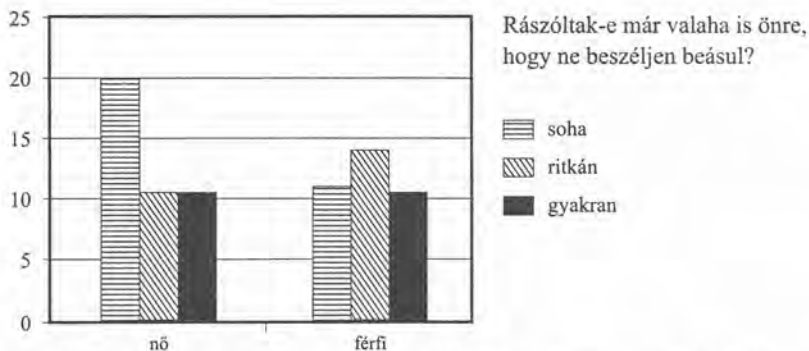
A következőkben azt vizsgálom, hogy válaszadóim hányszor kerültek konfliktusba környezetükkel nyelvválasztásuk miatt. Az eredmények összegzése után elmondható, hogy mind a beás, mind a magyar nyelv használata közben érték már adatközlőinket kódváltásra késztető megjegyzések. Ez a tény nyilvánvalóan nem kedvez a beás nyelvhasználatnak, s összefügg a nyelvhasználati szinterek csökkenésével, időnként tudatos csökkentésével, így a nyelvcsere felgyorsulásával.

Ha a nyelvmegegyezéssel kapcsolatban attitűdök és a sztereotípiák, előítéletek között keresünk összefüggést, az is kiderül, hogy miközben adatközlőink többsége már nem tartja fontosnak az azonos csoportból való párválasztást, a beás gyermek beásul való tanulását viszont egyértelműen szorgalmazzák. A többségi nyelvet beszélő környezet ezt

21. ábra. Vélemény a magyarországi kisebbségekről /N=70/

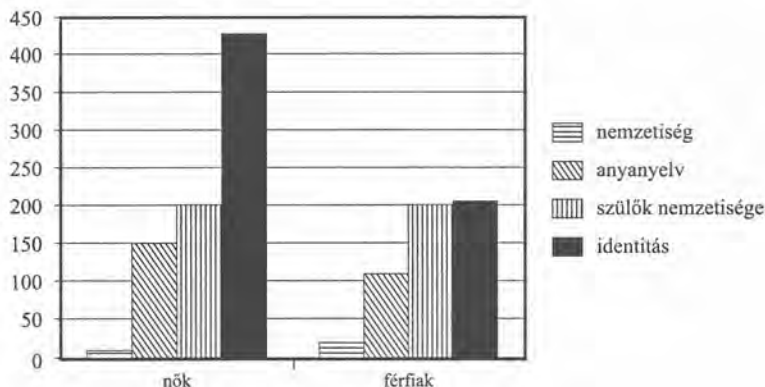
22. ábra. A többségi környezet motivációja a nyelvválasztásra ($N = 70$)

a törekvőket kevésbé motiválja, hisz az adatközlők több mint felét legalább egyszer figyelmeztették már, hogy milyen nyelven beszéljen.

E körülmények ellenére a mánfai nyelvi közösség véleménye inkább pozitív, mint negatív a beás nyelv jövőjével kapcsolatban. Véleményük szerint az exogámia ellenére a beás nyelv nem fog eltűnni a faluból, mivel nem tartják kizárólagosnak a vegyes házasságokban a magyar nyelv használatát, hisz ez nem csupán a beás nyelv, de a beás nyelvközösség eltűnéséhez is vezetne.

13.5. ETNIKAI IDENTITÁS

Az etnikai identitás összefüggéseit vizsgálva az látható, hogy a két nem közötti különbség csak az identitás tekintetében kiugró, minden más változó esetében egymáshoz hasonlóak az eredmények a férfiak és nők válaszai alapján. Az adatközlők válaszaik azt igazolják, hogy az idősebb nők identitástudata jóval erősebb, mint a velük egykorú férfiaké.

23. ábra. Összesített táblázat ($N = 70$)

13.6. A SZOCIOLINGVISZTIKAI KUTATÁS ÖSSZEGRÉSE

Kutatásomban a mánfai beás nyelvi közösség nyelvhasználatát vizsgáltam. Célom volt továbbá a beás nyelvi közösség szociolingvisztikai leírása, a beás nyelv használatának háttérbe szorulását előidéző okok vizsgálata, a különböző életkorú és nemű csoportok nyelvi viselkedésének megfigyelése. A kutatás adatai alapján az adatközlők nyelvválasztási szokásait, a mánfai beások közösségére jellemző nyelvválasztási stratégiákat is vizsgáltam, hogy hol, mikor, kivel és miért választja egy mánfai beás a közösséghez tartozó másik beással társalogni a beás, illetve a magyar nyelvet. A kutatás során a nyelvválasztást a beszélgetés résztvevői, a beszélgetés résztvevőinek nyelvtudása, a beszélgetés résztvevőinek a nyelvekhez való viszonya, a beszédpartnerek életkora, neme, a foglalkozás, a szituáció, a helyszín, a nyelvhasználati színterek, az egynyelvűek jelenléte a beszédhelyzetben, a beszédpartnerek kapcsolatának a minősége, a házastárs nemzetisége, a beszélgetés tartalma, a nyelvválasztás funkciója alapján vizsgáltam (vö. Borbély 2003b; Bartha 1999: 87–100). Az adatközlőkkel folytatott interjúk során a beás közösséghez való tartozás kifejezését, az identitás erősségét, valamint a beás, a magyar és a kisebbségi nyelvekről alkotott véleményüket is vizsgáltam.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a mánfai beás fiatalok nyelvhasználatuk során jóval gyakrabban választják a magyar nyelvet, mint az idősebbek. Az adatközlők házastársaikkal és gyermekeikkel folytatott kommunikációja többször történik magyar nyelven, mint beásul. A családi kereteken kívüli nyelvhasználati színtereken – ügyintézés, vásárlás, orvos, munkahely – pedig mindig a magyar nyelv dominanciája figyelhető meg. Ennek alapvető oka, hogy ezeken a színtereken a beás nyelv használatának korlátai vannak, a beás használati köre az intézményi formális nyelvhasználati színterekre nem terjedt ki, nem alakultak ki azok a regiszterek, melyek a beás nyelvű kommunikációt zavartalaná tennék. A beás nyelv többnyire csak az elsődleges szocializáció színterein, a szóbeli kommunikáció során volt elsajátítható az 1990-es évek közepéig. Azóta megteremtődött az írásbelisége, ám az iskolai oktatás során a cigány tanulók tannyelvet nem választhatnak, a beás nyelv legfeljebb csak tantárgy, így a beás nyelv elsajátítására a tanulóknak nem vagy csak nagyon kevés lehetőségük adódik.

A mánfai beás nyelvi közösség tagjairól elmondható, hogy mintegy 80%-uk a családban sajátította el a beás nyelvet, ám annak használata – különösen a 40 év alatti korosztálynál – visszaszorulóban van.

A beás nők és beás férfiak közti különbség a nyelvválasztás tekintetében összességében kiegyenlített (például k32: *Milyen nyelven beszél [beszélt] édesanyjával?*), ám bizonyos kérdések (például k44: *Milyen nyelven beszél beás barátjaival, ismerőseivel?*) esetében szignifikáns különbségek látszanak.

A nők egyes adatai alapján (vö. k50: *Milyen nyelven beszél a falujában élő beásokkal, akikkel a városban összefut?*) sokkal inkább a hagyomány (nyelvi is) örözi, mint a férfiak (Huszár 2000).

A kisgyerekekkel, illetve unokáikkal gyakrabban beszélnek beásul, mint a férfiak. Az iskoláskorú gyerekekkel történő kommunikációban a beás nyelv használatának visszaszorulása mindkét nem esetében azonos. A férfiak nyelvtudása semmilyen sem gyengébb, mint a nőké, ám a nyelv használata körükben ritkább. A kisebbségi nyelvek, így a beás nyelv presztízsét illetően realisabban látják a nyelv helyzetét, mint a nők – feltehetően több alkalmuk volt családfenntartóként e nyelv piaci értékéről a munkaerőpiacon tapasztalatot

szerezni. Mindezek mellett ők is igen erősen kötődnek anyanyelvükhöz, szükségesnek is tartják a nyelv átadását, ám ezt a feladatot nem tekintik sajátjuknak, szívesebben helyezik családon kívülre ennek megvalósulását. A többségi nyelv – jelen esetben a magyar – jelentő szerintük a boldogulás nyelvét, és a magyar nyelv tudásával a magyarsághoz tartozás érzésének erősödése is megfigyelhető a mintában szereplő férfiak válaszaiban.

Különösen nagy különbségek láthatók a három életkori csoport szélső értékeit képviselő beszélői között a nyelvválasztás és a beás nyelvhez való attitűd esetében.

Az iskoláskorú fiatalok, akiknek a saját településükön nincs iskolájuk, a nemzetiségi intézményi rendszer kiépülése híján magyar tannyelvű iskolákba járnak a Mánfától mintegy 8 km-re található városba, Komlóra. Ezekben az iskolákban a tanítás nyelve a magyar, a beás nyelv tanulására, gyakorlására intézményi keretben nincs lehetőségük. Mánfán ez a civil szférában, egy cigány hagyományörző körben népdalok tanulása formájában valósul meg.

A Mánfán élő beások teljesen beépültek a többségi lakosság közé, már nem zárt telepvi viszonyok között élnek. A cigánytelepek megszüntetése azt eredményezte, hogy az erdő szélén lakó beások a faluban vásárolták meg a megüresedett házakat. Ezért az addig homogén közösséget alkotó beások a faluban már távolabb kerültek egymástól. Ez a változás együttjárt azzal is, hogy míg a telepen lakó beások szomszédaikkal többnyire csak beásul beszéltek, új lakókörnyezetükben nem beás szomszédaikkal erre már nincs lehetőségük, velük magyarul beszélnek. A beás nyelv használati színterei ezzel tovább csökkentek. Ismeretes számunkra, hogy amennyiben az első nyelv hatásai és használata csak a családra, esetleg a legszűkebb környezetre korlátozódnak, az élet minden más területén pedig a második nyelv és kultúra hatásai érik a beszélőt, az első nyelv elsorvad, és helyét az erősebb hatásokkal bíró veszi át.

A faluban lakó beás gyermekek közül sokakat a beás nyelv használatához már nem kötnek olyan szoros szálak, mint szüleiket, s a kutatás adatai szerint a legfiatalabb életkori csoport tagjai közül sokan nem is a beást tartják anyanyelvükként számon.

A nyelvcsere e nyelvi közösségben – kutatási adataim és megfigyeléseim szerint – azonban nem járt együtt az identitás elvesztésével.

E helyzetben a beás kultúra megerősödése, presztízsnyerése reményteljes változást hozhat a nyelvcsere megállításában, sőt e folyamat visszafordításában. Sajnos e munkában a helyi beás értelmiség még nem tud részt venni, hisz ezidáig a helyi beás közösség egyetlen diplomással sem rendelkezik. Ezért a helyi cigány kulturális egyesület felelőssége még nagyobb, ugyanis a település életében az egyetlen olyan vezető-szervező erő képviseli, amelynek komoly kihatása van a település kulturális életére. A nyelvmegtartás érdekében folytatott tevékenysége ugyan ösztönösen, ám nagyon pozitívan befolyásolja a mánfai beás közösségről kialakult képet a falu teljes lakossága számára, és a beás kultúra presztízisének megteremtéséért végzett munkássága is igen figyelemre méltó nemcsak a település magyar lakossága, de a beás kisebbséghez tartozók körében is.

A középkorúak életében a fiatalokénál jóval fontosabb helyet foglal el a beás nyelv. A gyermekkori emlékeik színtere többnyire a zárt beás közösség volt, a telepvi élet, ahol a beás nyelv használata teljesen természetesnek számított a közösségen belüli kommunikáció eszközeként. Ebből eredően a beás nyelvhez való kötődésük is nagyobb. Bár csak nagyon kevesen rendelkeznek huzamosabb munkaviszonnyal, ha mégis, munkahelyük többnyire a falun kívül található. Kommunikációjukban a kódváltás természetes dolog. A beás nyelv főleg az idősebbekkel való kapcsolattartásban játszik szerepet, míg gye-

rekeikkel már többnyire magyarul beszélnek. Ennek oka az a felismerés, hogy a beás nyelv tudása révén kevésbé sikeresek az életben, nem jutnak jobb munkához, biztosabb megélhetéshez gyermekeik és ők maguk sem, annál inkább jelent negatív megkülönböztetést, kisebb presztízst a kisebbséghez való tartozás.

A magyar nyelv piaci értéke nagyobb, így szívesebben veszik, ha gyermekeik is ezt tanulják meg, anyanyelvük pedig megmarad a családi használatban – de már ott sem kizárólagos. Bár a korosztály szinte minden tagja tudja a beás nyelvet, életükben a beás funkciója közel azonos a magyar nyelvével, miközben a beás nyelv használati színterei egyre csökkennek. A hétköznapijokban a beás nyelv használata már nem intenzív, s ez nyelvtudásuk szintjét is befolyásolja.

A legidősebb generáció az, amely a legritkábban hagyja el lakóhelyét, keveset van távol otthonától, és a legkevesbé érinti a modernizáció, így ők még őrzik, szívesen használják a beás nyelvet. Számukra a közösség hagyományai, szokásaik is élnek, mivel azonban már ők sem zárt telepviszonyok között élnek hétköznapijait, ezek gyakorlására egyre kevesebb lehetőség adódik. A nyelvről és hagyományairól is inkább csak beszélnek, semmint ápolnák, hisz a gyerekeik ugyan még kötődnek a beás kultúrához, az unokák életében azonban aktívan már nincs jelen.

Az idősebb korosztály beás beszélői a beás kultúrával is azonosítják magukat, a fiataloknak azonban e szerint élni nem volt lehetőségük. Ahhoz, hogy megismerjék és megértsék saját népük kulturális értékeit, és ne érezzék azt, hogy ez a kultúra értelmetlen az átörökítésre, a három szintű (alap-, közép- és felsőfokú) beás nyelvoktatás szerepe nélkülözhetetlen.

Ennek megteremtéséig igen fontos, ám a beás nyelv presztízisének megteremtése és megerősítése szempontjából kihasználatlan lehetőségeket kínál a Mánfán található, egyedülálló tehetséggondozó középiskolai kollégium, a Collegium Martineum. A kollégiumban a régióban lakó, Pécs és környéke érettségét adó középiskoláiban tanuló diákok laknak hétközben. A kollégium 1996 óta működik. Fontos feladatának tartja, hogy érettségihez juttassa a Baranya, Somogy, Tolna megyéből származó, a társadalmi presztízshierarchia alsó részébe tartozó, főként cigány családból származó gyerekeket, akik ezen segítség nélkül erre nem lennének képesek. Ezt a célkitűzését számos más tevékenység előtérbe helyezése mellett teszi, melyek között a délutáni tanulásban nyújtott segítségen túl a családokkal való rendszeres kapcsolattartás, az identitás erősítés és a kultúra megismertetése is fontos. A beás nyelv tanulást is szorgalmazzák, ám eddigi próbálkozásai – nyelvtanár hiányában – csak időszakosan mondhatók sikeresnek. Ezt a tevékenységet egyetemisták, aktivisták segítségével folytatják. A kollégiumnak a helyi cigány hagyományörző együttessel van ugyan kapcsolata, mégsem alakult ki 1996 óta köztük olyan tartós együttműködés, mely mindkét fél presztízst lényegesen emelné.

Feltételezésem szerint azonban e két partner tudatos együttműködő tevékenysége eredményezhetné a leggyorsabban a mánfai beás közösség identitásának megőrzése mellett a nyelvhasználat színtereinek bővítését, a nyelv presztízisének megteremtését. Ennek tudatos felismerése még mindkét fél részéről hiányzik. E kutatás eredményei – reményeim szerint – segítenek közös érdekű(n)k felismerésében.

A beások identitása – még a fiatalabb korosztály is – igen erős annak ellenére, hogy a beás nyelvhasználat megkopik. E helyzetben még nem késő az oktatásnak olyan végiggondolt tervet bevezetnie, amely a nyelv és a közösség megerősödését is eredményezhetné.

ÖSSZEGZÉS

Az ismertetett kutatások mindegyike igazolja a beás–magyar nyelvcserefolyamat meglétét, ám igazolja azt is, hogy a beás nyelvet beszélők nyelvhez való kötődése még nagyon szoros mindannak ellenére, hogy a beás nyelv használatának gyakorisága ezzel éppen ellenkező képet mutat. A beás etnikai öntudat különösen az idős és középkorú generációban erős, ahol a nyelvtudás foka is nagyon magas. A fiatalok körében ez a közösségi tudat már korántsem ilyen erős, hiszen a beás nyelv használati szinterei is igen korlátozottak.

Az utóbbi években történt presztízsnövelő események – a pécsi Gandhi Gimnázium folyamatos működése, a tehetséggondozással foglalkozó mánfai Collegium Martineum, az egyre több beás származású érettségivel és/vagy diplomával rendelkező fiatal, a beás írásbeliség kialakulása, a megjelenő beás nyelvű könyvek, a nyelvvizsgázási lehetőség a beások többsége számára igen öröndetes tény. A beás kultúra felértékelődik – különösen azokban a közösségekben, ahol van egy-egy középiskolás, diplomás fiatal. Egyre többen szeretnék újra megtanulni az elfelejtett vagy meg sem tanult beás nyelvet, ám erre ma nagyon kevés lehetőségük adódik. A fent említett két oktatási intézmény a beás nyelv presztízisének emelését és a közösség megerősítését illetően még számtalan lehetőséget rejt magában. Az erre a tevékenységre képes, a beás közösség számára hiteles, magas szakmai tudással rendelkező anyanyelvűek (transzlétorok) és a közösséget jól ismerő közvetítők (mediátorok) együttműködése szükséges (*Forray – Hegedűs* 1998).

IRODALOM

- Bartha Csilla 1996. *A kétnyelvűség-kutatás szociolingvisztikai módszerei*. In: Terts István szerk., *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára*. 1. köt. Pécs: JPTE –PMSZ Programiroda. 19–24.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2002d. Kétnyelvűség, nyelvcseré: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei. In: Forray R. Katalin és Cserti Csapó Tibor szerk. *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.)*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Romológiai Tanszék. 15–34.
- Bartha Csilla 2003a. A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. 304–311.
- Bartha Csilla 2003b. *Egységes vizsgálati szempontrendszer – A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei című projektum kutatói számára*. „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztály.
- Bartha Csilla 2006. Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti identitás fogalmának értelmezései egy országos kutatás tükrében. In: Tóth Ágnes és Vékás János szerk., *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. 57–84.
- Bilaniuk, L. 2003. Gender, language attitudes and language status in Ukraine. *Language in Society* 32: 47–78.
- Bindorffer Györgyi 1997. Nyelvében él az etnikum? Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció egy magyarországi sváb faluban. *Szociológia Szemle* 2: 125–141.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály.
- Borbély Anna 2003a. *Terepmunka-módszerek*. Készült az NKFP 5/126/2001 projektumhoz. „A nyelvi másság dimenziói” Archivum Kézirattára. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztály.
- Borbély Anna 2003b. A kisebbségi nyelv megőrzésének lehetőségei a magyarországi románoknál. In: Osvát Anna, Szarka László szerk., *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat. Újratanítható-e a kisebbségek anyanyelve a magyarországi nemzetiségi iskolákban?*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet. 95–113.
- Borbély Anna 2006b. Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben. In: Tóth Ágnes és Vékás János szerk., *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. 85–101.
- Erdődy Gyula 1993. *Mánfa község története*. Mánfa: Mánfa község Önkormányzati Képviselő Testülete.
- Erős Ferenc szerk. 1996. *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Budapest: Scientia Humana Társulás.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1999. *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest: MTA PTI Regionális Kutatóközpont.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1990. *A cigány etnikum újjászületésében*. Tanulmány a családról és az iskoláról. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1998. *Cigány gyermekek szocializációja. Család és iskola*. Budapest: Aula Kiadó Kft.
- Gal, Susan 1991. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio*. 1:66–76.
- Göncz Lajos 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpszichológiai vonatkozások*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság–MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet. 28–61.

- Hoóz I. – Kepecs J. – Klinger A. 1985. *A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja.
- Huszár Ágnes 2000. *Nyelvek és kultúrák választóján*. Pápa. Jókai Kör.
- Huszár Ágnes 2006. Hogyan (nem) érdemes kutatni a női és a férfi kommunikáció közötti különbségeket? In: S. Fenyő S., K. Szekeres E. szerk., *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc. 15–38.
- Kállai Ernő 2000. *A cigányság története 1945-től napjainkig*. In: Kemény István szerk., *A magyarországi romák*. Budapest: Útmutató Kiadó. 16–24.
- Kemény István 1974. A magyarországi cigány lakosság. *Valóság* 1:63–72.
- Kemény István 2000. A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában. In: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia szerk., *Cigánynak születni Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó. 313–329.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Komlósi László – Knipf Erzsébet 1996. Kétnyelvűség és identitás a magyarországi németek körében. *Kisebbségkutatás* 3:291–292.
- Kontra Miklós 2001. Egy s más a kétnyelvűségről. In: Sándor Klára szerk., *Nyelv. nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó. 69–82.
- Kontra Miklós 2003. Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* 1: 24–26.
- Kovalcsik Katalin szerk. 1998. *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók Kiskönyvtára 9. Budapest: BTF-IFA-OM.
- Liégeois, Jean-Pierre 2002. *Kisebbségek és oktatás: cigányok az iskolában*. Francia nyelvből ford. Oláh Judit. Budapest: Pont Kiadó.
- Orsós Anna 1997. A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai. In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 6*. Budapest.
- Pálmainé Orsós Anna – Varga Aranka 2001. A beás nyelv állapota. *Iskolakultúra* 11 (12): 58–64.
- Pálmainé Orsós Anna 2004. A beás nyelv helyzete. In: Cserti Csapó Tibor szerk., *Friss kutatások a romológia körében*. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék. 15–24.
- Pálmainé Orsós Anna 2005. A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. *Educatio* 11 (1): 186–194.
- Réger Zita 1987. Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat a magyarországi cigány nyelvi közösségekben. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 3:31–89.
- Réger Zita 1988. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. *Műhelymunkák a nyelvészet és társadalomtudományok köréből*. 4:155–178.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szalai Andrea 1997. A beások. Az etnikai identitás határai a nyelvhasználat tükrében. *Kritika* 12: 7–9.
- Szalai Andrea 1998. A beások. In: Kovalcsik Katalin szerk., *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF-IFA-MKM. 359–370.
- Tálos Endre 2001. A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin szerk., *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF-IFA-OM. 317–324.
- Vajda Imre 1997. Előszó. In: Vajda Imre: *Periférián*. Budapest: Ariadne Alapítvány.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris – Századvég.

14. NYELVEK ÉS LEHETŐSÉGEIK MALOMHELYEN

Menyhárt József–M. Pintér Tibor

1. BEVEZETŐ

Kutatásunk helyszínén, azaz a Szlovákia déli részén fekvő, közigazgatásilag Nyékvárkony (szlovákul Vrakúň) községhez tartozó Malomhelyen (szlovákul Malý Háj) élő romák nyelvhasználatának vizsgálata nem készülhetett a teljesség igényével¹, mivel Malomhely roma lakóközösségének csupán magyar- és szlováknyelvtudását próbáltuk feltérképezni (vö. Menyhárt–Pintér 2005). Hogy a romani strukturális vagy szociolingvisztikai vizsgálatától eltekintettünk, az azzal magyarázható, hogy a kutatás első fázisában a vizsgálatban résztvevő kutatók egyike sem beszélte kellő mértékben a malomhelyi romák anyanyelvét. A romanit érintő vizsgálatokat a kutatás következő szakaszára tervezzük.

Jelen írásunkban csupán a telepen élő romák magyarnyelv-használatának néhány sajátosságával, illetve a közösség kódkészletének bemutatásával foglalkozunk (pl. a nyékvárkonyi nyelvjárási jelenségek a romák nyelvhasználatában, a romák többnyelvűségének kérdésköre stb.), illetve érintjük a romák nyelvhasználati szinterekhez köthető nyelvválasztási szokásait és az iskola hatását nyelvhasználatukra². A kutatás 2003 novemberében kezdődött: kezdetekben csupán nyelvhasználati interjúkat készítettünk, majd később nyelvhasználati kérdőívek, valamint a malomhelyi romákkal és Nyékvárkony hivatali személyeivel (a nyékvárkonyi lelkész, a nyékvárkonyi polgármester, illetve a bösi speciális iskola pedagógusai) készített mélyinterjúk segítségével próbáltunk árnyaltabb képet kapni a közösség nyelvhasználatáról.

2. A ROMÁK SZÁMARÁNYA SZLOVÁKIÁBAN

Annak eldöntése, hogy ki cigány és ki nem, sokszor bonyolult dolog. A romák meghatározására a társadalomtudomány két módszert használ. Egyik az önbevallás, amely fontos, de szubjektív adat³, mivel nem bizonyos, hogy minden esetben a valóságot tükrözi. Másik nézet szerint a környezet (pl. szomszédok) meghatározása a mérvadó, mivel az

¹ A Gramma Nyelvi Iroda támogatásával végzett, a malomhelyi roma lakosságot érintő kutatásban 2003-ban Menyhárt József, Pintér Tibor és Zalka Lóránt vettek részt, illetve tanácsaival segítségünkre volt Váжда Imre, a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének akkori munkatársa.

² Ez utóbbinál az elsődleges nyelvi szocializáció és a másodlagos nyelvi szocializáció ütköztetése érdemel különösebb figyelmet.

³ Ladányi János és Szelényi Iván az önbevallást objektív adatnak minősítik (Ladányi–Szelényi 2000: 14).

kevésbé szubjektív, s e nézet szerint általában az önbevallás nem hiteles adat. Többnyelvű környezetben az önmeghatározás esetében a döntést némileg bonyolítja az anyanyelv és a nemzetiség esetleges különbsége, hiszen ezek a kategóriák némely közösség esetében egybefolyhatnak. Többnyelvű környezetben az anyanyelvi önmeghatározás sem problémamentes, hiszen a funkcionális és érzelmi kategóriák nagyon könnyen összeosódhatnak⁴.

Európa-szerte mintegy 7–8,5 millió, magát romának valló embert tartanak számon. A roma lakosságról nehéz pontos adatokat adni, egyrészt mivel a múltban vándor életet éltek, így pontos összeírások nem készülhettek róluk, másrészt mivel a vizsgálandó közösség meghatározása sem problémamentes (itt újra előjön az etnikai önmeghatározás kérdésének nehézsége). Az egykori Csehszlovákiában élő romák összeírásának helyzete 1958-tól vált könnyebbé, ugyanis ebben az évben a lakossági összeírások megkönnyítése céljából törvénnyel szabályozták a romák letelepedését (az 1958. évi 74. számú, a vándorló személyek állandó letelepítéséről szóló törvény). A jelenlegi állapotról azért nehéz pontos adatokat közölni, mivel népszámláláskor a romák gyakran a többségi társadalomhoz tartozónak⁵ vallják magukat (vö. Gyurgyik 2004, 2006; Lanstyák 2000).

A szlovákiai romák történelme még ma is nagyon sok kérdőjelet tartalmaz. Az 1960-as évek sokat ígérő kutatómunkái után több mint húsz év hallgatás következett. Az 1980-as évek érdeklődése azonban nem hozta meg a várt hatást, mivel az egyes kutatások nem alkottak egységes rendszert, illetve a kutatások csak egyes részterületekre korlátozódtak (vö. Jurová 1998). Az adatok szerint a romák Szlovákia területén először a XII–XIII. században telepedtek le. Közép-Európa területére a Balkán felől érkeztek, onnan valószínűleg az oszmán törökök elől menekültek. A Szlovákia területén élő romákról szóló első említés 1322-ből, egy Zemplén megyei összeírásból származik (vö. Jurová 2002). Általánosan elmondható, hogy a Szlovákia területén élő romák nem alkotnak egységes etnikai csoportot, nem tekinthetők homogén csoportnak, s nem ritka az egyes csoportok közti rejtett vagy nyílt ellentét sem. Ami a mai kutatásokat illeti, azok leginkább a szociológia és etnológia területére korlátozódnak. Bár leíró nyelvészeti (elsősorban Viktor Elšik, pl. Elšik 1997, 2000, 2005) és szociolingvisztikai kutatások is folynak a szlovákiai romák körében, mégsem mondhatjuk, hogy a szlovákiai romák nyelve vagy a nyelvi helyzete elterjedt kutatási téma lenne.

Szlovákiában a politikai hatalom csupán a rendszerváltozás után módosított a roma társadalommal szembeni negatív álláspontját (vö. Mann 1995: 38, Jurová 1996: 50, Kotvanová–Szép–Šebesta 2003: 33–45). A változás természetesen nem gyorsan és

⁴ Ennek alapja valószínűleg az „anyanyelv” terminusban kereshető, amely a kérdést egyértelműen érzelmi útra tereli (mondván, hogy az anyanyelv csak az anyától elsajátított nyelv lehet).

⁵ A többségi társadalom felé fordulás hátterében, a velük való – látszólagos – azonosulás mögött bonyolult társadalmi hatások, folyamatok lehetnek. Az okok között olyan folyamatokat tartanak számon, mint a hatóságoktól való félelem, a többségi társadalomba történő beolvadás pozitív hozama, illetve a roma identitástudat folyamatos csökkenése. A valódi okok valószínűleg jóval összetettebbek, mint azt a többségi társadalom látni véli, s a hátterben valószínűleg több motíváló tényező szerepel. A roma lakosság világszerte kisebbségben él, hiszen roma köztársaság mindmáig nem létezik. Többek között ez azt eredményezi, hogy többségük kénytelen elsajátítani környezeté nyelvét, hiszen a többségi lakosság általában nem köteles elsajátítani a kisebbségi nyelvet. Az állandó kisebbségi lét és a befogadó államok asszimilációs politikájának következtében a romák között elterjedt a két- és többnyelvűség. Leggyakrabban a szűkebb környezetükben élő többségi társadalom nyelvét sajátítják el, de nem ritka más romani dialektusok ismerete sem (vö. Szalai 2002: 384).

zökkenésmentesen zajlott le, de ezzel mindenképpen pozitív irányba történő elmozdulás folyamata kezdődött el. Komolyabb változás csupán 1998 után, a Dzurinda-kormány hatalomra kerülésével állt be, s a változás alapját a romakérdéshez való hozzáállás pozitív irányba történő módosulása képezte. Más vélemények szerint az 1998-as változás háttérében főként az állami és a magánszektor közös együttműködése található (Vasečka 2000: 192). A korábbi politikai kitaszítottság és politikai demagógia után mára a demokrácia és szólásszabadság a „romakérdést” mindennaposá és nyílttá változtatta. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a romákat a többségi társadalom teljes körűen elfogadja. A romák közötti magas munkanélküliségi arány, illetve a közép-szlovákiai romatelepeken élő romák életvitele mind hozzájárulnak a romák negatív elfogadottságához.

A roma lakosok arányának alakulásában két folyamat érvényesül: a XX. századi népszámlálások adatai szerint az 1990-es évekig folyamatos növekedés észlelhető, majd a népszámlálás módszerének megváltozásakor az adatok drasztikus csökkenést mutatnak. Az 1921. évi népszámlálás mintegy 8 ezer romát mutatott ki – önbevallás alapján – Szlovákiában, az 1930. évi pedig már több mint 31 ezret. Az 1960-as évek második felében készült, főntebb említett nyilvántartásokban mintegy 165 ezer cigány szerepel, az 1970. évi népszámlálás titkos felmérésében pedig 160 ezer; az 1980. évi népszámlálások idejére ez a szám csaknem 200 ezerre növekedett (Gyönyör 1989: 138). Az 1991. évi népszámlálások során, amikor nem a kérdezőbiztosok döntötték el titokban a megszámláltak „származását”, hanem az íveken a roma nemzetiség is szerepelt, alig 76 ezer lakos vallotta magát romának (vö. Lanstyák 2000: 34–35).

A 2001-es népszámláláskor Szlovákiának 5 379 455 lakosa volt, ebből 89 920 lakos vallotta magát romának (45 770 férfi, 44 150 nő), azaz 2001-ben Szlovákia lakosságának mintegy 1,67%-a volt roma nemzetiségű⁶ (vö. www.statistics.sk). Ezek a hivatalos adatok, de egyes kutatók nem tartják lehetetlennek akár a 400 000–500 000 szlovákiai romát sem (Mann 2005: 7). Ha ez igaz, akkor Szlovákia lakosságának körülbelül 10%-át alkotják. Ugyanczen a népszámláláson 99 448 lakos vallotta magát (50 424 férfi, 49 024 nő) romani anyanyelvűnek – ez 2001-ben Szlovákia összlakosságának 1,85%-a volt. A roma lakosság szlovákiai megoszlását nézve elmondható, hogy a legtöbb roma nemzetiségű lakos Közép-Szlovákiában, az eperjesi (szlovákul Prešov) kerületben él: 31 653 roma lakos, ebből legtöbben (országos átlagban is) – 5574-en – Késmárk (szlovákul Kežmarok) városában élnek. Ezek az adatok csupán informatív jellegűek, kutatásunkra nincsenek közvetlen hatással, csupán a lakosok számának összehasonlításában lehet szerepük. Ahogy azt az írás elején említettük, Malomhely Nyékvárkony község része,

⁶ A nemzetiség és anyanyelv kategóriáit a Szlovák Statisztikai Hivatal által közzétett, a 2001-es népszámláláshoz kapcsolódó, a népszámlálás egyes kategóriáinak fogalmait magyarázó szemelvény a következőképpen határozza meg: a népszámlálási kérdőívben *anyanyelvként* értelmezendő az a nyelv, amely a kérdezett és szülei közti kommunikáció leggyakrabban használt nyelve. Különböző nyelvű szülők esetén anyanyelvként az anya és kérdezett közti kommunikáció nyelvét kellett megadni. Népszámláláskor *nemzetiségként* értelmezendő az a nemzet, nemzeti vagy etnikai kisebbség, amellyel a kérdezett közösséget vállal. A nemzetiség meghatározásában nem döntő tény a kérdezett által leggyakrabban használt vagy legjobban beszélt nyelv. A 15 éves kort be nem töltött gyerekek esetében a szülő nemzetisége a meghatározó. Abban az esetben, ha a két szülő magát más-más nemzetiségűnek tartja, a kérdezett nemzetiségeként (a szülők közös döntése alapján) egyikük nemzetiségét kell feltüntetni. Az anyanyelv és nemzetiség adatának nem kell megegyeznie (Metodické vysvetlivky, Sčítanie... 2001).

így közigazgatásilag a dunaszerdahelyi járáshoz, illetve a nagyszombati kerülethez tartozik. Az utolsó népszámlálás szerint a dunaszerdahelyi járásban 1069, a nagyszombati kerületben 3 136 állandó lakhellyel rendelkező roma nemzetiségű lakos él (vö. www.statistics.sk).

Kevés történelmi adat híján a romák⁷ eredetét gyakran magyarázzák a romani nyelv történetéből (Fraser 2002: 19, Tólos 2001: 317). Az bizonyított tény, hogy a romani az indoeurópai nyelvcsalád ind⁸ ágába tartozik. A romaninak ma számos dialektusát tartjuk számon, ám az ezek közti lexikai hasonlóság csupán az egymás mellett élő, nyelvjárási kontinuumot alkotó romani nyelvjáráásokat érinti, az egymástól távol lévő földrajzi dialektusok között nincs meg a kölcsönös érthetőség. Ennek oka, hogy az Európában letelepedett romák nyelve a többségi társadalom nyelvéből vett át kölcsönszavakat, így az egyes romani dialektusok szókinése egymástól nagy mértékben különbözik, különbözhet, a nyelvtana azonban minden esetben hasonló⁹.

Ami az anyanyelvi megoszlást illeti, az 1991. évi népszámlálás adatai szerint a magukat roma nemzetiségűnek vallóknak alig háromnegyede (73,5%-a) tüntette föl a romani nyelvet anyanyelveként (56 ezer fő); 20%-uk szlovák, 6%-uk pedig magyar anyanyelvűnek tartotta magát. A romanit mint anyanyelvet Szlovákia 77 000 polgára vallotta magáénak (vö. Lanstyák 2000: 34). A cigányok – szórványkisebbség mivoltukból következően is – régóta két-, sőt háromnyelvűek (cigány–szlovák, cigány–magyar, cigány–magyar–szlovák, illetve magyar és/vagy szlovák és/vagy a romaninak több dialektusa). Szlovákiában a romaninak három dialektusa elterjedt: Észak-, Kelet- és Nyugat-Szlovákiában a szlovák cigány dialektust (*szlovacsike* vagy *szervike* roma), Dél-Szlovákiában a magyar cigány dialektust (*romungro* vagy *ungrike* roma), illetve az oláh-cigány dialektust (*vlaszike* roma) beszélik.

A Nyékvárkony községet érintő népszámlálási adatok és a valóság ellentmondanak egymásnak. Bár a legutóbbi népszámlálási adatok (2001) alapján Nyékvárkonyban nem éltek romák (vö. 1. táblázat), a közigazgatásilag Nyékvárkonyhoz tartozó Malomhelyen 5 magyar (15 fő) és 4 roma (61 fő; 35 nő, 26 férfi) család lakik.

⁷ A történelmi dokumentumok alapján magyar nyelvterületen a cigány elnevezés a régebbi, erre a szóra már 1400 előtti időből is vannak adataink. A cigány szó a német (*Zigeuner*) vagy a cseh (*čikán*) nyelvből került a magyarba, s a szó eredetét egyes nyelvészek egy IX–XII. század közti keresztény szekta nevében látják (*athigianos* – jelentése, *külszíti*). A roma megnevezés a *rom* szóból ered, ami a romani egyes dialektusaiban egyaránt férfit és cigányt is jelent. A legáltalánosabban elterjedt nézet szerint a *rom* szó az őind *domba*, *doma* szóból eredeztethető, mely egy Indiában élő, kaszton kívüli kutaszítottakból álló csoport volt. A romák indiai eredetét és a *domba* törzssel való rokonságot nem minden kutató fogadja el feltételek nélkül (Törzsök 2002: 31–36). Írásunkban egyaránt használjuk az Európai Tanács dokumentumaiban használatos *roma*, illetve a *cigány* megnevezést mint a vizsgált malomhelyi csoport önmegnevezését.

⁸ E népcsoport és nyelvük indiai eredetéről először 1760 körül Vályi István tájékoztatott, ám Vályi kutatási módszerének hitelességét és sikerességét nem mindenki fogadja el, nem mindenki tartja hitelesnek (Fraser 2002: 178–179). Az indiai gyökerek azonban ma már megdönthetetlennek látszanak.

⁹ Vekerdi József szerint az egyes cigány nyelv(járáások) szókinézete – leszámítva a befogadó ország nyelvéből átvett kölcsönszavakat – mindössze 1000–1500 szóból áll. Egyes nyelvészek a kárpáti romani dialektusok alapszókinése és az indiai nyelvek alapszókinése között ma is találhatnak egyezéseket (vö. Rácová-Horecký 2000: 9–10, Rácová 1995: 14–1, Vanko 1995: 22–26), sőt a grammatikai hasonlóságok alapján is bizonyítható a romani őind rokonság – morfológiai szerkezetek és szuffixumok (Hegyi 2003: 57). A nyelvészeti kutatások történelmi szerepe vitathatatlan fontosságú. Szókészleti kutatások alapján rekonstruálható a romák Európába vándorlásának útja, hiszen a romani alapszókinése nemcsak indiai, hanem iráni és egyes balkáni nyelvek szavait is tartalmazza, s egyes grammatikai tulajdonságai alapján a balkáni nyelvcsoporthal is mutat egyezéseket (Tólos 2001: 318).

1. táblázat

Nyékvárkony község lakosaink száma (1970–2001)									
	magyar	%	szlovák	%	roma	%	egyéb, ill. ismeretlen	%	összesen
1970	2347	96,9	70	2,9	0	0	5	0,2	2422
1980	2381	95,9	86	3,5	0	0	15	0,6	2482
1991	2305	93,3	138	5,6	23	0,9	4	0,2	2470
2001	2 351	92,7	180	7,1	0	0	2	0,2	2537

A lakossága nemzetiségi megoszlása 1970 és 2001 között Várkony községben (vö. www.statistics.sk)

A ma itt élő roma családokat 1979-ben telepítették¹⁰ ide Bős (szlovákul Gabčíkovo) községből (vö. 1. ábra), s ők a népszámlálás során nagy valószínűség szerint magyar nemzetiségűnek, de romani anyanyelvűnek vallották magukat.

1. ábra. Nyékvárkony és Malomhely földrajzi fekvése (Mlynisko/Malý Háj = Malomhely, Vrakúň = Nyékvárkony; Gabčíkovo = Bős)

¹⁰ Bősről a romákat a vízierőmű építése miatt telepítették ki: a korábbi bős-i romatelep helyén épültek azok a munkásszállók, amelyekben az erőművet építő munkások laktak. A korábban jó állapotban lévő malomhelyi cselédlakásokat mára lelakták, a lakások környezetét pedig szemételeppé változtatták.

3. NYELVHASZNÁLAT MALOMHELYEN

A malomhelyi romák nyelvhasználatának vizsgálatakor abból az előfeltevésből indultunk ki, hogy az itt élő romák többsége funkcionális többnyelvű (romani–magyar–szlovák). Általánosan elmondható, hogy a szlovákiai romák két- vagy háromnyelvűek (vö. Elšik és mtsai 10, Lanstyák 2000: 35): az általuk beszélt romani nyelven kívül beszélnek még legalább a szlovák vagy a magyar nyelvet, de a magyar-szlovák nyelvhatár területén élők, illetve egyes magyar nyelvterületen, elsősorban nagyobb városokban élők esetében nem ritka mindhárom nyelv aktív használata sem. A közösség romani nyelvét nem vizsgáltuk, magyarnyelv-tudásukkal kapcsolatban viszont feltételeztük, hogy megközelítőleg azt a nyelvváltozatot beszélnek – ha eltérő szinten is –, amelyet a környező falvak (Nyékvárkony vagy Bős) magyar anyanyelvű beszélői¹¹.

A malomhelyi romák magyar nyelvi kompetenciájának megállapításában azt a nyelvjárási/nyelvhasználati kérdőívet alkalmaztuk, amelyet Menyhárt József 1999-ben Nyékvárkony község nyelvi képének meghatározására használt (Menyhárt 1999). A kérdőív azonban nem volt teljes mértékben alkalmazható: több kérdést át kellett fogalmazni, másokat ki kellett hagyni. Új kérdések beiktatásával nem kísérleteztünk, mivel az esetleges újításokat nem lett volna mód összehasonlítani a nyékvárkonyi gyűjtés anyagával. A lekérdezett kérdőívek anyagát magnetofonnal rögzítettük, majd digitalizáltuk, és így lehetőség nyílt arra, hogy a nyékvárkonyi nyelvjáráshoz viszonyítva meghatározzuk, hogy milyen (hangtani, alaktani, mondattani stb.) jelenségek jelennek meg ugyanúgy a malomhelyi romák magyarnyelv-használatában és melyek azok, amelyek eltérnek – többetként vagy éppenséggel nyelvi hiányként – a Nyékvárkonyban beszélt magyar nyelvtől.

A gyűjtések során az adatközlők vizsgahelyzetként fogták fel a kérdőívek anyagának lekérdezést, sem a hely, sem a vizsgálati mód nem tette lehetővé, hogy a megfigyelői paradoxon kiküszöbölhető legyen. Mindamellet nem volt érezhető a normakényszer, nem volt példa a hiperkorrekció jelenségére, ami talán azzal magyarázható, hogy adatközlőink többsége nem rendelkezik olyan mértékű magyar nyelvi grammatikai és kommunikatív kompetenciával, hogy tisztában lenne a norma fogalmával, illetve hogy felismerné a magyar nyelv (presztízs)változatait, s azokat színterekhez és beszédhelyzetekhez kötné.

Az elvégzett vizsgálatok tükrében elmondható, hogy a malomhelyi roma közösség magyarnyelv-használatára a körülöttük élő magyarság területi alapon elkülönülő nyelvváltozatából építkezik, ugyanazokat a nyelvjárási jelenségeket találjuk itt is, mint Nyékvárkonyban. A kérdőíves vizsgálatok alapján a malomhelyiek nyelvhasználatára jellemző hangtani jelenségek közül a következő magánhangzós jelenségeket találtuk:

Labiális-illabiális (ajkkerekítéses-ajakréses) jelenségek közül

- labiális ö-zés: *föcske, öspörös, csöpög, föcskendő, röscket, söprű, csönd, csöngő, ömel*;
- illabiális ě-zés, i-zés: *szög, szögel; fírisz/fíriszül, ligba*;
- illabiális á-zás: *kálács, esalán; idészápám, kánális, kázánna, pájták*.

¹¹ Feltevésünk a közösség bezártságán, a telep elhelyezkedésén és általános dialektológiai ismeretekén alapszik.

Zártabb-nyiltabb megfelelések közül

- zárt *i*-zés: *idésapám, dilután; pinték, igényes, cimént, ölig, riszire, közepin, kezibe;*
- zárt *i*-zés: *píz, mír, dí 'dél', nigy, ip 'ép', szíp, níz, íg, ír 'ér', fíl;*
- zárt *ě*-zés: *ěgy, hěgy, mēccs, szēmbē, vēsz, lēsz, mēgy, nēkik, szērēncsēnk, lēgyēn;*
- *ü*-zés és *ü*-zés: *kű, gyöplű, ménkű, hazagyünnyi, bögű 'bögöly', pöhű, füstű, nípektű, jelűtek;*
- zárt *u*-zás és *ü*-zás: *hun, hugyan, csudálkozott, (ribizli)bukor, ustor, rula, kukurica;*
- nyílt *a*-zás és *o*-zás: *gyam 'gyom', pakróc 'pokróc', bagla 'boglya'.*

A mássalhangzós jelenségek közül

- palatális *gy*-zés, *j*-zés, *ny*-ezés: *térgyeplő, térgyepül, térgye; majtēr, nyöstiny/nös-tiny, nyöl, teknyő, kenyőcs, fácány, fácányos, szappany, paplany.*

A malomhelyi romák nyelvhasználatában tapasztalt, a nyékvárkonyi nyelvjárás mondatában megtalálható nyelvjárási jelenségeket a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat

Kérdezett szó	Férfiak	Nők	Gyerekek
<i>meg lesz edve</i>	<i>meg lesz edve2 (NÉ 2)</i>	nincs adat ¹²	<i>meg lesz edve helyette: enni; *esztve; *esze</i>
<i>meg leszel mondva</i>	<i>meg leszel mondva 2 (NI 2)</i>		<i>meg leszel mondva 1 (NI 2) helyette: verve</i>
<i>hegyett 'fölött'</i>	<i>hegyett 0 ~ tetejin 4 'fölött'</i>		<i>hegyett (NI 4) 'fölött'</i>
<i>hegyé</i>	<i>hegyé 0</i>		<i>hegyé (NI 4)</i>
<i>meg-e tudja</i>	<i>meg-e tudja 2 ~ meg tudja-e 2</i>		<i>meg-e tudja 2 (NÉ 2)</i>
<i>fáznak a füleim</i>	<i>fáznak a füleim 4</i>		<i>fáznak a füleim 4</i>

A nyékvárkonyi nyelvjárás mondatának jelenségei a malomhelyi romák nyelvhasználatában. (NI 2) = a lekérdezett nyelvi adatot nem ismeri (pl.) 2 adatközlő

Bár a közösség belső kommunikációja cigány nyelven történik, mivel magyar nyelvű környezetben elhelyezkedő közösségről van szó, ezért a kifelé történő kommunikáció elsődleges nyelve a magyar. A legtöbb lakos életében a cigány mellett domináns szerepe van a magyar nyelvnek is, így nyilvánvaló, hogy valamilyen szinten megtanulnak magyarul: többségük romani-domináns roma–magyar kétnyelvű. A magyart tágabb környezetüktől, illetve akárcsak később a szlovák nyelvet, másodnyelvként az iskolában sajátítják el.

¹² A vizsgált jelenségekre csupán férfi és gyerek adatközlőktől van adatunk, ugyanis a női adatközlők nem voltak hajlandók a kutatásban használt kérdőív kitöltésére.

A malomhelyi közösség iskolaköteles gyerekei a teleptől 4 kilométerre elhelyezkedő Bős község (enyhe fokban értelmi fogyatékosok számára létesített) speciális iskolájába járnak, mivel a „normális” iskolában elvártaknál itt jóval könnyebbek az elvárások. Az iskolaválasztást – a tanárok szerint – sokkal inkább a kényelem, mint a gyerekek tényleges fejlettségi szintje befolyásolja¹³. Közülük az első évfolyamokban nem mindenki beszél még magyarul, ilyenkor a nagyobbak fordítanak. Az alsó tagozatban oktató pedagógus szerint az ügyesebbek már az első évfolyam végén beszélnek magyarul, a kevésbé fogékonyak általában a második-harmadik évfolyamban tanulnak meg. A pedagógusok olyan esetekről is beszámoltak, amikor a gyerek később sem tanult meg magyarul, illetve akik nem voltak hajlandók megszólalni magyarul. A közösség gyerekei számára az iskola merőben új nyelvi helyzetet teremt: mivel nem jártak óvodába és napjaikat az iskolakezdésig szinte kizárólag a telepen töltötték, így romani nyelvű elsődleges szocializáció után egyszerre két új nyelvi inputtal (magyar nyelv és szlovák nyelv; harmadik idegen nyelvet az iskolában nem tanulnak) is találkoznak. Ezek befogadása különböző, a magyart többségük viszonylag gyorsan megtanulja, a szlovákot azonban nem. Ennek oka, hogy környezetükben gyerekként ritkán hallanak szlovák szót, valamint hogy nem érzik szükségét e tudásnak – de még ha tanulnának is szlovákul, a közösségben – egy-két embert leszámítva – nem lenne kívül gyakorolniuk ezt a nyelvet.

Az iskolában két pedagógus tanít, egyikük az általános iskola alsó tagozatos tanulóit, másik az általános iskola felső tagozatos tanulóit oktatja. Ez a speciális iskola csak a mai ember alapkészségeire oktatja a tanulókat, azaz az iskolában csak írni, olvasni és számolni tanulnak meg, illetve különféle kézügyességi készségek, alkotó tevékenység (például rajzolás) kifejlesztését tanítja meg, azaz a gyerekektől nem vár el komoly feladatokat. Az alsó tagozatban olvasni és írni tanulnak (a második évfolyam végére tanulják meg az egész ábécét), illetve az alapvető matematikai műveleteket próbálják meg elsajátítani (első évfolyamban ötig tanulnak számolni), továbbá kötelezően szlovák nyelvet is tanulnak. A felső tagozatban a megtanultaknak mintegy folytatása, kiegészítése következik, azaz új tantárgyak nincsenek (magyar nyelv – olvasás/írás, matematika – négy alpművelet, tárgyszeret – honismeret, szlovák nyelv). A telep mindegyik iskolaköteles gyereke ebbe a speciális iskolába jár függetlenül attól, hogy kognitív képességei erre köteleznék-e vagy sem. Ennek nyilvánvalóan a könnyített tanrend és a szabadabb légkör az oka.

A szlovák nyelv használatára különösképpen nincsenek motiválva, ami nem is meglepő egy kis igényű, szeparált közösség esetében. Mivel azonban Szlovákiában élnek, a szlovák nyelvvel való érintkezés a közösség életében elkerülhetetlen, Szlovákiában élő kisebbségként például kötelezően kell szlovák nyelvet tanulniuk. Ez a valóságban nem működik mintaszerűen, mivel a közösség életében a többségi oktatási modell (értsd: óvoda, általános iskola stb.) nem úgy valósul meg, mint azt Szlovákia legtöbb lakosa megszokta. Az iskolában tapasztaltak alapján a közösség nem sajátítja el a szlovák nyelvet, még az alapokat sem, s ezt később sem pótolják, mivel nincs rá igény.

A szlovák nyelvű kommunikációt a közösség a következőképpen oldja meg: az adatközlők egybehangzó véleménye és tapasztalatunk szerint is a közösségben csak két középkorú és egy fiatal roma nő beszél szlovákul. Ha a közösség rákényszerül a szlovák nyelv használatára, akkor a jelzett személyek képviselik a közösséget vagy tolmácsként lépnek fel.

¹³ Hasonló helyzetről számol be Réger Zita 1987-ben megjelent tanulmányában (vö. Réger 1987: 84–85).

A többségi oktatási modell elutasítása, illetve a passzív részvétel mellett azonban fontosnak tartják saját közösségük viselkedési és társalgási modelljeinek, szokásainak elsajátítását. A közösségben elvárt életforma elsajátítása mellett már nem fontos a többségi társadalom szorgalmazta oktatási rendszerben való érvényesülés. Ez pedig maga után von(hat)ja a nem roma társadalomba való beilleszkedés nehézségét, valamint hogy a többségi társadalom elvárásainak teljesítése nélkül nehezen tudják érvényesíteni igényeiket, akarataikat¹⁴.

A gyerekeknek valójában nincs módjuk a kitörésre. Egyrészt ez az igény fel sem merül bennük, másrészt ebben a telep lakói nem tudnák segíteni őket, illetve tágabb környezetük sem fogadná be őket. Ez pedig lassan, de biztosan szegregációhoz vezet, amit a telep földrajzi fekvése, „szomszédtalansága” csak jobban felerősít.

A malomhelyi romák nyelvválasztási szokásait a 3. táblázat foglalja össze:

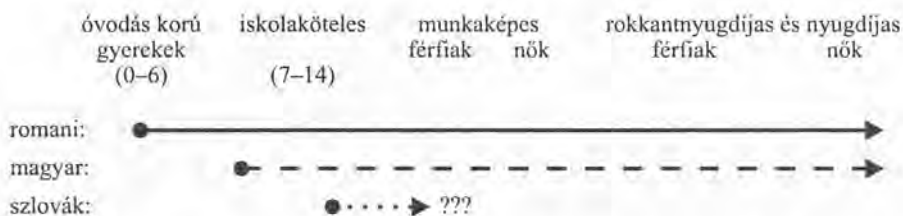
3. táblázat

	romani	magyar nyelv	szlovák nyelv
szülőkkel/nagyszülőkkel	x		
gyermekével	x	(x)	
házastársával	x		
barátaival	x	x	
a malomhelyi romákkal	x		
más romákkal	x		
a malomhelyi nem romákkal	(x)	x	
a falu lakosaival	x	(x)	
a polgármesterrel		x	
a hivatalban		x	
a pappal		x	
a boltban		x	
a szórakozóhelyen		x	
a postán		x	
a nyékvárkonyi orvosnál		x	(x)
a dunaszerdahelyi orvosnál		x	(x)
a pozsonyi orvosnál			x
a bíróságon		x	
a rendőrségen		x	

A malomhelyi romák nyelvválasztása. (Jelmagyarázat: x – általában; (x) – néha)

¹⁴ A romák ügyeinek kezelésére roma érdekvédelmi csoportok alakulnak ki. Ezek a csoportok országonként más-más szervezeti egységet jelentenek, s ebből kifolyólag működésük határfoka is eltérő. Ennek megfelelően a roma érdekvédelmi szerveződések más formában léteznek Szlovákiában és Magyarországon is. Míg Magyarországon helyi és országos szinten ún. kisebbségi önkormányzatok működnek (1993 óta), Szlovákiában a romák ügyeinek intézését a különféle roma pártok, szervezetek és a 2002 óta létező roma kormányügyi biztos (Klára Orgovánová személyében) látja el. A különféle pártok tevékenykedése azonban sokszor különféle érdekek érvényesítését kívánja meg, így a pártok gyakran egymást akadályozzák az intézkedésben.

2. ábra. A Malomhelyen élő romák nyelvhasználata az egyes generációk szerint

A Malomhelyen élő romák egyes generációinak nyelvhasználatát a 2. ábra szemlélteti.

Mivel nem mobilis, erősen introvertált csoportról van szó, az ábrából kitűnik, hogy a telepen lakó romák mindennapi kommunikációját a romani nyelv szinte kizárólagos dominanciája jellemzi. Elvileg ez alól kivételt képezne az iskola, ám a gyerekek egymás között ott is anyanyelvükön beszélnek, s tágabb környezetük nyelvén, magyarul csupán a pedagógusokhoz és az iskola nem roma tanulóihoz szólnak. Anyanyelvük aktív iskolai használata azonban nem tudatos tevékenység a pedagógusok részéről: az eleinte még a romani nyelv iskolai használata ellen küzdő pedagógusok mára belenyugodtak abba, hogy bárhogy is szeretnék, (szerencsére) nem tudják őket leszoktatni anyanyelvük iskolai használatáról. A magyar nyelv a közösségükön kívüliekkel történő kommunikáció nyelve s mint ilyen főleg azok a személyek használják, akik gyakrabban hagyják el a telepet (főleg a felnőtt, azon belül pedig a férfi lakosság). Az államnyelvvel, a szlovákkal történő gyakori érintkezés csupán az iskolaköteles gyerekeket jellemzi, bár számukra ez a nyelvi input inkább passzívan befogadott kötelező iskolai tananyagot s nem aktív kommunikációs eszközt jelent. A telepen lakó romák közül a legfiatalabb (3-7 éves korig) és a legidősebb nemzedék (60 évesek és e fölött), azaz a közösség legkevésbé mobilis tagjai szorulnak rá legkevésbé a magyar nyelv használatára.

14.4. ÖSSZEGZŐ MEGJEGYZÉSEK

A Malomhelyen megkezdett nyelvészeti kutatás korántsem teljes. Alapvető hiányossága, hogy csupán az ott élő roma közösség magyar és szlovák nyelvi kompetenciájával kapcsolatosan sikerült részeredményeket elérni, anyanyelvhasználatukról viszont keveset tudunk. Az eddig elvégzett nyelvészeti kutatások ismeretében a malomhelyi roma közösség nyelvhasználatáról megállapítható, hogy

- a csoport tagjainak anyanyelve a romani, illetve ezt a nyelvet használják a más roma csoportokkal való kommunikáció során; anyanyelvük a környező településeken beszélt nyelvekhez képest alacsony presztízzsel bír;
- a vizsgált csoport tagjai két-, illetve háromnyelvűek: többségük romani-domináns-magyar két-, kis hányaduk romani-domináns-magyar-szlovák, illetve romani-domináns-szlovák-magyar háromnyelvű;
- magyar nyelv-tudásuk a környező településeken (Nyékvárkony, Bős) használt, területileg kötött nyelvjárásra épül, a magyar standard szlovákiai változatával az oktatásban találkozhatnak, többen közülük ekkor tanulnak meg magyarul;

- d) a szlovák nyelvvel döntő többségük csupán általános iskolai tanulmányaik során találkoznak, ez a nyelvtudás erősen korlátozott, illetve az elsajátított tudás a legtöbb esetben használat híján leépül és elfelejtődik;
- e) közösségük erősen szeparált, életkörülményeik roppant szegényesek, a csoport gazdaságilag elnyomott;
- f) a szeparált jelleg kedvez a csoport anyanyelvének megtartásában, gátolja viszont, hogy megfelelő kompetenciára tegyenek szert a magyar, illetve szlovák nyelvben;
- g) korlátozott magyar-, illetve szlováknyelvi-kompetenciájuk az egyike azon okoknak, amelyek miatt a csoport munkaerő-piaci értéke alacsony.

SZAKIRODALOM

- Elsík, Viktor 1997. Towards a morphology-based typology of Romani. In: Matras, Yaron, Peter Bakker & Hristo Kyuchukov (eds.) *The typology and dialectology of Romani*. (= Current Issues in Linguistic Theory, 156.) Amsterdam: John Benjamins, 23–59.
- Elsík, Viktor 2000. Romani nominal paradigms: their structure, diversity, and development. In: Elsík, Viktor & Yaron Matras (eds.) *Grammatical relations in Romani: The noun phrase*. (= Current Issues in Linguistic Theory, 211.) Amsterdam: John Benjamins, 9–30.
- Elsík, Viktor 2005. Sintská a manušká romšтина: sociolingvistická situace, komunity mluvčích a dokumentace jejich jazyka. *Romano džaniben*, jevend, 162–186.
- Elsík, Viktor–Hübschmannová, Milena–Šebková, Hana kézirat *The Southern Central (ahi-imperfect) Romani dialects of Slovakia and northern Hungary*. http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_1999_Rumungro.pdf
- Fraser, Sir Angus 2002. *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gyönyör József 1989. *Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről*. Pozsony: Madách.
- Gyurgyik László 2004. *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Gyurgyik László 2006. *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település-és társadalomszerkezetének változása az 1990-es években*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

- Hegyí Ildikó 2003. Kreol nyelv-e a cigány?, In: Gečov Tamás (szerk.) – *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*. Budapest: Tinta Kiadó, 55–68.
- Jurová, Anna 1996. Romakörkép Közép- és Kelet-Európából I., *Regio* 7/2, 1996, 35–56.
- Jurová, Anna 1998. História Rómov na Slovensku stále neznáma (Úvaha o problémoch výskumu). *Človek a spoločnosť* 1/3, 1998, <http://www.saske.sk/cas/>.
- Jurová, Anna 2002. *Historický vývoj rómskych osád*. Pozsony: Roma Press Agency.
- Kotvanová, Alena–Szép, Attila–Šebesta, Michal 2003. *Vládna politika a Rómovia 1948–2002*. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií.
- Ladányi János–Szelenyi Iván 2000. Ki a cigány?. In: Forray Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 13–25.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest: Osiris–Kalligram–Magyarságkutató Intézet.
- Mann, Arne B. 1995. Premeny spoločenského postavenia Rómov na Slovensku po roku 1989, In: *Rómovia na Slovensku a v Európe. Z dokumentov medzinárodnej konferencie, Smolenice, 6. máj 1994*. Bratislava: Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy, 36–44.
- Mann, Arne B. 2005. A szlovákiai romológiai kutatások áttekintése, In: Prónai Csaba (szerk.) *Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozások marginalitásban*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 7–20.
- Menyhárt József 1999. *Nyékvárkony nyelve*. (szakdolgozat). Pozsony–Pressburg–Bratislava.
- Menyhárt József 2006. *Nyékvárkony nyelve*. (doktori disszertáció). Budapest: ELTE–Magyar Nyelvészet Doktori Iskola.
- Menyhárt József–Pintér Tibor 2005. Bilingvizmus v Malom Háji, alebo jazyková situácia v rómskej komunite na južnom Slovensku, In: Jozef Štefánik (red.) – *Individuálny a spoločenský bilingvizmus*. Bratislava: FF UK, 77–82.
- Metodické vysvetlivky. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. http://www.statistics.sk/webdata/slov/scitanie/def_sr/run.html
- Ráčová, Anna 1995. Indické pramene slovnej zásoby rómskeho jazyka, In: Jozef Prokop (red.) – *Rómsky jazyk v Slovenskej republike*. Bratislava: Štúdio -dd-, 14–18.
- Ráčová, Anna–Horecký, Ján 2000. *Slovenská karpatská rómčina. Opis systému*. Bratislava: Veda.
- Réger Zita 1987. Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* III., 1987. április, 31–89.
- Szalai Andrea 2001. A beások, In: Kovalcsik Katalin (szerk.) – *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzetéről és kultúrája köréből*. IFA–OM–ELTE, 381–393.
- Tálos Endre 2001. A cigány és a beás nyelv Magyarországon, In: Kovalcsik Katalin (szerk.) – *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzetéről és kultúrája köréből*. IFA–OM–ELTE, 317–325.
- Törzsök Judit 2001. Kik az „igazi cigányok”?, In: Kovalcsik Katalin (szerk.) – *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzetéről és kultúrája köréből*. IFA–OM–ELTE, 29–53.
- Vanko, Juraj 1995. O rómsko-hindsko-pandžabskej jazykovej príbuznosti, In: Jozef Prokop (red.): *Rómsky jazyk v Slovenskej republike*, Bratislava: Štúdio -dd-, 22–26.
- Vašečka, Michal 2000. Rómovia, In: *Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejnú otázku.
- www.statistics.sk

VI. MELLÉKLETEK

---

15. Romani és beás nyelvészeti tanulmányok és oktatási
segédanyagok válogatott magyar nyelvű bibliográfiája 308
16. Romani nyelvészeti kutatások nemzetközi ajánló bibliográfia 317
-

15. ROMANI ÉS BEÁS NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK ÉS OKTATÁSI SEGÉDANYAGOK VÁLOGATOTT MAGYAR NYELVŰ BIBLIOGRÁFIÁJA

15.1. ROMANI NYELV

15.1.1. Leíró nyelvészet, dialektológia, kontaktusnyelvészet, történeti nyelvészet

- Erdős Kamill 1958. A magyarországi cigányság. *Néprajzi Közlemények* 3 (1): 152–173.
- Erdős Kamill 1989a. A magyarországi cigányság. In: Vekerdí József szerk., *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 42–56.
- Erdős Kamill 1989b. A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon. In: Vekerdí József szerk., *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 57–88.
- Erdős Kamill 1989c. A ma élő magyar cigány nyelv. In: Vekerdí József szerk., *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács és a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 139–167.
- Habsburg József főherceg 1888. *Cigány nyelvtan. Románo csibákero sziklaribe*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Hutterer Miklós 1963. A romani (cigány) nyelvjárások magyar elemei. In: Benkő Loránd szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 139–147.
- Hutterer, Claus J. 1968. Beitrage zum Verhältniss von Tempora und Modi. *Nyelvtudományi Közlemények* 70 (2): 435–441.
- Hutterer, Claus J. 1990. Formen und Wege der Sprachmischung bei deutschen Zigeunern in Ungarn. *Nyelvtudományi Közlemények* 91 (1-2): 87–96.
- Hutterer Miklós – Mészáros György 1967. *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 117. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Mészáros György 1976. The Cerhári Gipsy Dialect. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXX (3): 351–367.
- Mészáros György 1980. *A magyarországi szintő cigányok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 153. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szalai Andrea 2004. A romani nyelv változatai Magyarországon. In: Deszpot Gabriella és Diósi Ágnes szerk., *Fejéről a talpára. Ismeretek a cigányságról, a cigányságért*. Budapest: Fővárosi TEGYESZ és ÖNKONET. 67–78.
- Sztojka Ferenc, Nagyidai 1886. *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyökszótára. Romane alava. Iskolai és utazási használatra*. Kalocsa: Malatin nyomda.
- Sztojka Ferenc, Nagyidai 1890. *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyökszótára*. (Egybekapcsolt négyrésztű javított és bővített 2. kiadás.) Paks: Rosenbaum nyomda.
- Tálos Endre 1980. Fonológiai szabálykölcsonzés a cigányban. *Magyar Fonetikai Füzetek* 5: 152–158.
- Tálos Endre 1983. Morfoszintaktikai szabálykölcsonzés a cigányban. *Nyelvpedagógiai írárok* IV. Budapest: MKKE Nyelvi Intézet. 22–31.
- Tálos Endre 1999. Etymologica Zingarica. *Acta Linguistica Hungarica* 46 (3-4): 215–268.

- Tálos Endre 2001. A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin szerk., *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF-IFA-OM. 317–324.
- Vekerdí József 1971. The Gurvári Gypsy dialect in Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIV. (3): 381–389.
- Vekerdí József 1981. *A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana*. (Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból. IV.) Pécs: Pécsi Tanárképző Főiskola.
- Vekerdí József 1983. *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára*. (Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból. VII.) Pécs: Janus Panninius Tudományegyetem Tanárképző Kar.
- Vekerdí József 1984. The Vend Gypsy dialect in Hungary. *Acta Linguistica Hungarica* 34 (1-2): 65–86.
- Vekerdí József – Mészáros György 1980. *A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 135.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

15.1.2. A romani társadalmi kontextusban: szociolingvisztikai, beszéd- etnográfiai, nyelvészeti antropológiai, nyelvpolitikai tanulmányok

- Bartha Csilla 2006. „A régiek a régi cigányt beszélik, mi már kavarjuk” – Nyelvcseré két magyarországi oláh cigány közösségben. In: Kálmán László szerk., *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó. 411–440.
- Bódi Zsuzsanna 1995. Üdvözlési formák két oláh-cigány közösségben. *Rom Som*. (1): 32–41.
- Deme János – Horváth Kata 2006. Elmerülés a szavakba. Írásbeliség és szóbeliség mint elméleti csomópont a kulturális antropológiai cigánykutatásokban. In: Prónai Csaba szerk., *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 286–300.
- Gleason, Jean Berko – Réger, Zita 1985. Aspects of Language Acquisition by Hungarian Gypsy Children. In: Joanne Grumet szerk., *Papers from the fourth and fifth annual meetings of the Gypsy Lore Society, North American Chapter*. Gypsy Lore Society, New York: North American Chapter. 76–83.
- Horváth Kata 2002. „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epizódok egy falusi magyarcigány közösség életéből. Antropológiai esettanulmány. In: Kovács Nóra – Szarka László szerk., *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 241–327.
- Horváth Kata 2004. Szóban-írásban – egy cigány szerelmeslevél kapcsán. *Tabula* 7 (2): 209–225.
- Hutterer Miklós 1967. A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvszociológia tükrében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 169–187.
- Kassai Ilona 1992. Út a nyelvhez – Esély az életre. (Recenzió Réger Zita: *Utak a nyelvhez c. könyvéről*.) *BUKSZ*, 36–41.
- Kemény István 1999. A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 10 (1): 3–14.
- Kemény István – Janky Béla 2003a. A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelv- használati és nemzetiségi adatok. *Beszélő* (10): 64–76.
- Kemény István – Janky Béla 2003b. A 2003. évi cigány felmérésről. In: Kállai Ernő szerk., *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 7–26.

- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár.* Budapest: Socio-typo.
- Kolompár Hajnalka 2006. Nyelvi tabuk, tilalmak és a nők alárendeltsége a hagyományos oláh cigány közösségekben. In: Kassai Ilona szerk., *A nyelvi tabuktól a temporális referensekig.* Nyelvészeti Doktorandusz Füzetek 4. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. 5–12.
- Kontra Miklós 1997. Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség. *Fundamentum* (2): 139–140.
- Kontra Miklós 2001. Nyelvi jogok, nyelvi tervezés, és az anyanyelvek tannyelvként való használatának problémái. In: Cserti Csapó Tibor szerk., *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék.
- Kontra Miklós 2003. Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* (1): 24–26.
- Kovalcsik Katalin 1987. Egyéni életsorsokat elbeszélő lassú dalok. *Zenatudományi dolgozatok.* 238–257.
- Kovalcsik Katalin 1988. Bevezetés. In: Grabócz Gábor – Kovalcsik Katalin: *A mesemondó Rostás Mihály. Mihály Rostás, a Gypsy Story-Teller.* Ciganisztikai tanulmányok-Hungarian Gypsy Studies 5. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. 7–24.
- Kovalcsik Katalin 1993. Men's and Women's Storytelling in a Hungarian Vlach Gypsy Community. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 3 (1): 1–20.
- Kovalcsik Katalin 1998a. „Ami a dalban van, az a cigány beszéd.” Egy erdélyi oláh cigány közösség nyelvi ideológiája. In: Bari Károly szerk., *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról.* Gödöllő: Petőfi Sándor Művelődési Központ. 31–52.
- Kovalcsik Katalin 1998b. A cigány nyelv társadalmi helyzete. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú két-nyelvűsége.* (Dialógus Könyvek) Kalligram – Pozsony: A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 60–66.
- Kovalcsik, Katalin 1999a. Aspects of language ideology in a Transylvanian Vlach Gypsy community. *Acta Linguistica Hungarica* 46 (3-4): 269–288.
- Kovalcsik Katalin 1999b. Házastársak közötti zenei verseny a kárpátaljai oláh cigányoknál. *Zenatudományi dolgozatok,* Budapest. 87–111.
- Kovalcsik Katalin – Tólos Endre 1991. The little mapple tree: a Transylvanian Gypsy folk tale with songs. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 1: 103–125.
- Pintér Tibor 2004a. Nyelvsajátítás, nyelvmegtartás, nyelvcsera Dunaszerdahelyen. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit szerk., *Nyelvesztés, nyelvjárásvésztes, nyelvcsera, A XII. Élőnyelvi Konferencia kötete.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 63–71.
- Pintér Tibor 2004b. Kisebbség és nyelvhasználat. In: Lanstyák István – Menyhárt József szerk., *Tanulmányok a két-nyelvűségről* II. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 52–93.
- Réger Zita 1974a. Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. *Valóság* 17 (1): 50–62.
- Réger Zita 1974b. A lovári-magyar kétnyelvű cigány gyermekek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 229–255.
- Réger Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság* 21 (8): 77–89.
- Réger Zita 1978–1980. *Vizsgálatok a cigány gyermekek magyar nyelvi oktatása-nevelése köréből.* Pécs: Pécsi Tanárképző Főiskola.
- Réger Zita 1979. Bilingual Gypsy Children in Hungary: Explorations in the „natural” acquisition of a second language. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 59–82.
- Réger Zita 1980. A mellérendelés vizsgálata mondatkiegészítési teszttel kétnyelvű cigánygyermeknél. In: Radics Katalin – László János szerk., *Dialógus és interakció.* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 29–44.

- Réger Zita 1984. A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai. *Szociálpolitikai Értésítő* (2): 140–173.
- Réger Zita 1987. Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 31–89.
- Réger Zita 1988a. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 4. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 155–178.
- Réger Zita 1988b. Language groups among Gypsies in Hungary and some aspects of their oral culture. In: Mathúna, Liam Mac – French, Nora et al szerk., *The less widely taught languages of Europe. Proceedings of the UNESCO/AILA/IRAAL Symposium*. Dublin: The Irish Association for Applied Linguistics. 111–131.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai. Web: <http://www.nyelviszet.hu/nyelviszet/>
- Réger Zita – Gleason, Jean Berko 1991. Romani child directed speech and children's language among Gypsies in Hungary. *Language in Society* 20: 601–617.
- Réger Zita 1993. Az orális kultúra és a nyelvi szocializáció összefüggései magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: Barna Gábor szerk., *Cigány néprajzi tanulmányok I.* Salgótarján: Mikszáth Kiadó. 196–206.
- Réger Zita 1995a. The language of Gypsies in Hungary: An overview of research. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 79–91.
- Réger Zita 1995b. Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. *Iskolakultúra* 5 (24): 102–106.
- Réger Zita 1998. Szempontok a cigány gyermeknyelvi szövegkorpusz elemzéséhez. In: Gösy Mária szerk., *Beszéd kutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, kommunikáció*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 135–150.
- Réger, Zita 1999. Teasing in the linguistic socialization of Gypsy children in Hungary. *Acta Linguistica Hungarica* 46(3-4): 289–315.
- Réger Zita 2001. Az orális kultúra és a nyelvi szocializáció összefüggései magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: Kovalcsik Katalin szerk., *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: ELTE-IFA-OM. 325–336. (Réger 1993 változata)
- Réger Zita 2002. szerk., bev.: Kassai Ilona és Kovalcsik Katalin. *Cigány gyermekvilág*. Budapest: L'Harmattan. Web: <http://www.nyelviszet.hu/nyelviszet/>
- Stewart, Michael S. 1987. „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? *Valóság* 30 (1): 49–64.
- Stewart, Michael S. 1989. True speech: song and the moral order of a Hungarian Vlach Gypsy community. *MAN* 24 (1): 79–101.
- Stewart, Michael S. 1994. „Daltestvérek.” In: Stewart, Michael S., *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins–MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány. 167–190.
- Stewart, Michael S. 1997. *The time of the Gypsies*. Oxford: Westview Press.
- Szalai Andrea 1999a. Linguistic Human Rights Problems among Romani and Boyash Speakers in Hungary with Special Attention to Education. In Kontra, Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várady Tibor szerk., *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest: CEU Press. 297–315.
- Szalai Andrea 1999b. Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. *Educatio* (2): 269–285.
- Szalai Andrea 1999c. Kisebbség és anyanyelvhasználat. *Kritika* (3): 26–30.

- Szalai Andrea 1999d. Romani nyelv és kultúra. (Recenzió az Acta Linguistica Hungarica tematikus, a romani nyelvvel és kultúrával foglalkozó (1999: 3-4.) számáról. *Magyar Tudomány* (9): 1169–1172.
- Szalai Andrea 2000a. A cigány kisebbségi oktatás: a nyelvhasználat és az oktatási nyelvi jogok. In: Böszörményi Jenő – Józsa Márta szerk., *A romakérdés az integráció csapdájában. A romák integrációs lehetőségei Magyarországon*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda. 116–126.
- Szalai Andrea 2000b. Gypsy Minority Education: Language use and educational linguistic rights. In: Böszörményi Jenő – Józsa Márta szerk., *Caught in the Trap of Integration. Roma problems and Prospects in Hungary*. Budapest: Bureau for European Comparative Minority Research. 115–124.
- Szalai Andrea 2000c. Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. In: Forray R. Katalin szerk., *Romológia – Ciganológia*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus. 165–184.
- Szalai Andrea 2006. Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. *Nyelvtudományi Közlemények* 103.
- Tálos Endre 1988. Rostás Mihály nyelve. In: Grabócz Gábor – Kovalcsik Katalin: *A mesemondó Rostás Mihály*. Ciganisztikai tanulmányok-Hungarian Gypsy Studies 5. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest 191–195.
- Tálos Endre 1997. Nem az írás teszi a nyelvet. (Szerény észrevételek az írástervezettel kapcsolatban.) *Amaro Drom* 7 (11): 23–24.
- Wilkinson-Kertész, Irén 1997. *Vásár van előttem. Egyéni alkotások és társadalmi kontextusuk egy dél-magyarországi oláhigány lassú dalban. The Fair Is ahead of Me. Individual Creativity and Social Contexts in the Performances of a Southern Hungarian Vlach Gypsy Slow Song*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.

15.1.3. Nem magyarországi romani változatokkal kapcsolatos tanulmányok magyarul

- Courthiade, Marcel 1997. „I chib rromani si but kué amenqe”. (A romani nyelv számunkra nagyon drága.) (Interjú.) *Amaro Drom* 7 (9): 20–24.
- Courthiade, Marcel 1998. Decizia. I Rromani alfabeta. A varsói határozat kapcsán. A közös rromani ábécé. *Amaro Drom* 8 (3): 24–30.
- Kjuchukov, Hristo 1999. Muzulmán romák kevert nyelve és kultúrája. *Regio* 10 (1): 103–118.
- Piasere, Leonardo 2001. Műle. In: Berta Péter szerk., *Hálál és kultúra*. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I. Pécs/Budapest: Janus/Osiris. 228–269.
- Piasere, Leonardo 2002. Mare Roma – Az emberek osztályozása és a társadalmi szerkezet. In: Prónai Csaba szerk., *Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 2. Olaszország*. Budapest: Új Mandátum. 213–382.
- Piasere, Leonardo 2006. Cigány jelek. In: Prónai Csaba szerk., *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 316–346.
- Pouyeto, Jean-Luc 2006. Mánus graffitik. In: Prónai Csaba szerk., *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 301–315.
- Williams, Patrick 2000a. Cigány nyelv. A „románész” játék. In: Prónai Csaba szerk., *Cigányok Európában I. Kulturális antropológiai tanulmányok Nyugat-Európa*. Budapest: Új Mandátum. 239–262.
- Williams, Patrick 2000b. Írás a szóbeliség és az írásbeliség között. In: Prónai Csaba szerk., *Cigányok Európában I. Kulturális antropológiai tanulmányok Nyugat-Európa*. Budapest: Új Mandátum. 305–319.

- Williams, Patrick 2006. A tökéletes nyelv keresése a kelderásoknál. In: Prónai Csaba szerk., *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 308–315.
- Zatta, Jane Dick 2006. Szóbeli kultúra és írásbeli kultúra. Prónai Csaba szerk., *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 347–357.

15.1.4. Segédanyagok a romani nyelvoktatáshoz (Magyarország)

15.1.4.1. Szótárak, nyelvkönyvek, olvasókönyvek

- Choli Daróczy József – Feyér Levente 1984. *Cigány–magyar, magyar–cigány kisszótár. Romano–ungriko, ungriko–romano cina alavari*. Budapest: TIT.
- Choli Daróczy József – Feyér Levente 1988. *Zhanes romanes? Cigány nyelvkönyv*. Budapest: Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége.
- Karsai Ervin 1993. *Te sityovas romanes. Tanuljunk cigányul. (Óravázlatok és feladatlapok az általános iskolai fakultatív oktatás számára és az alapfokú nyelvtanfolyam anyaga)* Budapest: Romano Libro Alapítvány.
- Rézműves Melinda 1999a. *Első száz szavam cigányul. (Nyelveket tanulok.)* Budapest: Aranyhal Könyvkiadó.
- Rézműves Melinda szerk. 1999b. *Rromane Garadune Lava. Roma Találós Kérdések. Rromani Riddles*. Budapest: Fővárosi Önkormányzat, Cigány Ház – Romano Kher.
- Romano Rác Sándor 1994. *Kárpáti cigány–magyar, magyar–kárpáti cigány szótár és nyelvtan*. Budapest: Balassi.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin 1991a. *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin 1991b. *Cigány–magyar képes olvasókönyv. Te sityovas romanes!* Budapest: Gondolat Kiadó – Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.
- Vajda Imre – Romankovicsné Tóth Júlia – Meixner Ildikó 1993. *Zsánáv ábá te gináv. (Már tudok olvasni.)* Olvasókönyv. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

15.1.4.2. Romani szövegfolklor

- Bari Károly gyűjt., lejegy. 1990. *Le vešeski děj*. Az erdő anyja című kötet eredeti, cigány nyelvű szövegei. Budapest: Országos Közművelődési Központ.
- Bari Károly gyűjt. lejegy. 1985. *Tűzpiros kigyócska* című fordításkötetének eredeti cigány szövegei. Gödöllő: Gödöllői Művelődési Központ.
- Bari Károly gyűjt. lejegy. ford. 1994. *Az üvegtemplom*. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék. (Folklor és etnográfia 77.)
- Bari Károly 1996. *A tizenkét királyfi. Cigány népmesék*. Budapest: Romano Kher.
- Görög Veronika szerk. 1985. *Berki János mesél cigány és magyar nyelven. Tales of János Berki told in Gypsy and Hungarian*. (Ciganisztikai tanulmányok – Hungarian Gypsy Studies 3.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- Grabócz Gábor – Kovalcsik Katalin 1988. *A mesemondó Rostás Mihály. Mihály Rostás, a Gypsy Story-Teller*. (Ciganisztikai tanulmányok – Hungarian Gypsy Studies 5.) Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- Kovalcsik Katalin szerk., gyűjt. – Balogh Ibolya (ford.) 1992. *Árgyelus Kis Miklós. 3 rromane paramicsi. 3 cigány mese*. Budapest: Fővárosi CSZMM Központ.

- R. Keleti Éva szerk. 1994. *Az ember csak a maga sorsárul tud beszélni... O manus numa pal`peszko trajo zshanel te vorbil...* Budapest: Romano Kher. (Néprajz 1.)
- Rostás Mihályné 1999. *Lujza meséi. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei cérhár cigány népmesék.* Budapest: Magyarországi Cigányok Nyelvörző Egyesülete.
- Vekkerdi József gyűjt, bev. 1985. *Cigány nyelvjárási népmesék I-II.* Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék (Folklór és etnográfia 19.).

15.1.5. Műfordítások

15.1.5.1. Biblia-fordítások

- La biblake svunci evangeliumura* (Szent evangéliumok.) 1991. Romani ford.: Choli Daróczi József. Pécs: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület.
- Osvunto evandyeliomo sar o Mathe ramosardvas les.* 1991. Újszövetség: Máté evangéliuma. Romani ford.: Choli Daróczi József. Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Kiadója.

15.1.5.2. Szépirodalom

- Choli Daróczi József 1990. *Isten humorú arcán. Pel Devlesko bango muj.* (Versek, műfordítások magyar és cigány nyelven). Budapest: Orpheusz Kiadó.
- Choli Daróczi József 1991. *Csontfehér pengék között.* (Versek és versfordítások) Budapest: Széphalom Könyvműhely.
- Choli Daróczi József 1997. *Duj sane luludya. Két szál pünkösdrózsa.* (Gyermekversek, cigány-magyar népdalok két nyelven) Budapest: Hátrányos helyzetű Fialatok Életmód és Szabadidő-szövetsége.
- Choli Daróczi József – Kovács József – Nagy Gusztáv szerk. 1995. *Romane poetongi antologia. Antology of Gypsy Poets. Cigány költők versei.* Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány.
- Choli Daróczi József – Nagy Gusztáv szerk. 1994. *Maskar le shiba dukhades. Nyelvek között fájón.* (Versek, műfordítások) Budapest: Magyar Művelődési Intézet.
- Lorca, Federico García 1995. *Romane romancura. Romencero gitano. Cigány románcok.* Romani ford.: Choli Daróczi József (Nagy László magyar fordítása alapján.) Budapest: Orpheusz Könyvek.
- Madách Imre 1996. *Le manusheski tragedija. Az ember tragédiája.* Romani ford.: Nagy Gusztáv. Budapest: Madách Irodalmi Társaság.
- Nagy Gusztáv 1997. *Szívbolygód körül. Magyar és cigány nyelvű versek, mesék, műfordítások.* Budapest: Cerberus Nyomdaipari, Könyv- és Lapkiadó Kft..
- Rostás-Farkas György 1993. *Maladyipe. Találkozás.* (Műfordítások) Budapest: Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.
- Rostás-Farkas György 1994a. *Tiérek a szívem. Tumaraj muro jilo. Gyermekversek. Shavorenge.* Budapest: Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.
- Saint-Exupéry, Antoine de 1994. *O cino krajoro. A kis herceg.* Romani ford.: Rostás-Farkas György.) Budapest: Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.
- Shakespeare, William 1998. *Hamlet – o danicko cino kraj. Hamlet, dán királyfi.* Romani ford.: Vesho-Farkas Zoltán (Arany János magyar fordítása alapján.) Budapest: Cerberus Nyomdaipari, Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Szőcsi Anna ford. 1998. *Grimm legszebb meséi. Cigány és magyar nyelven.* Budapest: Magyar Cigányok Igazság Szövetsége.

15.2. BEÁS NYELV

15.2.1. Nyelvészeti tanulmányok

- Bodó Csanád 2006. Nyelv vagy nyelvjárás? Státustervezés a moldvai magyar és a dél-dunántúli bojás nyelvvaltozatok körében. In: Benő Attila és Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. 53–62.
- Borbély Anna 2001. A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor szerk., *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék. 75–84.
- Derdák Tibor – Varga Aranka 1996. Az iskola nyelvezete – idegen nyelv. *Regio* (2): 150–175.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1999. *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont.
- Kovalecsik Katalin 1993b. A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor szerk., *Cigány néprajzi tanulmányok* I. Salgótarján: Mikszáth Kiadó. 231–238.
- Orsós Anna 2000. A beás írásbeliségről. In: Forray R. Katalin szerk., *Ciganológia-Romológia*. Budapest–Pécs: Dialóg-Campus Kiadó. 185–207.
- Orsós Anna 2006. A magyarországi beás nyelv oktatási és nyelvtervezési kérdései. In: Kálmán László szerk., *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó. 67–86.
- Papp Gyula 1982a. *A beás cigányok román nyelvjárása*. (Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból. V.) Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar.
- Papp Gyula 2000. A beás (teknővájó) cigányok újlatin nyelve. Egy nyelv útja a latintól a beásig. In: Forray R. Katalin szerk., *Ciganológia-Romológia*. Budapest–Pécs: Dialóg-Campus Kiadó. 207–220.
- Pálmainé Orsós Anna – Varga Aranka 2001. A beás nyelv állapota. *Iskolakultúra* 11 (12): 58–64.
- Pálmainé Orsós Anna 2004. A beás nyelv helyzete. In: Cserti Csapó Tibor szerk., *Friss kutatások a romológia körében*. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék. 15–24.
- Pálmainé Orsós Anna 2005. A nyelvi másság dimenziói: A beás nyelv megőrzésének lehetőségei. *Educatio* 11 (1): 186–194.
- Pálmainé Orsós Anna 2006. A magyarországi cigány nyelvek szociolingvisztikai nyelvpolitikai megközelítése. In: Forray R. Katalin szerk., *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Budapest: Bölcsész Konzorcium. 93–109.
- Szalai Andrea 1997. A „mi” és az „ők” határai. *Regio*. 8 (1): 104–126.
- Szalai Andrea 1998. A beások. In: Kovalecsik Katalin szerk., *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF-IFA-MKM. 359–370.

15.2.2. Oktatási segédanyagok

15.2.2.1. Nyelvkönyvek, szótárak, olvasókönyvek

- Derventics Jánosné – Pintérmé Kusmiczki Anna – Lóthné Kiss Viktória 2005. *Könyv ékezetes formá – pá lyimbá dá bájjás sí dá ungur. Beás–Magyar Képes olvasókönyv*. Gyulaji Általános Iskola.
- Orsós Anna 1994. 1997. *Beás nyelvkönyv. Pá lyimbá bájjásilor*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Orsós Anna 1997. *Beás–magyar kézisótár. Vörbé dá bájjás*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.

- Orsós Anna 1999. *Magyar-beás kéziszótár. Vorbé dā ungur*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Orsós Anna 2002a. *Beás nyelvkönyv*. (3. javított kiadás). Kaposvár: Dávid Oktatói és Kiadói Bt.
- Orsós Anna 2002b. *Beás – Magyar Igeszótár*. Pécs: Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium.
- Orsós Anna 2005. *Felkészülési segédanyag a PROFEX Nyelvvizsgaközpont beás nyelvvizsgájához – mintatesztek CD melléklettel*. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.
- Papp Gyula 1980. *Segédanyag beás cigány gyermekek magyar nyelvi kommunikációs készségének fejlesztésére*. Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból II. Pécs: Pécsi Tanárképző Főiskola.
- Papp Gyula 1982b. *Beás–magyar szótár*. (Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból. VI.) Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar.
- Pálmáiné Orsós Anna 2006. *Nyelvvizsga beás nyelvből* In: Forray R. Katalin szerk., *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Budapest: Bölcsész Konzorcium, 131–138.
- Rádics József 2005. *Kényve nasztrā. A mi könyvünk. Beás nyelvi munkafüzet*. Darány.
- Varga Ilona 1997. *Beás–magyar, magyar–beás szótár*. Piliscsaba: Konsept-H.

15.2.2.2. Beás szövegfolklor

- Kalányos Terézia 2002. *Nauā korbj – A kilenc holló. Beás cigány mesék beás és magyar nyelven*. Pécs: Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium.
- Kovalcsik, Katalin 1994. *Florilyé dā primāvārā. Tavasz virágok. I–II. Beás cigány iskolai énekeskönyv*. Pécs: Gandhi Közéiskola-Fii Cu Noi.
- Kovalcsik, Katalin – Orsós, Anna 1994. *Fátá ku pāru dā ar. Az aranyhajú lány. Beás cigány iskolai népmese-gyűjtemény*. Pécs: Gandhi Közéiskola.
- Orsós Anna 1998. *Fátá ku pāru dā ar. Az aranyhajú lány. Beás cigány iskolai népmese-gyűjtemény, II*. Pécs: Gandhi Alapítványi Gimnázium.
- Tengerdi Győző – Orsós Anna 1998. *Balaton nádas berek. Beás cigány énekeskönyv*. Pécs: Gandhi Gimnázium.

15.2.2.3. Fordítások

- Gombos Péter 2006. *Lá szfátászka áku má sí péstyj – Gyermekversek beásul*. Kaposvár: Profunda könyvek.
- Halák László 1997. *Hid a viselkedésről cigány és nem cigány fiataloknak. Pod lu tinyirj dā bājás, sí lu tinyirj, káré nu-sz bājás szá styjé kind, sjé, kum trébé szá fáká*. (Beás ford.: Orsós Anna). Budapest: Zoril (Hajnalodik) Cigány Szociális és Kulturális Alapítvány Kuratóriuma.
- Jókai Mór 2003. *Bárou-l dā cigán. A cigánybáró*. Beás ford.: Kalányos Terézia. Nagykanizsa: Czupi Kiadó.
- Petőfi Sándor – Sándár Petőfi 2001. *János vitéz – Jánás dā Vityáz*. Beás ford: Orsós Anna, Orsós János, Orsós Sándor, Fodor Ildikó. Pécs: Devi Art Alapítvány.
- Ribó Pongrácz Éva 2001. *Madarakból lettünk – Dín pászárj ány nászku*. Beás ford.: Orsós Anna. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

16. ROMANI NYELVÉSZETI KUTATÁSOK NEMZETKÖZI AJÁNLÓ BIBLIOGRÁFIA

16.1. NYELVLEÍRÁSOK, NYELVTANOK, DIALEKTOLÓGIAI, TIPOLOGIAI ÉS KONTAKTUSNYELVÉSZETI MUNKÁK

16.1.1. Áttekintő munkák, tanulmánykötetek

- Bakker, Peter – Cortiade, Marcel szerk. 1991. *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact.* (Studies in Language Contact 1.) Amsterdam: Institute for General Linguistics.
- Bakker, Peter – Hübschmannová, Milena – Kalinin, Valdemar – Kenrick, Donald – Kyuchukov, Hristo – Matras, Yaron – Soravia, Giulio. 2000. *What is the Romani language?* Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Bakker, Peter szerk. 2002. *Studies in Romani Bilingualism Series.* Sofia: Diversity Publications.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron szerk. 2003. *Bibliography of Modern Romani Linguistics.* Amsterdam: John Benjamins.
- Bakker, Peter – Kyuchukov, Hristo 2003. *Publications in Romani, useful for Romani language education. Preliminary and Experimental Editions.* Aarhus: Institut / Afdeling for Lingvistik.
- Elšik, Viktor – Matras, Yaron szerk. 2000. *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase.* (Current Issues in Linguistic Theory, 211.) Amsterdam: John Benjamins.
- Elšik, Viktor – Matras, Yaron 2006. *Markedness and Language Change: the Romani Sample.* Berlin: Mouton de Gruyter.
- Matras, Yaron szerk. 1995. *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language.* Amsterdam: John Benjamins.
- Matras, Yaron – Bakker, Peter – Kyuchukov, Hristo szerk. 1997. *The Typology and Dialectology of Romani.* Amsterdam: John Benjamins.
- Matras, Yaron szerk. 1998. *The Romani element in non-standard speech.* Wiesbaden: Harrasowitz.
- Matras, Yaron 2002. *Romani. A Linguistic Introduction.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W.– Ambrosch, Gerd szerk. 2005. *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics.* Munich: Lincom Europa.

16.1.2. Tanulmányok és dialektus-specifikus kötetek

- Adiego, Ignasi-Xavier 2005. The Vestiges of Caló Today. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics.* Munich: Lincom Europa. 60–78.
- Bakker, Peter 1991. Basque Romani – a preliminary grammatical sketch of a mixed language. In: Bakker, Peter – Cortiade, Marcel szerk., *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact.* Amsterdam: Institute for General Linguistics. 56–90.
- Bakker, Peter 1995. Notes on the genesis of Caló and other Iberian Para-Romani varieties. In: Matras, Yaron szerk., *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language.* Amsterdam: John Benjamins. 125–150.

- Bakker, Peter 1997. Athematic morphology in Romani: The borrowing of a borrowing pattern. In: Matras, Yaron et al szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. 1–22.
- Bakker, Peter 1998. Para-Romani language versus secret languages: Differences in origin, structure, and use. In: Matras, Yaron szerk., *The Romani Element in Non-Standard Speech*. Wiesbaden: Harrassowitz. 69–96.
- Bakker, Peter 1999. The Northern branch of Romani: mixed and non-mixed varieties. In: Halwachs, Dieter W. – Menz, Florian szerk., *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava. 172–209.
- Bakker, Peter 2000. The Genesis of Anglo-Romani. In: Acton, Thomas szerk., *Scholarship and the Gypsy Struggle: Commitment in Romani Studies*. Hatfield: University of Hertfordshire Press. 14–31.
- Bakker, Peter 2001. Typology of Romani numerals. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 54 (2): 91–107.
- Bakker, Peter – Hein van der Voort 1991. Para-Romani languages: An overview and some speculations on their genesis. In: Bakker, Peter – Cortiade, Marcel szerk., *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact*. Amsterdam: Institute for General Linguistics. 16–44.
- Bakker, Peter – Mous, Maarten szerk. 1994. *Mixed languages. 15 case studies in language intertwining*. Amsterdam: IFOTT.
- Bakker, Peter – Matras, Yaron 1997. Introduction. In: Matras, Yaron et al szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. vii–xxx.
- Bakker, Peter – Wessler, Heinz Werner 1999. The etymology of the Romani quotative; XACE, XATE 'I/You/He said'. *Grazer Linguistische Studien*, 51, 1–9.
web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-bakker-wessler.pdf>
- Boretzky, Norbert 1985. Sind Zigeunersprachen Kreols? In: Boretzky, Norbert – Enninger, Werner – Stolz, Thomas. szerk., *Akten des 1. Essener Kolloquiums über Kreolsprachen und Sprachkontakt*. Bochum: Brockmeyer. 43–70.
- Boretzky, Norbert 1986. Zur Sprache der Gurbet von Priština (Jugoslawien). *Giessener Hefte für Tsiganologie* 3: 195–216.
- Boretzky, Norbert 1989. Zum Interferenzverhalten des Romani. (Verbreitete und ungewöhnliche Phänomene). *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42: 357–374.
- Boretzky, Norbert 1991. Contact induced sound change. *Diachronica* 8: 1–16.
- Boretzky, Norbert 1992. Zum Erbwortschatz des Romani. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 45: 227–251.
- Boretzky, Norbert 1993a. *Bugurđi. Deskriptiver und historischer Abriss eines Romani-Dialekts*. Berlin: Harrasowitz.
- Boretzky, Norbert 1993b. Conditional Sentences in Romani. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 46: 83–99.
- Boretzky, Norbert 1994. *Romani. Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Boretzky, Norbert 1995a. Interdialectal interference in Romani. In: Matras, Yaron szerk., *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. Amsterdam: John Benjamins. 69–91.
- Boretzky, Norbert 1995b. Armenisches im Zigeunerischen (Romani und Lomavren). *Indogermanische Forschungen* 100: 137–155.
- Boretzky, Norbert 1995c. Die Entwicklung der Kopula im Romani. *Grazer Linguistische Studien*. 43: 1–50. Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/bor43.pdf>

- Boretzky, Norbert 1996a. Arli: Materialien zu einem südbalkanischen Romani-Dialekt. *Grazer Linguistische Studien*. 46: 1–30. Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/bor46.pdf>
- Boretzky, Norbert 1996b. The „new infinitive” in Romani. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 5. sorozat, 6: 1–51.
- Boretzky, Norbert 1996c. Entlehnte Wortstellungssyntax im Romani. In: Boretzky, Norbert – Enninger, Werner – Stolz, Thomas szerk., *Areale Kontakte, Dialekte. Sprache und ihre Dynamik in mehrsprachigen Situationen*. Bochum: Brockmeyer. 95–121.
- Boretzky, Norbert 1996d. Zu den Modalia in den Romani-Dialekten. *Zeitschrift für Balkanologie*. 32: 1–27.
- Boretzky, Norbert 1997a. Suppletive forms of the Romani copula: ‘ovel/avel’. In: Matras, Yaron et al szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. 107–132.
- Boretzky, Norbert 1997b. Sprachwandel im Romani: Systemdefinierenden Eigenschaften und Interferenz. In: Dow, James R. – Wolff, Michèle szerk., *Languages and Lives. Essays in honor of Werner Enninger*. Bern – New York: Peter Lang. 137–154.
- Boretzky, Norbert 1998a. Areal and insular dialects and the case of Romani. *Grazer Linguistische Studien*. 50: 1–27. Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls50-boretzky.pdf>
- Boretzky, Norbert 1998b. Der Romani-Wortschatz in den Romani-Misch-Dialekten (Pararomani). In: Matras, Yaron szerk., *The Romani Element in Non-Standard Speech*. Wiesbaden: Harrassowitz. 97–132.
- Boretzky, Norbert 1999a. *Die Verwandtschaftsbeziehungen zwischen den Südbalkanischen Romani-Dialekten. Mit einem Kartenanhang*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Boretzky, Norbert 1999b. Die Gliederung der Zentralen Dialekte und die Beziehungen zwischen Südlichen Zentralen Dialekten (Romungro) und Südbalkanischen Romani-Dialekten. In: Halwachs, Dieter W. – Menz, Florian szerk., *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava. 210–276.
- Boretzky, Norbert 2000a. South Balkan II as a Romani dialect branch: Bugurđi, Drindari, and Kalajđi. *Romani Studies*, 5. sorozat, 10: 105–183.
- Boretzky, Norbert 2000b. The definite article in Romani dialects. In: Elšik, Viktor – Matras, Yaron szerk., *Grammatical relations in Romani: The noun phrase*. Amsterdam: Benjamins. 31–63.
- Boretzky, Norbert 2001. Palatalisation and depalatalisation in Romani. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 54 (2): 108–125.
- Boretzky, Norbert 2005. Metathesis and other, functionally related sound changes in Romani. In: Schrammel, B. – Halwachs, D. W. – Ambrosch, G. szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 128–143.
- Boretzky, Norbert – Iglá, Birgit 1991. *Morphologische Entlehnung in den Romani-Dialekten. (Arbeitspapiere des Projektes „Prinzipien des Sprachwandels” 4)*. Essen: Universität GH Essen, Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaften.
- Boretzky, Norbert – Iglá, Birgit. 1993. *Lautwandel und Natürlichkeit. Kontakt-bedingter und endogener Wandel im Romani. (Arbeitspapiere des Projekts „Prinzipien des Sprachwandels” 15.)* Essen: Universität GH Essen, Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaften.
- Boretzky, Norbert – Iglá, Birgit 1994a. Romani Mixed Dialects. In: Bakker, Peter – Mous, Maarten szerk., *Mixed Languages. 15 Case Studies in Language Intertwining*. Amsterdam: IFOTT. 35–68.
- Boretzky, Norbert – Iglá, Birgit 1994b. *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südost-europäischen Raum: Mit einer Grammatik der Dialektvarianten*. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Boretzky, Norbert – Iгла, Birgit 1999. Balkanische (Südosteuropäische) Einflüsse im Romani. In: Hinrichs, U. szerk., *Handbuch der Südosteuropäischen Raum. Mit einer Grammatik der Dialektvarianten*. Wiesbaden: Harrassowitz. 709–731.
- Boretzky, Norbert – Iгла, Birgit 2004. *Kommentierter Dialektatlas des Romani I: Vergleich der Dialekte*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Boretzky, Norbert – Iгла, Birgit 2005. *Kommentierter Dialektatlas des Romani*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Bubenik, Vít 1995. On typological changes and structural borrowing in the history of European Romani. In: Matras, Yaron szerk., *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. Amsterdam: John Benjamins. 1–24.
- Bubenik, Vít 1997. Object doubling in Romani and Balkan languages. In: Matras, Yaron et al szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. 95–106.
- Bubenik, Vít. 2000. Was Proto-Romani an ergative language? In: Elšik, Viktor – Matras, Yaron szerk., *Grammatical Relations in Romani: the noun phrase*. Amsterdam: John Benjamins. 205–227.
- Bubenik, Vít – Hübschmannová, Milena 1998. Deriving inchoatives and mediopassives in Slovak and Hungarian Romani. *Grazer Linguistische Studien*. 50: 29–44. Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls50-bubenik.pdf>
- Calvet, Georges 1982. *Lexique tsigane*. Dialecte des Erlides de Sofia. Paris: Publications Orientalistes de France.
- Cech, Petra. 1996. Inflection/derivation in Sepečides-Romani. *Acta Linguistica Hungarica*. 43: 67–91.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. 1997a. The dialect of the Basket-Weavers (Sepečides) of Izmir. In: Matras, Yaron et al szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. 159–182.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. 1997b. *Sepečides-Romani*. München: Lincom.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. 1998. *Basisgrammatik. (Arbeitsbericht I des Projekts „Kodifizierung der Romanes-Variante der Österreichischen Lovara“)*. Wien: Romano Centro.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. 1999. *Sepečides-Romani: Grammatik, Texte und Glossar eines türkischen Romani-Dialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. 2001a. A dialect with seven names. *Romani Studies* 5. Sorozat, 11 (2): 137–184.
- Cech, Petra – Heinschink, Mozes F. 2001b. Sintí Istriani. Lički Šijaci, Gopti and Cigani Brajdici: de Dolenjski Roma in Slovenien. In: Iгла, Birgit–Stolz, Thomas szerk., *Was ich noch sagen wollte ... A multilingual Festschrift for Norbert Boretzky on occasion of his 65th birthday*. Berlin: Akademische Verlag. 341–368.
- Cherenkov, Lev N. 2005. The Plaščuny and their dialect – Preliminary notes. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 43–47.
- Cortiade, Marcel 1991. Romani versus Para-romani. In: Bakker, Peter – Courthiade, Marcel szerk., *In the margin of Romani. Gypsy languages in contact*. Amsterdam: Institute for General Linguistics. 1–15.
- Courthiade, Marcel 1998. The dialect structure of the Romani language. *Interface* 31: 9–14.
- Crevels, Mily – Bakker, Peter 2000. External possession in Romani. In: Elšik, Viktor – Matras, Yaron szerk., *Grammatical relations in Romani: The noun phrase*. Amsterdam: Benjamins. 151–185.
- Deman, Katharina – Glaeser, Ursula 1999. Roman-Unterricht im Burgenland, *Grazer Linguistische Studien*, 51, 11–29. web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-deman-glaeser.pdf>

- Dietz, Henry G. – Mulchay David F. 1988. Romany of a third place: a statistical analysis of the nineteenth-century Caló and Castilian. In: Grumet, Joanne et al. szerk., *Papers from the eighth and ninth annual meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society, North American Chapter. 1–17.
- Djonedí, Fereydun 1996. Romano-Glossar. Gesammelt von Schir-ali Tehranizade. *Grazer Linguistische Studien*, 46, 31–59. [web: http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/djo46.pdf](http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/djo46.pdf)
- Draganova, Desislava 2005. Turkish verbs in Bulgarian Romani. In: Schrammel, B. – Halwachs, D. W. – Ambrosch, G. szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 90–98.
- Elsík, Viktor 1997. Towards a morphology-based typology of Romani. Matras, Yaron et al szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. 23–59.
- Elsík, Viktor 2000a. Dialect variation in Romani personal pronouns. In: Elsík, Viktor – Matras, Yaron szerk., *Grammatical relations in Romani: The noun phrase*. John Benjamins, Amsterdam. 65–94. [Web: http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2000_Pronouns.pdf](http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2000_Pronouns.pdf)
- Elsík, Viktor 2000b. Romani nominal paradigms: Their structure, diversity, and development. In: Elsík, Viktor – Matras, Yaron szerk., *Grammatical relations in Romani: The noun phrase*. Amsterdam: John Benjamins. 9–30. [Web: http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2000_Paradigms.pdf](http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2000_Paradigms.pdf)
- Elsík, Viktor 2001. Word-form borrowing in indefinites: Romani evidence. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 54 (2): 126–147.
- Elsík, Viktor – Hübschmannová, Milena – Šebková, Hana 1999. The Southern Central (ahi-imperfect) Romani Dialects of Slovakia and Northern Hungary. In: Halwachs, Dieter W. – Menz, Florian szerk., *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Drava, Klagenfurt. 277–390. [Web: http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_1999_Rumungro.pdf](http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_1999_Rumungro.pdf)
- Elsík, Viktor (megjelenés alatt), Hungarian Romani. („Romungro”). In: Matras, Yaron – Sakel, Jeanette szerk., *Grammatical Borrowing: A Cross-linguistic Survey*. Berlin: Mouton de Gruyter. [Web: http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2006_HungarianBorrowing.pdf](http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2006_HungarianBorrowing.pdf)
- Fornoso, Bernard – Calvet, Georges 1987. *Lexique Tsigane: dialecte sinto piemontais*. Paris: Publications Orientalistes de France.
- Franzese, Sergio 1985. *Il dialetto dei Sinti Piemontesi, note grammaticali e glossario*. Torino: Centro Studi Zingari.
- Franzese, Sergio 1986. *Il dialetto dei Rom Xoraxane, note grammaticali e glossario*. Torino: Centro Studi Zingari.
- Franzese, Sergio 1987. *Muri čib ... maró braválimo*. Torino: Centro Studi Zingari.
- Franzese, Sergio 2001a. *Dizionario Italiano – Sinto Piemontese – Inglese – Francese (e registri inversi) (su CDROM)*. Edizioni „O Vurdón”.
- Franzese, Sergio 2001b. *Grammatica di Sinto Piemontese (lingua romani [zingara]) (con collegamenti ipertestuali e supporto audio su CDROM)*. Edizioni „O Vurdón”.
- Franzese, Sergio 2004. *Rakarassa romanés: Testi in lingua romani (zingara). Dialetto sinto piemontese*. Edizioni „O Vurdón”.
- Friedman, Victor A. 1985. Balkan Romani modality and other Balkan languages. *Folia Slavica*, 7 (3): 381–389. [Web: http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-DaTeSaNa.pdf](http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-DaTeSaNa.pdf)
- Friedman, Victor A. 1988. A Caucasian Loanword in Romani. In: DeSilva, C. – Grumet, J. – Nemeth, D. J. szerk., *Papers from the eighth and ninth annual meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*. Gypsy Lore Society, New York: North American Chapter. 18–20. [web: http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-CaucRmiChamchalii.pdf](http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-CaucRmiChamchalii.pdf)

- Friedman, Victor A. 1990. On the Turkish lexical component in Romani dialects and their relationship to Romani language planning. In: Salo, M. T. szerk., *100 Years of Gypsy Studies*. New York: Gypsy Lore Society. 133–44.
- Friedman, Victor A. 1991. Case in Romani: Old Grammar in New Affixes. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 1 (2): 85–102.
- Friedman, Victor A. 2000a. Proleptic and resumptive object pronouns in Romani: A Balkan noun phrase perspective. In: Elšik, Viktor – Matras, Yaron szerk., *Grammatical Relations in Roman: The noun phrase*. Amsterdam: Benjamins. 187–204.
- Friedman, Victor A. 2000b. Romani in the Balkan Linguistic League. In: Tzitzilis, Ch.—Symeonidés, Kh. szerk., *Valkanikē Glōssologia: Sygkhronia kai Diakhroni*. Balkanlinguistik: Synchronie und Diachronie, Thessaloniki: University of Thessaloniki. 95–105. [web: http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RmiBalkLgcLeague.pdf](http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RmiBalkLgcLeague.pdf)
- Friedman, Viktor A. 2001a. The Romani Indefinite Article in its Historical and Areal Context. In: Iglá, Birgit – Stolz, Thomas szerk., „Was ich noch sagen wollte...”. *A multilingual festschrift for Norbert Boretzky on the occasion of his 65th birthday*. (Sprachtypologie und Universalienforschung Supplements, *Studia Typologica* 2.) Berlin: Akademische Verlag. 287–301. [web: http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-Rmi_IndefArt.pdf](http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-Rmi_IndefArt.pdf)
- Glaeser, Ursula – Halwachs, Dieter W. – Heinschink, Mozes F. 1999. Vier Vend-Romani Texte. *Grazer Linguistische Studien* 51: 31–45. [Web: http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-glae-ha-hei.pdf](http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-glae-ha-hei.pdf)
- Grant, Anthony P. 1998. Romani words in non-standard British English and the development of Angloromani. In: Matras, Yaron szerk., *The Romani Element in Non-Standard Speech*. Wiesbaden: Harrassowitz. 165–191.
- Granquist, Kimmo 1999. Notes on finnish Romani phonology. *Grazer Linguistische Studien* 51: 47–63. [Web: http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-granqvist.pdf](http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-granqvist.pdf)
- Granquist, Kimmo – Hedman, Henry 2003. Suomen Romanin nominimorfologiaa. *Virtutäjä*. 4: 482–507.
- Granqvist, Kimmo 2005. ROMTOL – An implementation of a two-level morphological processor for Finnish Romani. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 150–162.
- Grigorova, Evelina 1998. Interrogative intonation of two Bulgarian Romani dialects: Sofia Erli and Kalderaš. *Grazer Linguistische Studien* 50: 45–63. [Web: http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/l_ab4.pdf](http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/l_ab4.pdf)
- Grumet, Joanne 1985. On the genitive in Romani. In: Grumet, J. szerk., *Papers from the fourth and fifth annual meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*. Gypsy Lore Society, New York: North American Chapter. 84–90.
- Grumet, Joanne 1986. Word order in Kelderash. In: Grumet, J. szerk., *Papers from the sixth and seventh annual meetings: Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society. 146–156.
- Halwachs, Dieter W. 1996. *Morphologie des Roman. Basisgrammatik der Romani-Variante der Burgenland Roma*. Oberwart: Verein Roma.
- Halwachs, Dieter W. 1998. *Amaro vakeripe Roman hi – Unsere Sprache ist Roman: Texte, Glossar und Grammatik der burgenländischen Romani-Variante*. Klagenfurt: Drava.
- Hamp, Eric 1987. On the sibilants of Romani. *Indo-Iranian Journal* 30: 103–106.
- Hamp, Eric 1988. Archaisms in Romani. In: Grumet, Joanne szerk., *Papers from the eighth and ninth annual meetings: Gypsy Lore Society, North American Chapter*. Gypsy Lore Society, New York: North American Chapter. 21–24.

- Hamp, Eric 1990. The conservatism and exemplary order of Romani. In: Salo, Matt T. szerk., *100 years of Gypsy Studies*. Gypsy Lore Society, New York. 151–155.
- Hamp, Eric 1993. More on the sibilants of Romani. *Journal of the Gypsy Lore Society*. 5. sorozat, 3 (2): 67–68.
- Hancock, Ian F. 1969. Romanes numerals and innovations. *Journal of the Gypsy Lore Society*. 3. sorozat, 48: 19–24.
- Hancock, Ian F. 1970. Is Anglo-Romanes a creole? *Journal of the Gypsy Lore Society*. 3. sorozat, 49: 41–44.
- Hancock, Ian F. 1975. Patterns of lexical adoption in an American Dialect of Romanés. *Orbis* 25 (1): 83–104.
- Hancock, Ian F. 1984. A cross-dialect adoption in American Angloromani. *Newsletter of Gypsy Lore Society* 7 (2): 4.
- Hancock, Ian F. 1993. *A Grammar of Vlax Romani*. Austin: Romanestan.
- Hancock, Ian F. 1995. *A Handbook of Vlax Romani*. Columbus: Slavica.
- Hayward, J. 2003. *Gypsy Jib: a Romany dictionary*. Norfolk: Barnwell's Print.
- Holzinger, Daniel 1980. *Das Rómanes. Grammatik und Diskursanalyse der Sprache der Sinte*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaften.
- Holzinger, Daniel 1992. Die Funktion des präverbalen Subjekts in narrativen Texten des Romanes (Sinte). *Papiere zur Linguistik*, 46: 67–81.
- Holzinger, Daniel 1993. *Das Romanes: Grammatik und Diskursanalyse der Sprache der Sinte. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 85.)* Innsbruck: Verlag des Instituts für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- Holzinger, Daniel 1995. *Romanes (Sinte)*. Munich: Lincom Europa.
- Holzinger, Daniel 1996. Verbal aspect and thematic organisation of Sinte narrative discourse. *Grazer Linguistische Studien*. 46: 111–126. Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/hol46.pdf>
- Hübschmannová, Milena – Bubeník, Vít 1997. Causatives in Slovak and Hungarian Romani. In: Matras, Yaron et al szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. 133–145.
- Hübschmannová, Milena – Šebková, Hana – Žigová, Anna 1991. *Kapesní slovník romsko český a česko romský*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Igla, Birgit 1989. Kontakt-induzierte Sprachwandelphänomene im Romani von Aja Varvara (Athen). In: Boretzky, Norbert – Enninger, Werner – Stolz, Thomas szerk., *Vielfalt der Kontakte. (Beiträge zum 5. Essener Kolloquium über „Grammatikalisierung: Natürlichkeit und Systemökonomie“.* 1.) Bochum: Brockmeyer. 67–80.
- Igla, Birgit 1996. *Das Romani von Aja Varvara: Deskriptive und historisch-vergleichende Darstellung eines Zigeunerndialekts*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Igla, Birgit 1997. The Romani dialect of the Rhodopes. In: Matras, Yaron et al. szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. 147–158.
- Igla, Birgit 1998. Zum Verbalaspekt in bulgarischen Romani-Dialekten, *Grazer Linguistische Studien*, 50, 65–79.
- Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls50-igla.pdf>
- Igla, Birgit 1999. Disturbances and innovations in the case system in Bulgarian Romani dialects. *Acta Linguistica Hungarica*. 46: 201–214.
- Igla, Birgit 2005. Sinti-Manuš: aspects of classification. In: Schrammel, B. – Halwachs, D. W. – Ambrosch, G. szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 23–42
- Jean, Daniel. 1970a. Glossaire du Gadškeno manuš. *Etudes Tsiganes*. 16 (1): 4–68.

- Jean, Daniel 1970b. Glossaire Manouche. *Études Tsiganes*. 16: 1–69.
- Johansson, Roger 1977. *Svensk Romani*. (*Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi*, 55.) Uppsala: Lundquistska Bokhandeln.
- Jusuf, Šaip – Kepeski, Krume 1980. *Romani gramatika*. Skopje: Naša Kniga.
- Kenrick, Donald 1978. Études sur le vocabulaire des Voyageurs en Grande Bretagne et ailleurs. *Études Tsiganes*. 24 (1): 21–25.
- Kenrick, Donald S. – Wilson, T. 1984. The Dictionary – Lavo-lil. In: Acton, Thomas – Kenrick, Donald szerk., *Romani Rokkeripen to Divvus. The English Romani Dialect and its Contemporary Social, Educational and Linguistic Standing*. London: Romanestan. 14–56.
- Kyuchukov, Hristo 1998. Turkish and armenian loanwords in Bulgarian Romani, *Grazer Linguistische Studien*. 50, 103–108.
Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls50-kyuchukov.pdf>
- Knobloch, Johann 1953. *Romani Texte aus dem Burgenland*. Eisenstadt: Burgenländisches Landesarchiv und Landesmuseum.
- Knobloch, J. 1964. Bausteine zur lexikographie der Zigeunerdialekte. *Anthropos* 59: 128–158.
- Koivisto, Viljo 1994. *Romani-Finitiko-Angliko laavesko liin, Romani-Suomi-Englanti sanakirja. Romany-Finnish-English dictionary*. Helsinki: Panatuskeskus.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2000. Romani genitives in cross-linguistic perspective. In: Elšik, Viktor – Matras, Yaron szerk., *Grammatical relations in Romani: The noun phrase*. Amsterdam: Benjamins. 123–149.
- Kostov, Kiril 1960. Zu den fallenden Diphthongen in einigen Mundarten der Zigeuner-sprache. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*. 13: 41–43.
- Kostov, Kiril 1965. Noch einmal zum Abstraktensuffix -be/-pe im Zigeunerischen. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 18: 41–51.
- Kostov, Kiril 1970. Lehnwörter zigeunerischen Ursprungs im türkischen Argot. *Balkansko Ezikoznanie* 14: 83–97.
- Kostov, Kiril 1973. Zur Bedeutung des Zigeunerischen für die Erforschung grammatischer Interferenzerscheinungen. *Balkansko Ezikoznanie* 16: 99–113.
- Kostov, Kiril 1989. Zur Determination der a-stämmigen entlehnten Maskulina in der Zigeunersprache Bulgariens. *Balkansko Ezikoznanie* 32: 119–122.
- Ladefoged, Jakob 1998. Romani elements in non-standard Scandinavian varieties. In: Matras, Yaron szerk., *The Romani elements in Non-Standard Speech*. Wiesbaden: Harrassowitz. 133–161.
- Lapov, Zoran 2005. The Romani groups and dialects in Croatia: With a special emphasis on the Romani borrowings in the Croatian language. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 79–89.
- Lee, Ronald 1969. The Gypsies in Canada: the Romani dialects. *Journal of Gypsy Lore Society*. 3. Sorozat, 48: 92–107.
- Leigh, Kate 1998. Romani elements in present-day Caló. In: Matras, Yaron szerk., *The Romani Element in Non-Standard Speech*. Wiesbaden: Harrassowitz. 243–282.
- Leschber, Corinna 1995. Romani lexical items in colloquial Rumanian. In: Matras, Yaron szerk., *Romani in contact, The History, Structure and Sociology of a Language*. Amsterdam: John Benjamins. 151–176.
- Lipa, Jiří 1963. *Průručka cikánštiny*. Praha: Štátní pedagogické nakladatelství.
- Lipa, Jiří 1965. *Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém*. Praha: ČSAV
- Lipa, Jiří 1986. Romani Declension. In a dialect from the environment of Eastern Slovak. In: Grumet, J. szerk., *Papers from the sixth and seventh annual meetings. Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society. 62–67.

- Manuš, Lékša – Neilands, Jānis – Rudevičs, Kārlis 1997. *Čigānu-Latviešu-Angļu un Latviešu-Čigānu Vārdnīca* [Romani-Latvian-English and Latvian-Romani dictionary]. Riga: Zvaigzne ABC.
- Matras, Yaron 1994a. Structural Balkanisms in Romani. In: Reiter, Norbert – Hinrichs, Uwe – van Leeuwen-Turnocová, Jerina szerk., *Sprachlicher Standard und Substandard in Südosteuropa und Osteuropa*. Berlin/Wiesbaden: Harrasowitz. 195–210.
- Matras, Yaron 1994b. *Untersuchungen zu Grammatik und Diskurs des Romanes. Dialekt der Kelderaša/Lovara*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Matras, Yaron 1995a. Connective (VS) word order in Romani. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 49: 189–203.
- Matras, Yaron 1995b. Verb evidentials and their discourse function in Vlach Romani narratives. In Matras, Yaron szerk., *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. Amsterdam: John Benjamins. 95–124.
- Matras, Yaron 1996. Prozedurale Fusion: Grammatische Interferenzschichten im Romanes. *Sprachtypologie und Universalienforschung*. 49: 60–78.
- Matras, Yaron 1997a. The typology of case relations and case layer distribution in Romani. In: Matras, Yaron et al. szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: J. Benjamins. 61–93.
- Matras, Yaron 1997b. Schriftliche Lehrmittel in Romanes: Ein Beispiel von Sprachplanung in einer Minderheitensprache. *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* 54: 165–191.
- Matras, Yaron 1998a. *Para-Romani revisited*. In: Matras, Yaron szerk., *The Romani element in non-standard speech*. Wiesbaden: Harrasowitz. 1–27.
- Matras, Yaron 1998b. Deixis and deictic oppositions in discourse: evidence from Romani. *Journal of Pragmatics* 29: 393–428.
- Matras, Yaron 1998c. The Romani element in German secret languages: Jenisch and Rotwelsch. In: Matras, Yaron szerk., *The Romani element in non-standard speech*. Wiesbaden: Harrasowitz. 193–230.
- Matras, Yaron 1998d. Utterance modifiers and universals of grammatical borrowing. *Linguistics* 36: 281–331.
- Matras, Yaron 1999a. The speech of the Polska Roma: some highlighted features and their implications for Romani dialectology. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 9 (1): 1–28.
- Matras, Yaron 1999b. S/h alternation in Romani: An historical and functional interpretation. *Grazer Linguistische Studien* 51: 99–129.
Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-matras.pdf>
- Matras, Yaron 1999c. Subject clitics in Sinti. *Acta Linguistica Hungarica* 46 (3-4): 147–169.
- Matras, Yaron 2000. The structural and functional composition of Romani demonstratives. In: Elšik, Viktor – Matras, Yaron szerk., *Grammatical relations in Romani: The noun phrase*. Amsterdam: Benjamins. 95–122.
- Matras, Yaron 2001. Tense, aspect, and modality categories in Romani. *Sprachtypologie und Universalienforschung*. 53-4: 162–180.
- Matras, Yaron 2003. A Geographical Approach to the Classification of Romani Dialects. In: Salo, Sheila – Prónai Csaba szerk., *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Budapest: Gondolat. 193–199.
- Matras, Yaron 2004a. Romacilikanes – The Romani dialect of Parakalamos. *Romani Studies* 5. sorozat 14 (1): 59–109. Web: http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Parakal.pdf
- Matras, Yaron 2004b. Typology, dialectology and the structure of complementation in Romani. In: Kortmann, Bernd szerk., *Dialectology meets Typology*. Berlin: Mouton. 277–304.

- Matras, Yaron 2005. The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Ambrosch, Gerd – Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. szerk., *General and Applied Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 7–22. Web: http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_classification.pdf
- Matras, Yaron (megjelenőben), Romani. In: Brown, Keith szerk., *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Elsevier. web: http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Rmni_ELL.pdf
- Messing, Gordon M. 1985. Lexical Reorientation in a Greek Romany dialect. In: Grumet, J. szerk., *Papers from the fourth and fifth annual meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society. 175–178.
- Miklosich, Franz 1872–1880. *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas. I.–XII*. Wien: Karl Gerold's Sohn.
- Minkov, Michael 1997. A concise Grammar of West Bulgarian Romani. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 7 (2): 55–96.
- Pirttisaari, Helena 2003. Muutos ja variaatio Suomen Romanin verbien taivutustyypeissä. *Virittäjä*. 107: 508–528
- Pirttisaari, Helena 2005. A functional approach to the distribution of participle suffixes in Romani. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 114–127.
- Pistor, Jutta 1998. Berwick-upon-Tweed: Romani words in an English dialect. In: Matras, Yaron szerk., *The Romani Element in Non-Standard Speech*. Wiesbaden: Harrassowitz. 231–242.
- Pobożniak, Tadeusz 1964. *Grammar of the Lovari dialect*. Państwowe wydawnictwo naukowe, Kraków.
- Pott, August Friedrich 1844–45. *Die Zigeuner in ihrem Wesen und ihrer Sprache*. Halle: Heynemann.
- Ráčová, Anna – Horecký, Ján 2000. *Slovenská karpatská romčina. Opis systému*, Veda, Bratislava.
- Rusakov, Aleksandr 1992. Imperativ v severnorusskom dialekte cyganskogo jazyka. In: Xrakovskij, V. szerk., *Tipologija imperativnyx konstrukcij*. Saint Petersburg: Akademija Nauk SSSR. 152–160.
- Rusakov, Aleksandr 1998. Severnorusskij dialekt cyganskogo jazyka: interferencija i perekl'učenie kodov. In: Kuzmenko, Ju. szerk., *Etimologičeskie Issledovanija. Vzaimodejstvie jazykov I dialektov*. St Petersburg: Institut Lingvističeskix Issledovanij PAN. 162–191.
- Rusakov, Aleksandr 2001a. Code switching phenomena in Roma children's narratives. In: Iglá, Birgit – Stolz, Thomas szerk., *Was ich noch sagen wollte – a multilingual Feistschrift for Norbert Boretzky on occasion of his 65 birthday*. Berlin: Akademie Verlag. 431–438.
- Rusakov, Aleksandr 2001b. The North Russian Romani dialect: interference and code switching. In: Östen, Dahl – Tamm Koptjevskaja, Maria szerk., *Circum-Baltic Languages. Typology and Contact*. Vol. 1. Past and Present. Amsterdam: John Benjamin Publishing Company. 313–337.
- Rusakov, Alexandr – Abramenko, Olga 1998. North Russian Romani Dialect: Interference in Case System. *Grazer Linguistische Studien* 50: 109–132. Web: <http://www.gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls50-rusakov.pdf>
- Štrukelj, Pavla 1980. *Rom na Slovenskem*. Ljubjana: Cankarjeva Založba.
- Sampson, John 1926. [reprint. 1968], *The dialect of the Gypsies of Wales, being the older form of British Romani preserved in the speech of the clan of Abram Wood*. Oxford: Clarendon.
- Sarău, Gheorghe 2000. *Dicționar Rrom-Român. Dikcionaro Romano-Rumuniano*. Cluj-Napoca: Dacia.
- Scala, Andrea 2004a. Armeno e dialetti zingari: note sparse e nuove proposte. In: Calzolari, V. – Sirinian, A. – Levon Zekyan B. szerk., *Dall'Italia e dall'Armenia. Studi in onore di Gabriella*

- Uluhogian*. Bologna: Dipartimento di Paleografia e Medievistica Alma Mater Studiorum – Università di Bologna. 337–347.
- Scala, Andrea 2004b. L'elemento lessicale zingaro nei gerghi italiani della malavita: nuove acquisizioni. *Quaderni di semantica* 25 (1): 103–127.
- Scala, Andrea 2005. Contributi allo studio del lessico della romani: note etimologiche e semantiche in margine ad alcuni lessemi di dialetti zingari italiani. *Quaderni di semantica*. 26 (1): 131–139.
- Schmid, Wolfgang P. 1963. Das Zigeunensche Abstraktsuffix -ben/-pen *Indogermanische Forschungen* 68: 276–283.
- Schrammel, Barbara 2005. Borrowed verbal particles and prefixes in Romani: A comparative approach. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 99–113.
- Sechidou, Irene 2005. The dialect of Ajios Athanasios. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 48–59.
- Soravia, Giulio 1972. Italian influences on the dialect of the Gypsies of Abruzzi. *Journal of the Gypsy Lore Society* 3. sorozat, 51: 34–39.
- Soravia, Giulio 1977. *Dialetti degli Zingari Italiani. (Profilo dei dialetti italiani, 22.)* Pisa: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- Soravia, Giulio – Fochi, C. 1995. *Vocabolario sinottico delle lingue zingare parlate in Italia*. Roma – Bologna: Centro Studi Zingari – Istituto di Glottologia.
- Szalai Andrea 2006. Yaron Matras: Romani. A Linguistic Introduction. (ismertetés, kutatási áttekin-tés) *LINGUA* 116: 2238–2253 [web: http://www.nytud.hu/oszt/neuro/szalai/linguaarticle.pdf](http://www.nytud.hu/oszt/neuro/szalai/linguaarticle.pdf)
- Tchereukov, Lev N 1999. Eine kurzgefasste Grammatik des russischen Kalderaš-Dialekts des Romani. *Grazer Linguistische Studien* 51: 131–166. [Web: http://www.gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-tchereukov.pdf](http://www.gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-tchereukov.pdf)
- Toropov, Vadim 1995. Il dialetto degli Zingari di Crimea. *Lacio Drom* 31 (4-5): 14–28.
- Valet, Joseph 1971, 1986. *Vocabulaire des Manouches d'Auvergne*. Clermont-Ferrand: Joseph Valet.
- Valet, Joseph 1984. *Grammaire du manouche d'Auvergne*. Clermont-Ferrand: Joseph Valet.
- Valet, Joseph 1989. Les dialectes du Sinto-Manouche: caractéristiques générales et différences. In: Williams, Patrick szerk., *Tsiganes: Identité, Évolution*. Paris: Syros/Études Tsiganes. 309–314.
- Valet, Joseph 1991. Grammar of Manush as it is spoken in the Auvergne. In: Bakker, Peter – Cortiade, Marcel szerk., *In the Margin of Romani: Gypsy Languages in Contact*. Amsterdam: Publikaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap nr. 58. 106–131.
- Valtonen, Pertti 1979. Trends in Finnish Romani. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 121–124.
- Van Den Eijnde, Alexander 1991. Romani vocabulary in Swedish slang. In: Bakker, Peter – Cortiade, Marcel szerk., *In the Margin of Romani: Gypsy Languages in Contact*. Amsterdam: Institute for General Linguistics. 185–192.
- Van Der Voort, Hein 1991. The Romani dialects of the Finnish Gypsies. In: Bakker, Peter – Cortiade, Marcel szerk., *In the Margin of Romani. Gypsy languages in Contact*. Amsterdam: Institute for General Linguistics. 132–151.
- Venteel, Tatjana V. – Čerenkov, Lev N. 1976. Dialekty cyganskogo jazyka [Dialects of the language of the Gypsies]. In: Andronov, M. S. szerk., *Indoeuropejskie jazyki I. Chettoluvijskije jazyki, armjanskije jazyki, indoarijskije jazyki [Indo-European languages I. Hitto-Luvian language, Armenian, Ind-Aryan languages]*. Moskva: Nauka. 283–332.
- Wentzel, Tatjana W. 1980. *Die Zigeunersprache (Nordrussischer Dialekt)*. Leipzig: Enzyklopädie.

16.2. SZOCIOLINGVISZTIKAI, NYELVPOLITIKAI, NYELVÉSZETI ANTROPOLÓGIAI MUNKÁK

- Acton, Thomas 1984. The Romani language in Educational Work. In: Acton, Thomas – Kenrick, Donald szerk., *Romani Rokkeripen to Divvus. The English Romani Dialect and Its Contemporary Social, Educational and Linguistic Standing*. London: Romanestan Publications. 123–124.
- Acton, Thomas 1989. The Value of creolized dialects of Romanes. In: Balić, Sait et al szerk., *Jezik i kultura Roma*. Sarajevo: Institut za Proučavanje Nacionalnih Odnosa. 169–180.
- Acton, Thomas 1995. Chibiaki Politika – politica linguistica, *Lacio Drom* 31 (2): 6–17.
- Acton, Thomas 2002. Some problems in bringing the dialects and culture of smaller Romani groups into the school curriculum. In: Kyuchukov, Hristo szerk., *New aspects of Roma children education*. Sofia: Diversity Publications. 106–122.
- Acton, Thomas – Davies, Gerwyn 1979. Educational Policy and Language Use Among English Romanies and Irish Travellers (Tinkers) in England and Wales. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 91–110.
- Acton, Thomas – Kenrick, Donald szerk. 1984. *Romani Rokkeripen To Divvus. The English Romani Dialect and Its Contemporary Social, Educational and Linguistic Standing*. London: Romanestan Publications.
- Cohn, Wener 1969. Some comparisons between Gypsy (North American Rom) and American English kinship terms. *American Anthropologist* 71: 476–482.
- Constantinescu, Barbu 2000. *Probe de limba și literatura rromilor din România*. București: Kriterion.
- Courthiade, Marcel 1989. La langue Romani (Tsigane): évolution, standardisation, unification, réforme. In: Fodor, István – Hagège, Claude szerk., *Language reform. History and future*. Hamburg: Buske. 79–109.
- Courthiade, Marcel 1990. Romani or Gzhikani: where is the boundary? In: Salo, Matt T. szerk., *100 Years of Gypsy Studies*. Publication 5. USA: Gypsy Lore Society. 157–175.
- Courthiade, Marcel 1992. Research and action group on Romani linguistics. *Interface*. 8: 4–11.
- Danbakli, Marielle 1994. *On Gypsies: Texts issued by international institutions*. Paris: Centre de Recherches Tsiganes.
- DeSilva, Cara – Grumet, Joanne – Nemeth, David J. 1988. *Papers from the eighth and ninth annual meetings. Gypsy Lore Society, North American Chapter*. Gypsy Lore Society, New York: North American Chapter.
- Elsík, Viktor 2003. Interdialect contact of Czech (and Slovak) Romani varieties. *International Journal of the Sociology of Language*. 162: 41–62.
Web: http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2003_Interdialect.pdf
- Elsík, Viktor 2005. *Sintská a manišská romština: sociolingvistická situace, komunity mluvčích a dokumentace jejich jazyka. Romano džanihen, jevend*, 162–186.
Web: http://ulug.ff.cuni.cz/osobni/elsik/Elsik_2005_SMR-sociolingvistika.pdf
- Franzese, Sergio 2001. *I Sinti Piemontesi: Origini, stanziamenti, tradizioni, la guerra, la lingua romani, bibliografia e materiali – Le Sinti Piemontakeri: katar vénu, kaj dživóna siklipén, o kuribén i čib romani, lilá ta vavér ková ke rakaréna pren le Sinti*. Edizioni „O Vurdón”
- Fraurud, Kari – Hyltenstam, Kenneth 1997. Språkkontakt och språkbevannde: Romani i Sverige [Language contact and language maintenance: Romani in Sweden]. In: Kenneth Hyltenstam szerk., *Sveriges sju inhemska språk – ett minoritetsspråksperspektiv [The seven native languages of Sweden – A minority language perspective]*. Lund: Studentlitteratur. 241–298.
- Friedman, Eben 2002. Political Integration of the Romani Minority in Postcommunist Macedonia. *Southeast European Politics* (8) 2–3: 17–126.

- Friedman, Victor A. 1985. Problems in the codification of a Standard Romani Literary Language. In: Grumet, Joanne szerk., *Papers from the fourth and fifth annual meetings: Gypsy Lore Society, North American Chapter*. Gypsy Lore Society, New York: North American Chapter. 56–75. web: http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-ProbCodLitRmi_GL54.pdf
- Friedman, Victor A. 1995. Romani standardization and status in the Republic of Macedonia. In: Matras, Yaron szerk., *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. Amsterdam: John Benjamins. 177–189. web: <http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RmiCodConf92.pdf>
- Friedman, Victor A. 1996. Romani and the census in the Republic of Macedonia. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 6 (2): 89–101. web: <http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RomaniLgCensus.pdf>
- Friedman, Victor A. 1997. Linguistic form and content in the Romani-language press of the Republic of Macedonia. In: Matras, Yaron et al. szerk., *The Typology and Dialectology of Romani*. Amsterdam: John Benjamins. 183–198. web: <http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RmiLgPressinMacedonia.pdf>
- Friedman, Victor A. 1999. The Romani Language in the Republic of Macedonia: Status, Usage and Sociolinguistic Perspectives. *Acta Linguistica Hungarica*. 46: 317–339. web: <http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RmiLgPlanStatusMacia.pdf>
- Friedman, Viktor A. 2001. Romani Multilingualism in its Balkan Context. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 54: 146–159. web: <http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RmiBoundariess.pdf>
- Friedman, Victor A. 2003a. Romani as a Minority Language, as a Standard Language, and as a Contact Language: Comparative Legal, Sociolinguistic, and Structural Approaches. In: Fraurud, Kari – Hyldenstam, Kenneth szerk., *Multilingualism in Global and Local Perspectives. Selected papers from the 8th Nordic Conference on Bilingualism, November 1-3, 2001. Stockholm – Rinkeby*. Stockholm: Elanders Gotab. 103–134. web: <http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-Stockholm.pdf>
- Friedman, Victor A. 2003b. The Romani Press in Macedonia: Language and Perspective. In: Salo, Sheila – Prónai Csaba szerk., *Ethnic Identities in Dynamic Perspective. Proceedings of the 2002 Annual Meeting of the Gypsy Lore Society*. Budapest: Gondolat. 175–191. web: <http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RomaTimes.pdf>
- Friedman, Victor A. 2004. Language Planning and Status in the Republic of Macedonia and in Kosovo. In: Bugarski, R. – Hawkesworth, C. szerk., *Language in the former Yugoslav lands*. Bloomington, Indiana: Slavica. 197–231.
- Friedman, Victor A. 2005. The Romani Language in Macedonia in the third millennium: Progress and Problems. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 163–173.
- Grant, Anthony P. 1999. Romani in the wilderness: On the marginalisation of Romani within general linguistics in Britain and America, and some consequences of the „Rise of the amateur”, *Grazer Linguistische Studien*, 51, 65–81.
- Granqvist, Kimmo 2006. (Un)wanted institutionalization: the case of Finnish Romani. *Romani Studies* 5. sorozat, 16 (1): 43–62.
- Haarman, Harald 1980. *Spracherhaltung und Sprachwechsel als Probleme der interlingualen Soziolinguistik. Studien zur Mehrsprachigkeit der Zigeuner in der Sowjetunion*. Hamburg: Buske.
- Haarman, Harald 1986. The adoption of foreign cultural patterns as reflected in massive contact languages. In: Haarman, H. szerk., *Language in Ethnicity: A View of Basic Ecological Relation*. Berlin: Mouton de Gruyter. 155–208.

- Halwachs, Dieter W. 1993. Polysystem, Repertoire und Identität. *Grazer Linguistische Studien* 39-40: 71–90.
- Halwachs, Dieter W. 1996. *Verschriftlichung des Roman.* (Arbeitsbericht 2 des Projekts Kodifizierung und Didaktisierung des Roman.) Oberwart: Verein Roma.
- Halwachs, Dieter W. 1999. Romani in Österreich. In: Halwachs, D. W. – Menz, Florian szerk., *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava. 112–146. [web: http://romani.uni-graz.ac.at/romani/download/files/ling_rom_at_d.pdf](http://romani.uni-graz.ac.at/romani/download/files/ling_rom_at_d.pdf)
- Halwachs, Dieter W. 2005. Roma and Romani in Austria. *Romani Studies*, 5. sorozat, 15 (2): 145–173. [web: http://romani.uni-graz.ac.at/romani/download/files/ling_rom_at_e.pdf](http://romani.uni-graz.ac.at/romani/download/files/ling_rom_at_e.pdf)
- Halwachs, Dieter W. – Menz, Florian szerk. 1999. *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava.
- Hancock, Ian F. 1975. The acquisition of English by American Romani children. *Word* 27 (1-2-3): 353–362.
- Hancock, Ian F. 1976. The pidginization of Angloromani. In: Cave, G. szerk., *New directions in Creole Studies*. Georgetown: University of Guyana. 1–23.
- Hancock, Ian F. 1980. The ethnolectal English of American Gypsies. In: Dillard, J. L. szerk., *Perspectives on American English*. The Hague: Mouton. 257–264.
- Hancock, Ian F. 1984a. Romani and Angloromani. In: Trudgill, Peter szerk., *Language in the British Isles*. Cambridge: Cambridge University Press. 367–383.
- Hancock, Ian F. 1984b. The social and linguistic development of Angloromani. In: Acton, Thomas – Kenrick, Donald szerk., *Romani Rokkeripen to Divvus. The English Romani Dialect and its Contemporary Social, Educational and Linguistic Standing*. London: Romanestan. 89–134.
- Hancock, Ian F. 1986. The Cryptolectal Speech of the American Roads: Traveler Cant and American Angloromani. *American Speech* 61 (3): 206–220.
- Hancock, Ian F. 1988. The development of Romani linguistics. In: Jazayery, Mohammad A. – Winter, Werner szerk., *Languages and Cultures. Studies in honor of Edgar C. Polomé*. Berlin: Mouton der Gruyter. 183–223.
- Hancock, Ian F. 1992. The social and linguistic development of Scando-Romani. In: Jahr, Ernst H. szerk., *Language Contact: Theoretical and Empirical Studies*. Berlin: Mouton de Gruyter. 37–52.
- Hancock, Ian F. 1993. The emergence of a Union dialect of North American Vlax Romani, and its implications for an international standard. *International Journal of the Sociology of Language* 99: 91–104.
- Hübschmannová, Milena 1979. Bilingualism among the Slovak Rom. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 33–50.
- Hübschmannová, Milena 1981. Devinettes des Rom slovaques. *Etudes Tsiganes*. 26: 13–19.
- Hübschmannová, Milena 1995. Trial and error in written Romani on the pages of Romani periodicals. In: Matras, Yaron szerk., *Romani in Contact. The history, structure and sociology of a language*. Amsterdam: John Benjamins. 189–205.
- Hübschmannová, Milena – Neustupný, Jiří V. 1996. The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 85–109.
- Igla, Birgit 1991. Probleme der Standardisierung des Romani. In: Dow, James R. – Stolz, Thomas szerk., *Akten des 7. Essener Kolloquiums über „Minoritätensprachen/Sprachminoritäten“*. Bochum: Brockmeyer. 75–90.
- Igla, Birgit 2003. Purism in Romani. In: Brincat, Joseph – Boeder, Winfried – Stolz, Thomas szerk., *Purism in minor languages, endangered languages, regional languages, mixed languages. Papers from the Conference on Purism in the Age of Globalisation, Bremen, September 2001*. Bochum: Universitätsverlag Fr. N. Brockmeyer. 98–139.

- Jusuf, Šaip 1990. On the relation of Turkish, Greek and French to Romani and on Romani linguistic purism. In: Matt T. Salo szerk., *Papers of the 10th Annual Meeting of the Gypsy Lore Society*. Cheverly/Maryland: Gypsy Lore Society. 145–150.
- Kenrick, Donald S. 1971. „The World Romani Congress-April 1971.” *Journal of the Gypsy Lore Society* 2: 101–108.
- Kenrick, Donald 1979. Romani English. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 111–121.
- Kenrick, Donald 1996. Romani literacy at the crossroads. *International Journal of the Sociology of Language* 119: 109–123.
- Kyuchukov, Hristo 1992. Preparation for the Education of Gypsy Children in Bulgaria. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 2 (2): 147–154.
- Kyuchukov, Hristo 1994. The communicative competence of Romani (Gypsy speaking) children in Bulgarian discourse, in a classroom situation. *International Journal of Psycholinguistics* 10: 59–82.
- Kyuchukov, Hristo 1999. Acquisition of Romani morphology, *Grazer Linguistische Studien*, 51, 83–94. Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-kyuchukov.pdf>
- Kyuchukov, Hristo – Bakker, Peter 1999. A note on Romani words in the Gay slang of Istanbul. *Grazer Linguistische Studien*, 51: 95–98. Web: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/romani/download/files/gls51-kyuchukov-bakker.pdf>
- Kochanowski, Vania de Gila 1995. Romani language standardization. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat, 5: 97–109.
- Lemon, Alain M. 2002. „Form” and „function” in Soviet Stage Romani: Modeling metapragmatics through performance institutions. *Language in Society* 31 (1): 29–64.
- Liégeois, Jean-Pierre 1994. *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: Council of Europe.
- Lípa, Jiří 1979. Cases of Coexistence of Two Varieties of Romani in the Same Territory of Slovakia. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 51–58.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin 2005. Communications between Nomadic Gypsy Groups. In: Schrammel, B. – Halwachs, D. W. – Ambrosch, G. szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 182–187.
- Matras, Yaron 1999a. Writing Romani: the pragmatics of codification in a stateless language. *Applied Linguistics* 20: 481–502.
- Matras, Yaron 1999b. Johann Rüdiger and the study of Romani in eighteenth-century Germany. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5. sorozat 9: 89–106. Web: http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Ruediger.pdf
- Matras, Yaron 2000. Migrations and replacive convergence as sources of diversity in the dialects of Romani. In: Klaus, Mattheier szerk., *Dialect and Migration in a Changing Europe*. Frankfurt: Peter Lang. 173–194.
- Matras, Yaron 2004. The role of language in mystifying and de-mystifying Gypsy identity. In: Saul, Nicholas – Tebbut, Susan szerk., *The role of Romanies*. Liverpool: Liverpool University Press. 53–78. Web: http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Mystification.pdf
- Matras, Yaron 2005a. *The status of Romani in Europe*. Report submitted to the Council of Europe’s Language Policy Division, October 2005. Web: <http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/1/statusofromani.pdf>
- Matras, Yaron 2005b. The future of Romani: Toward a policy of linguistic pluralism. *Roma Rights Quarterly* 1: 31–44. Web: http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Pluralism.pdf

- McLane, Merril F. 1977. Tha Calo of Guadix: a surviving romani lexicon. *Anthropological Linguistics* 19: 303–319.
- McLane, Merril F. 1985. Romani speech domains in Spain and Portugal. In: Grumet, Joanne szerk., *Papers from the fourth and fifth annual meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society. 188–198.
- Messing, Gordon M. 1994. A biblical text in Greek Romani. *Journal of the Gypsy Lore Society* 5, sorozat, 4: 1–6.
- Mulcahy, F. David 1979. Studies in Gitano Social Ecology: Linguistic Performance and Ethnicity. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 11–28.
- Mulcahy, F. David – Volland, Anita 1986a. The Evolution of Zoological like-form categories: A case study from Calo. *Anthropological Linguistics*. 28 (2): 207–227.
- Mulcahy, F. David – Volland, Anita 1986b. The Gospel according to St Luke: a preliminary analysis of the same text in three Romani dialects. In: Grumet, Joanne szerk., *Papers from the sixth and seventh annual meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society. 140–145.
- Petrović, Jelena – Stefanović, Lada 2005. Sociolinguistic aspects of the language of Roma refugees from Kosovo – A comparative study. In: Schrammel, Barbara – Halwachs, Dieter W. – Ambrosch, Gerd szerk., *General and Applied Romani Linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Munich: Lincom Europa. 174–181.
- Piasere, Leonardo 1999. *Italia Romani II*. Roma: Centro d'Informazione e Stampa Universitaria.
- Prokop, Jozef szerk. 1995. *Rómsky jazyk v Slovenskej republike*. Bratislava: Štúdio -dd-.
- Puxon, Grrattan 1979. Romanes and Language Policy in Yugoslavia. *International Journal of the Sociology of Language* 19: 83–91.
- Salo, Matt T. 1977. The expression of ethnicity in Rom oral tradition. *Western Folklore* 36 (1): 33–56.
- Salo, Matt T. 1979. Gypsy Ethnicity: Implications of Native Categories and Interaction for Ethnic Classification. *Ethnicity* 1 (6): 73–96.
- Tong, Diane 1983. Language use and attitudes among the Gypsies of Thessaloniki. *Anthropological Linguistics* 25 (3): 375–385.
- Tong, Diane 1985a. Aspects of narrative tradition in a Greek Gypsy community. *Lacio Drom* (6): 83–90.
- Tong, Diane 1985b. Romani as Symbol: Sociolinguistic Strategies of the Gypsies of Thessaloniki. In: Grumet, J. szerk., *Papers from the fourth and fifth annual meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society. 179–187.
- Williams, Patrick 1993. *Nous, on n'en parle pas: les vivants et les morts chez les Manouches*. Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Windfuhr, Gernot 1970. European Gypsy in Iran: A first report. *Anthropological Linguistics* 12: 271–292.
- Zatta, Jane Dick 1985. The metonymic pole of language and the referential function in Rom Sloveni narration. *Lacio Drom*. 6: 32–41.
- Zatta, Jane Dick 1986. Narrative structure in the Rom Sloveni oral tradition. In: Grumet, J. szerk., *Papers from the sixth and seventh annual meetings, Gypsy Lore Society, North American Chapter*. New York: Gypsy Lore Society. 123–134.
- Zatta, Jane Dick 1989. „Te has tre Mule”, tabous alimentaires et frontieres ethniques. In Williams, P. szerk., *Tsiganes: identité, évolution*. Paris: Syros Alternatives. 445–466.
- Zatta, Jane Dick 1990. Oral Tradition and social Context: Language and Cognitive Structure among the Roma. In Salo, Matt T. szerk., *100 Years of Gypsy Studies*. Nr. 5. USA: Gypsy Lore Society. 51–76.
- Zatta, Jane Dick 1996) Tradizione orale e contesto sociale: i Roma sloveni e la televisione. In: Piasere L. szerk., *Italia Romani I*. Roma: Centro d'Informazione e Stampa Universitaria. 179–203.

VII. SUMMARY

SUMMARY*

I. BACKGROUND

Most of the minority communities in Hungary today undergo language shift: different phases of a process ending in the monolingualism of Hungarian language. In everyday, political or scientific discourse and in the institutionalized practice of scientific policy as well, linguistic processes are often characterized by the approach, which – in contrast to the processes in Hungarian communities of the Carpathian basin – consider the linguistic assimilation of minorities in Hungary a natural phenomenon accompanying socio-economic changes. This duality in approaches appears just as spectacularly in the internal categorization of Hungarian minorities. The terminological distinction itself: *national* and *ethnic minority* refers to this duality.

An indication of the latter (*ethnic minority*), the largest linguistic-ethnic minority in Hungary is represented by the Romani, Boyash and Hungarian speaking communities, collectively referred to as *Gypsies/Roma*. Issues about these communities are mostly considered social problems and have been present in scientific and everyday discourse for a long time. Research on Gypsies itself has a history of more than a hundred years. Still, the communities themselves received a status – theoretically - equivalent to the status of the other national minorities only as late as in 1993, when the *LXXVII. law on the rights of national and ethnic minorities* was passed.

In political and social-scientific discourse about the *Gypsies*, the role of the linguistic aspect (language maintenance, language development, mother-tongue education, language rights, etc.) is still marginal. It is even more surprising and worrying from a linguistic human rights point of view how often the negligence of the language issue is explained with arguments underlining the “evanescent number” of native speakers of the given minority group. Despite international criticism there are still different social and political practices prevailing about whether Roma issues are to be regarded as social or ethnic-cultural-linguistic questions.

---

* If we consider the internal self-identification of the ethnically and linguistically heterogeneous groups known as “Gypsies” in Hungary, we can see that mainly the Romani speakers use the ethnonym “Roma” and linguonym “Romani” as their self-identification, whereas neither the native Hungarian-speaking Gypsies nor the Boyash speakers identify themselves by these terms when speaking in their mother tongue. Therefore we differentiate between native Romani, native Boyash and native Hungarian speakers. We will use the term “Gypsy” in certain contexts, when a) we refer to non-Romani speaking group(s); b) when we want to include the whole Gypsy group living in Hungary, not only the Roma or the Boyash; c) in quotations when this term is used in the original text.

Apart from the early dialectological and descriptive grammatical studies with often controversial or refuted notions (Hutterer and Mészáros 1967; Erdős in Vekerdi ed. 1989; Vekerdi and Mészáros 1974) there is still no comprehensive monograph or course-book in higher education about linguistic researches of the languages of Roma and Boyash communities in Hungary and the Carpathian basin. Although in the past few years more and more anthropological, sociological, pedagogical, etc. work have appeared in the context of Roma and Boyash folklore and education, the collection of essays *Romology – Gypsy Studies* edited by Katalin R. Forray (Dialog Campus, Pécs, 2000.) is perhaps the first work to devote a separate chapter, the one by Andrea Szalai, to basic linguistic facts and theories.

Reasoning about the languages of Roma communities (as well as research and publishing) before the change of the political system was greatly determined by the work of József Vekerdi, the "major ideologist of the Gypsy issue". His viewpoint is linguistically unsustainable and rejectable. It claims that the vocabulary of the Romani language is extremely poor, insufficient to seize cultural-social reality. Moreover, he also claims that cognitive skills of speakers of this restricted language becomes inferior and restricted too (see criticism in Réger 1988, 1995; Kovalcsik 1993; Rostás és Karsai 1991; Táló 1997). However, due to the pioneering scientific work of Zita Réger, considerable and internationally relevant Romani linguistic research has been going on since the 1970es.

One of the most relevant of these works is *Ways to Language*, monograph by Zita Réger (Akadémiai Publishing House, Budapest, 1990), based on her own research results, as well as on international psycholinguistic and ethnographic literature on language socialization. In this work she emphasizes that: 1) there are other language socialization patterns just as efficient as the child centered model normative in Europe; 2) if education and society does not take notice of these differences and regards the different socialization and language use patterns as deficiency, on a longer perspective it might become a major social disadvantage.

With the death of Zita Réger many felt some halt in Romani linguistic research whereas different studies were conducted by several researchers individually, independently from each other in a rather disorganized way.

A research group on the languages of Gypsy communities was formed in the autumn of 2002 in the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. Among its many objectives the primary ones are 1) to continue research on Boyash and Romani languages using the theoretical and methodological apparatus of different linguistic paradigms; 2) to start applied researches that can directly be incorporated in education, governmental work and that contribute to the social integration as well as to the strengthening of identity of these communities; 3) to coordinate research projects and to set out new research directions. Due to the work of this group new, coordinated researches have been initiated besides individual studies. A conference was organized with the title *Gypsy communities and their languages in the Carpathian basin* in cooperation with the Research Institute for National and Ethnic Minorities at the Hungarian Academy of Sciences in 2003. In the linguistic sections of the conference new sociolinguistic, anthropological linguistic, ethnographic, language policy and educational approaches could be introduced for the first time based on the collected research material. The positive response on our work from researchers, students and

teachers working in general education – confirmed that there is a strong need for more comprehensive work introducing Boyash and Romani languages spoken in Hungary and in communities in connection with the Hungarian communities of the Carpathian basin, discussing the state of these languages, the language use of their speakers, their linguistic needs on a truly scientific standard, but at the same time in a form easy to understand for a wider professional audience too.

2. ABOUT THE CONTENT OF THE VOLUME

In our volume we wish to offer different perspectives for the introduction of the extremely complex situation of Gypsy population in Hungary, which is linguistically divided into at least three, completely separate major groups. One of these groups consists of Hungarian monolingual speakers, the other two groups use Romani and Boyash in their everyday communication, two languages that consist of different dialects and that are mutually not intelligible for each other.

We need to emphasize that most of the speakers of Gypsy (Romani or Boyash) languages as their first language are bilingual nowadays. The most populous in number monolingual Roma community in Hungary is just as diverse linguistically as in their social identity. We considered it important to present the relation of language, society and culture in its virtual and disciplinary complexity. The three studies on researches outside Hungary wish to geographically widen the context in which issues concerning Romani and Boyash languages and speech communities are interpreted in Eastern Europe.

Since the Gypsy minority is extremely diverse linguistically, dialectally, geographically, socially, economically and religiously alike (the diversity might be present even within a single settlement) and because there are no even approximate data on the proportion of Romani-Hungarian and Boyash-Hungarian bilingual speakers among those claiming Hungarian as their mother tongue, we consider it essential to introduce the processes going on in local communities too, beyond conveying a more general knowledge on Romani and Boyash linguistics.

The linguistic issues presented in the volume are grouped around some major topics represented mainly by essays not having been published yet. Some studies of major importance that have been hardly accessible for the readers so far (they were published in foreign periodicals or Hungarian publications with a very limited number of copies accessible only for a small professional audience) have also been included. Since it is not possible to introduce each essay in a detailed way, after a brief introduction of authors, titles and themes we are going to focus on works that outline the general concept of selecting the essays into the volume.

In the three essays of the chapter *Gypsy communities and their languages in Hungary* readers get a detailed sociolinguistic characterization, a description of the social, regional and functional diversity of the languages of the Gypsy communities in Hungary. The opening study of the chapter, as well as of the volume itself, is the comprehensive work of *Andrea Szalai: Gypsy minority and linguistic diversity*, focusing on the linguistic diversity of communities speaking Romani language and on some aspects of the diversity

of Romani. Romani is a significant minority language in Europe both regarding the number of its speakers and its geographical distribution. Most of the bilingual Roma communities speak a variant of this language besides the surrounding languages. The first part of the study is a brief review on the sociolinguistic situation of the Romani as a minority language. Great emphasis is put on some characteristics of the language and language use, the formation of which is greatly influenced by the peculiarities of minority situation. The author pays attention to some theoretical problems concerning the overgeneralization of the bilingualism with diglossia model frequently applied in the description of Romani-paired bilingualism. She argues for an approach more dynamic and more sensitive to the social and stylistic variability of Romani language and language use. The third part of this chapter gives an overview of the latest international results of Romani linguistic research, based on their approach to the different aspects of linguistic diversity. Researches so far have primarily been studying dialectal diversity of Romani language. The chapter introduces the approach offered by research results describing dialectal diversity in the last one and a half decades. It briefly outlines the theory, which explains the formation of present-day Romani dialects with geographical diffusion of language change, then enumerates the linguistic variables considered most important in describing the interdialectal differences and the isoglosses representing the geographical distributional patterns of their variants.

The second part of the study focuses on linguistic diversity of the Gypsy minority in Hungary and the Romani varieties in Hungary. When examining the linguistic representation of linguistic and ethnic diversity, the author pays special attention to statistics and the questions of using ethnonyms and linguonyms and the questions of linguistic and ethnic classification (eg. ethnonyms and linguonyms). She gives a critical analysis of the linguistic and ethnic categorization used in Hungarian statistical discourse and points out some problems of the homogenizing, essentializing view of linguistic and ethnicity; linguistic and ethnicity approach. Finally –using her own field-work experiences – the author draws attention to the limitations of dialectological researches connected to field-work methods and argues for the necessity of linguistic field-work using anthropological methods, for the examination of linguistic practices in social context.

The essay of Boyash linguist *Anna Orsós* (*The Boyash language in Hungary*) gives a general overview of the Boyash, the other language spoken by a Gypsy ethnic group of Hungary. The Boyash represent the smallest group of the Gypsy population in Hungary, they are only about 40-50 000 in number and mainly live in southern Transdanubia. The history of their origin is less known than the history of the Hungarian-speaking Roma or the Romani-speaking groups. Out of their three dialects (Ardjelan, Munčan, Tičan) Ardjelan is the most widespread, a Romanian dialect of Banat from the period before standardization. It keeps its archaic dialectal character even today when they are in nearly complete isolation from the standard variant of the Romanian language. The *Ardjelan* use this dialect in Somogy, Tolna, Zala, Baranya counties. *Munčan* dialect is spoken in southern Transdanubia, in and around Alsószentmárton. Similarly to *Tičan*, the third Boyash dialect group in Eastern Hungary, *Munčan* takes a lot more from modern Romanian language. The vocabulary of the two dialects of southern Transdanubia is nearly the same, the *Ardjelan* and the *Munčan* understand each other easily. Besides the linguistic characterization, the essay mentions the steps of standardization and

maintenance of Boyash but the chances for that are described in a subsequent chapter within the frames of the results of a particular sociolinguistic research.

The central notion of the study of **Endre P. Tálos: *Borrowing phonological rules in Romani language*** is the bi- and multilingualism of Romani speakers. It naturally results in the fact that the Romani language is consequently influenced by the surrounding languages, similarly to other contact patterns. The author underlines both the unity of the European Romani language and its diversity resulting from the co-existence with particular European languages. In the second part of the study we can find examples for the borrowing of phonological rules by Romani speakers from English and Finnish as well as contact situations with the Latvian language. The study provides important data for both areal and contact linguistics.

The title of the second chapter of the volume is *Language socialization, linguistic disadvantage and education*. It is more than obvious today that the social integration (or the lack of it) of Gypsy communities is greatly determined by education. First Zita Réger and her research, then a number of studies of her followers drew attention to the fact that most of the learning difficulties of Roma children have a linguistic origin and this linguistic disadvantage transposed to other areas results in complete social disadvantage. In fact the collected research material indicates that most of the reasons of (linguistic) difficulties in school lie in differences of linguistic socialization. If socialization patterns of the home are not supported – what is more, are rejected – by the school, the difference turns into deficiency. By getting into school many children face tension between the linguistic reality experienced at home, local group norms and the linguistic expectations (also) conveyed by the school. Zita Réger's researches reveal that “ the linguistic disadvantage of Roma children mostly originates in the fact that their connection with the written language is usually missing from the linguistic pattern learnt at home. [...] At the same time, the peculiar ways of language use a child brought up in traditional Roma culture is taught by their native community, are completely irrelevant in school context. (Our experiences show that cultural-linguistic knowledge of children in families with traditional, Romani-medium oral culture is completely unknown for the school – and school is completely uninterested.) (Réger 2001: 89; 1974; 1978)”. All that is often regarded by school and teachers as lack of ability, as deficiency instead of difference and systematic linguistic and differences in language use due to cultural, socializational (as well as regional, social and economical) differences are instantly stigmatized.

Zita Réger raised these problems in many of her works. Still, the study that details them most has so far been hardly accessible for the general public. Thus, we have decided to re-publish the study *Language socialization and linguistic practices in Romani speech communities in Hungary* written in 1987 as the introductory essay of the chapter on education in our volume.

The study of **Katalin R. Forray** entitled *Conflicts of the school and the Gypsy family* gives real content to the notion of 'alternative' family socialization, looking for answers to the question why children from Gypsy families are not successful in school even if the family is in good financial state. The problem of poor school achievement is approached in a complex way, from the expectations, values and objectives of the school on the one hand, and from the role Gypsy families attribute to school, the interpretation of school concept in these families on the other. The author convincingly proves that in

order to successfully fight against ethnic conflicts and to help Roma children become more achieving in school, favorable changes in their social status are not sufficient in themselves. Increase in tolerance towards different cultures, increase in knowledge about the lifestyle of the different Gypsy communities and about their expectations towards schooling is just as important.

Questions of linguistic human rights and language planning are strongly connected to education. Debates are going on up to the present days all over Europe about the problems of exercising rights of the Roma communities. The three essays of the chapter: *Language rights: from linguisticism to pluralism* discuss the issues of linguistic rights, language policy and language planning concerning Romani and Boyash languages.

The Hungarian publication of the study of *Yaron Matras: The future of Romani: towards the policy of linguistic pluralism*, originally published in English, is of special importance. The overview it gives of the steps necessary in Romani language planning is embedded in a European context, with an analysis by countries (Hungary appears in the analysis too). It points at the seemingly forcing power of linguistic rights instruments and the barriers of the de facto situation. Within this frame, the steps necessary for the success of standardization, for the strengthening of Romani language and the realization of an effective linguistic pluralism are also enlisted. The study puts light on the fact that our neighboring countries face similar problems and one of the most renown international researchers of Romani language offers important solutions too.

Miklós Kontra has devoted a number of studies to the question of linguistic discrimination of the Roma in education. In his study *Our Gypsies, their languages and their rights*, he paints a critical but realistic picture of the language policy situation in Hungary. The author underlines that although a number of publications on language policy and linguistic rights came out in the past decade in Hungary, their influence on Hungarian language policy is still small, or, rather they have influence limited, as the Republic of Hungary does not seem to have any principled, systematic and explicit language policy. Existing language policy acts, laws and measures are not completely harmonized: one law or regulation often discredits or even extinguishes the effect of the other. The study illustrates the rather chaotic situation – mostly impairing the Roma and Boyash– through the discrimination based on the medium of instruction. Three types of such discrimination appear: (1) restriction of the use of minority languages in education based on students' age or school subject (some subjects are taught in the minority language, others are not), (2) language-based discrimination (some minority languages are allowed to be used as media of instruction but others are not), and (3) only a part of the minority pupils can participate in minority education because of obfuscation of who is entitled to participate. This method of disenfranchisement is often realized in such a way that the state or the majority society "homogenizes" a heterogeneous minority.

The work of *Katalin R. Forray: Language policy – The state of education of Gypsy (Romani and Boyash) languages* introduces the characteristics and the general legal frame of national and ethnic minorities in Hungary. She then faces the legal background of Roma community education with the real situation from general education through special education and teacher training to language exams. After listing the most striking tendencies and problems of Romani- and Boyash-speaking communities in recent years, the author also offers some possible solutions.

There are three essays in the next – anthropological linguistic-interactional – chapter of the volume entitled *Ways of speaking, cultural representations, language ideologies*. The essays represent the micro-analyses, which help understand the different language ideologies of Gypsy communities and their peculiar interaction norms. By introducing them as values, free of prejudice they contribute to a more realistic and dynamic interpretation of the content of “Roma culture/s”, to the break-down of communication barriers between Roma and non-Roma mainly in schools. The volume – similarly to real life – draws no line at the state frontier: one of the three studies presents the research results of a Gypsy (Rudar) community in Romania.

It is the first time one of the last works of *Zita Réger* is accessible in Hungarian. The study entitled *Teasing* is a remarkable part of the interactional sociolinguistic paradigm having a long international history, but less known in Hungary. Teasing can be an important culture-specific way of language socialization in different linguistic and social groups. The study examines the different structural and pragmatic characteristics of teasing of young children in a traditional Romani-speaking community in Hungary. Teasing in caretakers' speech directed to babies and toddlers from the earliest age turned out to be a widespread phenomenon in Roma communities. The study examines the culturally specific characteristics of early teasing and the formation of patterns by age. Our knowledge about the linguistic socialization of Roma children is further refined by the fact that this communication skill is recognized by Roma children at a very early age and they use some of the specific “contextualization cues” lying under the surface and necessary to the teasing intention.

The study of *Katalin Kovalcsik: Symbolic culture-representations in an Oltenian Rudar community* examines traditional discourses of identity and culture, the representational elements of narrative identity and connected language ideologies in a Romanian-speaking community living in Oltenia. The community is considered Gypsy by their surroundings. In the second part of the study the author introduces two important elements of cultural identity of the group: the occupation and the *gurbane*, originally a healing sacrifice turning gradually into a family celebration accompanied by lamb sacrifice. The study ends with the interpretation of the conflicting relation of traditional Rudar cultural ideologies and the values represented by the new Pentecostal community. Besides photographic illustrations music is attached to illustrate the artistic representation of Rudar culture.

The most populous group of the Gypsy population in Hungary is represented by the now Hungarian monolingual speakers. For a long time no research was conducted about the vernacular variants of these monolingual for generations communities about their rules of language use and about their speech patterns. Systematic examination of the question is still missing. How do these Hungarian monolingual Gypsy communities and their non-Gypsy surroundings and its institutions relate to these Hungarian language discourses, .. what ideologies and attitudes do they have towards them? What characterizes their everyday interactions? In what discursive practices is ‘Gypsy’ as difference constructed in situations when people represent themselves as Gypsies? Answers to these questions are given in the study of *Kata Horváth: “What do you pack yourself?: “The discursive construction of ‘Gypsiness’? as difference in everyday interactions*. The author is the first in Hungary to open up the many-sided linguistic practice of a Hungarian-speaking Roma community – as an infiltrating participating observant. The author analyzes details

of real discourse from different pragmatic -socio-linguistic approaches, partly as linguistic practices and partly as power functions in the Foucaultian interpretation. It is important to underline that the study does not aim to collect language use features characteristic to the Gypsies, Gypsy communities and Gypsy culture(s) in general, just the opposite: she is far from intending to contribute to the reproduction of this difference-based approach to these cultures from a linguistic side. She intends to trace how "discursive practices creating Gypsies in certain situations work".

The last chapter of our volume is entitled *Language maintenance or language shift? – Sociolinguistic researches in Roma and Boyash communities*. What are the chances of language maintenance and revitalization in the case of Romani and Boyash? What language policy and language planning decisions are necessary to achieve them? These questions require sophisticated answers. Large-scale national, representative surveys or native language census data linguistically doubted by sociolinguists working with linguistic minorities do not seem to be sufficient. Researches systematically unveiling the way and extent of linguistic assimilation of a certain traditional Roma community with sociolinguistic methods are still missing in Hungary. The study by *Csilla Bartha: Language maintenance and language shift in two Vlach Roma communities in Hungary* interprets the process of language shift. She gives a summary of the major results of the first sociolinguistic language shift research in two villages in Szabolcs-Szatmár county and tries to answer the following questions: (1) To what extent can Romani-speaking communities maintain their ethno-cultural characteristics in relatively closed (settlement) and not closed communities? 2) Which are the factors strengthening language shift and which are the ones strengthening language maintenance? 3) What is the extent of language shift in certain communities and what are the conclusions deriving from it?

The study of *Anna Orsós: The possibilities of the maintenance of the Boyash language* presents the results of a complex sociolinguistic research about the language use of a Boyash community in Hungary (Mánfa). Besides examining the reasons for decrease in the use of Boyash language and other reasons of language shift, the author discusses options for maintaining ethnicity and ethnic identity as well as the necessary steps in education and language policy planning indispensable for the emancipation of the language.

The study of *Tibor M. Pintér – József Menyhárt: Languages of Malomhely and their future chances* also focuses on a Roma community outside Hungary. The essay introduces the language use of the Roma population of a Hungarian majority settlement in Slovakia. The topic is extremely important, since we often experience tri-lingualism in the Roma communities living in contact situations in a multiple minority position. The results of the sociolinguistic bilingualism research conducted between 2002 and 2004 show the role of Romani, Hungarian and Slovakian languages in the life of a closed community living within a Hungarian community in Slovakia. Even in the diglossic pattern, Romani has a primary role, Hungarian, however, is more and more popular among the young. Speakers are less forced to use Slovakian actively, even if communication in Slovakian is sometimes unavoidable. Communication in Slovakian is realized with the help of the three people speaking Slovakian; without them linguistic conflicts are frequent.

The study mentions the domains the particular languages are used. It also shows the possibilities and levels of the command of particular languages. Besides the description of

language use the analysis gives an overview on the educational situation and sociological background of the community too.

Our volume is the result of a selection procedure and due to lack of space it cannot give a complete representation of all the researches on languages spoken in different, Roma and non-Roma Gypsy communities conducted in the past few years. In order to forward further research of university students and lecturers as well as researchers two bibliographies are attached at the end of the volume.

The first bibliography is a selected literature on Romani and Boyash languages in Hungary, containing the complete bibliography of the work of Zita Réger, including a recommended list of dictionaries and fiction written in the languages in question. The second part of the attachment is selected for those intending to study the international professional literature of the questions raised and discussed in the volume: it is a selected international bibliography completed with Internet sites of the free-access studies on the web.

***

As the editor of the volume I would like to express my thanks to a number of colleagues. First and foremost to Zita Réger, who was always willing to helpfully share with me her research experiences and professional dilemmas during our long conversations, this way making me more sensitive towards the problems of linguistic disadvantage and minority position. She provided me with advice in the Research Institute for Linguistics through many years. Many of us feel that the space her death left behind is impossible to fill.

Thanks are due to the authors for their cooperation. Some of them have agreed to include their already published studies in the present volume, others have offered their new studies in order to present the languages of Gypsy communities in an inter- and multi-disciplinary frame.

I would like to express my thanks to Judit Kuti, Péter Siptár, Szilvia Sziráki and Andrea Szőnyi for the translation of the studies.

I am grateful to Zoltán Bánréti, István Kenesei and László Szarka for their support of Romani and Boyash language researches in the Research Institute for Linguistics and the Research Institute for National and Ethnic Minorities of the Hungarian Academy of Sciences. They played an important role in the successful organization of the conference in 2003. The results of many of the researches they supported are published in the volume.

Special thanks are due to my colleagues Andrea Szalai and Tibor M. Pintér as well as to publishing editor Katalin Krausz. Without their devoted work the publication of this volume would not have been possible.

Let me express my thanks to Ilona Kassai helping my work with her proofreading.

The publication of this volume was supported by the Bolyai János Research Grant and the European Commission FP6 SSA (contract number: 029124).

Csilla Bartha

A cigányság összefoglaló névvel illetett, romani, beás és magyar nyelvű közösségek jelentik Magyarország legnagyobb nyelvi-etnikai kisebbségét. Miközben a velük kapcsolatos kérdések, leggyakrabban mint társadalmi probléma, hosszú idő óta jelen vannak a társadalomtudományi, illetőleg a mindennapi diskurzusokban, a cigánykutatások pedig több mint egy évszázados múltra tekintenek vissza, e közösségek voltaképpen csak 1993-ban, a *nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvény* megszületésével vívhattak ki maguknak a többi nemzeti kisebbséggel – elvben – azonos státuszt. Noha Réger Zita tudományos és iskolateremtő munkásságának köszönhetően az 1970-es évek óta folynak nemzetközi viszonylatban is számottevő cigány nyelvészeti kutatások, amelyek mind a mai napig hiánypótlónak számítanak, a nyelvi kérdés (nyelvmegőrzés, a nyelvek fejlesztése, anyanyelvi oktatás, nyelvhasználati jogok stb.) szerepe azonban máig periférikus. Az elmúlt években ugyan egyre több tanulmány lát napvilágot, a magyarországi és Kárpát-medencei cigány közösségek nyelveinek nyelvészeti kutatásáról a mai napig nincs összefoglaló monográfia, jegyzet, felsőoktatási tankönyv. Rendkívül nagy szükség lenne minél több olyan összefoglaló munkára, amely a Magyarországon beszélt, valamint a Kárpát-medence magyar közösségeivel érintkező beás és romani nyelveket, e nyelvek helyzetét, beszélőik nyelvhasználatát, nyelvi problémáit valóban tudományos igényvel, ugyanakkor a szélesebb szakmai közönség számára is közérthető formában mutatja be. Kötetünket e vállalkozás első darabjának szánjuk.

R. sz.: 41285 4500 Ft
ISBN 978-963-19-6009-9

9

789631 960099